

Tarih Alanında Seçme Yazılar- I

Editör: Doç. Dr. Yunus Emre Tansü

ÖZGÜR
YAYINLARI

Tarih Alanında Seçme Yazılar- I

Editör

Doç. Dr. Yunus Emre Tansü

Published by

Özgür Yayın-Dağıtım Co. Ltd.

Certificate Number: 45503

📍 15 Temmuz Mah. 148136. Sk. No: 9 Şehitkamil/Gaziantep

☎ +90.850 260 09 97

📞 +90.532 289 82 15

🌐 www.ozgurayinlari.com

✉ info@ozgurayinlari.com

Tarih Alanında Seçme Yazılar- I

Editör: Doç. Dr. Yunus Emre Tansü

Language: Turkish-English

Publication Date: 2023

Cover design by Mehmet Çakır

Cover design and image licensed under CC BY-NC 4.0

Print and digital versions typeset by Çizgi Medya Co. Ltd.

ISBN (PDF): 978-975-447-581-4

DOI: <https://doi.org/10.58830/ozgur.pub92>

This work is licensed under the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0). To view a copy of this license, visit <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>
This license allows for copying any part of the work for personal use, not commercial use, providing author attribution is clearly stated.

Suggested citation:

Tansü, Y. E., (2023). *Tarih Alanında Seçme Yazılar- I*.

DOI: <https://doi.org/10.58830/ozgur.pub92>. License: CC-BY-NC 4.0

The full text of this book has been peer-reviewed to ensure high academic standards. For full review policies, see <https://www.ozgurayinlari.com/>

Ön Söz

Zaman insanoğlu için en önemli kavramlarından biridir. E.H. Carr'ın belirttiği gibi geçmiş ile bugün arasında kesintisiz bir iletişim mevcuttur. Dolayısıyla insan ve toplumun geçmiş ve bugün arasında maddi, manevi bağı kaçınılmazdır. Geçmişin yorumu ile günün algılanması, gelecekte olabilecekler, birbiriyle örüntü halindedir. Bu açıdan her millet kendi tarihini ve tarihi çevresini tanımak zorundadır. İlk sıralar tarih öğretimi, hükümdarların kendi idolojilerini halka benimsetme vasıtası olarak, aynı zamanda hükümdar adaylarının da eğitiminde bir disiplin aracı olarak kullanıldı. Daha sonraları klasik dillerin öğretiminde tarihten yararlanıldığı görülmektedir.

16. yüzyıldan itibaren dini metinlerin, tarihsel çerçevede daha iyi kavranabilmesi için tarih çalışmalarının kullanıldığı görülmektedir. Tarih çalışmaları, Descartes ve Bacon'un bilimde metodun altını çizmeleriyle güç buldu. Vico ve Montesquieu ile başlayan ilmi ilerleme tarih felsefesi kuramcılarının çalışmalarına yansdı ve tarih 19. yüzyıldan itibaren bilim dalları arasında yerini aldı. Türkiye'de modern tarih çalışmalarının temeli, cumhuriyetin ilanından sonra Mustafa Kemal Atatürk tarafından atıldı.

Osmanlı Devleti zamanında tarih çalışmaları, ağırlıklı olarak ümmetçi tarih anlayışı doğrultusunda hazırlanmaktaydı. Tanzimat Fermanı'nın ilanıyla birlikte Osmanlı tarihi çalışmalarına, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra ulusçu tarih çalışmalarına ağırlık verildiği görülmektedir. Dönemin şartları gereği çalışmalar yeterince bilimsel hazırlanmamıştır. Cumhuriyetin ilanıyla birlikte dil ve tarih çalışmaları ulusal hedefler doğrultusunda hazırlanmıştır.

Mustafa Kemal Atatürk, Türk tarihinin dünya medeniyetine önemli katkısının ve çok eski çağları kapsayan zengin bir geçmişi olduğunun altını çizerek, Türk tarihi ile ilgili yanlış iddiaların ispatlanması açısından objektif ve bilimsel metod uygulanarak, belgelere dayalı ulusal tarih çalışmalarına ağırlık verilmesi gerektiğini her fırsatta belirtmiştir. Cumhuriyetin ilk yılları inkılapların halka benimsetilmesine ağırlık verildiği için tarih çalışmalarına 1928 yılı itibarıyla ağırlık verilmiştir. Türk Ocaklarının 6. Kurultayında

“Türk Tarih Heyeti ” kurulmuştur. Atatürk’ün de içinde olduğu bu heyet toplamda sekiz toplantı gerçekleştirmiş, Türk Ocaklarının kapatılması üzerine Atatürk’ün yönergesiyle “Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti” kurulmuştur.

1935 yılında, Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti adını “Türk Tarih Kurumu” olarak değiştirmiştir. Bu kurum üç ayda bir “Belleten “ dergisini yayınlamaktadır. 1940’lı yıllarda Batı ve Dünya tarihi çalışmalarına da yer verildiği görülmektedir. Geçmişten çıkarılan dersler, geleceğe ışık tutarak yol gösterir. Tarih ilimi toplumların kültür seviyelerini maddi manevi yükseltirken, toplumlarda manevi kültürlerine sahip çıkma sorumluluğu da oluşturur. Günümüz devletlerinde, toplumda vatandaşlık bilincini oluşturmak adına okullarda ulusal tarih derslerine yer verilmektedir.

Bir milletin tarihini öğrenmesi, varlığını devam ettirmesi açısından zorunludur. Diğer taraftan farklı ulusların tarihini okuyup, bu ulusların geçmiş diplomasilerini öğrenmek, bu ulusların günümüz politikalarını daha derinsel kavrayabilmemizi sağlar.

Tarih Alanında Seçme Yazılar -I- başlıklı kitabımızın yayınlanma aşamasında, bizden emek ve desteklerini esirgemeyen Sayın yazarlarımıza ve Özgür Yayınlarına teşekkürlerimi sunarım.

Doç. Dr. Yunus Emre TANSÜ

İçindekiler

Ön Söz iii

Bölüm 1

Büyük Selçuklu İmparatorluğu Devrinde Sosyal Hayatın Temelleri 1
Berna Karagözoğlu
Yaşar Bedirhan

Bölüm 2

Hezargrad Kazasında Gayrimüslimler (1833-1850) 43
Hava Selçuk

Bölüm 3

Umera and Judiciary in the Ottoman Province: Representation and Trial of the Executive Power at Konya Court (1701-1702) 77
Metin Ziya Köse

Bölüm 4

Kıbrıs'ın İngiltere'ye Geçici Olarak Devrine Giden Süreçte İngiliz Parlamentosu ve Kamuoyundaki Tartışmalar 109
Gül Çakır

Bölüm 5

Osmanlı İmparatorluğu Merkez-Taşra İlişkilerinde Mahkemeler: Adli Statü, Görevliler ve Davalar 131
Berces Kılıç

Bölüm 6

Osmanlı Harp Malzemelerinin Arşiv Kaynaklarından Kale Mühimmat Müfredat Defterleri	151
<i>Samettin Başol</i>	

Bölüm 7

Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Alaşehir Kazasında Güvenlik Sorunu ve Eşkiryalık Faaliyetleri	177
<i>Abdullah Doğtekin</i>	

Bölüm 8

Ermeni Mezaliminin Kars'taki İktisadi Boyutu	213
<i>Nurban Aydın</i>	
<i>Kübranur Öztürk Derici</i>	

Bölüm 9

Günümüz Bankacılığının Temeli: Para Vakıfları	229
<i>Mehmet Ali Türkmenoğlu</i>	
<i>Mehmet Ziya Kantaş</i>	

Bölüm 10

II. Abdülhamid Döneminden Bir Osmanlı Aydını Portresi: Selanikli Tefvik	257
<i>Mustafa Oğuz</i>	

Bölüm 11

Osmanlı Tarih Yazıcılığında Biyografi Türü: Taşköprülüzade'nin <i>eş-Şakaiku'n-Nu'mâniyye</i> Eseri Üzerinden Genel Bir Değerlendirme	289
<i>Nejla Doğan</i>	

Bölüm 12

Türk Kültürü Bağlamında Ehl-i Haklar'da Miraç Miti	307
<i>İbrahim Karaca</i>	

Büyük Selçuklu İmparatorluğu Devrinde Sosyal Hayatın Temelleri

Berna Karagözoğlu¹

Yaşar Bedirhan²

Özet

Her toplumun kültürel, dini, sosyal ve devlet yapısı kendi anane, gelenek ve örflerine göre şekillenmektedir. Toplumların yapılarının temelinde var olan dinamikler, bir sonraki nesle aktarılır. Zaman içinde toplum yapılarında değişiklik gözlemlense de toplumlar baskın özellikleri ile diğerlerinden ayrılmaktadır. Türk toplumu da aile yapısı, kültürel hayatı ve devlet yönetimi ile öne çıkmıştır.

Tarihin her döneminde devlet sınırlarını genişleterek cihan devleti olma isteği içerisinde bulunan Türkler, feth ettikleri coğrafyalarda kendilerine has düzenlerini kurmuşlardır. Asırlardır yerli ve yabancı araştırmacılar tarafından Türk kültür, aile ve devlet yapısı üzerine çalışmalar yapılmıştır. Sözlüklere, divanlara, yazıtlara konu olan Türkler dillerinde barındırdığı söz varlıklarıyla araştırmacıları tarihin farklı dönemlerinde buluşturmuştur.

Çalışmamız Büyük Selçuklu döneminde devlet, kültürel hayat ve sosyal yapıya dair sıkça kullanılan sözcüklerin analizinden oluşmaktadır.

Giriş

Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nu bir İran devleti olarak gören bazı şarkiyatçılar bulunmaktadır. Tabii ki bu kesinlikle doğru değildir. Devrin kaynakları Selçuklu Devleti'ni Türk devleti olarak vasıflandırmaktadırlar. Kaynaklarda bu konu ile ilgili çok fazla bilgiler bulunmaktadır. Mesela Sıbt İbnü'l-Cevzi eserinin bir yerinde, Selçukluların Irak Amidi "Reisü'l-İrakeyn,

1 Doç. Dr., Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, ORCID: 0000-0001-7867-4724, brnkgzgzl@gmail.com

2 Doç. Dr., Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, ORCID: 0000-0002-3581-0682, caturalp@gmail.com

Abbasi veziri İbn Cahiri halifeye şikâyet ederek, onun Türk devletini (Selçuklular) Arap devleri haline getirmekle” itham etmiştir.³

Büyük Selçuklu İmparatorluğu’nda Türk toplumunun hayatı, ahlaki ve davranış tarzı Yakın ve Orta Şark’ın sosyal sistemini değiştirecek tesirler meydana getirmiştir. Her şeyden önce Selçuklularla birlikte Türkler Şarkî İslam dünyasında hüküm süren mülki ve sınıfsal prensiplere temellenen sosyal statüleri alt-üst etmişlerdir. Türkler bu coğrafyada herkes için “*aşağıdan yukarıya doğru yükselme yolunu açan toplumsal anlayışı*” getirmişlerdir. Kölelerin böyle devlet sahibi olduğu bu anlayışta kabiliyetine, becerisine güvenen her insanın toplum içerisinde bütün sosyal, siyasi ve dini hakları elde etme hakkına sahipti. Ne İslam’dan önceki Sasani toplumunda, ne de kısa dönemlik Râşid halifelerden sonra (632-661) ortaya çıkan Emevi ve Abbasi toplumunda din olarak “ümme birliği/İslam kardeşliği” hukuku olsa da gerçek hayatta hiç te böyle olmamıştır. Bu açıdan bakıldığında Büveyhi devlet teşkilatı ve sistemi içerisinde yetişmiş Ebü’l-Hasen Muhammed b. Hilâl b. Muhassin es-Sâbî’nin verdiği gerçek bir bilgiyi kaydetmek yerinde olacaktır: “449/1057 yılında Baş Kadı Ebu Abdullah Demgâni ile birlikte Tuğrul Bey’in Bağdat valisi Ebu Nâsır Ahmed Müstevfi’nin yanına gitmiştik. Bu sırada Tuğrul Bey Besâsîrî’nin ve Arapların peşinden Musul’a gitmişti. Valinin üzerinde Rum ipeğinden çok güzel bir elbise vardı. Bu sırada tabip Aşkariçer geldi. Validen durumunu ve şikâyetinin ne olduğunu sordu. Vâli cevap vermek yerine aniden elbisesini üzerinden çıkarıp yüz üstü yere uzandı. Vücudunun neredeyse tamamı çıban içerisinde idi. Onları tabibe gösterdi. Yarasını göstermek için gözümüüzün önünde bu şekilde soyunmaktan utanmadı. Sonra da kalktı ve oturdu. Ben de oradan kalktım ve bir daha onun yanına gitmedim. Hadiseyi Tuğrul Bey’in veziri Amidü’l-Mülk Ebu Nâsır Mansur İbn Muhammed Kunduri’ye söyledim. O, bu hadiseye güldü ve şöyle dedi: Vali ve diğer Türk olmayan idareciler halkın hizmetkârları ve küçük adamların temsilcileridirler. Bizim sayemizde vazife sahibi oldular. Güzel hizmetlerimiz neticesinde bu imkânlarla kavuştular. Çünkü, ilk ortaya çıktığı zaman şehirlerin reisleri ve büyükler (rüesâ el-bilâd va ekâbir) bu devletle barışmak istemediler ve kendilerini dışarıda tuttular. Bunun sonucunda da reddedildiler, imkânları ellerinden gitti ve mahvoldular. Ayak takımı (evbaş) ve küçük insanlar, alçaklar ve reziller Selçukluların hizmetine girdi. Böylece vazife sahibi oldular.”⁴

3 Sibt İbnü’l-Cevzî Şemsüddîn Ebü’l-Muzaffar Yusuf b. Kızıoğlu et-Türkî, *Mir’âtü’z-zamân fi târîhi’l-a’yân*, Yayınlayan A. Sevim, TTK. Yayınları, Ankara 2011, s.117.

4 Ebü’l-Hasen Muhammed b. Hilâl b. Muhassin es-Sâbî, *el-Hefvâtü’n-nâdire mine’l-mu’akkâlîne’l-melhûzîn ve’s-sekââtü’l-bâdire mine’l-mugaffelîne’l-mahzûzîn*, Dumaşk 1967, s. 294-295.

Bu bilgi de bize göstermektedir ki Kündürî'nin devletin üst kademesinde vezirlik makamına çıktığı halde topluma nasıl baktığını ortaya koymaktadır. Bir misafirin yanında vücudunu doktora göstermesi “ayıp” olarak uygun hareket olmasa da, vezirin bu insanları “alçaklar, reziller, ayak takımı” olarak değerlendirmesi İslam'ın hâkim olduğu Orta ve Yakın Şark dünyasında Selçuklu Türklerinden önce devleti idare edenlerin halka bakışını açıkça ortaya koymaktadır.

Yukarda da söylediğimiz gibi Sultan Tuğrul'un 1038 yılında Nişabur'da onu karşılayan halkla görüşüp onların durumlarıyla yakından ilgilenmesi şehir idarecilerinin, daha da önemlisi din adamlarının şaşkınlığına sebep olmuştu. Çünkü onların anlayışına göre, Sultan nasıl olur da, küçük idarecilerle hele hele de sıradan insanlarla muhatap olamazdı.⁵

Selçuklu Devrinde Türk Toplumu

Selçuklu toplum yapısı ve sosyal hayatı İslam öncesi Türk toplum yapısı sosyal hayatının devamı mahiyetinde idi.⁶ Selçuklulardan önce, Selçuklular devrinde ve daha sonrasında Türk toplumu ve sosyal yapısının umumi yapısı şöyleydi: *ocak/ağıl/ars*, (aile, soy-sop), *ağıl*, (aile, aşiret), *oğuş* (kan akrabalığına dayalı soy), *uruş* (yakın ve uzak kan akrabalığına dayalı belli bir topluluk), *oba* (kabile), *omak/oymak/aymak* (kabile, boy), *bod/boy* (boy), *ox/ok* (boylar), *bodun/budun* (kavim), *soy* (ırk, sülale, kabile), *bağ* (halkın bir kısmı), *töbe/töbö* (yığın, kütle), *ulus/ulus* (millet), *bukun* (halk), *il/el* (devlet), *töre/türe* (kanun), *yasa/yasağ* (kanun).⁷

Kaşgarlı Mahmud Türk ve Arap toplum ve sosyal yapısının şeklini şu şekilde ortaya koymaktadır:

Araplarda: Kabile-şuub-kavim-fasıla- 'imare-batın-fahz.

Türklerde: budun-boy-oguş-oba-uruş-bukun-kapkazaş.⁸

Türk toplumunda sosyal hayatın aile (ocak) ile başlayıp devlette (il/el) tamamlandığı, töre (yazısız kanun) nizam ve intizama uyulmadığı zaman sürgün edildiği ortaya çıkmaktadır. Bu hiyerarşinin merkezinde aile yer almaktadır. Aile Türklerde ilk ve en önemli ocaktır. Buna göre de Türklerde

5 M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi 3. Cilt Alp Arslan ve Zamani*, TTK. Basımevi, Ankara 2011, s. 298.

6 İ. Kafesoğlu, *Türkler ve Medeniyet*, Hamle Yayınları, İstanbul 1995, s. 219.

7 A. İnan, “Türk Etnolojisini İlgilendiren Birkaç Terim-Kelime Üzerine”, *Makaleler ve İncelemeler*, Ankara 1987, (2. Baskı), c. I, s. 628-644.

8 Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lügati't-Türk*, (Tıpkıbasım), Ankara 1990, I, s.52, 56, 202, II, s. 165, III, s. 103.

aileye ocak denilmektedir.⁹ Ocağa “*ağıl*”, “*arıs*” da denilmektedir. Arıs “arış” şeklinde de ifade edilmektedir.¹⁰ Aile ile birlikte birkaç ailenin birliğini ifade ettiği gibi çadır anlamına da gelen “*ağıl*”¹¹ kabilenin bir kısmı anlamına da gelmektedir. Kabile anlamında da kullanıldığı bilinen bu kelime¹² zamanla farklı manalarda da kullanılmıştır. Bugün Batı Türk lehçelerinde üç ayrı şekilde kullanıldığı görülen ağıl kelimesi, 1. Yaylada hayvanları tutmak için etrafı çitlerle çevrili üstü açık yer, 2. Kışlakta koyunları tutmak için etrafı ve üstü kapalı yer, 3. Atların korunduğu “tavla” anlamında kullanılan yer olarak kullanılmaktadır.¹³ Ağıl kelimesi eski Türk yazıtlarında da “*ağıl*” şeklinde geçmektedir. Bu da bize kelimenin aslının/kökeninin “*ağıl*” şeklinde olduğunu göstermektedir.¹⁴

Ağıl’dan sonra daha büyük toplumsal ve içtimai teşkilat olarak “*oğuş*”un geçtiğini görmekteyiz. En eski Türk yazıtlarında *oğuş* adı Türk hakanlarının kendi milletine hitap ederken yakın akrabaları için geçmektedir: “*biriki oğuşum*”.¹⁵ Bu kelimenin kan akrabalığını ifade eden bir terim olduğu kaydedilmektedir. Kül Tigin kitabesinde geçen bu kelimeyi “*soy*” olarak tercüme eden H. N. Orkun, kelimeyi: “*Hakanın mensubu olduğu soy, boy*”, olduğunu belirtmektedir.¹⁶ Kaşgarlı Mahmud’un Divan’ında ise bu kelime “*oğuş- el-aşiret*” olarak kaydedilmiştir.¹⁷ Besim Atalay ise bu kelimeyi “*İnsan, oymak*” olarak tercüme etmeyi tercih etmiştir.¹⁸ Çağdaş Türk lehçeleri içerisinde sadece Yakut lehçesinde *us* (*us* < *uus* > *uus* < *ovus* > *oğuş*) sözü vardır. Yakutlarda “*ağa usa*” – ata oğuş (baba tarafından akrabalar) “*ije usa*” – ana

9 Dede Korkud destanında da “*ocak-ev-eşik, yurt*” manasında gelir. Bak. *Kitabi-Dede Qorqud izahlı lügeti*, Bakı 1999, s. 141.

10 V.V. Radlov, *Opit Slovarya Tyurkskih Nareçiy*, (Türk Lehçeleri Sözlüğü Denemesi) Tom 1, çast’ 1, Imperatorskiy Akademii Nauk, Sankt Peterburg, 1898-1911, I/1134-1136.

11 Oğuz lehçesinde *Ağıl*, yakut lehçesinde *ıal*, Çuvaş lehçesinde *yal*, Yenisey-Altay Türklerinde *aal*, Kıpçak lehçesinde *ail/avul/aul/avul*, Osmanlıcada *avlu*, Azerbaycan lehçesinde *ağıl/ahl* olarak geçmektedir.

12 Radlov, *Opit Slovarya Tyurkskih Nareçiy*, (Türk Lehçeleri Sözlüğü Denemesi), II/1451.

13 *Azerbaycan Dilinin Diyalektoloji Lügeti* (ADDL), Bakı 2007, s. 14.

14 İnan, *Makaleler ve İncelemeler*, s. 638-639.

15 Kül Tigin Kitabesi Güney cephesi: “Tenri teg tenride bolmış Türk Bilge Kağan bu ödkе olurtım. Sabımın tüketi esidgil: ulayı iniyigünim, oğlanım, biriki oğışım, bodunım, biriye şad apıt begler, yıraya tarkat büyüruk begler, otuz...// Tanrı gibi gökte olmuş Türk Bilge Kağanı, bu zamanda oturdum. Sözüümü tamamıyle işit. Bilhassaküçük kardeş yedenim, çocuğum, bütün soyum, milletim, güneydeki şadpıt beyleri, kuzeydeki tarkat, buyrukbeyleri, Otuz Tatar..... | Dokuz Oğuz beyleri, milleti! Muharrem Ergin, *Orhun Âbideleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2009, s.33.

16 H. N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1994, s. 22.

17 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 61.

18 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 59, 69, 83, 130, 246.

oğuş (anne tarafından akrabalar) ifadeleri yer almaktadır.¹⁹ Bütün bunlardan “*oğuş*” kelimesinin “*soy*” manasına geldiğini söylememiz mümkündür.

Türk toplum yapısı içerisinde Oğuş’tan sonra bir derece aşağıda *uruğ* gelmektedir. Toplumsal yapıda aileden sonra gelen ikinci unsur “*uruğ*” yani “*aileler birliği*”dir. Aileler birliğini, kısaca sülale olarak nitelendirmek yanlış olmayacaktır.²⁰ Kelime Eski Türk Yazıtları’nda Kül Tigin Kitabesi’nin doğu kısmında yer almaktadır.²¹ Kaşgarlı’da bu kelime “*tane, tohum*” manasında gösterilmektedir.²² Yusuf Has Hacib’in Kutadgu Bilig adlı eserinin bir çok yerinde geçen “*uruğ/uruş*” kelimesi “*nesil, neseb, soy ve kabile*” manasına gelmektedir.²³ A. İnan’a göre *uruğ* “*bir tohumdan türediklerine inanlar topluluğu*”.²⁴ Günümüzde bir çok Türk lehçesinde rastladığımız “*uruğum/tırığım*” sözüne Kaşgarlı Mahmud ve Yusuf Has Hacib’in eserlerinde “*uruğ-tarığ*”, “*uruğluğ tarığluğ*” şeklinde rastlanılmaktadır. Çağdaş Türk lehçelerinde bu kelime “*uruk, ruu, uruv, uru, uru*” şekillerinde geçmektedir. Osmanlıcada “*uruğ*” şeklinde geçen bu söz Azerbaycan lehçesinde “*uruğ, uğurlu*” şeklinde geçmektedir.

Uruğ’dan sonra Türk toplum yapısının en büyük teşkilatlanmasına “*oba*” denilmekteydi. Talas yazıtlarında “*uyalu*”²⁵ şeklinde geçen bu sözün “*obakabile*” anlamına geldiği bilinmektedir. Kaşgarlı Mahmud eserinde “*oba*” sözünün Oğuzca olduğunu ve “*kabile*” manasına geldiğini kaydetmektedir.²⁶ Osmanlıca “*kabile, aşiret*” demek olan *oba* Şemseddin Sami’ye göre “*çadır halkı, göçer ailesi*”²⁷ manasında idi. *Oba* sözü, Selçuklular döneminde *kabile*

19 İnan, *Makaleler ve İncelemeler*, s. 631.

20 C. Balci, *Türk Devlet Töresi*, Bilge Oğuz Kitabevi, İstanbul 2018, s.86.

21 Kül Tigin Kitabesi Doğu tarafı 10: “Yağı bolıp itiniü, yaratunu umaduk yana içikmiş. Bunça isig, küçüg birtükgerü sakınmatı. Türk bodun, ölüreyin, *uruğsıratayın*, tir ermiş, yokadu barır ermiş. Üze Türk tenrisi, Türk iduk yiri// Düşman olup aralarında nizam ve intizam yapmadıklarından tekrar (Çine) dehalet etmişler. Bunca işini, gücünü verdiğini düşünmedi. Türk kavmini öldüreyim, soyunu mahvedeyim; der imiş [ve] mahvetmeye yürür imiş. [Fakat] yukarıda Türk Tanrısı, Türkün mukaddes yeri”. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, s.34.

22 “*Uruğ ekti*”, “*uruğ tarık*” – Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 63-64.

23 *Ay ezgü kılınç aslı ezgü uruğ*
Ajun kalmasını sizingsiz kurug. Yusuf Has Hacip, *Kutadgu Bilig*, Say Yayınları, İstanbul 2016, s.20.

24 İnan, *Makaleler ve İncelemeler*, s. 631.

25 Talas Abideleri II:3 “Altı *uyalu* ebimi ibire gize sinil inal ölmüş //Altı tayfalı evimi dönerek, gezerek küçük bacım Inal ölmüş” – Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, s. 415 vd.; Nurdin Useev, “Talas’ta Yeni Bulunan Eski Türk Yazıtı”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 41, Erzurum 2009, ss.17-24; Rysbek Alimov, “Talas Yazıtları: İşaret Kadrosuyla İlgili Bazı Düzeltmeler (2. Talas Yazıtı Örneğinde)”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 65 (1), 129-144.

26 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 86.

27 Şemseddin Sami, *Kamus-i Türk*, s. 184: Oba.

manasında olup, herhalde birçok ailenin bir araya gelmesinden ve ortak sürüye sahip olmasından meydana geliyordu.

Omak/oymak/aymak da “*kabile*”²⁸ manasında kullanılmaktaydı. Oğuz Türkleri tarafından “*oymak/oymag*” şeklinde ifade edilen kelimenin V. V. Radlov Çağatay ve Uygurcada “*omak*” şeklinde kullanıldığını belirtmektedir.²⁹ Yakutlarda “*omuk*” şeklinde kullanılan bu sözün “*aymah/aymak*” şeklinde okunduğu bilinmektedir.³⁰ *Aymak/oymak*, Türklerde bir boyun da adıdır.³¹ Her halde “*omak/oymak/aymak*” Türkçe “*oba*” sözünün Moğulcaya “*obag/obog/obox*” şeklinde girmesi, buradan da “*omuk/omug*” yeniden Türk lehçelerine geçmiş halidir.³² Zira Moğol dilinde “*omuk/omug*” kavim ve kabile manasındadır. Kalmuklarda da bu söze “*omug*” şeklinde rastlanmaktadır ki burada da “*kabile, soy, klan*” anlamına gelmektedir.³³

Oymag/oymağ sözü daha çok Azerbaycan ve Anadolu’ya yerleşen göçebe Türkmenler Yörükler³⁴ arasında kullanılmaktadır.³⁵ Şemseddin Sami’nin lügatinde bu kelimenin “*kabile*” manasında kaydedildiği açıkça görülmektedir.³⁶ Yakutlarda söylenen; “*xaya omukkunuy?*” ifadesi “*hangi kabiledensin*” anlamına gelmektedir. Anlaşılan odur ki, *oymag/oymağ* Türk

28 J. Chelhod, “Kabıla”, EI2 (İng.), IV, 334-335.

29 Radlov, *Opıt*, I/63-64, 1166.

30 İnan, *Makaleler ve İncelemeler*, s. 637.

31 Bugün Afganistan’ın kuzey-batı bölgesinde yerleşmiş olan Aymaklar burada kendi isimleriyle bilinen eyalette yaşamaktadırlar. 800 bin civarında bir nüfusa sahip olan ve Türk/Moğol soyundan gelen Aymaklar Hanefi/Sünni inanca sahiptirler. Bugün çoğunluğu kendi dillerini unutan Aymaklar Tacikleşmiştir. İçlerinden küçük bir grup Türkçe konuşmaktadırlar. Çar Aymaklar; Firuzkuhi, Taymeni, Cemşidi ve Teymuri adlı dört boydan oluşmaktadır. Çar Aymak kelime anlamı olarak dört boy demektir. Teymuriler Sünni olup Firuzkuhi, Taymeni, Cemşidi boyları Caferi-Şii’dir. Afganistan’da tahminen 450-500 bin civarında Çar Aymak yaşadığı varsayılmaktadır. Çar Aymaklar arasında halen göçebe ve yarı göçebe olarak yaşayanlar vardır. E. Oğuz, *Hedef Ülke Afganistan*, İstanbul 2009, Doğan Kitap s. 43; Sinan İlhan, “Türk ve İslam Tarihinde Bir Sayfa: Bâbürnâme’de Hazarlar”, *Dini Araştırmalar* 25/63 (Aralık 2022), 603-630; S. Şahin, “Afganistan’daki Türkmen Varlığı ve Kültürü Üzerine”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitimi Dergisi*, 5(3), 1144-1160.

32 İnan, “*Oba, Obo Sözlere Hakkında*”, *Makaleler ve İncelemeler*, c. I, s. 614-616.

33 İnan, “Türk Etnolojisini”, *Makaleler ve İncelemeler*, I. s. 637-638.

34 Ahmet Caferoğlu, “Anadolu Etnik Yapısının Oğuz-Türkmen-Yörük Üçlüsü”, *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, c. V, cüz: 1-4, İstanbul 1973, s. 78.

35 Cengiz. Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretlerin İskanı*, İstanbul 1987, s.13-14; Mehmet Ak, *Teke Yörükleri*, TTK. Yayınevi, Ankara 2015, s. 1-15; Mehmet Ak, “Antalya’da Yörükler ve Yörük Kültürü”, *Dünden Bugüne Antalya*, c. 2, Antalya Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yay., Antalya 2010, s. 332; Nesrin Güllüdağ, “Bursa İlindeki Boy, Oymak, Oba ve Kişi Adlarından Oluşan Yer Adları”, Bursa Uludağ Üniversitesi I. Bursa Halk Kültürü Sempozyumu Bildir Kitabı, Bursa 2002, ss.667-674;

36 Şemseddin Sami, *Kamus-i Türki*, s. 228: Oymak.

toplum yapısında *obadan* daha büyük olup, aynı yurda yerleşen bir kavmi veya kabilenin tamamını ifade etmektedir.³⁷

Türk toplum yapısında yer alan bir diğer unsur ise *bod/boy* idi. Kabilelerin bir araya gelmesiyle meydana gelmektedir. Bod, eski Türk sosyal yapısında belirli bir topluluk birimini ifade etmektedir. Aile ve soyların bir araya gelmesi ile “*boy*” teşekkül eder.³⁸ Boy “*bod*” şeklinde Tonyukuk Kitabesi’nde ve Moyun Çur Kitabesi’nde (Sine-Usu) de geçmektedir.³⁹ Göktürkler ve Uygurlar zamanında “*bod*” şeklinde kullanılan bu kelime XI. yüzyıl Oğuz lehçesinde “*boy*” şeklini almıştır.⁴⁰ M. Altay Köymen’in Kaşgarlı Mahmud’a atfen bildirdiğine göre umumiyetle Türkler 20 boydan meydana gelmektedir. Oğuzlar (24 Oğuz boyu) bunlarda yalnızca birini oluşturmakta idi.⁴¹ “*Oğuzlarda birbirini tanımayan iki adam karşılaştıkları zaman önce selamlaşırlar; sonra “boy kim” diye sorarlar: “Hangi kabiledensin?” demektir: “Salgur” diye cevap verir. Yabut kitabın (Kaşgarlı kendi divanından bahsediyor) baş tarafından söylediğim boy adlarından birisini söyler. Bundan sonra konuşmaya başlarlar. Yabut durmaksızın ayrılırlar. Böylelikle birisi öbürünün kabilesini tanımuş olurdu*”.⁴²

İslam öncesi Türklerde “*boy kimliği*” kutsal kabul edilmekteydi. Türkler mensubu oldukları din, boy ve devletten bağımsız olarak karşılaştıkları

-
- 37 Oğuz boy adı taşıyan cemaatler için bkz. M. Ali Ünal, “XV. ve XVI. Yüzyılda Teke Sancağında Cema’at ve Aşiretler”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sy. 2, Isparta 1996, s. 224; Faruk Sümer, “Anadolu’da Oğuz Boylarına Ait Yer Adları”, *Türkler*, c. 6, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 338-354; Tüncer Gülensoy, “Alanya-Antalya Yöresindeki Türk Yer Adları”, *Türk Kültürü Araştırmaları, Prof. Dr. Talip Yücel’e Armağan*, yıl: XXXIII/1-2, (1995), Ankara 1997, s. 133-134; Kemal Göde, “Tarih İçinde Oğuz Boyları ve Göller Bölgesindeki İzleri”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sy. 8, Isparta 2003, s. 30-53; Osman Gümüşçü, “XVI. Yüzyıl Anadolu’sunda Oğuz Boy Adlı Yerleşmeler”, *Türkler*, c. 6, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 363; Yusuf Halaçoğlu, “Osmanlı Döneminde Türkiye’nin Nüfus Yapısı ve Aşiretler”, *Anadolu’da ve Rumeli’de Yörükler ve Türkmenler Sempozyumu Bildirileri*, Yörtürk Vakfı Yay., Ankara 2000, s. 141-142; Yusuf Halaçoğlu, *Türkiye’nin Derin Kökleri Osmanlı Kimliği ve Aşiretler*, Babiâli Kültür Yay., İstanbul 2010, s. 98-103.
- 38 Kaşgarlı Mahmud, *Divan*, I, s. 237, 238, 338; II, s. 209,274; III, 141. Boyda: *Divan*, I, s. 44,51. Boynu; *Divan*, I, s. 316.
- 39 **Moyun Çur Kitabesi** 22: “... Men taşıkayın – timis, kör, bod kalında 23. “kabişalm” –timis// Ben isyan ettim demiş. Gör boy kal-meşede demiş. 40: Garluq bod kalmadı// Karluk boyu kalmadı: **Tonyukuk Kitabesi**, 4: “bod kladı// boy kalmadı”, 60: “Kapagan Kağan Türk sir bodun yerinte bod yeme, bodun yeme, kişi yeme idi yok erteği erti// Kapagan hakan (ve) Türk milletinin yerinde hem cemaat, hem millet, hem insanlar sahihsiz kalacak idi. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, s. 100, 119, 163 vd.
- 40 Kaşgarlı, *Divan*, III, s. 141.
- 41 Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, s. 303.
- 42 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 338, III, s. 141; Eşref Üzülmöz, *Divanı Lüğati’t-Türk’de Geçen İdari Vē Askeri Kavramlar Üzerine Bir İnceleme*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 2012, s. 20-22.

zaman kendi kimliklerine saygı alameti olarak selamlaştıktan sonra tanışmak için birbirlerine “*hangi boydansın*” diye sorarlardı.⁴³ Türklerde “*boy*” arka, güç, yardım, yardımlaşmak, sığınmak anlamında idi. Boy eski Türk toplum anlayışında aileden ve hatta devletten de önce ve üstün kabul edilmekteydi. Bir Türk *yorulduğunda*⁴⁴, ihtiyacı olduğunda⁴⁵ herkesten ve her şeyden önce kendi boyuna seslenir, kendi boyunu yardıma çağırırdı. Kaşgarlı Mahmud “*boyda tükenmek yoktur*” inancının ve prensibinin hâkim olduğunu yazmaktadır.⁴⁶ İki boy arasında düşmanlık meydana geldiğinde “*boy ikki bile alkıştı*”; kimin hangi soya ve sopa mensup olduğu ise “*anın tübi tüzi kim?*” demektedirler.

Görüldüğü üzere Türkçede en geniş manası ile değerlendirilen bod “*boy*” kelimesi eski Türk sosyal yapısında şüphesiz belirli bir topluluk birimini ifade ediyordu. Şöyleki: Aileler veya soylar bir araya geldiği zaman “*boy*” teşekkül ediyordu. Boyların ayrı toprakları, çeşitli damgalarla birbirinden ayıran edilen hayvan sürüleri ve silahlı kuvvetleri mevcuttu.⁴⁷ Boy’un başında boy’daki iç dayanışmayı muhafaza etmek, hak ve adaleti düzenlemek ve gerektiğinde silahla boy’un menfaatlerini korumak ile vazifeli bir bey bulunurdu.⁴⁸ Bey’in seçimle iş başına geldiği anlaşılmaktadır.⁴⁹ Boy beylerinin nüfuzu, askerî kuvvet ve malî kudretine bağlı olup, cesareti ve doğruluğu ile tanınmış kişilerdi. Belirli arazisi ve kendilerine ait silahlı kuvvetleri olduğu için siyasî bir nitelik taşıyan boyların beyleri devlette Kağan ile millet arasında bir köprü durumundaydılar.⁵⁰

Kitabelerde geçen cümlelerden “*Buyruk beyleri, Dokuz Oğuz beyleri, milleti ...*”, “*Türk beyleri, milleti*». “*Türk Oğuz beyleri, kavmi işitin...*”, “*Türk beyleri, kavmi, böylece düşünün...*”, “*Türk beylerinin, kavminin...*”. Anlaşılabacağı gibi, Hakan hitap ederken çoğu yerde milletten önce “*bey*” lere seslenmekte idi. Devlet idaresinde “*Beyler*” ile “*millet*” arasında yâni idare eden beyler ile, idare edilen topluluk arasında bir anlaşmanın bulunması, milletin varlığı için şarttı. Bey ile milletin beraber olduğu zamanlarda devletin güçlü olduğu, bey ile milletin ayrıldığı zamanlarda devlet zayıflamakta hatta çökmekte idi.

43 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 338, III, s. 141.

44 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 238.

45 Kaşgarlı, *Divan*, II, s. 209.

46 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 44.

47 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 55 vd.

48 İ Kafescöglü, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1997, s. 202.

49 Kafescöglü, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat, s. 203.

Bu suretle Çinliler her durumda olduğu gibi bey ile millet arasına da girerek siyasi emellerine ulaşabiliyorlardı⁵¹.

Boyla birlikte “ok/og/ox” (Altay ve Kırgızlarda “uk”) adları da kullanılmaktadır. Türkçede ok’un çeşitli manalara vardır.⁵² Ok’un bir manası da eski Türk topluluğunda boy’u ifade etmektedir.⁵³ Orhun kitabelerine göre, Batı Gök-Türklerini meydana getiren boylara “On-ok” adı verilmektedir. Nitekim bunlar 5’i doğuda, 5’i batıda olmak üzere 10 “boy” dan kurulu idi, Doğudaki 5 To-lu boyunun başında 5 Çor ve batıdaki 5 Nu-şi-pi boyunun başında 5 Erkin bulunuyordu.⁵⁴ Bu unvanları taşıyan her bir başbuğa Kağan tarafından onların, merkebe bağlı olduklarını belirlemek üzere birer “ok” verilmişti.⁵⁵ Çin kaynaklarına göre, 552 yılında Gök Türk Devleti kurulurken ordu on kısma ayrılmış ve bu kıtaların her birine de “ok” verilmişti.⁵⁶

Görülüyor ki, ok bir tabiiyet sembolü idi ve sosyal yapı da ok, tabii bir boy’u yâni siyasi yönden bağımlı boy’u ifade ediyordu. Keza kendi aralarında, birbirine bağlı olarak siyasî birlik meydana getirmiş boy’lar birliğine de “Oğuz” deniyordu. Orhun kitabelerindeki Oğuz birliği böyle idi.⁵⁷

Boyların birliği Türk kavmini, bazen de Türk milletini meydana getirmekteydi. Türklerdeki “millet” anlayışının ne kadar güçlü olduğuna İbn

-
- 51 Eski Türklerin çeşitli boy adları hakkında bk. İ. Kafesoğlu, “Tarihte “Türk adı”, *Reşid Rahmetli Arat İçin*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1966, s.306- 319.
- 52 "Yay ile atılan ok" (bk. Kitabeler, I, doğu, 33, 36; Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 429; Eski Uygur sözlüğü, s. 140; G. Doerfer, Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen, Wiesbaden, II, s. 153; G. Clausen, “Three Mongolian Kotes”, *Prof. Dr. B. Rintchen Armağanı*, Wiesbaden, 1966, s. 76. Hisseyi paylaşmak üzere atılan ok, çekilen kura, mirasta düşen pay, hisse” (bk. Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 37, 48; G. Doerfer, Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen, s. 153. Ayrıca kitabelerde "okıglı kelti = çağırıp geldi" (bk. Kitabeler, II, doğu, 28), "Oğuz okın kelti « Oğuzların hepsi geldi (bk. Kitabeler, Tonyukuk, güney, 16) ve Kaşgarlı, *Divan*, I, de "ol meni okıdı/ o, beni çağırdı", "olar bir ikindi birle okıştılar/ onlar birbirlerini çağırıldılar", "Eren Alpi okıştılar", "yiğitler çağırıştılar" (bk. Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 186, 359; III, s. 254) ifadelerinden anlaşıldığı gibi, hükümdar kendisine tabii olan boy'lara bir haber göndererek davet etmesi "ok" gönderilmesi suretiyle oluyordu ki, bundan da "ok" un tabiiyet sembolü olduğu anlaşılmaktadır (bk. O.Turan, Eski Türklerde Okun Hukuki Bir Sembol Olarak Kullanılması, *Belleten*, Temmuz 1945, Cilt 9 - Sayı 35, ss. 305-318.
- 53 İnan, “Türk Etnolojisini”, *Makaleler ve İncelemeler*, I. s. 183.
- 54 Kafesoğlu, “Tarihte “Türk adı”, s. 232.
- 55 Edouard Chavannes, *Batı Türkleri / Çin Kaynaklarına Göre*, Selenge Yayınları, İstanbul 2007, s.27.
- 56 B. Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, I, İstanbul 1971, s. 110.
- 57 Sonradan ad halinde kullanılan Oğuz kelimesinin de aslında aralarında birlik kurmuş kabileler demek olduğu anlaşılmaktadır. Oğuz kelimesinin "ok + z" (ok'lar) olduğu hakkında (bk. Kafesoğlu, “Tarihte “Türk adı”, s. 130). Ayrıca ok sahibi Üç-ok'ların, Boz-ok'lara tâbi olması hakkında bk. K. Eraslan, Boz-Ok Ve Üç-Ok Oğuz Kolu Adları Hakkında, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 34 (1986), ss.5-8.

Fadlan'ın seyahatnamesi şahitlik etmektedir.⁵⁸ Selçuklu devri Türklerinde kuvvetli bir “*Türk Milleti*” düşüncesinin hâkim olduğu bilinmektedir. Oğuz Türkmenlerinde “*budun/bodun*” anlayışının kendilerinden önceki Türk budun anlayışının devamı olduğu da ortaya çıkmaktadır.⁵⁹ Divan'da (*budun bir ikindinininç evleri örteşdi*) “*budun kondu*” “*budun hürtkü*”, “*budun birbirlerinin evlerini yaktı*” ifadelerinde milletçe bir hareketin olduğu görülmektedir.⁶⁰

Kaşgarlı Mahmud budun kelimesinin Çiğilce olduğunu kaydetmektedir.⁶¹ Yusuf Has Hacib'in eserinde ise “*budun*” kelimesi “*balk*” manasında da kullanılmıştır.⁶²

Orta Çağ Türk Türk dilindeki “*budun*” veya “*bodun*” kelimesi Azerbaycan lehçesinde de mevcut olup, “*bütün*”⁶³ demektir. Milletin (*bütünün*) başında durana “*atlıç*”, millet meclisine (*budun yığıldı/budun terildi*) ise “*tirnek*” denilmektedir.⁶⁴

Türklerde millet tek bir kişi gibi hareket ettiği hakkında bilgiler bulunmaktadır.⁶⁵ Türklerde korku, düşman hücumu, bir yerden başka bir yere toplu göç, insanların toplu olarak öldürülmesi gibi dehşetli hadiseler (*tezgi*),⁶⁶ organizasyon sorunu, hayati meseleler millet olarak halledildiği bilinmektedir.⁶⁷

Oğuzlarda “*ırk, sülale, kabile*” gibi kelimeler de kullanılmaktadır. Oğuz lehçesinden başka mesela Kırgızlarda soy “*meşbur kabileleri*” ifade ederdi.⁶⁸ Kan bağılığına dayanan soy ve bu manada “*soy-sop*” bugün de dilimizde mevcut olan bir sözdür. Dede Korkut hikayelerinde geçen “*soy soyladı, boy boyladı*” ifadesinin sık sık yer aldığını görmekteyiz.⁶⁹ Destanda birinci

58 *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, (Yay. R. Şeşen), Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2017, s.23.

59 Selçuklulardan evvel Türk budun anlayışı hakkında bak. Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 37-77.

60 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 231, 238, III, s. 185, 420.

61 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 34.

62 İnan, “Türk Etnolojisini”, *Makaleler ve İncelemeler*, II, s. 628-629.

63 Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, s. 301.

64 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 79, 438, 477, II, s. 127, III, s. 80.

65 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 108, 231, 238, 467, 479, II, s. 110, 216, III, s. 75, 168, 370.

66 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 479; Türkçedeki “*tezakmek*” sözü buradan gelmektedir. Tezık – kaçıp aradan çıkmak, ortadan kaybolmak, yolunu şaşırıp yitmek, ayrılıp gitmek gibi anlamlardadır. ADDL, s. 495.

67 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 108, II, s. 211, 216, 485, III, s. 4, 46-47, 420.

68 Radlov, *Opır*, IV/512.

69 *Dede Korkut Kitabı*, Dresden Nüshasını Aslından Okuyan ve Sadeleştiren Yunus Zeyrek, Eskişehir 2013, s.91.

manada “soy-nesil, asıl-nesep, menşe”, ikinci manada ise “türkü” (*Bir soy dahi soylamış, aydır*) demektir.⁷⁰

Türklerde toplumsal anlamda bir de *bağ* sözü bulunmaktadır ki, A. İnan’a göre “*halkın bir kısmını*” ifade eden bir sözdür.⁷¹ Eski Türk yazıtlarından Yenisey Kitabelerinde “*altı bağ budunumka beg ertim*” (Altı bağ halkımın beyi idim)⁷² şeklinde geçen bu kelimenin boydan daha büyük bir kütleyi ifade ettiği bilinmektedir. Kıpçak lehçesinde “*bau/bav*” şeklinde rast gelinen kelimenin “*kabile*” (*oniki baulu başkurt/on iki kabileli Başkurt*) şeklinde olduğu da görülmektedir.⁷³

Türklerde “*kütle*” “*yığın*”ı (xalk yığını) ifade etmek için *töbe/töbö sözü* kullanılmıştır.⁷⁴ *Töbe/töbö büyük ya da küçük olabilirdi. Yani büyük bir halkı ifade ettiği gibi, küçük bir halkın bir kısmına da bu ad verilebilirdi. Mesela Başkurtlarda boyun bir kısmını ifade etmek için töbe/töbö ifadesi kullanılmıştır.*⁷⁵

Selçuklu Türklerinden itibaren kavim, halk, millet manasında “*ulus*”, Moğollar devrinde ise “*ulus*” adının daha çok kullanıldığını görmekteyiz. Millet manasında “*ulus/ulus*” sözünün Kültigin Kitabesi’nde de geçtiği görülmektedir.⁷⁶ Kaşgarlı Mahmud “*ulus*” şeklinde kaydettiği bu sözün Çiğillerde “*karye*” (köy), Argu Türklerinde ise “*şebir*” anlamına geldiğini kaydetmektedir.⁷⁷ Yusuf Has Hacib’in eserinde de “*ulus*” şeklinde geçen bu söz bazen de devletle birlikte “*il ulus*” şeklinde kullanılmaktadır. Kelime Moğollar devrinde daha da yayılmış militle (*Türk ulusu, Moğol ulusu*) birlikte (*Hülağü ulusu, Çağatay ulusu, Cuci ulusu*) ifade etmeye başlamıştır.⁷⁸

Türklerde toplumsal bir terim olan *bukun* sözü de vardır. Eski Türk Kitabeleri arasında Yenisey Kitabesi’nde geçen bu kelimenin “*halk*”ı ifade ettiği ileri sürülmektedir.⁷⁹ Kaşgarlı Mahmud’un eserinde “*budunlug/bukunlug*”⁸⁰ şeklinde geçen kelimenin A. İnan’a “*budun*”la eş anlamlı

70 *Kitabi-Dede Qorqudun İzablı Lüğeti*, s. 159: Soy I-II.

71 İnan, *Türk Etnolojisini*, s. 635.

72 Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, s. 428.

73 İnan, *Türk Etnolojisini*, s. 635.

74 Radlov, *Opt*, III/1271.

75 İnan, *Türk Etnolojisini*, s. 639.

76 Kül Tigin Kitabesi Kuzey tarafı 12: “Kuriya kün batsıkdaki Soğd, Berçeker, Bukarak *ulus* bodunda Nen senün oğul tarkan kelti//Batıda gün batandaki Soğd, Berçeker, Buhara *ulusu* balkından Nen senin oğlun Tarkan geldi”. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, s.26-27.

77 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 62.

78 İnan, *Türk Etnolojisini*, s.640.

79 S. Gömeç, “İslam Öncesi Türk Tarihinin Kaynakları Üzerine”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 20 (2000), ss.51-92.

80 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 499.

olmalıdır.⁸¹ Eski Sovyet Türkologlarından S. E. Malov bu kelimeyi “halk” olarak tercüme etmiştir.⁸² V. V. Radlov lügatinde “*buvm*” sözünün “*bukun*” olması gerektiğini ileri sürerek “*nesil, kuşak*” manasına geldiğini kaydetmektedir.⁸³ Türklerdeki toplumsal piramidin en geniş kısmını devlet, yani *il/el* teşkil etmektedir. Eski Türk kitabelerinde “devlet” manasına gelen “*il*” yerine “*ülke, halk, el*” manasında da kullanılmıştır.⁸⁴ Kitabelerde kutsal olarak ifade edildiği anlaşılan “*il/devlet*”, Kaşgarlı Mahmud’un eserinde “*el/vilayet*” olarak geçmektedir. Yusuf Has Hacib’de ise “*il-kün*”, yani “*dövlət – halk*”, “*el-gün*” şeklinde kullanılmıştır.⁸⁵ Bilindiği gibi “*kün*” eski Türkçede “*halk*” manasına gelmektedir. Bundan yola çıkarak bazı Türkologlar (Gy. Nemeth) “*Hun/kun*” adının “*halk*” manasında “*kün*” olduğunu iddia etmişlerdir. *Sühbeyl ve Nevbahar* adlı Oğuz Türkçesiyle yazılmış meşhur eserde “*kün-halk, memleket*”⁸⁶ manasında gösterilmiştir. Bu Kaşgarlı Mahmud’un eserinde “*vilayet*” anlamında geçmesine rağmen “*il/el*” şeklinde devlet ifadesinin Selçuklular devrinde de kullanıldığını görmekteyiz.

Aileden devlete kadar isimlerini zikrettiğimiz Türklerdeki bütün bu toplumsal cemiyet yapıları, teşkilat ve kurumları yazısız kanun olarak kabul edilen “*töre/törü*” ile idare edilirdi. Eski Türk kitabelerinde “*törü*” şeklinde geçen bu sözün manası “*kanun-kaide-nizam*” anlamındadır.⁸⁷ Günümüzde “*töre*” olarak kullanılan bu ifadenin Selçuklular devrinde de eski şeklinin “*törü*” olduğunu Kaşgarlı Mahmud ve Yusuf Has Hacib’e istinaden kaydedebiliriz.⁸⁸ Kemal Paşazade Ahmed Şemseddin Efendi Farsça “*ayin*” kelimesini izah ederken şöyle yazmaktadır: “*Ayin, lisan-ı Fariside şol nesnenin ismidir ki Arap dilinde ona “kanun” diyorlar*”.⁸⁹ XV. asır

81 İnan, *Türk Etnolojisini*, s. 634.

82 S. E. Malov *Eniseyskaya pismennost tyurok*, Moskova-Leningrad 1952, s. 79.

83 Radlov, *Opıt*, IV/1873.

84 Ongin Kitabesi 1, 4; Kül Çur Kitabesi 3; Kül Tigin Kitabesi Doğu Tarafı 4; Bilge Kağan Kitabesi Doğu tarafı 34; Moyun Çur Moyun Çur Kitabesi 2, 34; Irk Bitik 42; Yenisey I:1, 2, III:2, 2, 3, 5. Geniş Bilgi için bak. H. N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, Ankara 1994.

85 “*Sınamış kişi bildi il kün işi*” ve ya “*Anun tutsa il kün, kiterse tuman*”. Bak. İnan, *Türk Etnolojisini*, s. 636.

86 Semih Tezcan, “*Sühbeyl ü Nev-bahar Üzerine Notlar*”, *Türk Dili Araştırmaları Dergisi* (TDAD), Sayı: 6, Ankara 1994, ss. 239-245.

87 Kül Tigin Kitabesi 1, 3, 8, 13, 16, 22, 30, 31; Bilge Kağan doğu tarafı 2, 36, Yenisey Kitabesi X:7.

88 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 97, II, s. 16, III, s. 86.

“*Kılıç ursa, buça yağı boymını*

Törü bile tüzse ili budım

Törü tüz yorıtı bayudı budım

Atın ezgü güldü ol gözgü ödüm”. İnan, *Türk Etnolojisini*, s. 642.

89 *Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü*, I-VIII, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1963-1982, c. III, s. 692.

Osmanlı vakayinamelerinde “Selçuklular devrinde Türk töresine” çok kıymet verildiğinden bahsedilmektedir. Bu konuda “*Tevarihi-Al-i Selcuk*” adlı eserin müellifi Yazıcıoğlu Ali şunları yazmaktadır: “... sadra ve iki kola Oğuz resmince (töresine göre) baştan başa döşenip müzeyyen ve müretteb oldu ve kasatı-kımız ve kumran ve mümessik ü muattar şerbetler Oğuzun resim ü erkani üzerine içildi ve bunun zamanına ve Gayı (Kayı) ve Bayat beyine ve sol kol beyler beyliği Bayındur ve Çavuldur beyine verildi. Ve galan beyler dahi bu yigirmi dört boyun beyleri oğlanlarına verilmeyince başkasına verilmezdi. İş bu üzre ki kaydolumur.

Nazm:

Hanlar atası Oğuz Han söyledi

Böyle törü, yol ü erkan eyledi

İşbu resmiyle vesiyet gıldı ol,

Ta ola oğlanlarına töre, yol⁹⁰

Bu bilgiler bize Selçuklular devrinde Oğuzların “yazısız kanun” töreye tabi olduklarını göstermektedir. Töre, Oğuzlarda Oğuz hakanının koyduğu nizam ve intizam olarak efsanevi bir mahiyet almıştır. Töre Türklerde ailede, elde, obada, boyda ve devlette takip edilmesi gerekli olan hukuki bir yol olarak kabul edilirdi. Zira, Yusuf Has Hacib devleti, “*halkı bir araya getiren ve bir arada tutan şeyin töre olduğunun*” yazmaktadır.⁹¹ Buna göre de Türkler günümüzde bile töreye sadıktırlar.

Selçuklulardan sonra Moğollarda “töre” mefhumu yerini “yasa/yasağ” ifadesine bırakmış olsa da bu kelime günümüze kadar manasını korumuştur. Aslında “kanun, emir” manasında kullanılan yasa eski Türk kitabelerinde de geçmektedir.⁹² Kül Tigin Kitabesi’nde “... öd tenqri yasar, kişi oğlu kop ölügl, töremiş// zamanı Tanrı ferman eder, insan oğlu ölümlüdür” ifadesi geçmektedir ki burada yasa “ferman, emir, hüküm” anlamındadır.⁹³

90 İnan, *Türk Etnolojisini*, s. 641.

91 Tuncay Açık, “Kutadgu Bilig’de Devlet Yönetimi”, *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6 (1), 419-438.

92 Ali Ahmetbeyoğlu, Eski Türklerde Kut ve Töre Bağlamında Hükümranlığın Hududları”, *Tarih Dergisi - Turkish Journal of History*, 71 (2020/1): 29-50; Zehra Odabaşı, “Türk Devletlerinde Kullanılan İdari Ünvanlar”, *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 5 (2019): 150-164; Salih Ayvaz, *Eski Türk Yazıtlarına Göre Töre ve Örfi Hukuk*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Nevşehir 2021.

93 Bu kelime bazı kaynaklarda “zamanı Tanrı yasar kişi oğlu ölümlüdür” şeklinde de okunmuştur. Osman Fikri Sertkaya, “Köl Tigin (K-10)’da Geçen Öd Tenqri ‘Zaman Tanrısı’ ile İlgili Fiili Yaşamak ‘Yaşamak’ mı, Yasamak ‘Tanzim Etmek, Düzenlemek’ mi, Yoksa Aymak ‘Demek, Söylemek’ mi Okumalıyız?”, *Journal of Old Turkic Studies*, 1 (2), 55-63.

Böylelikle, Selçuklular devrinde Türk sosyal hayatı kendi âdet ve geleneklerine, hayat tarzlarına, kanun ve nizamlarına, devlet, aile ve boy anlayışlarına son derece bağlı kalmışlardır. Bu da bize Selçuklular devrinde Oğuz Türkmenlerinin toplum hayatında Türk gelenek ve göreneklerine ne kadar bağlı kaldıklarını göstermektedir.

Türk aile Yapısı

Türk toplumunun çekirdeğini aile oluşturmaktadır. İslam öncesi Türk toplumunda aile için yukarıda da ifade edildiği gibi “*ocak, ağıl, arıs/arış, oğuş/oğuş*” gibi muhtelif isimler vermişlerdir. Bunlardan “*oğuş*” sözü “*oğ/ogru*” kelimesinden gelmiş olup kan bağına temellenmekteydi.⁹⁴ Türkçede kullandığımız oğul kelimesi de buradan gelmektedir.⁹⁵ Önemli bir sosyal müessese olarak Türk ailesi için temel şart kuvvetli, sağlam olmaktır. Daha sonra da “*töre/kanun*” gelmektedir.⁹⁶ Selçuklular devrinde Türk ailesi “*ata, ana ve çocuklar*” şeklinde idi. Bu da bize eski Türk aile yapısının çekirdek aileden meydana geldiğini göstermektedir. Ancak bu aile şekli “*geniş aile*” şeklinin olmadığı anlamına da gelmemektedir. Zira, baba ölünceye kadar ailenin evlenen erkek çocukları babanın etrafından ayrılmazlardı. Yani Türk ailesi baba erkil bir aile yapısına sahip olup, ailede babanın sözü geçerli idi.⁹⁷ Buna göre de ailede aileye sahip olan kişiye (baba) “*bey*” denilmekteydi.⁹⁸ Ailede ata/babanın karşısında erkek çocukları “*tegin*” (*tiğın/teğın*), kul/köle kabul edilirdi.⁹⁹ Bu tabi ki sosyal bir statüyü değil, erkek evlatların ata/babaya karşı hürmetlerini ifade etmekteydi. Türk siyasi, dini, ahlaki, askeri ve devlet hayatına damgasını vuran Alp Er Tunga karşısında oğulları hürmet ve izzet alameti olarak bir iş yaptıklarında veya bir davranış sergilediklerinde kendileri için “*kul şöyle yaptı, kul böyle istedi*” derlerdi. Yani ata/babaları karşısında kendilerini “*kul*” mesabesinde görürlerdi.¹⁰⁰

94 A. İnal, “*Türk Etimolojisini İlgilendiren Bir Kaç Terim-Kelime Üzerine*”, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, 1956, s. 181; Hamilton J, “*Tökuz-Oğuz et On-Uygur*”, JA, 1962, CCL, I, s. 24.

95 Hasan Güleç, “Oğul”, *DİA*. İstanbul 2007, C. 33, ss. 320-321.

96 Türklere “*töre*” “*şeriat*” hakkında bak. A. İnan, “*Yasa, Töre-Türe ve şeriat*”, *Makaleler ve İncelemeler*, Ankara 1991, s. 222-228.

97 Türk ailesinin sosyolojik bir tanımı için bak. Gökalp Z, “*Aile Ahlakı*”, Yeni Mecmua, cilt I, Sayı: 10, s. 181-186, Sayı: 11, s. 201-201, Sayı: 12, s. 221-223, Sayı: 13, s. 241-245, Sayı: 14, s. 261-265, Sayı: 15, s. 281-285, Sayı: 16, s. 301-304, Sayı: 17, s. 321-324, Sayı: 18, s. 341-343, Sayı: 19, s. 361-364, Sayı: 20, s. 381-383, Sayı: 21, s. 401-403, Sayı: 22, s. 421-424.

98 Kaşgarlı, *Divan*, III, s. 155.

99 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 413.

100 Geniş bilgi için bak. Ahmet Haldun Terzioğlu, *Saka Hamı Alp Er Tunga*, Panama Yayıncılık, İstanbul 2022.

Türk ailesinde ata/babadan sonra ana gelirdi. Türk ailesinde ana yani kadın “*altın özük*”, “*yani altın gibi saf*”, “*ertini özük*”, yani “*inci gibi temiz*” olarak kabul edilirdi.¹⁰¹ Sevilecek, okşanacak ve kutsal kabul edilen kadına da “*okgagu*” denilirdi. Kadına sahip olan kişi için “*er mutlu oldu*” ifadesi kullanılırdı.¹⁰² Türk erkeğinin eşine kötü muamele ettiğine rastlanmamıştır.¹⁰³ Çünkü Türk aile yapısında Türk kadını erkeğin yanında onunla aynı haklara sahip olan bir eş durumundadır. Buna göre de Türk kadını aile içerisinde kendisine en büyük unvan olarak “*hatun*” unvanı verilmiştir ki, bu ad daha çok Türk hükümdarlarının eşleri için kullanılan bir unvandır.¹⁰⁴ Yine bunun gibi, Türklerde başkasının eşine hitap ederken “*yenge*” diye hitap edilir ki, bu da Hunlarda Hakanların eşleri manasında “*yençi*” den ileri gelmektedir.¹⁰⁵

Türk ailesi bir erkekle bir kadının izdivacına dayanmaktadır. Bu da evlilik yoluyla mümkün olmaktadır. Evlilik için ise ilk şart çiftlerin sağlıklı olması, ikinci şart da *töre* idi. Çünkü evlilikler Türk töresi çerçevesinde olmaktadır. Görünen o ki, Türklerde ailenin temelini mülkiyet (*ev*) oluşturmaktaydı. Buna göre de, Türk ailesi, Yunanlardaki “*genose*”, Romalılardaki “*gens*”, Slavlardaki “*zadruga*” (bütün aile halkını kendi askeri görme) aile anlayışından farklı olarak “*mülkiyet/ev ortaklığına*” dayanmaktaydı.¹⁰⁶

Birbirlerini seven iki gencin evlenmesine “*kavumag*” denilmekteydi (*erkek tısta kavuşdı*).¹⁰⁷ Evlilikte kız özel bir yer tutmaktaydı. Kız için “*bekaret*” çok önemli olup eski Türkler buna “*kapak*” derlerdi. Bakire kız veya “*eline erkek eli değmemiş kız*” için “*kapıklık kız*” ifadesi kullanılırdı.¹⁰⁸

Kızla oğlan arasındaki evlilik ilişkisi “*arkuçi*” veya “*savçi*” denilen aileler arasındaki aracılardan gidiş-gelişleriyle başlardı. Bunlara “*elbir*” adı verilirdi.¹⁰⁹ Elbirler aracılığından sonra oğlanın ailesinden kızın ailesine “*elçi*” giderdi. Una “*aldum- virdüm*” (aldım-verdim) denilirdi. Bu ifade

101 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 71.

102 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 138.

103 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. s. 306.

104 Çin kaynaklarında Türk hükümdarlarının eşleri için umumiyetle “eşlerinin adı K’o-ho-tun idi” ifadesi geçmektedir. Liu Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, (çev. Ersel Kayaoglu, Deniz Banoğlu), Selenge Yayınları, 2019, s. 18. Çince “K’o-ho-tun” Türkçe “katun” (kadın) sözünün tahrif olmuş şeklidir. Ancak Hun hükümdarlarının hanımları için Türkçe “yenge” (Çince “ye’n-çi”) adı kullanılmaktadır ki, bu daha çok hürmet ifade eden bir ad idi.

105 Liu Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, s.18.

106 Faruk Sümer, *Oğuzlar*, (Türkmenler) Tarihleri - Boy Teşkilatı – Destanları, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 2017, s. 382.

107 Kaşgarlı, *Divan*, II, s. 102.

108 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 496.

109 Kaşgarlı, *Divan*, III, s. 154. Elbir kelimesi bugün hala Anadolu’nun bir çok yerinde kullanılmaktadır.

oğlanın büyükleri “aldım” diyerek nikahın kıyılmasına icazet verirdi. Kız tarafının büyükleri de “virdüm” diyerek nikahın kıyılmasını onaylıyorlardı. Bundan sonra evlilik işlemi tamamlanmış olurdu. Oğlan tarafı kız tarafına başlık verirdi.¹¹⁰ Selçuklu devri Türkmenlerinde *başlık* olarak daha çok at verildiği görülmektedir. Tabi ki bu ailelerin sosyal ve ekonomik durumuna göre değişmekteydi. Oğlanın büyükleri (*dünür*: ana-babası, bazı durumlarda, onların yerini alan kişiler) kız tarafına “südlük”, yani süt hakkı olarak giyim kuşam takdim ederlerdi. Bu elbiseler kızı emziren anneye verirdi. Bunlardan başka gelin olacak kızın kız kardeşlerine “ağırılık” verirdi. Buna “yandaş” adı verirdi.¹¹¹ Evliliklerde mutlaka düğün yapılması şartı vardı. Eski Türklerde düğün bir toy’dur. Dede Korkut’ta nisan toyuna, “küçük düğün”, evlenme toyuna ise “ulu düğün” denmiştir. Aynı zamanda büyük düğün “ağır düğün”dür. Düğünü başlatmak kız evinin hakkıdır. Düğün kız evinde baslar; erkek evinde biterdi. “Toy veya düğün bayrağı” da bütün Türklerde görülen yaygın bir gelenektir.¹¹² Düğün için esas olan düğün yemeğinin “küden” verilmesi idi.¹¹³ Selçuklu hükümdarları ise “kençliyi” (safra) hazırlar ve eski Türk geleneklerine (töre) göre bu sofraya yağma edilirdi.¹¹⁴ Düğünde gelin indirme sırasında “saçı” denilen altın saçarlardı.¹¹⁵ Bunu düğün sahipleri yaparlardı. Sultan Alp Arslan Halife ile nikahladıktan sonra kendi eliyle saç saçmıştır.¹¹⁶ Saçı geleneğinin yerine getirilmesine Türkler büyük ehemmiyet verirdi. Saçı gelin ile damadın başına saçılır ve bunun için düğüne katılanlar saçı saçılacak yerde toplanırlardı. Saçı saçmak için toplanılan yere de “mendir” veya “mendri” denilirdi.¹¹⁷

110 Ahmet turan, “Törelimizde «Kalın» (Başlık) Âdeti”, *Genel Türk tarihi Araştırmaları Dergisi*, Year 2022, Volume 4, Issue 8, ss. 481 – 498; Rıza Gönüllü, «Türkler’de Kalın Âdeti», *Türk Kültürü*, Sayı: 317, s. 53 (Eylül 1989).

111 Nuray Eremrem, “Eski Türklerde Aile”, *Tarih Boyunca Türklerde Ev ve Aile Semineri Bildiriler Kitabı*, İstanbul 2000, ss.21-32.

112 Ögel, *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s.269.

113 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 404.

114 Kaşgarlı, *Divan*, III, s. 438; Bahaeddin Ögel, *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Türk Dünyası Araş. Vakfı, İstanbul 2001, s.269; A. İnan, “Han-ı Yağma Deyiminin Kökeni”, *Makaleler ve İncelemeler*, Ankara 1987 (2. Bsk.), c. I, s. 645-648. Aziz Başdin, “İçtimai Gelenekler Açısından Selçuklularda Toy, Düğün Törenleri ve Gelenekleri (Sultan Alp Arslan Dönemi)”, *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt/Volume: 2, Sayı/Issue: 2 Aralık/December 2017, ss./pp. 400-406.

115 Kaşgarlı, *Divan*, II, s.122; Saçı: Saçının kökleri Şamanizm’e dayanır. Orta Asya Türkler’inde, “saçın” veya “çaçılama” da denirdi. Ulu Yüz Türkleri “eskiden gelinin atının, yele ve kuyruğuna kırmızı saçarlarmış.” İslamiyet’ten sonraki, ikinci gelişmede, “un serpmeye”, Türk illerinde daha çok yaygınlaşmıştır. “Para, çörek, seker” ise, daha geç çağlarda ortaya çıkmıştır. Anadolu da saç sırasında dua da edilirdi. Su serpmeye ve su töreni de, Başkurtlarda da görüldü. Anadolu’da buna “gelin uğru” da denir. Un saçısına ise Özbekler “yüz akı” derler.

116 Sibt İbnü’l-Cevzi, *Mir’at*, Sevim nşr., s. 158.

117 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 492-493.

Bu konularda dikkatimizi çeken konulardan biri şudur ki, Selçuklu devri İslam ilim alimleri ve fıkıhçılar “küden”i yani düğün yemeğini caiz saymışlar, fakat “saçı”yı ise caiz görmemişlerdir.¹¹⁸

Evlenen taraflardan kızı “gelin”, oğlana ise “güvey” denilirdi.¹¹⁹ Türklerdeki “gelin güvey oldu” sözünün temeli buraya dayanmaktadır. Düğün zamanında kızın ve oğlanın akrabalarının birbirlerine elbise türü şeyleri hediye etmeleri geleneği vardı ve alınan bu elbiselere de “kezüt” veya “giyit” denilirdi. Kız tarafı oğlan tarafında “sep” denilen bir tür çeyiz verirdi. Ancak asıl çeyiz oğlan tarafından kız tarafına verilen “kalmış” idi.¹²⁰ Bunun dışında düğünde kız ve oğlan tarafının akraba ve eş-dostları kız ve oğlana “yüfüş” denilen hediyeler verirdi.¹²¹ Bu geleneğin bugün de Türk dünyasının her yerinde devam ettiğini görebiliriz. Düğüne iştirak eden akrabalara da düğün sahipleri ayrıca küçük hediyeler verirdi. Selçuklu döneminde Sultanlar ve varlıklı Türkmen beyleri düğüne katılan misafirlerine “bıçış” denilen ipekli kumaşlar hediye ettikleri bilinmektedir.¹²²

Düğünde gelin olan kız gelinlik giyerdi. Gelinin başına “didim” denilen bir tür taç konulur, boğazına “boğmag” denilen gerdanlık takılırdı.¹²³ Gelinin yüzünü örten duvağa ise “didek” denilirdi.¹²⁴ Türklerde gelinin otağı/odası önceden hazırlanırdı. İpeklerle süslenmiş gelin odasına “münderü” veya “mundaru” adı verilirdi.¹²⁵ Hem gelinin hem de oğlanın sağ tarafında “sağdıç”¹²⁶ dururdu.¹²⁷ Gelin giderken ailesi tarafından yanına “eget” veya “egetlik karabaş” adı verilen hizmetçi verilirdi. Bu kadına “mamu” da denilirdi.¹²⁸ Kocasının evine at üstünde gelen gelin attan inerken beyi tarafından onun omuzuna yaslanıp inebilmesi için hizmetçi kadın yardımcı

118 Abu İshak Sirazi, *Kitab al-tenbih*, Kahire 1370/1951, s. 26. Bunu da şu hadis-i şerife bağlamışlardır. “Hz. Zeyd b. Hâlid (r.a.) den yapılan rivayete göre, adı geçen, Resûlullah (s.a.v.) Efendimiz’in (düğünlerde saçılan) şeyi yağmalarcasına kapışmayı ve bir canavarın yakalayıp parçaladığı hayvanı onun ağzından çekip almayı yasakladı.”

119 A. İnan, “Güvey”, *Makaleler ve İncelemeler*, Ankara 1987, (2. Bsk), c. I, s. 335-340.

120 İslam hukukunda, kadını çeyiz getirmeye zorlayan bir hüküm yoktur. Fakat Türkler’de “babanın kızına çeyiz yapması, bir mükellefiyet ve yükümlülük”, olarak görülüyordu. Nitekim Kaşgarlı Mahmud’a göre bir bey, kızını çeyizli olarak evlendirmesi için, bir babaya emir veriyordu. Kaşgarlı, *Divan*, I, s.319.

121 *Yüfüşlü* gelin güveyiyi yumuşak bulur – Kaşgarlı, *Divan*, III, s. 12.

122 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 366.

123 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 466.

124 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 408.

125 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 529.

126 A. İnan, “Güvey”, *Makaleler ve İncelemeler*, c. I, s. 295-304.

127 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 455.

128 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 455.

olurdu.¹²⁹ Gelinin yanında onun hizmetinde bulunsun diye gönderilen kadın her daim onun emrinde olurdu. Ayrıca gelinle birlikte gönderilen çeyizler onun malı sayılırdı. Evlenen kızlara mal verilmesinin asıl sebebi eğer olur da boşanma vuku bulursa eşinden ayrıldıktan sonra kendi kendini idare edebilmesini sağlamaktı.¹³⁰ Kızın kocasının evine gelip izdivaç hadisesine “*kadın er (bey) sahibi oldu*” denilirdi.¹³¹ “Ayak açtı” adı verilen gelinin evlendikten sonra baba evini ilk ziyaretine “*tekli geldi*”¹³² (ziyarete geldi) denilirdi.

İslam’dan önce tek kadınla evlilik esas idi. Ancak İslam dinini kabul ettikten sonra birden çok kadınla evlilikler başlamıştır. Selçuklular devrinde birinci kadından sonra alınan kadına “*küni*” denilmekteydi ki bu kelime “*günü*” (kıskanç) manasına gelirdi. Bu günüler (*kuma*) arasındaki münasebetleri ifade eden bir sözdü. Buna göre birbirini kıskanan günüler için “*günülendi*” denilmekteydi.¹³³ Türklerde ilk defa evlenen oğlana ise “*tumbeg*” (birinci er) adı verilirdi.¹³⁴

Türklerde kadınlar diğer milletlerdeki kadınlarına hayat tarzı ile mukayese edilemeyecek şekilde özgür idiler. İslam dünyasında Türklerin haricinde başka milletlerde kadının kocasından boşanma hadisesine nadiren rast gelmek mümkünken, Türklerde kadın eşinden boşanma hakkına sahipti.¹³⁵ Bu hadise “*kadın boşandı*” olarak kaydedilir.¹³⁶ Kocasından beklediği ilgi ve alakayı göremeyen kadının boşanmasına “*kadın başını kurtardı*” ifadesine yer verilmektedir.¹³⁷ Bunların dışında kocasına para ve mal vererek kocasından

129 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 51, 150, 299.

130 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 319.

131 Kaşgarlı, *Divan*, II, s. 239, 254.

132 Kaşgarlı, *Divan*, III, s. 230.

133 “Kumanın kününe kadar düşman”, Kaşgarlı, *Divan*, II, s. 237.

134 Kaşgarlı, *Divan*, III, s. 137.

135 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 240. Buna İslam hukukunda *Tefvîzu't-Talâk* denilmekteydi. Tefvîzu't-Talâk'ın Genel Tanımı: “Kocanın, tek taraflı irade ile boşama işini hanımına veya vekil, elçi/ aracı ve eşinin velisi gibi üçüncü bir kişiye havale etmesidir. Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukukü İslâmiyye ve İstılahatü Fıkhiyye Kamusu*, İstanbul-1985, II/177; Bedrân Ebu'l-Ayneyn Bedrân, *el-Fıkhu'l-Mukârenü lî'l-Abvâli'ş-Şahiyye beyne'l-Mezâhibi'l-Erbaati's-Sünniyye ve'l-Mezhebi'l-Caiffériyye ve'l-Kanûn*, Beyrut trs., s.385; Muhammed Ebu Zehra, *el-Abvâli'ş-Şahiyye*, Kahire 2012, 3. baskı, s.323-324; Dalgın, *İslâm Hukukunda Boşama Yetkisi*, Etiit Yayınları, İstanbul 1999, s.89; Mehmet Akif Aydın, *Osmanlı Aile Hukuku*, Klasik Yayınları, İstanbul 2021 s. 36; Menderes Gürkan, “İslam Aile Hukukunda Karıya Tanınan Boşama Yetkisi: Tefvîzü't-Talâk”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. 18, 2011, ss. 275-310; Muharrem Midilli, “Gelmezsem İrâdetin Elinde Olsun: Osmanlı Aile Hukukunda Tefvîz-i Talâkın Fetvalara Yansıyan Hükümleri ve Mezhep-içi Çözüm Yolu Olarak İşlevi”, *İslam Tetkikleri Dergisi*, 12, 1 (2022): ss.1-27.

136 Kaşgarlı, *Divan*, II, s. 142.

137 Kaşgarlı, *Divan*, III, s. 266.

boşanan kadınlar da oluyordu.¹³⁸ Ancak Türkler arasında kadının kocasına para ve mal vererek boşanması hadisesini İslam hukuku yasaklamaktadır.¹³⁹ Bu tür boşanma olaylarının var olması İslam'ı kabul ettikten sonra da Türkler arasında geleneklerini devam ettirdiklerini göstermektedir. Boşanmış kadına “boş uragut” denilirdi. Dul kadın için ise “tul uragut”, “tuğsak” ve “tul tuğsak” denilmekteydi.¹⁴⁰ Dikkat çeken bir mesele de Türklerde erkeklerden çok kadının boşanma hadisesine rast gelinmesidir.¹⁴¹

Selçuklu Türklerinde atabeylik müessesesinden de anlaşılacağı gibi Türklerde evlatlık müessesesine de büyük değer verilirdi.¹⁴² Selçuklu Türklerinde üvey evlatlığa kabul edilen çocuğa “yufka” veya “yuvka”,¹⁴³ evlat edindiği çocuğuna da “tutunçu oğul”¹⁴⁴ adı verilirdi. Birisi erkek çocuğu veya kız çocuğu evlat edinmek isteyene de “oğul tutundu”,¹⁴⁵ “kız edindi”¹⁴⁶ ifadesi kullanılırdı. Türklerde cariyesini kız kardeşi ilan etme geleneği de vardı. Bu Türklerde kutsal kabul edilen “kan kardeşliği” gibi “kız kardeşlik” (bacılık) geleneğinin olduğunu da bize göstermektedir.¹⁴⁷ Çok ilginçtir ki, Türklerde büyükler küçükleri evlat edindikleri gibi, küçüklerde büyükleri kendilerine “valideyn” seçebilirlerdi.¹⁴⁸

Türklerde “karındaş” (kardeş) sözü bir anadan doğmuş olanlar için kullanılmaktaydı. Süt kardeşine “göngüldes”, aynı anneden süt emmiş iki dost manasında “emikdes” deniliyordu.¹⁴⁹

Türklerde akrabalık münasebetleri hem güçlü hem de canlı idi. Bu münasebetlerin gücü çok zaman bir boyun ortaya çıkmasına sebep de olabilmekteydi. Bu *soy-sop* anlayışının temelinde ailenin yer aldığını ortaya

138 Kaşgarlı, *Divan*, III, s. 85.

139 Abu İshak Sirazî, *Kitab al-tenbih*, III, s. 30; Mehmet Ali Yargı, “Bedel Karşılığında Boşanma ve Muhâlele Uygulamaları: Suudi Arabistan’da Bir İnceleme”, *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 42 (2012/1), 141-172; Hasan Tanrıverdi, “İslam Hukukunda Boşanma Tazminatı (Mut’a), *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, Güz-2011 Cilt:10 Sayı:38 (443-463).

140 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 4688, III, s. 33.

141 Kaşgarlı, *Divan*, III, s. 266.

142 A. Caferoğlu, “Türk Teamül Hukukunda Evlatlık”, *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, C. II, s. 97-118; Bülent Gül, “Uygurlarda ve Moğollarda Evlatlık Uygulamaları”, *Türklük Bilgisi Araştırmaları*, Özel Sayı 1, Aralık 2021, ss.129-140.

143 Kaşgarlı, *Divan*, III, s. 32.

144 Kaşgarlı, *Divan*, III, s. 375.

145 “Beğ beni oğul tutundu” – Kaşgarlı, *Divan*, II, s. 143.

146 “O onu kız edindi” – Kaşgarlı, *Divan*, III, s. 198.

147 Kaşgarlı, *Divan*, III, s. 408.

148 Kaşgarlı’nın eserine bir oğlanın bir kadını kendine “ana” seçtiği haber verilir – Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 311.

149 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 407; Köymen, *Alp Arslan ve Zamani*, s. 313.

koymaktadır. Soy-sopun, yani akrabaları bir araya toplanmasına “konat”¹⁵⁰ denilmekteydi.¹⁵¹ Türklerde akrabaların münasebetleri o kadar güçlü idi ki, aileden uzak düşen ve uzak akrabalarından haber almak için özer bir habercilik müessesesi “yazgıcı”lık tesis edilmiştir. Dilimize “yazıcı” manasına gelen bu haberciler mektup ve haber getirip götürürdü.¹⁵² Türkler akrabaların bir araya gelip buluşmasına, görüşmesine çok önem verirlerdi.¹⁵³ Akrabalar birbirlerine misafir olarak geldiklerinde mutlaka “belek” adı verilen hediyeler getirirlerdi.¹⁵⁴ Seyahatten biri de kendi ailesinden başka akrabalarına “armağan” denilen hediyeler getirirdi.¹⁵⁵ Misafir olarak gelen veya yol üstü uğrayan akrabalar için ev sahibi “tuzqu” denilen yemek hazırlardı.¹⁵⁶ Uzaktan gelen akrabaların şerefine bütün aile ve akrabaların toplandıkları “şölen” yapılırdı ve burada verilen yemeğe “boğuş aşısı” adı verilirdi.¹⁵⁷ Akraba olmaya herhangi bir misafire verilen yemeğe ise “konak aşısı” denilmekteydi.¹⁵⁸

Ailenin güzelliği “çocuk” idi. Türk ailesinde çocuğa çok büyük önem verilirdi. Türkler özgür olan kadına “yenidi” denilirdi.¹⁵⁹ Kadınların doğum yapmasına yardım edenlere “ebe” denilir ve Türk inanç sisteminde bu hadise bile başlı başına bir yer tutmaktaydı.¹⁶⁰ Çocuğun annesinden dünyaya geldiği anda ebeye “tüllkü”, mi yoksa “gurd” mu oldu diye sorarlardı. Bu, dünyaya gelen çocuğun kız mı oğlan mı olduğu manasına gelmektedir.¹⁶¹ Çocuk “kap” (zar/torba) ile birlikte dünyaya gelirse bu uğurlu sayılır ve böyle çocuklara “kaplı oğul”¹⁶² denilirdi. İkiz olarak dünyaya gelen çocuklar için “ikkiz oğlan” denilmekteydi.¹⁶³

Bütün bunlar Selçuklular devri Türk sosyal ve toplum hayatında ailenin önemini ortaya koyarken bugün de Türklerde aile anlayışının bozulmadan

150 Kaşgarlı, *Divan*, II, 313.

151 “Hısmıların yanına kondurdu” – Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 357.

152 Kaşgarlı, *Divan*, III, s. 55.

153 Kaşgarlı, *Divan*, III, s. 55.

154 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 385.

155 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 140.

156 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 424.

157 Kaşgarlı, *Divan*, II, s. 372.

158 A. İnal, “Kazak-Kırgızlar’da “Yeğenlik Hakkı” ve “Konak Aşısı” Meselesi”, *Makaleler ve İncelemeler*, s. 290.

159 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 429.

160 A. İnan “Umay İlahesi Hakkında”, *Makaleler ve İncelemeler*, Ankara 1987 (2. Bsk.), c. I, s. 397-399.

161 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 429.

162 Kaşgarlı, *Divan*, III, s. 146.

163 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 143.

aynı şekilde devam ettiğini ortaya koyan geleneksel tutarlılığını ortaya koymaktadır.

Selçuklu Devri Türk Toplumunda Beşerî Münasebetler

Türk toplumunda örnek insan “*ukuşlug*” (düşünceli), “*açukluğ*” (güzel ahlak) sahibi “*çın*” (güvenilir) ve “*sun*” (dost canlısı insan) kabul edilirdi.¹⁶⁴ Bunun haricinde Türk toplumunda her türden insana rast gelmek mümkündü. Utangaç insanlar için “*uvutluğ*”, çok utangaç olan insanlar için “*uydasuluk*” tipi ile birlikte her söze karışan insanlar için “*yapuşgak*”, iki yüzlü veya yüzüstü insanlar için “*yayığ*”, sözünde durmayan insan için “*kıyık*” denilen bu tür haysiyete ve kaliteye sahip insan türleri de vardı.¹⁶⁵

Türkler yüzüstü, insanlık ve iyilik bilmeyen insanlara “*ıssız*” demekteydiler.¹⁶⁶ Alçak ve aşağılık karakterlere sahip olan insanlar için ise “*çok ve suk*” denilmekteydi. Türklerin sevmedikleri ve nefret ettikleri insan tiplerine *geveze* veya çok konuşan insanlara “*yanışsak*”, başkalarına ihanet edenlere “*yaltğa*” ve “*eliik*” derlerdi.¹⁶⁷ Toplum içinde çok inatçı olan insanlar için “*arkuk*”, ahmaklar için “*unşamak*”, utanmaz ve hayasız insanlar için “*ın*” sözü kullanılırdı.¹⁶⁸

Toplumda sarhoş kişilere “*esriik*” denilir¹⁶⁹ ve onların bu davranışını özellikle sarhoş olduğu için kendini kontrol edemeyen hareketleri dolayısıyla olumsuz yönleri arasında gösterilirdi.¹⁷⁰ Kötü davranışlar arasında görülen kumar oynamak, kavga etmek¹⁷¹ ve toplum içerisinde huzursuzluk çıkarmak¹⁷² ve daha buna benzer birçok olumsuz hareketleri sergileyen insanlar için “*yoldan çıkmış*” tabiri kullanılırdı.¹⁷³

164 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 147, III, s. 138; Ziya Gökalp, *Türk Medeniyeti Tarihi*, haz. Kazım Yaşar Koprıman, Afşar İsmail Aka, İstanbul, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1976, s. 205-206; Ahmet Taşağıl, “Göktürklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları”, *Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları: Başlangıcından Osmanlı dönemine Kadar*, I. Kitap, İstanbul, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, 1992, s. 114.

165 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 146, 154, 160, III, s. 23, 45, 51, 202, 203, 220.

166 Kaşgarlı, *Divan*, III, s. 283.

167 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 122, III, s. 384, 432.

168 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 109, 162, III, s. 138.

169 Gülnaz Çetinkaya, *Dede Korkut Hikâyeleri'nde Semboller*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2015, s.241.

170 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 105, II, s. 213, III, 281.

171 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 170, 180.

172 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 116.

173 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 155.

Türk toplumunda insanların nadir hallerde aldatma olaylarına tevessül ettikleri görülmektedir.¹⁷⁴ İlginç olan yönlerden biri de Türk toplumunda olaylarla ilgili inceleme ve araştırmaların yapıldığına dair bilgilerin yer almasıdır. Mesela bir başka birinin mallarının çaldığı veya gizlediği bilgisi alınırsa onun evi aranır.¹⁷⁵ Hırsızın bulunduğu, hırsızlık¹⁷⁶ olayının ortaya çıkarıldığı yönünde kaynaklarda bilgiler yer almaktadır.¹⁷⁷ İnceleme ve araştırmalar sonucunda hırsızın hırsızlık yaptığı tespit edildiği ya da hırsızların hırsızlık yaptıklarını itiraf ettikleri durumlar olduğunu biliyoruz.¹⁷⁸ Hırsızlık suçunda, herhangi bir ceza tayin ve takdir edilirken, çalınan şeyin niteliğinin yada değerinin göz önüne alındığı ve buna göre bir müeyyidenin uygulandığı şüphesizdir.¹⁷⁹

Türk toplumunda yemin etmek, ant içmek oldukça önemli bir olay kabul edilirdi. Türkler, bir kimseyi taahhüt altına almak istedikleri zaman ant içtirirlerdi. Bu ant, Papa Nikolaus'a sordukları 100 sorunun 67. cevabına göre şu şekilde yapılmakta idi: “*Ortaya bir kılıç konulur, ant içecek olan kimse, ya bu kılıcı eline alır ya da elini kılıca dokundurarak,*¹⁸⁰ (her halde) *ağızdan verilen sözün söylenmesi ile gerçekleşirdi. Beşevliyev'e göre, bu kılıca dokunmanın manası, “ant içenin, içtiği andı tutmaması halinde, kılıçta mevcut olan ve andını yutan kişiyi cezalandıracak tabiatüstü kuvvetle, sihirli rabbitaya geçmesidir.”*¹⁸¹

Her toplumda olduğu gibi Türk toplumunda da tartışmalı olaylar elbette ki meydana gelirdi. Tartışmalar komşular ya da iki ayrı kişi arasında meydana gelirdi. Tartışmaların zaman zaman büyük münakaşalara döndüğü,¹⁸² tarafların birbirlerine “*sövdüğü*”,¹⁸³ birinin diğerinin yüzüne tükürdüğü,¹⁸⁴ hatta münakaşa edenlerin birbirlerinin saçını başını yoldukları,¹⁸⁵ dövülen

174 Kaşgarlı, *Divan*, III, s. 142.

175 Kaşgarlı, *Divan*, II, s. 224, III, s. 99.

176 Eski Türkler'de, Anadolu'da olduğu gibi, hırsıza "oğrı" (uğru), bir şey çalmak, hırsızlık etmeye "oğrulamak" (uğrulamak) adı veriliyordu. Kaşgarlı, *Divan*, I, 126, IV, 425; R. Genç, *Divanü Lügati'r-Türk Müellifi Kaşgarlı Mahmud'a Göre XL. Yüzyılda Türk İllerinin Siyası, Etnik, Sosyal ve Kültürel Durumu*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1974, s. 99.

177 Kaşgarlı, *Divan*, II, s. 29, III, s. 75, 429; Feda Şamil Arık, “Eski Türk Ceza Hukukuna Dair Notlar”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 17 (28) , ss.1-50.

178 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 208, III, s. 423.

179 Arık, “Eski Türk Ceza Hukukuna Dair Notlar”, s.17..

180 V. Beşevliyev, “Proto-Bulgar Dini”, çev. Türker Acaroğlu, *Bellekten*, C. IX, S. 34, 1945, s. 251.

181 Beşevliyev, “Proto-Bulgar Dini”, s. 251.

182 Kaşgarlı, *Divan*, II, s. 107.

183 Kaşgarlı, *Divan*, III, s. 184.

184 Kaşgarlı, *Divan*, III, s. 308.

185 Kaşgarlı, *Divan*, II, s. 215.

birinin ağlayıp kurt gibi uluduğu,¹⁸⁶ olayların büyüyüp bıçaklı kavgaya döndüğü ve birbirlerini bıçakladıkları,¹⁸⁷ kavga edenlerin birbirlerini yaraladıkları ve bunun neticesinde onun yüzünde “*tap*” (yara) meydana geldiği hakkında malumatlar verilmektedir.¹⁸⁸

Anlatılan bütün bu olayların çoğunun menfi hareketler olması Türk toplumunda insani münasebetlerin zor ve sorunlu olduğu kanaatini ortaya çıkarmamalıdır. Zira, kaynaklarda Selçuklu devri Türk toplumunda insani münasebetlerin samimiyet, dostluk, yardım ve yardımlaşma üzerine kurgulandığına dair birçok bilgiler mevcuttur. Bu müspet özelliklerin başında Türklerin yardımlaşmayı ve yardım etmeyi seven milletler arasında ve dürüst yalan sevmeyen insanlar oldukları başka kaynaklar tarafından da teyit edilmektedir.

Türkler yardımlaşmaya ve birbirlerine yardım etmeye “*lüçnüt*” diyorlardı.¹⁸⁹ Ancak toplum hayatında yardımlaşma duygusu o kadar köklü idi ki hayatın her alanında yapılan yardımlaşma için farklı kelimeler mevcuttur. M. A. Köymen, Selçuklu devri Türk toplumunda yardımlaşma duygusunun iktisadi hayatta, aile ve evde, giyimde, beslenmede, savaş zamanlarında, eğlencede, avda, medeni hayatta ve hastalıkta kendini bariz şekilde gösterdiğini tespit etmektedir.¹⁹⁰

Kaşgarlı Mahmud Türklerin iş hayatında birbirlerini desteklediklerini, yardım ettiklerini, birbirlerinin zor zamanlarında her zaman yardım elini uzattıklarını söyler. Hatta insanlar birbirlerini tanımasalar bile onların kendilerine nasıl yardım ettiğinden bahseder.¹⁹¹ Kaşgarlı Mahmud Türklerin birbirlerine yardımlarını anlatırken; mal satımında¹⁹², borcunu ödemede¹⁹³, düğün yaparken para yardımında¹⁹⁴, hayvanlara yük yüklemeye¹⁹⁵, yaylaya göçerken yükünün taşınmasında¹⁹⁶, yükünün kaldırılmasında¹⁹⁷, otları

186 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 213.

187 Kaşgarlı, *Divan*, III, s. 340.

188 Kaşgarlı, *Divan*, III, s. 145.

189 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 451; A. Bedir, Türklerin İktisadi Hayatında Sosyal Yardımlaşma. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24 (3) , 2020, ss.1141-1169.

190 Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, s. 333.

191 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 187, II, s. 109.

192 Kaşgarlı, *Divan*, II, s. 89.

193 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 188.

194 Kaşgarlı, *Divan*, II, s. 205.

195 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 231.

196 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 237.

197 Kaşgarlı, *Divan*, II, s. 222.

sulamakta¹⁹⁸, kışlık odun toplanmasında¹⁹⁹, sepet yapmada²⁰⁰, toprağın sürülmesinde²⁰¹ vs. sıralamaktadır.

Şehirlerde yapılan işlerde yardımlaşmanın yapıldığı gibi köylerde yaşayan insanların da birbirlerine yardımcı olduğunu söylenmektedir. Mesela, toprağın sulanmasına, toprağın sürülmesine, tohumun ekilmesine, tahılın toplanması ve dövülmesine (dövenle), tahılın temizlenmesi ve taşınmasına, yıkanması ve öğütülmesine (su değirmenlerinde)²⁰², meyvelerin toplanmasına, üzümlerin toplanmasına, meyve ağaçlarının korunmasına, ağaçların kesilmesine, ve diğer işlerde yardımlaşmışlardır.²⁰³

Türkler arasında yardımlaşmanın daha çok hayvancılık alanında olduğu bilinmektedir. Özellikle de atların yetiştirilmesi ve eğitilmesinde kolektif bir emek sarf edilirdi.²⁰⁴ Ayrıca ineklerin güdülmesi ve sütünün sağılmasında ve koyunların yününün kırılmasında Türkler birbirlerine yardım ederlerdi.²⁰⁵

Zanaat işlerinde kırbaç uçlarının düzeltilmesi, eyerlerin hazırlanması, atın üstüne atılan heybelerin dikilmesi, demircilikte ve diğer işlerde Türklerin birbirlerine yaptıkları yardımlar dikkatleri çekmektedir.²⁰⁶

Türk toplum hayatında yardımlaşma geleneği daha çok aileler arasında kendini göstermektedir. Türk ailesinde erkek evladın babasına para (*yarmak*), anasına da mal (*davar*) verdiği bilinmektedir. Aile içerisinde yapılan yardımlaşmanın dışında, komşular arasında da yardımlaşma faaliyetlerinin yürütülmesi hayatın normal işlerinden görülürdü. Aile içi yardımlaşmada aile fertleri kendi aralarında işleri hallederlerdi. Bunları sıralayacak olursak; kapının açılıp kapatılması, evin süslenmesi ve döşenmesi, yatağın hazırlanması, ocağın yakılması, tuzun hazırlanması, unun elenmesi ve hamurun yoğrulması, ekmeğin yapılması, kap kakakların yıkanması, kapı önünün temizlenmesi, çadırın kurulması ve toplanması, kışlık evlerin üzerindeki karın temizlenmesi, kadınların ev işlerine yardım edilmesi, özellikle de bir ailede ölüm hadisesi olduğunda²⁰⁷ hem aile, hem komşular

198 Kaşgarlı, *Divan*, II, s. 108.

199 Kaşgarlı, *Divan*, II, s. 105.

200 Kaşgarlı, *Divan*, II, s. 108.

201 Kaşgarlı, *Divan*, II, s. 105.

202 B. Ögel, *İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989, s. 50, 69, 89, 208, 226.

203 Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, s. 334-335.

204 Kaşgarlı, *Divan*, III, s. 101, II, s. 322, II, s. 201, II, s. 203, II, s. 219, I, s. 235.

205 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 235, I, s. 234, II, s. 221; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, s. 335.

206 Kaşgarlı, *Divan*, II, s. 210, 224, III, s. 70, 178.

207 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 93, I, s. 233, II, s. 96, II, s. 89, III, s. 101, II, s. 88, 113, II, s. 107, III,

ve hem de akrabalar müşterek hareket ederek birbirlerine yardım ettikleri malumdur.²⁰⁸

Bütün bunlar Türk toplum hayatında insanların birbirlerine yardım anlayışının ne kadar büyük mana ve kıymet taşıdığını da ortaya koymaktadır. Türk toplumunda *ukuşluş* ve *açıklık* (düşünceli ve güzel ahlaklı) insanın örnek insan tipi olarak kabul edilmesi bunu açık delilidir.

Toplumsal Tabakalar

Selçuklu devri Türk toplumunda iki sosyal tabaka vardı: Beyler ve halk (*kara budun*). Bunlar da kendi aralarında tabakalara ayrılırlardı. Beyler büyük ve küçük beylere; onlar da kendi arasında beyler *Hakan/Han* (Selçuklularda Yabgu ve Sultan), *yuğruş* (vezir), *öge* ve *öge tegit*, *inal* ve *tarkanlara*;²⁰⁹ halk ise meslek ve zanaatkarlar ile çiftçi, göçebe ve yoksullara ayrılırdı. Ancak bu sıralama bazı müelliflerin eserlerinde farklı şekilde de gösterilmiştir. Mesela Raşideddin Vatvat üç sosyal tabakadan bahseder ki, sanatkârları son tabakaya dahil etmiştir.²¹⁰

Oğuz boylarının sosyal düzeninde bey (*beg*) “el (*il*) sahibi” salâhiyetli insan olarak kabul edilirdi. Oğuz Yabgu Devleti’nde sosyal düzenin karışık olduğuna şahit olurken, Selçuklu devri Türk toplumunun sosyal tabakalaşması daha da gelişmiştir. Oğuz Yabgu Devleti’nde siyasi sorumluluğu elinde tutan tabakanın başında *yabgu* ve *baygu* bulunmakta idi. Onlardan sonra yabgu naibleri olan *kül erkinler* gelirdi. Bunları da *inal* ve *atabey*, daha sonra *sübaşuları* geldiği görülmektedir. Bu siyasi tabakalaşmada Oğuz *kengeşi* (aksakallılar meclisi) ve hükümdar eşleri (Hatun) de önemli yer tutmaktadır.²¹¹ Selçuklular Devleti’nde sosyal tabakanın en üstünde beyler yer alsa da onlar arasındaki hiyerarşinin karışık olduğu ortaya çıkmaktadır. Mesela Büyük Selçuklu İmparatorluğu devrinde devlet hiyerarşisinde *yabgu* unvanının alt tabakaya düştüğü görülmektedir. Artık Beyler sınıfının en üst tabakasında “*Tanrıdan kut almış Hakan*” sultan yer almaktadır. Aynı düzeyde yer alanlar arasında şehzadeler de (sultanın oğulları) yer almaktadır. Orta Çağ Türklerinde sultan ve hakanın oğulları için “*tigin*” (tegin – kul) adı kullanılırdı ki bunlara “*kul*” denilmesinin sebebini yukarıda Alp Er Tunga’ya isnat edilen bir hürmet ve

s. 75, II, s. 100, 207.

208 Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, s. 335-336.

209 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 122, 434, 436; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, s. 320; M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu I, Kuruluş Devri*, TTK. Yayınları, Ankara 2011, s. 4-5; Sergey Grigoreviç Agacanoğlu, *Oğuzlar*, Selenge Yayınları, İstanbul 2013, s. 161-167, 207-218.

210 Raşideddin Vatvat, *Nameha-yi Raşidü’l-din Vatvat*, Teheran 1960, s. 45-46.

211 Agacanoğlu, *Oğuzlar*, s. 207-218.

sadakat işareti olduğunu söylemiştik.²¹² Onlardan bir derece aşağıda vezir gelirdi, ki buna Karahanlılarda “*yuruş*”,²¹³ Selçuklularda ise “*atabey*”²¹⁴ adı verilmekteydi. Böylece yabguluk derecesi üçüncü sıraya düşmüştür. Buna rağmen yabgunun statüsünde değişiklik olmadığını Kaşgarlı Mahmud’un onun hakkında “*halktan olup, Hakandan ikinci derece aşağıda yer alan şahsa verilen lakaptır*”²¹⁵ demesinden anlaşılmaktadır. Öyle anlaşılıyor ki, Selçuklu devrinde “*Yabgu*” Karahanlılar devrinde “*Melik*” demek olan *tüksinle aynı derece yer almaktaydı.*²¹⁶

Selçuklu devlet hiyerarşisinde tabakanın üçüncü katında “*öge*” (üye – üzv) denilen *büyük beyler* (budun beyleri) de yabgularla aynı sırada yer almaktaydı. Bunların derece olarak büyüklerine “*öge teğit*” denilmektedir ki bunlar “*halkın büyükleri ve şehzadelerin küçükleri*” olarak kabul edilmekteydi.²¹⁷

Tabakanın dördüncü derecesinde yer alan inalların statüsü dikkatleri çekmektedir. İnallar anne tarafından hükümdar aileye mensup olup baba tarafından başka olan prenslere verilen isimlerdi. Dîvânü Lugatî’t-Türk’tе: “*annesi hatun kökten, babası halktan gelen gençler için bir hitap şekli*”²¹⁸ olarak tarif edilirken, Kutadgu Bilig’de “*beyzade, inamlı insan*”²¹⁹ anlamında kullanılmıştır. Bu hükümdar ailesine mensup bir kızın ya da kadının halktan sıradan insanlarla evlenmesinde hukuki hiçbir engelin olmadığını da göstermektedir. Zira, Selçuklularda büyük Atabeylik sistemi bu yoldan

212 Kaşgarlı, *Divan*, III, s. 32.

213 Kaşgarlı, *Divan*, s. 706; Gülseri Okudan, Sarayı, Askeri ve İdari Yönleriyle Karahanlı Devleti’nin, Teşkilat Tarihi, (Edit. E. Kalan), İksat Yayınları, Ankara 2019, s. 58; Fuat Köprülü, “Orta Zaman Türk Hukuki Müesseseleri”, *T.A.*, Cilt V, edit. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 440.442.443; Salim Koca, “İlk Müslüman Türk Devletlerinde Teşkilat”, *T.A.*, Cilt V, edit. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.250; Fatih Yahya Ayaz, “Vezir”, *DİA*, Cilt XLIII, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1996, s. 79-80; Abdülkerim Özyayın, “İlk Müslüman Türk Devletlerinde Vezirlik”, *DİA*, Cilt XLIII, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1996, s. 82-83; R. Genç, “Karahanlılar Tarihi”, *Genel Türk Tarihi*, edit. Hasan Celal Güzel, Ali Birinci, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss. 693-713; Ahmed b. Hemdem Süheylî, *Nevadır-ı Süheylî*, İstanbul 1980, s. 111-112.

214 Atabeylik ile ilgili bak. Fuad Köprülü, “Ata”, *MEB, İ.A.*, C. 1, İstanbul 1965, ss.711-718; C. Alptekin, “Atabeg” *TDVİA*, C. 27, İstanbul 1991, ss.38-40; Y. Bedirhan-Z. Atçeken, *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyet Tarihi*, Konya 2010, s. 31; A. Sevim- Y. Yücel, *Türkiye Tarihi*, Ankara 1995, s.99,199; M. A. Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara 1993, s.97-157; O. Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, Ankara 1988, s.16, 27; A. Taneri, *Türk Devlet Geleneği Dün- Bugün*, İstanbul 1993, s.233.

215 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 355.

216 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 434; A. Donuk, “Eski Türk Devlet Teşkilatında “Tarhan” Unvanı ve Tarihi Gelişmesi”, *Tarih Dergisi* 0 (2011): ss.81-90;

217 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 356.

218 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 122.

219 Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, beyit: 4497, 4805.

meydana gelmiştir. Tuğrul Bey'in anne bir kardeşi İbrahim de “Yımal” unvanını taşıyordu.²²⁰ Moğol istilasından önceki yani XII. asrın sonu-XIII. asrın başında Güney Sibirya'daki siyasî durumu anlatırken, Moğol dönemi tarihçisi Reşideddin, hükümdarları “inal” unvanını taşıyan iki Kırgız ülkesinden bahsediyor.²²¹

Tabakanın beşinci kısmında “bey” demek olan “tarkanlar” yer alırdı.²²² Tarkan deyimini Orhun Kitabelerinde, (8. Asır) Tonyukuk (Boyla Baga Tarkan)'un unvanları arasında, ayrıca dış temsilcilerden birini göstermek üzere “Oğul Tarkan” ve “Apa Tarkan” olarak da geçer. Sekizinci yüzyıldan kalma Ongin yazıtlarında “İşbara Tamgan Tarkan”, Gök Türk yazılı Suci yazıtında (8. Asır) “Kutluk Baga Tarkan” şekillerinde görüldüğü gibi, Elegeş kitabesinde de (8. Asır ?) “Tarhan” tabirinin geçtiği bildirilmektedir.²²³ Bilge Kagan'ın millete hitap ederken devlette idare edenlerden, idare edilene doğru yaptığı sıralamada da (Kagan, ailesi, bodun, şadapıt beyler, tarkanlar, buyruk beyler, Dokuz Oğuz beyleri) bu unvan yer almaktadır.²²⁴

Selçuklu Devletinde var olan bu sıralamalar elbette ki eski Türk devlet geleneğinin devamı mahiyetindeydi. Ancak bazı Avrupalı şarkiyatçıların iddia ettikleri gibi bu yapılanma tamamaen halktan kopuk asiller sınıfı anlamına gelmiyordu. Kaynaklarımızın da bize kadar gelen ifadelerinden anlaşıldığı gibi bey olup da daha sonra yoksullaşan beylerden söz edildiği gibi,²²⁵ zaman içerisinde beylik makamına yükselmiş sıradan insanlar da bulunmaktaydı. Yani devletin yapısında yer alan bu derecelendirme sistemi bütün insanların içine dahil olabileceği bir sistemdi. Çin kaynakları Türk devletlerinde hiyerarşik olarak 28 dereceden söz etmektedir ki bunların başında “yabgu, şad, teğın, tutun vb.” devam etmektedir.²²⁶

Selçuklular devrinde Türk kadınları arasında da bir hiyerarşinin var olduğu bilinmektedir. Kaganlık ailesinden olmayan kadınların yazıtlar dönemi Türkçesinde kız, koduz, yutuz sözcükleriyle anılmasına karşın,

220 Ebu'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî tarîhi'l-mülûk ve'l-ümem*, (Çev. Ali Sevim), *Makaleler*, Berikan Yayınevi, Ankara 2005, II, 440; Ebu'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fî'l-tarîh*, (Çev. Abdülkerim Özeydin), İstanbul 1987, IX, 387; Şemseddin Ebu'l-Muzaffer Yusuf b. Kızıoğlu Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtiü'z-zamân fî tarîhi'l-ayân*, (Çev. Ali Sevim), *Makaleler*, Berikan Yayınevi, Ankara 2005, II, 35; Osman Türan, *Selçuklular Tarîhi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1996, s. 86.

221 Mehmet Kıldıroğlu, “IX-XVI. Asırlarda Yenisey-İrtiş Bölgesinde Kırgız-Kıpçak İlişkileri”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 30 Erzurum 2006, ss. 133-166.

222 Li Mau-İsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, s. 20-21.

223 Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, I, s. 128, str. 4.

224 Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, I, s. 106.

225 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 362.

226 Liu Mau-İsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, s. 20

kagan ailesinden olanların “katun” ve “kunçuy” sanlarını taşıması, Kafesoglu gibi bazı Türk tarihçilerinin karşıt görüşlerine rağmen, Türk Kağanlığı’ndaki yönetici yönetilen sınıf arasında hiyerarşik bir düzenin varlığını gösterir.²²⁷ Bunların başında hiç şüphesiz sultanların eşleri gelmektedir. Bunlara “oğlağın katun” denilirdi, ki burada “oğlağın” (nazlı) sözü “bolluk içinde yaşayan” manasına gelirken “saray kadını”nı ifade etmektedir.²²⁸ “Katun”lar (hatunlar), kelimenin eski manasında, hükümdar annesi veya eşleri, oğulları veya kocalarının yokluğunda, “terken” unvanı ile, devleti idare edebiliyorlardı.²²⁹ Hükümdarları eşleri olan “batun/katun”lardan bir derece aşağıda “kunçuy” adı verilen hükümdarların kızları gelirdi.²³⁰ Kağan ailesine mensup soyluluk unvanı olan *kunçuy*, Türk Kağanlık yazıtları dışında kalan Yenisey mezar taşı metinlerinde “hanım, eş, kari” karşılığında yaygınlaşmıştır. Kaşgarlı Mahmud’un, *kunçuy*u “Hatundan bir derece aşağıda bulunan kadın, bige, prenses. Buradan alınarak *katun kunçuy* denir.”²³¹ tanımlaması Sultanların kızlarını ifade ettiğini göstermektedir. Bu hiyerarşinin üçüncü sırasında “uragut” denilen kadınlar yer alırdı. Her ne kadar Kaşgarlı Mahmut, *katunlan-* eylemiyle ilgili *uragut katunlandı* “avrat hanımlandı, han karısı seklene girdi.”²³² örneğini vererek, XI. yüzyılda *kağan* eşi ve sıradan bir kadının statü farkını dolaylı yoldan dile getirse de, Borovkov’un *Kur’an Tefsiri*’nde aynı eyleme “(bir kadımla) evlenmek” anlamının verilmesi²³³, sözcüğün üst düzey unvan özelliğinin, bu yüzyılda -bazı Türk boylarında- yavaş yavaş yitip sıradanlaştığının belirtisidir.²³⁴ Selçuklular devrinde uragut kadınların durumunu Türk ailesinde ortaya çıkan İslami tesirler belirlemiştir. Türk aile

227 Hatice Şirin User, “Runik Türk Yazıtları Çerçevesinde *katun* ve *kunçuy*”, Mehmet Ölmez-Erhan Aydın-Peter Zieme-Mustafa S. Kaçalın (Yay.), *Ötüken’den İstanbul’a Türkçenin 1290. Yılı (720-2010) Sempozyumu, Bildiriler*, İstanbul 2011, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, ss.281-294.

228 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 138; Lev Nikolayeviç Gumilev, *Eski Türkler*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2002, s. 149-150.

229 Emel Esin, “Katun” *Erdem*, 7 (20), 1991, ss.471-482 ; İ. Kafesoglu, *Türkler ve Medeniyet*, Ankara 1957, s. 33-44; Kafesoglu, *Türk Bozkur Kültürü*, s. 257; A. Caferoğlu, “A. N. Samoyloviç, Ne Türki a Tsaritsa = Türkler Değil İmparatoriçadır”. *Ülkü*, 9/50, Ankara 1937; Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdari-Askeri Unvan ve Terimler*, s. 50-51; Yusuf Ziya Yörükân, *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağda Türkler*, Gelenek Yayıncılık, İstanbul 2004, s.370.

230 Kaşgarlı, *Divan*, III, s. 240; Hacer Tokyürek, “Runik Türk Yazıtlarında ve Eski Uygur Metinlerinde Kadın Hiyerarşisi”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 61 (1), ss.119-130 ; Y. Memmedli, “Eski Türkçede Şahıs Adları ve Unvanları”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 42 (1994), ss.95-110.

231 Kaşgarlı, *Divan*, III, s. 206.

232 Kaşgarlı, *Divan*, II, s.206.

233 A.K. Borovkov, *Orta Asya’da Bulunmuş Kur’an Tefsirinin Söz Varlığı* (XII.-XIII. Yüzyıllar), TDK Yayınları, Ankara 2002, s.126.

234 User, “Runik Türk Yazıtları Çerçevesinde *katun* ve *kunçuy*”, s. 283.

yapısında çok eşliliğin ortaya çıkması “*uragut*”u *katun/hatun* etmiş, onların prensesler gibi süslenip sarayda dolaştığından söz edilir olmuştur.²³⁵

Selçuklular devrinde kadınlar arasındaki hiyerarşide “*uragutlar*”dan sonra, *günüler* (*künü/kuma*) gelirdi. Bu derecelendirmede son sırayı cariyeye yer alır. İlginç olan da şudur ki cariyeler hakkında Türk dil literatüründe çok fazla isimlendirme ve ifadeler vardır. Buradan da anlaşıldığına göre cariyelere hangi gözle bakıldığı ortaya çıkmaktadır.²³⁶ “Cariyeler kendisiyle “*arunulan*” “manasında “*arunçu*” veya Çin ipeği demek olan “*kaçaç*” adı veriliyordu. Bundan başka onlara “*As*”, “*kurnak*” ve “*künğ*” de deniyordu. Oğuzlar, Kıpçaklar ve Suvarlar cariyeye için “*yaluguk*” kelimesini kullanırlardı.”²³⁷

M. A. Köymen’in bildirdiğine göre: “*Cariyenin aile hayatındaki rolünü ve görevini daha açık olarak gösteren bilgilere sahibiz. Yatağa alınacak yetişkin cariyeye “yinçek kız” veya “yinçke kız” deniyordu. O (adamın) kızı odalık edindiğinden söz edilmesi de cariyeye hakkındaki bu görüşü kuvvetlendirmektedir. Adamın cariyesini başkasına geçici olarak peşkeş çektiği oluyordu. Cariyenin yalnız erkeğin keyfine tabi bir mal olduğunu sanmamalıdır. İktisadi hayatta da görüldüğü gibi, sahibi olan erkek ip eğirtmek suretiyle aile ekonomisinde cariyeden faydalanıyordu. Selçuklu İmparatorluğu vezirlik makamında bulunan Amidü'l-Mülk Kündüri'nin pek çok sayıda cariyesi olduğu bilinmektedir.*”²³⁸

Cariyeler arasından saray hatunluğuna, halktan insanlar arasından da beyliğe yükselenlerin olması²³⁹ Türk toplumunda asaletin güzel hususiyetlere, beceriyeye ve kabiliyete bağlı olduğunu ortaya koymaktadır. Halk arasında “*adam köklendi*” (asil oldu), “*bu adamın ahlakı bey ahlakıdır*”, “*bu er ol beğsiğ*”²⁴⁰ gibi ata sözlerinin olduğunu da biliyoruz.

Selçuklu Toplumunda Beylerin Yaşayışları ve Halkla Münasebetleri

Selçuklu toplumunda beylerin yaşayışları hakkında malumatlar bulunmaktadır. Beyler taşrada yaşadıkları gibi, boy beylerinin şehirlerde de evlerinin olduğu, kendilerine ordu kurarak yerleştikleri bilinmektedir.²⁴¹ Beylerin karşılıklı anlaşmalı sulh içinde olmaları haline “*il*” denilirdi²⁴² ve

235 Kaşgarlı, *Divan*, II, s. 265.

236 Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, s. 317-318.

237 M. A. Köymen, “Alp Arslan Zamanı Türk toplum Hayatı”, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, Sayı: LV (1975), ss.1-73.

238 Köymen, “Alp Arslan Zamanı Türk toplum Hayatı”, s.33.

239 Yusif Has-Hacib, *Kutadgu Bilig*, 4999-5000 beyt.

240 Kaşgarlı, *Divan*, II, s. 253, III, s. 128.

241 Köymen, “Alp Arslan Zamanı Türk toplum Hayatı”, s.41.

242 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 49.

“iki bey birbiriyile barıştı”²⁴³ cümlesi beylerin aralarındaki ihtilafların veya çarpışmaların her zaman barış ile neticelenmediğine delalet etmektedir.²⁴⁴ Beylerin birbirlerine hediyeler gönderdikleri de oluyordu. Mesela bahar ayları geldiğinde “*kulkuş*” adlı ördeğe benzer bir kuşu beyler birbirlerine armağan olarak gönderiyorlardı.²⁴⁵ Beyler savaşçı liderlerdi. Kendi askeri birlikleri olup komutan olarak askerlerinin başında savaşa katılıyorlar, şehirleri ve kaleleri kuşatıyorlar, düşmanı yeniyorlar ya da savaşlarda yenilgiye uğrayabiliyorlardı.²⁴⁶ Beylerin bütün bu askeri faaliyetlerini bağımsız olarak kendi başlarına yapmadıklarını “*Han bey’e askerini toplattı*” cümlesi ile beylerin *Han*’ın hizmetinde ve emrinde olduklarını ortaya koymaktadır.²⁴⁷

Savaş olmadı barış dönemlerinde beylerin faaliyetleri hakkında bilgiler bulunmaktadır. Bu dönemde beylerin saraylarında ya da çadırlarında istirahat ettikleri, ava çıktıkları, kuş ve hayvan avladıkları, obaları ve boylarının halkını ziyaret edip onların hâl hatırlarını sordukları ve problemleriyle ilgilendikleri bildirilmektedir.²⁴⁸ Beylerin halkla arasının çok iyi olduğu bilinmektedir. Sadece merkezi hükümetin durumunun zayıfladığı zamanlarda bazı beyler buldukları yerlerde devlete karşı isyan edip kendi halkına karşı zulmettikleri kaynaklarda haber verilmektedir. Mesela, Edip Ahmet Yükneki eserinin bir yerinde; “*Halk gözlerini beylere dikmişken, hür olan insanlar onların kölesi durumuna düştüler. Yöksul bir adamı gördüklerinde (hepsi) başlarını çevirir oldular ve onları görmezden geldiler.*”²⁴⁹ Beylerin yetkisi ne kadar sonsuz olursa olsun, halkın zalim beylere karşı, nadir de olsa, direnme hakkının bulunduğu görülmektedir. Çünkü, Kutadgu Bilig’de geçen “*Bey iyi olursa, budun da daima ona itaat eder, iyi ve güzel tavır ve harekete sahip olur*”²⁵⁰ ifadesinden, bey iyi olmazsa budunun ona itaat etmemekte mazur olduğu sonucu çıkarılabilir. Nitekim, yine aynı eserde beyliğin geçici olduğu, yani değiştirilebildiği tezi savunulmaktadır.²⁵¹ Yine “*her kim zengin olursa ona bey adı verilirdi*”²⁵² ifadesinden devlet ve toplum düzeninin bozulduğu zamanlarda ortaya

243 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 49; Bu hususta ayrıca bk. Mehmet Kaplan, “Türk Destanında Alp Tipi”, *Z. V. Toğan’a Armağan*, s. 207.

244 Köymen, “Alp Arslan Zamanı Türk toplum Hayatı”, s.41.

245 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 337; Köymen, “Alp Arslan Zamanı Türk toplum Hayatı”, s.41.

246 “*Beyi düşman basdı*” – Kaşgarlı, *Divan*, II, s. 10.

247 Kaşgarlı, *Divan*, II, s. 190; Köymen, “Alp Arslan Zamanı Türk toplum Hayatı”, s.42.

248 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 81, 187, 274, 299, 304.

249 Edib Ahme Yükneki, *Atabetü'l-hakayık*, R. R. Arat nşr., İstanbul 1951, s. 74; Ayrıca bak. A. Temir, “Atabetü'l-Hakayık”, *Bellekten*, c. XVIII, Sayı: 70, 1954.

250 Yusuf has Hacib, *Kutadgu Bilig*, II, s. 75.

251 Köymen, “Alp Arslan Zamanı Türk toplum Hayatı”, s.47.

252 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 362.

çıkan Türk töresine uygun olmayan durumlar olup, bu hareketler toplum hayatında sürekli meydana gelen olaylar değildir.

Beylerle halk arasındaki münasebetleri “*tartıgçı*” adı verilen aracılar kurarlardı. Tartıgçıların gönderdiği haberlere ise “*çalınk*” denilirdi. Beyler sefere çıktıkları zaman halk tarafından orduya “*tabguk*” adı verilen hediyeler verilirdi. Beyin kendisine verilen hediyelere de “*artut*” denilmekteydi.²⁵³

Aslında XI. asırda Türklerde bir nevi bey kültürünün bulunduğu Kutadgu Bilig’de geçen şu cümlelerde açıkça anlaşılmalıdır: “*Bey’in sözü kapalı gönülleri açar*”; “*Beyler kul’a iltifat ederlerse, kul bunu hayatı boyunca unutmaz*”; “*Adil Bey’in yüzünü gören kutlu olur*”.²⁵⁴

Beyin boy içinde en yüksek makama sahip olması sebebi ile boy içindeki “*divan*” işlerine beylerin başkanlık ettiği bilinmektedir. Buna “*koşuladı*” denilmektedir ki, halkın beylere şikâyet ettiği olaylar bir hayli fazla idi.²⁵⁵ Şikâyetlerin özelliğine göre beylerin suçlulara cezalar verdiği hatta “*Bey’in birinin boynunu vurdurduğu*”,²⁵⁶ zamanlar da oluyordu. “*Eğer birisi bey’e saygısızlık gösterirse, bey hiddetlenir ve baş keser, damar deleş, kanı emer, içer*”²⁵⁷ İfadelerinden de anlaşıldığına göre beylerin salâhiyetlerinin ne denli fazla olduğunu göstermektedir.

Genellikle Türk toplumunda beylerin özellikleri arasında dürüstlük, doğruluk, iyilik sever ve adil olma öne çıkmaktadır.²⁵⁸ Bey halka karşı iyi ve adil olursa, onun faydasının bütün halka dokunacağı kanaati hakimdi.²⁵⁹ İdrisî eserinde, Türk beylerinden bahsederken “*cengaver, tedbirli, metin ve adildirler*”, ifadesini kullanmaktadır.²⁶⁰

Selçuklu Toplumunda Meslek ve Zanaat Sahibi Olmak

Halkın meslek sahibi olanları arasında zarif ve itibar olanların üst tabakayı teşkil ettikleri, herkesin, bilhassa gençlerin itibar (*tayuk*) olmağa çalıştıkları anlaşılıyor. “*Genç kibarlandı, kibar kıyafetine girdi*”²⁶¹ denmesi bunu göstermektedir. “*Taylanğ er*”, ince, itibar sahibi, güzel, boylu - boslu, rengi

253 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 109, 375-376, 462, III, s. 365.

254 Yusuf has Hacib, *Kutadgu Bilig*, II, s.234, 253.

255 Kaşgarlı, *Divan*, II, s. 326, III, s. 376, 397.

256 Kaşgarlı, *Divan*, II, s.298.

257 Yusuf has Hacib, *Kutadgu Bilig*, II, s. 297.

258 Yusuf has Hacib, *Kutadgu Bilig*, II, s.152.

259 Yusuf has Hacib, *Kutadgu Bilig*, II, s.239.

260 V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, (çev. H. D. Yıldız), TTK. Ankara 1990, s. 326.

261 Kaşgarlı, *Divan*, III, s.124, 148.

parlak, elbisesi temiz adam demektir.²⁶² Bunun manevi ve maddi yönleriyle ideal bir Türk tipi sayıldığı şüphesizdir.²⁶³ Hürmete ve izzete halk arasında büyük ehemmiyet verilmekteydi. “O, onu bey yerine koydu”²⁶⁴ sözünden de anlaşıldığı gibi bey sınıfının da halktan kabul edilebildiği ortaya çıkmaktadır. Diğer taraftan “O (adam) beylerle bir sırada oturdu”²⁶⁵ cümlesi, halk arasında beyler tabakasına geçmek için bir gayret bulunduğu delili olarak kabul edilebilir.²⁶⁶

“Sağınluj er”, sağını, sağacak (hayvanı) olan halkın orta tabakasını teşkil ediyordu. Bu tabakaya dahil olan kimse, maddi bakımdan başkasına muhtaç olmuyor demektir.²⁶⁷

Türklerde halk mesleklerine göre isimlendirilirlerdi. Ziraatla meşgul olanlara “*tarişçi*” (*tarımcı*) adı verilirdi.²⁶⁸ Tahıl öğütenlere veya bu işle meşgul olanlara “*üjütici*” (*öğütücü*)²⁶⁹ denirdi. Ekmek pişirip satanlara “*ekmekçi*” manasında “*etmekçi*” adı verilirken,²⁷⁰ mesleğine göre sonraki sırada kasaplar gelirdi. Kasaplara Türkler “*etçi*” (etle uğraşan kişi) adını vermişlerdir.²⁷¹

Öyle bilinmektedir ki Türklerde koyun sağanlar diye bir meslek vardı. Bunlara “*koy saşkuçi*”, yani koyun sütü sağanlar adı verilmiştir.²⁷² Aşçılık da ayrıca bağımsız bir meslek olarak kabul edilmiş ve bu mesleği icra edenlere “*salçi*” denilmiştir.²⁷³ Toplumda şarap ve içki satanlar da vardı bunlara da “*timçi*” denilirdi.²⁷⁴

Giyim kuşamla ilgili icra ettikleri mesleklere göre isimlendirilirlerdi. Terzilere “*yiçi*”, ayakkabı ve çizme (*çizme/çarık*) dikenlere “*etiükçi*”, dericilikle meşgul olanlara ise “*erükleme*” adı verilirdi.²⁷⁵

262 Kaşgarlı, *Divan*, III, s.386.

263 Köymen, “Alp Arslan Zamanı Türk toplum Hayatı”, s.47.

264 Kaşgarlı, *Divan*, III, s.282, 339.

265 Kaşgarlı, *Divan*, I, s.499.

266 Köymen, “Alp Arslan Zamanı Türk toplum Hayatı”, s.48.

267 Kaşgarlı, *Divan*, II, s.218; Köymen, “Alp Arslan Zamanı Türk toplum Hayatı”, s.48.

268 Kaşgarlı, *Divan*, II, s.49, 51, III, s. 242.

269 Kaşgarlı, *Divan*, II, s. 51.

270 Kaşgarlı, *Divan*, II, s. 358.

271 Kaşgarlı, *Divan*, II, s. 48-49.

272 Kaşgarlı, *Divan*, II, s. 50; T. Tekin – M. Ölmez, *Türk Dilleri Giriş*, İstanbul 2003, s.20.

273 Kaşgarlı, *Divan*, III, s. 442.

274 Timçi sözündeki tim şarap kabı manasındadır. Bak. Kaşgarlı, *Divan*, III, s. 136.

275 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 49, 306, II, s. 3, III, s. 216; Serkan Şen, *Orhon, Uyğur ve Karahanlı Metinlerindeki Meslekler Bağlamında Eski Türk Kültürü*, Doktora Tezi, Samsun 2007, s.41, 105.

Silahçılık, yani silah imalatı Türklerde en meşhur mesleklerden biri olarak kabul edilirdi. Bunlara umumiyetle günümüzde de söylendiği gibi “*temürçi*” (demirci) adı verilirdi.²⁷⁶ Ancak demircilik mesleği daha çok demir işiyle meşgul olanlara verilirdi. Burada aslında ok imal edenlere “*okçı*” (okçu) “*ok yapan veya satan kimse*” denilirdi.²⁷⁷

Atçılık başlıca mesleklerden biri olup, at sürenlere “*at sürgüçü*”, meşe ve ağaçları koruyanlara “*ormancı*” manasında “*çorugki*” denilmekteydi.²⁷⁸ Iğaççı, marangozluk mesleği için kullanılan ığaççı sözü sonraki dönemlerde ağaççı olarak yaşamaktadır.²⁷⁹

Tabiplere, otlardan ve çeşitli bitkilerden ilaç hazırlayıp şifa bulmasına yardımcı olanlara “*emci*” adı verilirdi. Metinlerde âmçi “*doktor*” çoğunlukla “*otacı*” “*tabip*” sözüyle birlikte kullanılmıştır. Eski Türkçede hekimlik mesleği için temel olarak kullanılan sözcük “*otacı*”dır. Sözcüğün geldiği “*ot*” kökü Eski Türkçede “*bitki*” anlamının yanında “*ilaç*” anlamında da kullanılmıştır. “*Ot*”un ilaç anlamı bitki anlamından kaynaklanmıştır.²⁸⁰ Türk toplumunda kap kakak imal edenler de vardı. Bunlara “*ayakçı*” denilirdi. Kumaş dikenlere “*közek*” adı verilirken Türkler sanata “*uzluk*” derlerdi. Mesela “*uzluk öğrendi*”²⁸¹ derken el sanatlarından birini öğrendiği söylenmektedir.

Halkın yoksul kısmına “*çıgay*” denilmekteydi. Ancak, Türk toplumunda yoksulluğa karşı mücadele veriliyordu. “*O adam yoksullara para verdi*” (*üleşti*) sözünden de anlaşıldığına göre, imkânı olmayan fakir insanlara yardım edildiği söylenmektedir. Selçuklu devri Türk toplumunda bir ata sözü fakirliğe ve zenginliğe nasıl bakıldığını da göstermektedir: “*kurk ile gider zengin fakir olur*”.²⁸² Maddi zenginlikten ziyade gönül zenginliğinin daha önemli olduğunu, bunun yanına “gönül fakirliğinin” maddi yoksulluktan daha kötü bir hastalık olduğu düşünülürdü: “*gönülü yoksul olarak yaratılan bir kimseyi zengin etmek mümkün değildir*.”²⁸³ denilmiştir.

276 Kaşgarlı, *Divan*, III, s. 268; Şen, *Orhon, Uygur ve Karahanlı Metinlerindeki Meslekler Bağlamında Eski Türk Kültürü*, s.106, 110, 112-115.

277 Kaşgarlı, *Divan*, II, s. 50, 199; Reşid Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig* II, TTK. Yayınları, Ankara 2003, s.322; Şen, *Orhon, Uygur ve Karahanlı Metinlerindeki Meslekler Bağlamında Eski Türk Kültürü*, s.123.

278 Kaşgarlı, *Divan*, II, s. 51, III, s. 187, 242.

279 Şen, *Orhon, Uygur ve Karahanlı Metinlerindeki Meslekler Bağlamında Eski Türk Kültürü*, s.115-116.

280 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 38; Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford: Clarendon Press 1972, s.34; Şen, *Orhon, Uygur ve Karahanlı Metinlerindeki Meslekler Bağlamında Eski Türk Kültürü*, s.215-216.

281 Kaşgarlı, *Divan*, I, s.253.

282 Kaşgarlı, *Divan*, I, s.249.

283 Kaşgarlı, *Divan*, III, s. 238-239.

Selçuklular devrinde yoksulluğa karşı devlet nezdinde mücadele edilirdi.²⁸⁴ Selçuklu sultanlarının yoksulları doyurmak ve onları barındırmak için çabalar sarfettiğini biliyoruz. Mesela Sultan Alp Arslan yoksulları doyurmak için günde 50 koyun kesilmesini emretmiştir.²⁸⁵ Yine de Türk toplumunda, umumiyetle de Selçuklu Devleti zamanında kapı kapı dolaşan kendine dilenciligi meslek edinen “*Karaçı*” denilen dilenciler olduğu gibi, yol kenarlarında, köylerde ve şehirlerde dilencilik eden “*umduçi*” (bir şey uman manasında) denilen yoksul insanlar da bulunmaktaydı.²⁸⁶

SONUÇ

Türk toplumunda aile kavramı her zaman önemli bulunmuş ve birliğin beraberliğin devamı için korunmuştur. Alınan kararlarda aile bireyleri fikirlerini beyan edebilmiş; kadınlar toplumda korunmuş, gözetilmiş, ön planda tutulmuş ve çocuklar daha sonra evlenip kendi hayatlarını kursalar dahi aile büyükleri ile olan iletişimlerini saygı sevgi çerçevesinde koruyabilmiştir. Aile bireylerinin birbirlerine olan bu bağlılığı devletin sosyal yapısını da şekillendirmede etkin rol oynamıştır. İslâm öncesi ve İslâm sonrası dönemlerde de aile ve devlet yapılarında benzeri izlere rastlamak mümkündür. Türk toplumlarında töreler toplum kurallarının düzenlenmesinde her daim etkin oynamış, sosyal yapı ise sınıf ayrımına fırsat vermemiştir.

Selçuklu döneminde sıklıkla kullanılan sözcüklerin bolca örneklendirildiği çalışmamız Türk toplum ve devlet yapısını dönemin kendi şartları ile gözler önün sermektedir.

284 Ahmet Yıldırım, “Yoksulluğun Sebep Olduğu İslam Kentlerinde Dilenci ve Dilencilik”, *Vâkıf ve Yoksullukla Mücadele*, (Editörler, Mehmet Bulut, Cem Korkut, Safa Yıldırım), İstanbul Zaim Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2019, ss. 123-144.

285 Sadruddin Ebu'l-Hasan 'Ali İbn Nâsır İbn 'Ali el-Hüseyinî, *Ahbâr üd-devlet is-Selçukyye*, TTK. Yayınları, Ankara 1999, s. 38.

286 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 125, 445, Köymen, “Alp Arslan Zamanı Türk toplum Hayatı”, s.51; Mehmet Suat Bal, “Türkiye Selçuklu Devleti’ndeki Sosyal Kurumların Teşekkülünde Rol Oynayan Kişilerin Siyasi ve Ekonomik Durumları”, *Tarih Araştırmaları Dergisi* 35 (2016): ss.21-42; Mehmet Demirtaş, “Osmanlı Başkenti’nde Dilenciler ve Dilencilerin Toplum Hayatına Etkileri”, *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 20 (2006): 81-104; Y. Bedirhan- Z. Atçeken, *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi*, Eğitim Yayınevi, Konya 2010, s.144; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, II, s. 341.

KAYNAKÇA

- Açık, Tuncay (2016). “Kutadgu Bilig’de Devlet Yönetimi”, *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 6/1 (Şubat): ss.419-438.
- Agacanov, Sergey Grigoreviç (2013). *Oğuzlar*, Selenge Yayınları, İstanbul.
- Ahmetbeyoğlu, Ali (2020). “Eski Türklerde Kut ve Töre Bağlamında Hükümlerliliğin Hududları”, *Tarih Dergisi - Turkish Journal of History*, 71 (1): ss.29-50.
- Ak, Mehmet (2010). “Antalya’da Yörükler ve Yörük Kültürü”, *Dünden Bugüne Antalya*, c. 2, Antalya Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, Antalya.
- Ak, Mehmet (2015). *Töke Yörükleri*, TTK. Yayınevi, Ankara.
- Alimov, Rysbek (2017). “Talas Yazıtları: İşaret Kadrosuyla İlgili Bazı Düzeltmeler (2. Talas Yazıtı Örneğinde)”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, Cilt 65, Sayı 1, ss.129 – 144.
- Alptekin, C. (1991). “Atabeg” *TDVİA*, C. 27, İstanbul, ss.38-40.
- Arat, Reşid R. (2003). *Kutadgu Bilig II*, TTK. Yayınları, Ankara.
- Arık, Feda Şamil (1996). “Eski Türk Ceza Hukukuna Dair Notlar, I. Suçlar ve Cezalar”, *Tarih Araştırmaları Dergisi* 1995, C. XVII, Sayı: 28, A.Ü. DTCF Tarih Bölümü, Ankara, ss.1-50.
- Ayaz, F. Yahya (1996). “Vezir”, *DİA*, Cilt XLIII, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, ss. 79-80.
- Aydın, M. Akif (2021). *Osmanlı Aile Hukuku*, Klasik Yayınları, İstanbul.
- Ayvaz, Salih (2021). *Eski Türk Yazıtlarına Göre Töre ve Örfi Hukuk*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Nevşehir.
- Azerbaycan Dilinin Diyalektoloji Lüğeti* (ADDL), Bakı 2007.
- Bal, Mehmet S. (2016). “Türkiye Selçuklu Devleti’ndeki Sosyal Kurumların Teşekkülünde Rol Oynayan Kişilerin Siyasi ve Ekonomik Durumları”, *Tarih Araştırmaları Dergisi* 35: ss.21-42.
- Balcı, C. (2018). *Türk Devlet Töresi*, Bilge Oğuz Kitabevi, İstanbul.
- Barthold, V. V. (1990). *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, (çev. H. D. Yıldız), TTK. Ankara.
- Başdin, Aziz (2017). “İçtimai Gelenekler Açısından Selçuklularda Toy, Düğün Törenleri ve Gelenekleri (Sultan Alp Arslan Dönemi)”, *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt/Volume: 2, Sayı/Issue: 2 Aralık/December, ss./pp. 400-406.
- Bedir, A. (2020). “Türklerin İktisadi Hayatında Sosyal Yardımlaşma”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24 (3), ss.1141-1169.

- Bedirhan, Y.- Atçeken, Z. (2010). *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyet Tarihi*, Eğitim Yayınevi, Konya.
- Bedrân Ebu'l-Ayneyn Bedrân (Tarihsiz). *el-Fıkhu'l-Mukârenü li'l-Abvâli's-Şahiyye beyne'l-Mezâhibi'l-Erbaati's-Sünniyye ve'l-Mezhebi'l-Cağferiyye ve'l-Kanûn*, Beyrut.
- Beşevliyev, V. (1945). "Proto-Bulgar Dini", çeviren T. Acaroğlu, *Belleten* cilt: IX, sayı: 34, ss. 213-261.
- Bilmen, Ömer Nasuhi (1985). *Hukuki İslâmiyye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu II*, İstanbul.
- Borovkov, A. K. (2002). *Orta Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Söz Varlığı (XII.-XIII. Yüzyıllar)*, TDK Yayınları, Ankara.
- Caferoğlu, A. (1937). "A. N. Samoyloviç, Ne Türki a Tsaritsa = Türkler Değil İm-paratoriçadır". *Ülkü*, 9/50, Ankara.
- Caferoğlu, A. (1939). "Türk Teamül Hukukunda Evlatlık", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, C. II, s. 97-118.
- Caferoğlu, A. (2021). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, TDK. Yayınları, Ankara.
- Caferoğlu, Ahmet (1973). "Anadolu Etnik Yapısının Oğuz-Türkmen-Yörük Üçlüsü", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, c. V, cüz: 1-4, İstanbul, ss.75-86.
- Chavannes, Edouard (2007). *Batı Türkleri/Çin Kaynaklarına Göre*, Selenge Yayınları, İstanbul.
- Chelhod, J. (1985). "Kâbila", EI2 (İng.), IV, 334-335. "Kabile", *Yeni Türk Ansiklopedisi*, İstanbul V, 1605-1606.
- Clauson, Sir Gerard (1966). "Three Mongolian Kotes", *Prof. Dr. B. Rintchen Armağanı*, Wiesbaden.
- Clauson, Sir Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford: Clarendon Press.
- Çetinkaya, G. (2015). *Dede Korkut Hikâyeleri'nde Semboller*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Dalgın, N. (1999). *İslâm Hukukunda Boşama Yetkisi*, Etüt Yayınları, İstanbul.
- Demirtaş, Mehmet (2006). "Osmanlı Başkenti'nde Dilenciler ve Dilencilerin Toplum Hayatına Etkileri", *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 20, ss.81-104.
- Doerfer, G. (1975). *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen II*, Wiesbaden.
- Donuk, A. (2011). "Eski Türk Devlet Teşkilatında "Tarhan" Unvanı ve Tarihi Gelişmesi", *Tarih Dergisi* 0: ss.81-90.
- Ebu'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed İbnü'l-Cevzî (2005). *el-Muntazam fi tarihi'l-mülûk ve'l-ümem*, (Çev. Ali Sevim), Makaleler, Berikan Yayınevi, Ankara.

- Ebü'l-Hasen Muhammed b. Hilâl b. Muhassin es-Sâbî (1967). *el-Hefevâtü'n-nâdire mine'l-mu'akkalîne'l-melhûzîn ve's-sekatâtü'l-bâdire mine'l-muğaffelîne'l-mahzûzîn*, Dimaşk.
- Edib Ahme Yükneki (1951). *Atabetü'l-hakayık*, R. R. Arat nşr., İstanbul.
- Eraslan, K. (1986). "Boz-Ok Ve Üç-Ok Oğuz Kolu Adları Hakkında", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 34, ss.5-8.
- Eremrem, Nuray (2000). "Eski Türklerde Aile", *Tarih Boyunca Türklerde Ev ve Aile Semineri Bildiriler Kitabı*, İstanbul, ss.21-32.
- Ergin, M. (2009). *Orhun Âbideleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul.
- Esin, Emel (1991). "Katun", *Erdem*, 7 (20), ss.471-482.
- Genç, R. (1974). *Divanü Lugati't-Türk Müellifi Kaşgarlı Mahmud'a Göre XL. Yüzyılda Türk İllerinin Siyası, Etnik, Sosyal ve Kültürel Durumu*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara.
- Genç, R. (2002). "Karahanlılar Tarihi", *Genel Türk Tarihi*, edit. Hasan Celal Güzel, Ali Birinci, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, ss. 693-713.
- Göde, Kemal (2003). "Tarih İçinde Oğuz Boyları ve Göller Bölgesindeki İzleri", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sy. 8, Isparta, s. 30-53.
- Gökalp, Z. (1917). "Aile Ahlakı", Yeni Mecmua, cilt I, Sayı: 10, s. 181-186, Sayı: 11, s. 201-201, Sayı: 12, s. 221-223, Sayı: 13, s. 241-245, Sayı: 14, s. 261-265, Sayı: 15, s. 281-285, Sayı: 16, s. 301-304, Sayı: 17, s. 321-324, Sayı: 18, s. 341-343, Sayı: 19, s. 361-364, Sayı: 20, s. 381-383, Sayı: 21, s. 401-403, Sayı: 22, s. 421-424.
- Gökalp, Z. (1976). *Türk Medeniyeti Tarihi*, haz. Kazım Yaşar Koprıman, Afşar İsmail Aka, İstanbul, Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Gömeç, S. (2000). "İslam Öncesi Türk Tarihinin Kaynakları Üzerine", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 20, ss.51-92.
- Gönüllü, Rıza (1989). "Türkler'de Kalmın Âdeti", *Türk Kültürü*, (Eylül). Sayı: 317, s. 53.
- Gumilev, Lev Nikolayeviç (2002). *Eski Türkler*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2002.
- Gül, Bülent (2021). "Uygurlarda ve Moğollarda Evlatlık Uygulamaları", *Türklük Bilgisi Araştırmaları*, Özel Sayı I, Aralık, ss.129-140.
- Güleç, Hasan (2007). "Oğul", *DİA*. İstanbul, C. 33, ss. 320-321.
- Gülensoy, Tüncer (1997). "Alanya-Antalya Yöresindeki Türk Yer Adları", *Türk Kültürü Araştırmaları*, Prof. Dr. Talip Yücel'e Armağan, yıl: XXXIII/1-2, (1995), Ankara, s. 133-134.
- Güllüdağ, Nesrin (2002). "Bursa İlindeki Boy, Oymak, Oba ve Kişi Adlarından Oluşan Yer Adları", *Bursa Uludağ Üniversitesi I. Bursa Halk Kültürü Sempozyumu Bildir Kitabı*, Bursa, ss.667-674;

- Gümüüşcü, O. (2002). “XVI. Yüzyıl Anadolu’sunda Oğuz Boy Adlı Yerleşmeler”, *Türkler*, 6, 358-364.
- Gürkan, Menderes (2011). “İslam Aile Hukukunda Kariya Tanınan Boşama Yetkisi: Tefvîzü’t-Talâk”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. 18, ss. 275-310.
- Halaçoğlu, Yusuf (2000). “Osmanlı Döneminde Türkiye’nin Nüfus Yapısı ve Aşiretler”, *Anadolu’da ve Rumeli’de Yörükler ve Türkmenler Sempozyumunu Bildirileri*, Yörtürk Vakfı Yay., Ankara, ss. 141-142.
- Halaçoğlu, Yusuf (2010). *Türkiye’nin Derin Kökleri Osmanlı Kimliği ve Aşiretler*, Babıâli Kültür Yay., İstanbul.
- Hamilton J. (1962). “Tokuz-Oguz et On-Uygur”, *JA*, CCL, 1, s. 24.
- İbn Fadlan (2017). *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, (Yay. R. Şeşen), Yeditepe Yayınevi, İstanbul. *Dede Korkut Kitabı* (2013). Dresden Nüshasını Ashından Okuyan ve Sadeleştiren Yunus Zeyrek, Eskişehir.
- İbnü’l-Esîr, Ebu’l-Hasan İzzeddîn Ali b. Muhammed b. Abdülkerîm İbnü’l-Esîr (1987). *el-Kâmil fi’t-tarih IX*, (Çev. Abdülkerim Özeydın), İstanbul.
- İlhan, Sinan (2022). “Türk ve İslam Tarihinde Bir Sayfa: Bâbürnâme’de Hazarlar”, *Dini Araştırmalar* 25/63 (Aralık), 603-630.
- İnan, A. (1941-1942). “Kazak-Kırgızlar’da ‘Yeğenlik Hakkı’ ve ‘Konuk Aşı’ Meseleleri”, *Türk Hukuk Tarihi Dergisi*, C: 1, ss. s.281-291.
- İnan, A. (1956). Türk Etnolojisini İlgilendiren Birkaç Terim-Kelime Üzerine”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 4, ss.179-195.
- İnan, A. (1987). “Güvey”, *Makaleler ve İncelemeler*, Ankara, (2. Bsk), c. I, ss. 335-340.
- İnan, A. (1987). “Han-ı Yağma Deyiminin Kökeni”, *Makaleler ve İncelemeler*, Ankara, (2. Bsk.), c. I, ss. 645-648.
- İnan, A. (1987). “Türk Etnolojisini İlgilendiren Birkaç Terim-Kelime Üzerine”, *Makaleler ve İncelemeler*, Ankara, (2. Baskı), c. I, ss. 628-644.
- İnan, A. (1987). “Umay İlahesi Hakkında”, *Makaleler ve İncelemeler*, Ankara, (2. Bsk.), c. I, ss. 397-399.
- İnan, A. (1991). “Yasa, Töre-Türe ve şeriat”, *Makaleler ve İncelemeler*, Ankara, ss. 222-228.
- Kafesoğlu, İ. (1966). “Tarihte ‘Türk adı’”, *Reşid Rahmetli Arat İçin, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları*, Ankara, ss.306- 319.
- Kafesoğlu, İ. (1995). *Türkler ve Medeniyet*, Hamle Yayınları, İstanbul.
- Kafesoğlu, İ. (1997). *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- Kaplan, Mehmet (1955), “Türk Destanında Alp Tipi”, *Zeki Velidi Togan’a Armağan*, İstanbul, ss. 204-213.
- Kaşgarlı Mahmud (1990). *Divanü Lügati’t-Türk I-II*, (Tıpkıbasım), Ankara.

- Kıldıroğlu, Mehmet (2006). "IX-XVI. Asırlarda Yenisey-İrtiş Bölgesinde Kır-gız-Kıpçak İlişkileri", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 30 Erzurum, ss. 133-166.
- Kitabi-Dede Qorqud izablı lüğeti*, Bakı 1999.
- Koca, Salim (2002b). "İlk Müslüman Türk Devletlerinde Teşkilat", (Editör: Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek ve Salim Koca). *Türkler* Cilt 5. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, ss.147-162.
- Köprülü, Fuad (1965). "Ata ", *MEB, İ.A*, C. 1, İstanbul, ss.711-718.
- Köprülü, Fuat (2002). "Orta Zaman Türk Hukuki Müesseseleri", *T.A*, Cilt V, edit. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, ss. 440-443.
- Köymen, M. A. (1975). "Alp Arslan Zamanı Türk toplum Hayatı", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, Sayı: LV ss.1-73.
- Köymen, M. A. (1993). *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, TTK. Yayınevi, Ankara.
- Köymen, M. A. (2011). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu I, Kuruluş Devri*, TTK. Yayınları, Ankara.
- Köymen, M. Altay (2011). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi 3. Cilt Alp Arslan ve Zamanı*, TTK. Basımevi, Ankara.
- Liu Mau-Tsai (2019). *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, (çev. Ersel Kayaoğlu, Deniz Banoğlu), Selenge Yayınları.
- Malov, S. E. (1952), *Eniseyskaya Pismennost' Tyurkov*, Moskova-Leningrad: SSCB Bilimler Akademisi Basımevi.
- Memmedli, Y. (1994). "Eski Türkçede Şahıs Adları ve Ünvanları", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 42, ss.95-110.
- Midilli, M. (2022). "Gelmezsem İrâdetin Elinde Olsun: Osmanlı Aile Hukukunda Tefvîz-i Talâkın Fetvalara Yansıyan Hükümleri ve Mezhep-içi Çözüm Yolu Olarak İşlevi", *İslam Tetkikleri Dergisi*, 12, 1: ss.1-27.
- Muhammed Ebu Zehra (2012). *el-Abvâliü'ş-Şahsiyye*, Kahire.
- Odabaşı, Zehra (2019). "Türk Devletlerinde Kullanılan İdari Ünvanlar ", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 5: ss.150-164.
- Oğuz, E. (2009). *Hedef Ülke Afganistan*, İstanbul.
- Okudan, Gülseri (2019). *Sarayı, Askeri ve İdari Yönleriyle Karahanlı Devleti'nin, Teşkilat Tarihi*, (Edit. E. Kalan), İksat Yayınları, Ankara.
- Orhonlu, Cengiz (2015). *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretlerin İskanı*, İstanbul.
- Orkun, H. N.(1994). *Eski Türk Yazıtları*, TDK. Yayınları, Ankara.
- Ögel, B. (1971). *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, I, İstanbul.
- Ögel, B. (1989). *İslâmiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

- Ögel, B. (2001). *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Türk Dünyası Araş. Vakfı, İstanbul.
- Özaydın, A. (1996). “İlk Müslüman Türk Devletlerinde Vezirlik”, *DİA*, Cilt XLIII, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, s. 82-83.
- Radlov, V.V. (1898-1911). *Opit Slovarya Tyurkskih Nareçiy*, (Türk Lehçeleri Sözlüğü Denemesi) Tom 1, çast' 1, İmperatorskiy Akademii Nauk, Sankt Peterburg.
- Sadrüddin Ebu'l-Hasan 'Ali İbn Nâsır İbn 'Ali el-Hüseyinî (1999). *Abbâr üd-devlet is-Selçukyye*, TTK. Yayınları, Ankara.
- Sertkaya, O. F. (2017). Köl Tigin (K-10)'da Geçen Öd Tenri 'Zaman Tanrısı' ile İlgili Fiili Yaşamak 'Yaşamak' mı, Yasamak 'Tanzim Etmek, Düzenlemek' mi, Yoksa Aymak 'Demek, Söylemek' mi Okumalıyız? . *Journal of Old Turkic Studies*, 1 (2), ss.55-63 .
- Sevim, A. - Yücel, Y. (1995). *Türkiye Tarihi*, Ankara.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî Şemsüddin Ebü'l-Muzaffer Yusuf b. Kızıoğlu et-Türkî (2011). *Mir'âtü'z-zamân fi târihi'l-ayân*, Yayınlayan A. Sevim, TTK. Yayınları, Ankara.
- Süheyli, Ahmed b. Hemdem (1980). *Nevadır-ı Süheyli*, İstanbul.
- Sümer, F. (2001). “Teke veya Tekke”. İslam Ansiklopedisi, Eskişehir: MEB Yayınları, (12/1): 123-124.
- Sümer, F. (2017). *Oğuzlar, (Türkmenler) Tarihleri - Boy Teşkilatı – Destanları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Sümer, Faruk (2002). “Anadolu'da Oğuz Boylarına Ait Yer Adları”, *Türkler*, c. 6, Yeni Türkiye Yay., Ankara, ss. 338-354.
- Şahin, S. (2016). “Afganistan'daki Türkmen Varlığı ve Kültürü Üzerine”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi*. 5(3): ss.1144 - 1160.
- Şemseddin Ebu'l-Muzaffer Yusuf b. Kızıoğlu Sıbt İbnü'l-Cevzî (2005). *Mir'âtü'z-zamân fi târihi'l-ayân*, (Çev. Ali Sevim), Berikan Yayınevi, Ankara.
- Şemseddin Sami (2012). *Kamus-i Türkî*, Yeditepe Yayınları, İstanbul.
- Şen, Serkan(2007). *Orhon, Uygur ve Karahanlı Metinlerindeki Meslekler Bağlamında Eski Türk Kültürü*, Doktora Tezi, Samsun.
- Şirazî, Ebu İshak (1370/1951). *Kıtab al-tenbih*, Kahire.
- Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü*, I-VIII, (1963-1982). Haz. Ömer Asım Aksoy, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, c. III, s. 692.
- Tanrıverdi, Hasan (2011). “İslam Hukukunda Boşanma Tazminatı (Mut'a), *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, Güz, Cilt:10 Sayı:38, ss.443-463.
- Taşagül, Ahmet (1992). “Göktürklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları”, *Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları: Başlangıcından Osmanlı dönemine Kadar*, I. Kitap, İstanbul, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, ss.101-111.

- Tekin, T. –Ölmez, M. (2003). *Türk Dilleri Giriş*, İstanbul.
- Temir, A. (1954). “Atabetü’l-Hakayik”, *Bellekten*, c. XVIII, Sayı: 70, ss. 267-271.
- Terzioğlu, Ahmet H. (2022). *Saka Ham Alp Er Tunga*, Panama Yayıncılık, İstanbul.
- Tezcan, S. (1994). “Süheyl ü Nev-bahar Üzerine Notlar”, *Türk Dili Araştırmaları Dergisi (TDAD)*, Sayı: 6, Ankara, ss. 239-245.
- Tokyürek, Hacer (2013). “Runik Türk Yazıtlarında ve Eski Uygur Metinlerinde Kadın Hiyerarşisi”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Bellekten*, 61 (1) , ss.119-130.
- Turan, Ahmet (2022). “Törellerimizde “Kalın” (Başlık) Âdeti”, *Genel Türk tarihi Araştırmaları Dergisi*, Volume 4, Issue 8, ss. 481 – 498.
- Turan, O. (1945). “Eski Türklerde Okun Hukuki Bir Sembol Olarak Kullanılması”, *Bellekten*, Temmuz , Cilt 9 - Sayı 35, ss. 305-318.
- Turan, O. (1988). *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, TTK. Yayınevi, Ankara. Taneri, A. (1993). *Türk Devlet Geleneği Dün- Bugün*, İstanbul.
- Turan, O. (1996). *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul.
- Usev, N. (2009) “Talas’ta yeni bulunan eski Türk yazıtı”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 1 (41), ss. 17-24.
- User, Hatice Ş. (2011). “Runik Türk Yazıtları Çerçevesinde katun ve kunçuy”, (Yay.), Mehmet Ölmez-Erhan Aydın-Peter Zieme-Mustafa S. Kaçalın, *Ötüken’den İstanbul’a Türkçenin 1290. Yılı (720-2010) Sempozyumu, Bildiriler*, İstanbul 2011, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, ss.281-294.
- Ünal, M. A. (1996). “XV. ve XVI. Yüzyılda Teke Sancağında Cema’at ve Aşiretler”. *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (2): 221-238.
- Üzülmöz, Eşref (2012). *Divanü Lügati’t-Türk’de Geçen İdari Ve Askeri Kavramlar Üzerine Bir İnceleme*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.
- Vatvat, Raşideddin (1960). *Nameha-yi Raşidü’l-d-din Vatvat*, Tehran.
- Yargı, M. Ali (2012). “Bedel Karşılığında Boşanma ve Muhâlea Uygulamaları: Suudi Arabistan’da Bir İnceleme”, *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 42 (1), ss.141-172.
- Yıldırım, Ahmet (2019). “Yoksulluğun Sebep Olduğu İslam Kentlerinde Dilenci ve Dilencilik”, *Vakıf ve Yoksullukla Mücadele*, (Editörler, Mehmet Bulut, Cem Korkut, Safa Yıldırım), İstanbul Zaim Üniversitesi Yayınları, İstanbul, ss. 123-144.
- Yörükân, Yusuf Z. (2004). *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağda Türkler*, Gelenek Yayıncılık, İstanbul.
- Yusuf Has Hacip (2016). *Kutadgu Bilig*, Say Yayınları, İstanbul.

Hezargrad Kazasında Gayrimüslimler (1833-1850)

Hava Selçuk¹

Özet

Hezargrad şehri 19. yüzyılda Deliorman(Divaneorman), Kara Lom ve İvrana nahiyelerinden oluşmakta idi. Bu çalışmada Hezargrad kazasında 1833 ile 1850 yılları arasında yaşayan Gayrimüslimlerin cizye vergileri ele alınmıştır. Hezargrad şehrine ait 1833-1850 yılları arasına kapsayan 1833, 1834, 1846,1847, 1849 ve 1850 yıllarına ait altı adet Cizye ve reaya Nüfus defteri ile her bir mahalle ve köye ait kırk adet temettuat defterleri incelenmiştir. Bunun yanı sıra cizye vergisinin belirli bir usule bağlandığı 1694 yılına ait Hezargrad Gayrimüslim nüfusu hakkında bilgi veren bir defter de çalışmada kullanılmıştır. Hezargrad kazası merkez köylerinde Gayrimüslimlerin yaşadığı 5 adet köy bulunmaktadır. Deliorman (Divaneorman) nahiyesine bağlı 7 köyde, İvrana Nahiyesine bağlı 6 köyde, Kara Lom Nahiyesine bağlı 25 köyde ve nereye bağlı olduğu ifade edilmeye 4 adet köyde Gayrimüslimler bulunmaktadır. Gayrimüslimlerin büyük bir kısmı Kara Lom nahiyesine bağlı köylerde ikamet etmektedir. Netice itibarıyla Hezargrad'a bağlı 47 köyde Gayrimüslimler yaşamaktadır. Bu köylerden sadece 10 adet köy Gayrimüslimlerden oluşmaktadır. Diğer 37 köyde Müslümanlarla Gayrimüslimler birlikte yaşamaktadır.

Giriş

Deliorman bölgesi Murad döneminde vezir Çandarlı Ali Paşa tarafından 1388-1389 döneminde ele geçirilmiştir. Bununla birlikte Hezargrad² şehrinin belgelerde yer alması 16. yüzyıldadır. Bu yüzyılda şehir Niğbolu

1 Prof. Dr., Erciyes Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi/Kayseri
ORCID: 0000-0002-9136-9158, hselcuk@erciyes.edu.tr

2 Hezargrad ile ilgili yapılan çalışmalar; Aziz Altı, Divaneorman Nahiyesi'nden 1768-1774 Osmanlı-Rus Harbine Asker Temini Ve Divaneorman Nahiyesi'nin Demografik Özellikleri (1773 Tarihli 6445 Numaralı Deftere Göre), *Balkan Araştırmaları dergisi*, 2018, Cilt 7, Sayı 2, 311 – 340; Nevena Nedelcheva, “Socio-Economic Structure Of The Christian Population Of Hezargrad During The 1840s”, 2020.

Sancağı içerisinde yer almaktadır³. Hezargrad şehri Rusçuk'un 60 km. güneydoğusunda Varna-Rusçuk demiryolu üzerinde, Ak Lom ırmağı kıyısında bulunmaktadır. 16. yüzyılın ikinci çeyreğinde Veziriazam Makbul İbrahim Paşa tarafından Sünnî İslâm'ı kuvvetlendirmek amacıyla inşa edilen külliyein etrafında kurulmuş olup camileri, tekkeleri, mescitleri, hamamları ve mahalleleriyle kısa sürede bir Türk İslâm şehri merkezi haline gelmiştir⁴.

1557 yılında Hezargrad'a tabi kırsal yerleşimlerdeki Müslüman yapıya bakılacak olursa sadece Müslümanların sakin olduğu toplam 147 köy bulunmaktadır. Nüfusları ise 20.159'dur. Sadece Gayrimüslimlerin yaşadığı 19 köy bulunmaktadır. 1.184 hane, 868 mücerred, 19 bive hanesi ve bir diğer hane kayıtlı olan köylerde toplam nüfus 6.841'dir. Müslümanların ve Gayrimüslimlerin bir arada oturduğu toplam 20 köy bulunmaktadır. Bu köylerde 11.028 Gayrimüslim yaşamaktadır. Müslüman sayısı ise 596'dır. Gayrimüslim ve Müslüman sayısı arasında 10.432 gibi oldukça yüksek bir fark bulunmaktadır. Hezargrad'a tabi bütün köy ve merkez mahallelerde yaşayan toplam Müslüman sayısı ise 21.750, Gayrimüslim sayısı 17.869'dur. Müslüman nüfusun Gayrimüslim nüfustan 3.881 kişi fazladır⁵.

Hezargrad'ın Hristiyan cemaati de 17.yüzyılda en az bir okula sahipti. Şehri ziyaret eden Sofya Katolik piskoposlarının iki ayrı raporu, Hezargrad'ın 17. yüzyıl ortalarındaki durumu hakkında ayrıntılı bilgi verir. Piskopos Peter Bogdan Bakčić, 1640'ta burada on kadar Katolığın yaşadığını, bunların Dubrovnik'ten gelen tüccar olduğunu, şehirde iki kiliseye sahip 150 hane civarında Ortodoks'un, yetmiş hane Ermeni'ni'n bulunduğunu, bunların tamamının zanaat sahibi olup marangozluk ve inşaat ustalığı yaptıklarını, dikkat çekici üç cami arasında birinin oldukça büyük ve bir sanat şaheseri, diğerlerinin basit yapılar olduğunu belirtir. Piskopos Philip Stanislavov ise 1659'da hemen hemen aynı rakamları vererek burada 100 hane Bulgar ve 1.700 hane Türk'ün yaşadığını yazar. 1651'de Hezargrad'a gelen Evliya Çelebi de 1700 rakamını zikreder. 1642 tarihli avarız defterinde yalnızca altmış sekizi Hristiyan 487 hane kayıtlıdır. Stanislavov ayrıca yedi cami ve iki kilisenin bulunduğundan söz eder⁷.

3 Halime Kozlubel Doğru, *1844 Nüfus Sayımına Göre Deliorman ve Dobruca'nın Demografik, Sosyal ve Ekonomik Durum*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2011, s. 46.

4 Machiel Kiel, "Hezargrad", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.17, 1998, s.297-300.

5 Senam Karagöz, *XV-XVI. Yüzyıllarda Deliorman-Tözlük Hattında Osmanlı Yerleşmesi (Fetih, İskân ve Nüfus)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2019, s.211.

6 BOA, MAD.d, 1301'de göre 1694 yılında Hezargrad'da 15 ala, 38 evsat ve 8 edna cizye kâğıdına sahip toplam 61 Ermeni bulunmaktadır. Bu tarihte Hezargrad kazasında toplam 96 ala, 731 evsat, 501 edna cizye kâğıdına sahip toplam 2.725 Gayrimüslim bulunmaktadır.

7 Kiel, "Hezargrad", s.297-300; Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 3. Kitap, YKY Yayını, İstanbul 1999, s.179-180.

Türk-Rus savaşlarının yaşandığı 1810'da şehir işgal edilmiş ve tahribata uğramıştır. 1828-1829 savaşında da tahribat devam etmiştir. Müslümanlar ormanlara ve dağlara kaçmış ancak Rus ordusu çekildikten sonra geri dönebilmişlerdir. Ruslar çekilmeden önce Ahmed Paşa ve İbrahim Paşa camilerinin son cemaat yerlerini tahrip etmiş, buradaki mermer sütunları savaş hâtırası olarak götürmüşlerdir. Bu kısımlar daha sonra ağaç ve kerpiçten yeniden inşa edilmiştir. Ruslar geri çekilirken köylerde ve şehirdeki Hristiyan ahalide onlarla birlikte gitti (bu büyük göçün defteri Rus sınır muhafızlarınca tutulmuş olup basılmıştır⁸).

Edirne anlaşması Hezragrad ve Deliorman'da ekonomik ve demografik değişikliklere neden oldu. Dağ köylerinde oturan Bulgarlar büyük gruplar halinde ovaya inerek yine Bulgarların bulunduğu köylere yerleşti, bu köylerde Bulgar nüfusu arttı. Çok sayıda Bulgar aile Hezragrad'a geldi. Varoş mahallesi kentin en büyük mahallesi haline geldi. Türklerin nüfusunda azalma gözlemlendi. Tekrarlanan Rus istilaları sırasında Bulgarlar kendileri gibi Ortodoks olan Ruslarla bütünleşti. Ruslardan aldıkları cesaretle davranışları daha saldırgan hale geldi. Olaylar Türk halkının yaşam bağlarını adeta zayıflattı⁹.

Ancak birkaç yıl sonra padişahın genel af fermanının çıkması üzerine Rusya'daki şartlardan memnun kalmamış olan birçok göçmen geri döndü. Daha 1832'de Hezragrad'da bir kilise ve Hristiyan mektebinin faaliyete geçmesine rağmen 1828'deki göçün izleri kolay silinmedi. Şehir ve köylerin nüfus yapısında önemli değişimler oldu. Meselâ Hezragrad kazasına bağlı olup Bulgarca adlar taşıyan ve önceleri Hristiyan nüfusun yoğun olduğu yirmi yedi köyde 1841'de 1.124 hane Hristiyan yaşamaktaydı. Bu rakam 1642'de 2.254 idi. Diğer taraftan aynı köylerin Müslüman ahalisinin nüfuslarında yükselme oldu. 1642'de 869 hane olan nüfus 1841'de 2.903'e ulaşmıştı. Vakıf köyü olan Arnavutköy nüfusunun $\frac{2}{3}$ 'ünü kaybetmişti. Ermeni nüfus da ortadan kalkmıştı¹⁰.

Hezragrad Kazası Gayrimüslimleri (1833-1850)

Hezragrad şehri 19. yüzyılda Deliorman(Divaneorman), Kara Lom ve İvrana nahiyelerinden oluşmakta idi. Kaza merkezi olan Hezragrad' bağlı köylerde bulunmaktaydı. Hezragrad şehrine ait 1833-1850 yılları arasına kapsayan 1833, 1834, 1846,1847, 1849 ve 1850 yıllarına ait altı adet Cizye

8 Kiel, "Hezragrad", s.297-300.

9 Doğru, *1844 Nüfus Sayımına Göre Deliorman ve Dobruca'nın Demografik, Sosyal ve Ekonomik Durumu*, s.50.

10 Kiel, "Hezragrad", 297-300.

ve reaya Nüfus defteri ile her bir mahalle ve köye ait kırk adet temettuat defterleri incelenmiştir. Bunun yanı sıra cizye vergisinin belirli bir usule bağlandığı 1694 yılına ait Hezargrad Gayrimüslim nüfusu hakkında bilgi veren bir defter de çalışmada kullanılmıştır.

A.Hezargrad Şehrinde Yaşayan Gayrimüslimler

Hezargrad şehrinde bulunan mahallerden Varoş Mahallesi, Kasım Paşa Mahallesi, İskender Bey Mahallesi ve Mustafa Çelebi Mahallesinde Gayrimüslimler ikamet etmektedir. 1833 tarihli defterde “*Nefs-i Hezargrad*” başlığı altında mahalle belirtilmeden 143 Gayrimüslimin evsat ve edna cizye kâğıdına sahip olduğu kayıt edilmiştir. Bu tarihte ala cizye kâğıdına sahip kişi bulunmamaktadır. Kaza dâhilinde bulunan ve “*Perakende*” olarak nitelendirilen Gayrimüslimlerin sayısı 23’dür. 1833 yılında Hezargrad şehrinde toplam 166 cizye ödemekle mükellef Gayrimüslim bulunmaktaydı. 99 cizye kağıdı evsat, 67 cizye kağıdı edna düzeyinde idi. Bu tarihte evsat düzeyindeki kişi 24 kuruş, edna düzeyindeki kişi ise 12 kuruş cizye vergisi vermekle mükellefti¹¹. Buna göre Hezargrad şehrinde bulunan Gayrimüslimler 2.376 kuruş evsat, 276 kuruş edna cizye vergisi verecektir. Toplam *Nefs-i Hezargrad* 1833 yılında 2.652 kuruş vergi vermekle mükelleftir (D.CMH.d, 27265). 1834 tarihli defterde ise Varoş Mahallesinde 135, Mahalle-i Dabakhane-Mahalle-i Kasım Paşa başlığı altında 18 ve Mahalle-i Dobrova’da 27 olmak üzere toplam 183 cizye kâğıdına sahip Gayrimüslimin bulunduğu kayıt edilmiştir. Ayrıca 25 cizye kâğıdına sahip yabancı başlığı altında kayıt edilirken ayrıca 12 cizye sahibinin de nahiyede ayrı bir başlık altında (*Nahiye-i mezburede sabuncular*) kaydedildiği görülmektedir (D.CHM.d, 27303).

1846 yılına gelindiğinde Hezargrad şehrinde yaşayan Gayrimüslimlerin yaşadığı mahalleler teker teker kayıt edilmiştir. Bu deftere göre Hezargrad şehrinde Gayrimüslimlerin yaşadığı mahalleler şunlardır: Varoş Mahallesi (Gayrimüslim), İskender Bey Mahallesi (Müslüman-Gayrimüslim), Kasım Paşa Mahallesi (Müslüman-Gayrimüslim) ve Mustafa Çelebi Mahallesi (Gayrimüslim). Ayrıca bu tarihte şehirde 21 cizye kâğıdına sahip Yahudi bulunmaktadır. Hezargrad şehir ve hanlarında kalan cizye vergisi vermekle mükellef 40 kişi vardır. 1846 yılında cizye vergisi ala düzeyinde olanlar 60, evsat düzeyinde olanlar 30 ve edna düzeyinde olanlar 15 kuruştur. Buna göre 1846 yılında Varoş Mahallesinde 203 (9 ala, 167 evsat, 27 edna),

11 Mustafa Paşanın belirlediği miktarlara göre ise a’lâ olanlar 48, evsat olanlar 24 ve edna olanlar ise 12 dirhem gümüş ödemeleri istendi. İlerleyen dönemlerde gümüşün kuruş ile eşitlenmesi üzerine 1 dirhem eşittir bir kuruş olarak belirlendi. 1834 yılında ise sikke üzerinden yeniden belirlenen cizye miktarları ala 60, evsat 45 ve edna 30 sikke olarak toplanmaya başladı (Selim Özcan, XIX. Yüzyılın Ortalarında Sinop’taki Gayrimüslimlerin Sosyal ve Ekonomik Yapısı”, *OTAM*, S. 30, Ankara 2011, 166-167).

Kasım Paşa Mahallesiinde 13 (9 evsat, 4 edna), İskender Bey Mahallesiinde 60 (1 ala, 43 evsat, 16 edna), Perakende ve hanlarda 40 (1 ala, 27 evsat, 12 edna), Yahudiler 21(1 ala, 8 evsat, 12 edna) olmak üzere toplam 374 cizye vermekle mükellef Gayrimüslim bulunmaktadır. Hezargrad merkezinde yaşayan Gayrimüslimlerin vereceği cizye vergisi 10.485 kuruştur (ML. VRD.CHM.d, 721).

1847 yılına Hezargrad şehrinde Gayrimüslimlerin yaşadığı mahalleler şunlardır: Varoş Mahallesi, İskender Bey Mahallesi, Kasım Paşa Mahallesi ve Mustafa Çelebi Mahallesi. Ayrıca bu tarihte şehirde 14 cizye kâğıdına sahip Yahudi bulunmaktadır. Hezargrad şehir ve hanlarında kalan cizye vergisi vermekle mükellef 44 kişi vardır. 1847 yılında cizye vergisi ala düzeyinde olanlar 60, evsat düzeyinde olanlar 30 ve edna düzeyinde olanlar 15 kuruştur. Buna göre 1847 yılında Varoş Mahallesiinde 210 (9 ala, 163 evsat, 38 edna), Kasım Paşa Mahallesiinde 15 (9 evsat, 6 edna), İskender Bey Mahallesiinde 60 (1 ala, 47 evsat, 12 edna), Perakende ve hanlarda 44 (26 evsat, 18 edna), Yahudiler 14 (1 ala, 6 evsat, 7 edna) olmak üzere toplam 384 cizye vermekle mükellef Gayrimüslim bulunmaktadır. Hezargrad merkezinde yaşayan Gayrimüslimlerin vereceği cizye vergisi 10.530 kuruştur (NFS.d., 6465).

1849 yılına Hezargrad şehrinde Gayrimüslimlerin yaşadığı mahalleler şunlardır: Varoş Mahallesi, İskender Bey Mahallesi, Kasım Paşa Mahallesi ve Mustafa Çelebi Mahallesi. Ayrıca bu tarihte şehirde 11 cizye kâğıdına sahip Yahudi bulunmaktadır. Hezargrad şehir ve hanlarında kalan cizye vergisi vermekle mükellef 45 kişi vardır. 1849 yılında Varoş Mahallesiinde 203 (8 ala, 150 evsat, 45 edna), Kasım Paşa Mahallesiinde 15 (8 evsat, 7 edna), İskender Bey Mahallesiinde 58 (1 ala, 44 evsat, 13 edna), Perakende ve hanlarda 45 (1 ala, 30 evsat, 14 edna), Yahudiler 11 (1 ala, 6 evsat, 4 edna) olmak üzere toplam 332 cizye vermekle mükellef Gayrimüslim bulunmaktadır. Hezargrad merkezinde yaşayan Gayrimüslimlerin vereceği cizye vergisi 10.605 kuruştur (NFS.d., 6467).

1850 yılına Hezargrad şehrinde Gayrimüslimlerin yaşadığı mahalleler şunlardır: Varoş Mahallesi, İskender Bey Mahallesi, Kasım Paşa Mahallesi ve Mustafa Çelebi Mahallesi. Ayrıca bu tarihte şehirde 17 cizye kâğıdına sahip Yahudi bulunmaktadır. Hezargrad şehir ve hanlarında kalan cizye vergisi vermekle mükellef 47 kişi vardır. 1850 yılında cizye vergisi ala düzeyinde olanlar 60, evsat düzeyinde olanlar 30 ve edna düzeyinde olanlar 15 kuruştur. Buna göre 1850 yılında Varoş Mahallesiinde 256 (9 ala, 162 evsat, 85 edna), Kasım Paşa Mahallesiinde 17 (8 evsat, 9 edna), İskender Bey Mahallesiinde 65 (1 ala, 48 evsat, 5 edna), Perakende ve hanlarda 47(22 evsat, 25 edna), Yahudiler 17 (1 ala, 6 evsat, 10 edna) olmak üzere toplam

448 cizye vermekle mükellef Gayrimüslim bulunmaktadır. Hezargrad merkezinde yaşayan Gayrimüslimlerin vereceği cizye vergisi 11.520 kuruştur (ML.VRD.CHM.d, 1172).

Yahudiler

1846 yılına ait olan cizye defterinde 1 ala, 8 evsat 12 edna cizye vergisi vermekle mükellef 21 Yahudi bulunmaktadır. 1846 yılında toplam cizye vergisi 380 kuruştur (ML.VRD.CHM.d, 721). 1847 yılına ait reaya defterine göre 1 ala, 6 evsat 7 edna cizye düzeyinde vergi vermekle mükellef 14 Yahudi bulunmaktadır. Toplam cizye vergisi 345 kuruştur (NFS.d., 6465). 1849 yılına ait reaya defterine göre 1 ala, 6 evsat 4 edna cizye vergisi vermekle mükellef 13 Yahudi bulunmaktadır. Toplam cizye vergisi 300 kuruştur (NFS.d., 6467). 1850 yılında 1 ala, 6 evsat ve 10 edna düzeyinde vergi veren 17 Yahudi bulunmaktadır. Toplam cizye vergisi 290 kuruştur (ML.VRD.CHM.d, 1172).

Kıptiler (Gayrimüslim)

Hezargrad'da bulunan Kıptilere ait temettuat defterine göre 56 cizye vergisi vermekle mükellef gayrimüslim Kıpti bulunmaktadır (ML.VRD. TMT.d,11962)

Hezargrad şehrinde 1833 yılında 166 cizye ödemekle mükellef Gayrimüslim bulunmaktaydı. 99 cizye kâğıdı evsat, 67 cizye kâğıdı edna düzeyinde idi. Şehirde bulunan Gayrimüslimlerin cizye vergisi 2.652 kuruştur. 1850 yılına gelindiğinde ise toplam 448 cizye vermekle mükellef Gayrimüslim bulunmaktadır. Hezargrad merkezinde yaşayan Gayrimüslimlerin vereceği cizye vergisi 11.520 kuruştur. 1833 ile 1850 yılları arasında cizye vergisi vermekle mükellef kişilerin sayısında 322 kişilik ve cizye vergisinde de 8.868 kuruşluk bir artış görülmüştür. Dolayısıyla şehrin Gayrimüslim nüfusu ve cizye vergisi bu süreç içerisinde artmıştır.

Gayrimüslimlerin yaşadığı köylerin hangi nahiyeye bağlı olduğu farklı farklılıklar bulunmaktadır. Bazıları Hezargrad merkezine bağlı köyler iken bazıları ise Deliorman (Divaneorman), İvrana ve Kara Lom nahiyesine bağlıdır.

B.Hezargrad Kazası merkezinde Gayrimüslimlerin Yaşadığı Köyler

Hezargrad merkezine bağlı altı köylerde 1833 yılında 412 cizye vergisi vermekle mükellef kişi varken bu sayı 1850 yılında 665 kişiye yükselmiştir.

1.Arnabud Köyü (Müselleme)-Poroişte

Hezargrad merkezine bağlı köylerdendir. 1833 yılına ait cizye defterinde Arnabud köyünde 3 evsat ve 2 edna düzeyinde cizye vergisi vermeye mükellef 5 kişi bulunmaktadır. Yıllık bu köyün cizye vergisi 84 (evsat 24 kuruş, edna 12 kuruş vergi vermektedir) kuruştur (D.CMH.d, 27265). 1834 tarihli defterde ise toplam 7 cizye kağdına sahip Gayrimüslimin bulunduğu kayıt edilmiştir (D.CHM.d, 27303). 1850 yılına ait kayıtlarda bu köy bulunmamaktadır.

2.Ezerce Köyü-Ezerets

Ezerce köyü Hezargrad'ın merkez köylerindedir. Köyde Müslümanlar ve Gayrimüslimler birlikte yaşamaktadır.1833 yılına ait cizye defterinde Ezerce köyünde 34 evsat ve 5 edna olmak üzere 39 cizye vergisi vermeye mükellef kişi bulunmaktadır. Yıllık bu köyün cizye vergisi 871 kuruştur (D.CMH.d, 27265). 1834 tarihli defterde ise toplam 41 cizye kağdına sahip Gayrimüslimin bulunduğu kayıt edilmiştir (D.CHM.d, 27303). Ezerce köyü temettuat defterine göre 1844 yılında köyde 180 nefer Müslüman, 28 nefer Gayrimüslim bulunmaktadır (ML.VRD.TMT.d, 11942, s.90, 105). 1846 yılına ait olan cizye defterinde 1 ala, 61 evsat, 6 edna olmak üzere 68 cizye vergisi vermekle mükellef Gayrimüslim bulunmaktadır. 1846 yılında köyün toplam cizye vergisi 1.980 kuruştur (ML.VRD.CHM.d, 721). 1847 yılına ait reaya defterine göre köyde 1 ala, 63 evsat ve 9 edna düzeyinde vergi vermekle mükellef 73 Gayrimüslim bulunmaktadır. Toplam cizye vergisi 2.085 kuruştur (NFS.d., 6465). 1849 yılına ait reaya defterine göre Ezerce köyünde 1 ala,65 evsat ve 5 edna olmak üzere 71 cizye vergisi vermekle mükellef Gayrimüslim bulunmaktadır. Toplam cizye vergisi 1.985 kuruştur (NFS.d., 6467). 1850 tarihli cizye defterine göre köyde 1 ala, 42 evsat ve 9 edna olmak üzere 52 cizye vergisi vermekle mükellef Gayrimüslim bulunmaktadır. 1850 yılında köyün toplam cizye vergisi 1.455 kuruştur (ML.VRD.CHM.d, 1172). 1833 yılında köyde 39 cizye mükellefi bulunurken bu sayı 1850'de 52'ye yükselmiştir.

3.Kızıl Murad Köyü-Blagoevo

Kızıl Murad köyü Hezargrad'ın merkeze bağlı köylerindedir. Köyde Gayrimüslimler yaşamaktadır.1833 yılına ait cizye defterinde Kızıl Murad köyünde 198 evsat ve 14 edna cizye vergisi vermeye mükellef 212 kişi bulunmaktadır. Yıllık bu köyün cizye vergisi 4.920 kuruştur (D.CMH.d, 27265). 1834 tarihli defterde ise toplam 246 cizye kağdına sahip Gayrimüslimin bulunduğu kayıt edilmiştir (D.CHM.d, 27303). Kızıl Murad köyü temettuat defterine göre 1844 yılında köyde 204 Gayrimüslim bulunmaktadır (ML.VRD.TMT.d, 11974, s.98). 1846 yılına ait olan cizye

defterinde 5 ala, 318 evsat, 43 edna olmak üzere 212 cizye vergisi vermekle mükellef Gayrimüslim bulunmaktadır. 1846 yılında köyün toplam cizye vergisi 10.485 kuruştur (ML.VRD.CHM.d, 721). 1847 yılına ait reaya defterine göre köyde 5 ala, 336 evsat ve 55 edna düzeyinde vergi vermekle mükellef 396 Gayrimüslim bulunmaktadır. Toplam cizye vergisi 11.305 kuruştur (NFS.d., 6465). 1849 yılına ait reaya defterine göre Kızıl Murad köyünde 5 ala, 341 evsat ve 47 edna olmak üzere 393 cizye vergisi vermekle mükellef Gayrimüslim bulunmaktadır. Toplam cizye vergisi 11.285 kuruştur (NFS.d., 6467). 1850 tarihli cizye defterine göre köyde 5 ala, 334 evsat ve 53 edna olmak üzere 392 cizye vergisi vermekle mükellef Gayrimüslim bulunmaktadır. 1850 yılında köyün toplam cizye vergisi 11.490 kuruştur (ML.VRD.CHM.d, 1172). 1833 yılında köyde 212 cizye mükellefi bulunurken bu sayı 1850'de 392'ye yükselmiştir.

4.Palamarça- Köyü-Palamartsi

Palamarça köyü Hezargrad'ın merkez köylerindedir. Köyde Müslümanlar ve Gayrimüslimler birlikte yaşamaktadır.1833 yılına ait cizye defterinde Palamarça köyünde 95 evsat ve 7 edna olmak üzere 102 cizye vergisi vermeye mükellef kişi bulunmaktadır. Yıllık bu köyün cizye vergisi 2.364 kuruştur (D.CMH.d, 27265). 1834 tarihli defterde ise toplam 101 cizye kağıdına sahip Gayrimüslimin bulunduğu kayıt edilmiştir (D.CHM.d, 27303). Palamarça köyü temettuat defterine göre 1844 yılında köyde 98 nefer Müslüman, 47 nefer Gayrimüslim bulunmaktadır (ML.VRD.TMT.d, 11960, s.49, 75). 1846 yılına ait olan cizye defterinde 1 ala, 97 evsat, 12 edna olmak üzere 110 cizye vergisi vermekle mükellef Gayrimüslim bulunmaktadır. 1846 yılında köyün toplam cizye vergisi 3.150 kuruştur (ML.VRD.CHM.d, 721). 1847 yılına ait reaya defterine göre köyde 1 ala, 96 evsat ve 18 edna düzeyinde vergi vermekle mükellef 115 Gayrimüslim bulunmaktadır. Toplam cizye vergisi 3.210 kuruştur (NFS.d., 6465). 1849 yılına ait reaya defterine göre Palamarça köyünde 1 ala, 100 evsat ve 18 edna olmak üzere 115 cizye vergisi vermekle mükellef Gayrimüslim bulunmaktadır. Toplam cizye vergisi 3.330 kuruştur (NFS.d., 6467). 1850 tarihli cizye defterine göre köyde 1 ala, 103 evsat ve 1 edna olmak üzere 105 cizye vergisi vermekle mükellef Gayrimüslim bulunmaktadır. 1850 yılında köyün toplam cizye vergisi 3.165 kuruştur (ML.VRD.CHM.d, 1172). 1833 yılında köyde 102 cizye mükellefi bulunurken bu sayı 1850'de 105'ya yükselmiştir.

5.Torlak Köyü-Hlebarovo

Torlak köyü Hezargrad'ın merkez köylerindedir. Köyde Müslümanlar ve Gayrimüslimler birlikte yaşamaktadır.1833 yılına ait cizye defterinde

Torlak köyünde 79 evsat ve 14 edna olmak üzere 93 cizye vergisi vermeye mükellef kişi bulunmaktadır. Yıllık bu köyün cizye vergisi 2.064 kuruştur (D.CMH.d, 27265). 1834 tarihli defterde ise toplam 90 cizye kağıdına sahip Gayrimüslimin bulunduğu kayıt edilmiştir (D.CHM.d, 27303). Torlak köyü temettuat defterine göre 1844 yılında köyde 154 nefer Müslüman, 50 nefer Gayrimüslim bulunmaktadır (ML.VRD.TMT.d, 11941, s.99). 1846 yılına ait olan cizye defterinde 2 ala, 103 evsat, 8 edna olmak üzere 113 cizye vergisi vermekle mükellef Gayrimüslim bulunmaktadır. 1846 yılında köyün toplam cizye vergisi 3.330 kuruştur (ML.VRD.CHM.d, 721). 1847 yılına ait reaya defterine göre köyde 2 ala, 109 evsat ve 9 edna düzeyinde vergi vermekle mükellef 120 Gayrimüslim bulunmaktadır. Toplam cizye vergisi 3.525 kuruştur (NFS.d., 6465). 1849 yılına ait reaya defterine göre Torlak köyünde 1 ala, 104 evsat ve 10 edna olmak üzere 115 cizye vergisi vermekle mükellef Gayrimüslim bulunmaktadır. Toplam cizye vergisi 3.330 kuruştur (NFS.d., 6467). 1850 tarihli cizye defterine göre köyde 1 ala, 106 evsat ve 9 edna olmak üzere 116 cizye vergisi vermekle mükellef Gayrimüslim bulunmaktadır. 1850 yılında köyün toplam cizye vergisi 3.375 kuruştur (ML.VRD.CHM.d, 1172). 1833 yılında köyde 93 cizye mükellefi bulunurken bu sayı 1850'de 116'ya yükselmiştir.

C. Hezargrad Kazası Deliorman Nahiyesinde Gayrimüslimlerin Yaşadığı Köyler

Deliorman Nahiyesi daha çok Müslüman köylerin çoğunlukta bulunduğu yerleşim yerlerindedir. Nahiyede bulunan köylerden üçünde sadece Gayrimüslimler, dört köyde ise Müslümanlarla Gayrimüslimlerle birlikte yaşamaktadır. Nahiyede bulunan köylerde 1833 yılında 175 Gayrimüslim bulunurken bu sayı 1850'de 550 kişiye yükselmiştir (Dikilitaş köyü 1850 kayıtlarında bulunmamaktadır)

1. Demirciler Köyü-Jelyazkovets

Demirciler köyü Hezargrad'ın Deliorman (Divancorman) Nahiyesine bağlı köylerindedir. Köyde Müslümanlarla Gayrimüslimler birlikte yaşamaktadır. 1833 yılına ait cizye defterinde Demirciler köyünde evsat düzeyinde cizye vergisi vermeye mükellef 12 kişi bulunmaktadır. Yıllık bu köyün cizye vergisi 288 kuruştur (D.CMH.d, 27265). 1834 tarihli defterde ise toplam 17 cizye kağıdına sahip Gayrimüslimin bulunduğu kayıt edilmiştir (D.CHM.d, 27303). Demirciler köyü temettuat defterine göre 1844 yılında köyde 43 Müslüman, 19 Gayrimüslim bulunmaktadır (ML.VRD.TMT.d, 11986, s.13, 32) 1846 yılına ait olan cizye defterinde 24 evsat, 1 edna olmak üzere 25 cizye vergisi vermekle mükellef Gayrimüslim bulunmaktadır. 1846

yılında köyün toplam cizye vergisi 735 kuruştur (ML.VRD.CHM.d, 721). 1847 yılına ait reaya defterine göre köyde 25 evsat ve 5 edna düzeyinde vergi vermekle mükellef 30 Gayrimüslim bulunmaktadır. Toplam cizye vergisi 825 kuruştur (NFS.d., 6465). 1849 yılına ait reaya defterine göre Demirciler köyünde 29 evsat ve 2 edna olmak üzere 31 cizye vergisi vermekle mükellef Gayrimüslim bulunmaktadır. Toplam cizye vergisi 900 kuruştur (NFS.d., 6467). 1850 tarihli cizye defterine göre köyde 27 evsat ve 2 edna olmak üzere 29 cizye vergisi vermekle mükellef Gayrimüslim bulunmaktadır. 1850 yılında köyün toplam cizye vergisi 840 kuruştur (ML.VRD.CHM.d, 1172). 1833 yılında köyde 12 cizye mükellefi bulunurken bu sayı 1850'de 29'a yükselmiştir.

2.Dikilitaş Köyü-Pobit-Kamak

Dikilitaş köyü Deliorman (Divaneorman) Nahiyesine bağlıdır. Dikilitaş köyü temettuat defterine göre 1844 yılında köyde 90 Gayrimüslim bulunmaktadır (ML.VRD.TMT.d, 12016, s.46). 1846 yılına ait olan cizye defterinde 2 ala, 150 evsat 26 edna cizye vergisi vermekle mükellef 178 Gayrimüslim bulunmaktadır. 1846 yılında köyün toplam cizye vergisi 5.010 kuruştur (ML.VRD.CHM.d, 721).

3.Hırsova Köyü

Hırsova köyü Hezargrad'ın Deliorman (Divaneorman) Nahiyesine bağlı köylerindedir. Köyde Müslümanlarla Gayrimüslimler birlikte yaşamaktadır.1833 yılına ait cizye defterinde Hırsova köyünde 18 evsat ve 1 edna düzeyinde cizye vergisi vermeye mükellef 19 kişi bulunmaktadır. Yıllık bu köyün cizye vergisi 444 kuruştur (D.CMH.d, 27265). 1834 tarihli defterde ise toplam 15 cizye kağıdına sahip Gayrimüslimin bulunduğu kayıt edilmiştir (D.CHM.d, 27303). Hırsova köyü temettuat defterine göre 1844 yılında köyde 106 Gayrimüslim bulunmaktadır (ML.VRD.TMT.d, 11985, s.28) 1846 yılına ait olan cizye defterinde 2 ala, 124 evsat, 22 edna olmak üzere 148 cizye vergisi vermekle mükellef Gayrimüslim bulunmaktadır. 1846 yılında köyün toplam cizye vergisi 4.170 kuruştur (ML.VRD.CHM.d, 721). 1847 yılına ait reaya defterine göre köyde 2 ala, 131 evsat ve 17 edna düzeyinde vergi vermekle mükellef 50 Gayrimüslim bulunmaktadır. Toplam cizye vergisi 4.305 kuruştur (NFS.d., 6465). 1849 yılına ait reaya defterine göre Hırsova köyünde 2 ala, 138 evsat ve 17 edna olmak üzere 157 cizye vergisi vermekle mükellef Gayrimüslim bulunmaktadır. Toplam cizye vergisi 4.515 kuruştur (NFS.d., 6467). 1850 tarihli cizye defterine göre köyde 2 ala, 136 evsat ve 19 edna olmak üzere 157 cizye vergisi vermekle mükellef Gayrimüslim bulunmaktadır. 1850 yılında köyün toplam cizye vergisi 4.505

kuruştur (ML.VRD.CHM.d, 1172). 1833 yılında köyde 19 cizye mükellefi bulunurken bu sayı 1850'de 157'ye yükselmiştir.

4.Kabakulak Köyü-Uşintsi

Kabakulak köyü Hezargrad'ın Deliorman (Divaneorman) Nahiyesine bağlı köylerindendir. Köyde Müslümanlarla Gayrimüslimler birlikte yaşamaktadır.1833 yılına ait cizye defterinde Kabakulak köyünde 8 evsat ve 1 edna düzeyinde cizye vergisi vermeye mükellef 9 kişi bulunmaktadır. Yıllık bu köyün cizye vergisi kuruştur (D.CMH.d, 27265). 1834 tarihli defterde ise toplam 14 cizye kağıdına sahip Gayrimüslimin bulunduğu kayıt edilmiştir (D.CHM.d, 27303).Kabakulak köyü temettuat defterine göre 1844 yılında köyde 35 Gayrimüslim bulunmaktadır (ML.VRD.TMT.d, 12018, s.19) 1846 yılına ait olan cizye defterinde 1 ala, 53 evsat, 9 edna olmak üzere 63 cizye vergisi vermekle mükellef Gayrimüslim bulunmaktadır. 1846 yılında köyün toplam cizye vergisi 1.785 kuruştur (ML.VRD.CHM.d, 721). 1847 yılına ait reaya defterine göre köyde 1 ala, 52 evsat ve 18 edna düzeyinde vergi vermekle mükellef 61 Gayrimüslim bulunmaktadır. Toplam cizye vergisi 1.800 kuruştur (NFS.d., 6465). 1849 yılına ait reaya defterine göre Kabakulak köyünde 1 ala, 57 evsat ve 11 edna olmak üzere 69 cizye vergisi vermekle mükellef Gayrimüslim bulunmaktadır. Toplam cizye vergisi 1.935 kuruştur (NFS.d., 6467). 1850 tarihli cizye defterine göre köyde 1 ala, 58 evsat ve 10 edna olmak üzere 59 cizye cizye vergisi vermekle mükellef Gayrimüslim bulunmaktadır. 1850 yılında köyün toplam cizye vergisi 2.010 kuruştur (ML.VRD.CHM.d, 1172). 1833 yılında köyde 9 cizye mükellefi bulunurken bu sayı 1850'de 59'a yükselmiştir.

5.Karacaarnabud Köyü-Golyam-izvor

Karacaarnabud köyü Hezargrad'ın Deliorman (Divaneorman) Nahiyesine bağlı köylerindendir. Köyde Gayrimüslimler (Rum) yaşamaktadır.1833 yılına ait cizye defterinde Karacaarnabud köyünde 22 evsat ve 4 edna düzeyinde cizye vergisi vermeye mükellef 26 kişi bulunmaktadır. Yıllık bu köyün cizye vergisi 576 kuruştur (D.CMH.d, 27265). 1834 tarihli defterde ise toplam 5 cizye kağıdına sahip Gayrimüslimin bulunduğu kayıt edilmiştir (D.CHM.d, 27303). Karacaarnabud köyü temettuat defterine göre 1844 yılında köyde 46 Gayrimüslim bulunmaktadır (ML.VRD.TMT.d, 11947, s.13). 1846 yılına ait olan cizye defterinde 1 ala, 81 evsat, 13 edna olmak üzere 95 cizye vergisi vermekle mükellef Gayrimüslim bulunmaktadır. 1846 yılında köyün toplam cizye vergisi 4.170 kuruştur (ML.VRD.CHM.d, 721). 1847 yılına ait reaya defterine göre köyde 1 ala, 89 evsat ve 15 edna düzeyinde vergi vermekle mükellef 105 Gayrimüslim bulunmaktadır. Toplam cizye

vergesi 2.955 kuruştur (NFS.d., 6465). 1849 yılına ait reaya defterine göre Karacaarnabud köyünde 1 ala, 100 evsat ve 14 edna olmak üzere 115 cizye vergisi vermekle mükellef Gayrimüslim bulunmaktadır. Toplam cizye vergisi 3.270 kuruştur (NFS.d., 6467). 1850 tarihli cizye defterine göre köyde 1 ala, 105 evsat ve 13 edna olmak üzere 119 cizye vergisi vermekle mükellef Gayrimüslim bulunmaktadır. 1850 yılında köyün toplam cizye vergisi 3.405 kuruştur (ML.VRD.CHM.d, 1172). 1833 yılında köyde 26 cizye mükellefi bulunurken bu sayı 1850'de 119'ya yükselmiştir.

6.Topçu Köyü-Senova

Topçu köyü Hezargrad'ın Deliorman (Divaneorman) Nahiyesine bağlı köylerindedir. Köyde Gayrimüslimler yaşamaktadır.1833 yılına ait cizye defterinde Topçu köyünde 73 evsat ve 7 edna düzeyinde cizye vergisi vermeye mükellef 80 kişi bulunmaktadır. Yıllık bu köyün cizye vergisi 1.836 kuruştur (D.CMH.d, 27265). 1834 tarihli defterde ise toplam 90 cizye kağıdına sahip Gayrimüslimin bulunduğu kayıt edilmiştir (D.CHM.d, 27303).Topçu köyü temettuat defterine göre 1844 yılında köyde 72 Gayrimüslim bulunmaktadır (ML.VRD.TMT.d, 12017, s.37). 1846 yılına ait olan cizye defterinde 2 ala, 126 evsat, 22 edna olmak üzere 150 cizye vergisi vermekle mükellef Gayrimüslim bulunmaktadır. 1846 yılında köyün toplam cizye vergisi 4.230 kuruştur (ML.VRD.CHM.d, 721). 1847 yılına ait reaya defterine göre köyde 2 ala, 131 evsat ve 18 edna düzeyinde vergi vermekle mükellef 151 Gayrimüslim bulunmaktadır. Toplam cizye vergisi 4.320 kuruştur (NFS.d., 6465). 1849 yılına ait reaya defterine göre Topçu köyünde 2 ala, 128 evsat ve 11 edna olmak üzere 115 cizye vergisi vermekle mükellef Gayrimüslim bulunmaktadır. Toplam cizye vergisi 4.125 kuruştur (NFS.d., 6467). 1850 tarihli cizye defterine göre köyde 2 ala, 141 evsat ve 11 edna olmak üzere 119 cizye vergisi vermekle mükellef Gayrimüslim bulunmaktadır. 1850 yılında köyün toplam cizye vergisi 4.515 kuruştur (ML.VRD.CHM.d, 1172). 1833 yılında köyde 80 cizye mükellefi bulunurken bu sayı 1850'de 115'e yükselmiştir.

7.Uzuncaalan Köyü-Ravno

1834 tarihli defterde ise toplam 29 cizye kağıdına sahip Gayrimüslimin bulunduğu kayıt edilmiştir (D.CHM.d, 27303). Deliorman nahiyesine bağlı Uzuncaalan köyü(Güzelce mahallesi) temettuat defterine göre 1844 yılında köyde 22 Müslüman,30 hane Gayrimüslim bulunmaktadır (ML.VRD.TMT.d, 11957, s.10, 28). 1846 yılına ait olan cizye defterinde 1 ala, 57 evsat 16 edna cizye vergisi vermekle mükellef 74 Gayrimüslim bulunmaktadır. 1846 yılında köyün toplam cizye vergisi 2.010 kuruştur (ML.VRD.CHM.d,

721). 1847 yılına ait reaya defterine göre köyde 1 ala, 66 evsat 7 edna cizye düzeyinde vergi vermekle mükellef 74 Gayrimüslim bulunmaktadır. Toplam cizye vergisi 2.145 kuruştur (NFS.d., 6465). 1849 yılına ait reaya defterine göre Uzuncalan köyü 1 ala, 65 evsat 4 edna cizye vergisi vermekle mükellef 13 Gayrimüslim bulunmaktadır. Toplam cizye vergisi 2.070 kuruştur (NFS.d., 6467). 1850 yılında 1 ala, 65 evsat ve 5 edna düzeyinde vergi veren 71 Gayrimüslim bulunmaktadır. Köyün toplam cizye vergisi 2.085 kuruştur (ML.VRD.CHM.d, 1172). 1834 yılında köyde 29 cizye mükellefi bulunurken bu sayı 1850'de 71'e yükselmiştir.

D. Hezargrad Kazası İvrana Nahiyesinde Gayrimüslimlerin Yaşadığı Köyler

Nahiyyede bulunan 2 köyde Gayrimüslimler, 4 köyde ise Müslümanlarla Gayrimüslimlerle birlikte yaşamaktadır. Nahiyyede bulunan köylerde 1833 yılında 189 Gayrimüslim bulunurken bu sayı 1850'de 403 kişiye yükselmiştir (Ütüklük köyü 1850 kayıtlarında bulunmamaktadır).

1. Arnabud-ı Vakf Köyü

Arnabud-ı Vakf köyü Hezargrad'ın İvrana Nahiyesine bağlı köylerindedir. Köyde Gayrimüslimler yaşamaktadır. 1833 yılına ait cizye defterinde Arnabud-ı Vakf köyünde 96 evsat ve 16 edna olmak üzere 112 cizye vergisi vermeye mükellef kişi bulunmaktadır. Yıllık bu köyün cizye vergisi 2.496 kuruştur (D.CMH.d, 27265). 1834 tarihli defterde ise toplam 121 cizye kağıdına sahip Gayrimüslimin bulunduğu kayıt edilmiştir (D.CHM.d, 27303). Arnabud-ı Vakf köyü temettuat defterine göre 1844 yılında köyde 145 nefer Gayrimüslim bulunmaktadır (ML.VRD.TMT.d, 11956, s.68). 1846 yılına ait olan cizye defterinde 4 ala, 197 evsat, 31 edna olmak üzere 112 cizye vergisi vermekle mükellef Gayrimüslim bulunmaktadır. 1846 yılında köyün toplam cizye vergisi 5.615 kuruştur (ML.VRD.CHM.d, 721). 1847 yılına ait reaya defterine göre köyde 4 ala, 204 evsat ve 42 edna düzeyinde vergi vermekle mükellef 250 Gayrimüslim bulunmaktadır. Toplam cizye vergisi 6.990 kuruştur (NFS.d., 6465). 1849 yılına ait reaya defterine göre Arnabud-ı Vakf köyünde 4 ala, 197 evsat ve 53 edna olmak üzere 254 cizye vergisi vermekle mükellef Gayrimüslim bulunmaktadır. Toplam cizye vergisi 5.945 kuruştur (NFS.d., 6467). 1850 tarihli cizye defterine göre köyde 4 ala, 205 evsat ve 46 edna olmak üzere 255 cizye vergisi vermekle mükellef Gayrimüslim bulunmaktadır. 1850 yılında köyün toplam cizye vergisi 7.080 kuruştur (ML.VRD.CHM.d, 1172). 1833 yılında köyde 112 cizye mükellefi bulunurken bu sayı 1850'de 255'e yükselmiştir.

2.Borazan Köyü-Trıbaç

Borazan köyü Hezargrad'ın İvrana Nahiyesine bağlı köylerindedir. Köyde Müslümanlarla Gayrimüslimler birlikte yaşamaktadır.1833 yılına ait cizye defterinde Borazan köyünde evsat düzeyinde cizye vergisi vermeye mükellef 11 kişi bulunmaktadır. Yıllık bu köyün cizye vergisi 264 kuruştur (D.CMH.d, 27265). 1834 tarihli defterde ise toplam 12 cizye kağıdına sahip Gayrimüslimin bulunduğu kayıt edilmiştir (D.CHM.d, 27303). Borazan köyü temettuat defterine göre 1844 yılında köyde 40 Müslüman, 1 çiftlik, 1kiptiyan, 10 Gayrimüslim bulunmaktadır (ML.VRD.TMT.d, 12027, s.20,21, 27) 1846 yılına ait olan cizye defterinde 20 evsat, 6 edna olmak üzere 26 cizye vergisi vermekle mükellef Gayrimüslim bulunmaktadır. 1846 yılında köyün toplam cizye vergisi 690 kuruştur (ML.VRD.CHM.d, 721). 1847 yılına ait reaya defterine göre köyde 21 evsat ve 3 edna düzeyinde vergi vermekle mükellef 24 Gayrimüslim bulunmaktadır. Toplam cizye vergisi 675 kuruştur (NFS.d., 6465). 1849 yılına ait reaya defterine göre Borazan köyünde 19 evsat ve 3 edna olmak üzere 22 cizye vergisi vermekle mükellef Gayrimüslim bulunmaktadır. Toplam cizye vergisi 615 kuruştur (NFS.d., 6467). 1850 tarihli cizye defterine göre köyde 19 evsat ve 1 edna olmak üzere 20 cizye cizye vergisi vermekle mükellef Gayrimüslim bulunmaktadır. 1850 yılında köyün toplam cizye vergisi 585 kuruştur (ML.VRD.CHM.d, 1172). 1833 yılında köyde 11 cizye mükellefi bulunurken bu sayı 1850'de 20'ye yükselmiştir.

3.Çekendin Köyü-Lilyak

Çekendin köyü Hezargrad'ın İvrana Nahiyesine bağlı köylerindedir. Köyde Müslümanlarla Gayrimüslimler birlikte yaşamaktadır.1833 yılına ait cizye defterinde Çekendin köyünde 17 evsat cizye vergisi vermeye mükellef kişi bulunmaktadır. Yıllık bu köyün cizye vergisi 308 kuruştur (D.CMH.d, 27265). 1834 tarihli defterde ise toplam 24 cizye kağıdına sahip Gayrimüslimin bulunduğu kayıt edilmiştir (D.CHM.d, 27303). Çekendin köyü temettuat defterine göre 1844 yılında köyde 107 Müslüman, 26 Gayrimüslim bulunmaktadır (ML.VRD.TMT.d, 12092, s.53, 67). 1846 yılına ait olan cizye defterinde 1 ala, 39 evsat, 5 edna olmak üzere 45 cizye vergisi vermekle mükellef Gayrimüslim bulunmaktadır. 1846 yılında köyün toplam cizye vergisi 1.715 kuruştur (ML.VRD.CHM.d, 721). 1847 yılına ait reaya defterine göre köyde 1 ala, 48 evsat ve 12 edna düzeyinde vergi vermekle mükellef 61 Gayrimüslim bulunmaktadır. Toplam cizye vergisi 1.580 kuruştur (NFS.d., 6465). 1849 yılına ait reaya defterine göre Çekendin köyünde 1 ala, 44 evsat ve 2 edna olmak üzere 47 cizye vergisi vermekle mükellef Gayrimüslim bulunmaktadır. Toplam cizye vergisi 1.410

kuruştur (NFS.d., 6467). 1850 tarihli cizye defterine göre köyde 1 ala, 40 evsat ve 4 edna olmak üzere 45 cizye cizye vergisi vermeye mükellef Gayrimüslim bulunmaktadır. 1850 yılında köyün toplam cizye vergisi 1.320 kuruştur (ML.VRD.CHM.d, 1172). 1833 yılında köyde 17 cizye mükellefi bulunurken bu sayı 1850'de 45'e yükselmiştir.

4. Geren Köyü-Bıbel

Geren köyü Hezargrad'ın İvrana nahiyesine bağlı köylerindendir. Köyde Müslümanlarla Gayrimüslimler birlikte yaşamaktadır.1833 yılına ait cizye defterinde Geren köyünde 28 evsat ve 1 edna düzeyinde cizye vergisi vermeye mükellef 29 kişi bulunmaktadır. Yıllık bu köyün cizye vergisi 684 kuruştur (D.CMH.d, 27265). 1834 tarihli defterde ise toplam 30 cizye kağıdına sahip Gayrimüslimin bulunduğu kayıt edilmiştir (D.CHM.d, 27303). Geren köyü temettuat defterine göre 1844 yılında köyde 48 Müslüman, 20 Gayrimüslim bulunmaktadır (ML.VRD.TMT.d, 12104, s.31). 1846 yılında köyün toplam cizye vergisi 1.785 kuruştur (ML.VRD. CHM.d, 721). 1847 yılına ait reaya defterine göre köyde 1 ala, 35 evsat ve 2 edna düzeyinde vergi vermeye mükellef 38 Gayrimüslim bulunmaktadır. Toplam cizye vergisi 1.140 kuruştur (NFS.d., 6465). 1849 yılına ait reaya defterine göre Geren köyünde 1 ala, 38 evsat ve 2 edna olmak üzere 69 cizye vergisi vermeye mükellef Gayrimüslim bulunmaktadır. Toplam cizye vergisi 1.230 kuruştur (NFS.d., 6467). 1850 tarihli cizye defterine göre köyde 1 ala, 40 evsat ve 1 edna olmak üzere 42 cizye cizye vergisi vermeye mükellef Gayrimüslim bulunmaktadır. 1850 yılında köyün toplam cizye vergisi 1.275 kuruştur (ML.VRD.CHM.d, 1172). 1833 yılında köyde 29 cizye mükellefi bulunurken bu sayı 1850'de 43'ye yükselmiştir.

5. Taşçı Köyü-Kamenar

Taşçı köyü Hezargrad'ın İvrana Nahiyesine bağlı köylerindendir. Köyde Müslümanlarla Gayrimüslimler birlikte yaşamaktadır.1833 yılına ait cizye defterinde Taşçı köyünde 9 evsat ve 3 edna cizye vergisi vermeye mükellef 12 kişi bulunmaktadır. Yıllık bu köyün cizye vergisi 252 kuruştur (D.CMH.d, 27265). 1834 tarihli defterde ise toplam 12 cizye kağıdına sahip Gayrimüslimin bulunduğu kayıt edilmiştir (D.CHM.d, 27303). Taşçı köyü temettuat defterine göre 1844 yılında köyde 28 Müslüman, 18 Gayrimüslim bulunmaktadır (ML.VRD.TMT.d, 12096, s.15, 25) 1846 yılına ait olan cizye defterinde 27 evsat, 10 edna olmak üzere 37 cizye vergisi vermeye mükellef Gayrimüslim bulunmaktadır. 1846 yılında köyün toplam cizye vergisi 960 kuruştur (ML.VRD.CHM.d, 721). 1847 yılına ait reaya defterine göre köyde 33 evsat ve 7 edna düzeyinde vergi vermeye mükellef 40

Gayrimüslim bulunmaktadır. Toplam cizye vergisi 1.095 kuruştur (NFS.d., 6465). 1849 yılına ait reaya defterine göre Taşçı köyünde 33 evsat ve 6 edna olmak üzere 39 cizye vergisi vermekle mükellef Gayrimüslim bulunmaktadır. Toplam cizye vergisi 1.080 kuruştur (NFS.d., 6467). 1850 tarihli cizye defterine göre köyde 34 evsat ve 6 edna olmak üzere 40 cizye vergisi vermekle mükellef Gayrimüslim bulunmaktadır. 1850 yılında köyün toplam cizye vergisi 2.110 kuruştur (ML.VRD.CHM.d, 1172). 1833 yılında köyde 12 cizye mükellefi bulunurken bu sayı 1850'de 40'a yükselmiştir.

6.Ütüklер Köyü-Gorotsvet

Hezargrad'ın İvrana nahiyesine bağlı köylerdendir. 1833 yılına ait cizye defterinde Ütüklер köyünde 5 evsat ve 3 edna düzeyinde cizye vergisi vermeye mükellef 8 kişi bulunmaktadır. Yıllık bu köyün cizye vergisi 156 (evsat 24 kuruş, edna 12 kuruş vergi vermektedir) kuruştur (D.CMH.d, 27265). 1844 yılına ait temettuat kaydında sadece 52 hane Müslüman bulunmaktadır (ML.VRD.TMT.d, 12026). 1850 yılına ait kayıtlarda Ütüklер köyüne ait bilgi bulunmamaktadır.

E.Hezargrad Kazası Kara Lom Nahiyesinde Gayrimüslimlerin Yaşadığı Köyler

Kara Lom nahiyesi bağlı birçok köylerde Gayrimüslimler yaşamaktadır. Nahiyede bulunan 4 köyde Gayrimüslimler, 21 köyde ise Müslümanlarla Gayrimüslimlerle birlikte yaşamaktadır. Nahiyede bulunan köylerde 1833 yılında 1.610 kişi bulunurken bu sayı 1850'de 2.578 kişiye yükselmiştir.

1.Balcumur Köyü-Medovina

Balcumur köyü Hezargrad'ın Kara Lom Nahiyesine bağlı köylerindedir. Köyde Müslümanlar ve Gayrimüslimler birlikte yaşamaktadır.1833 yılına ait cizye defterinde Balcumur köyünde 13 evsat ve 1 edna olmak üzere 14 cizye vergisi vermeye mükellef kişi bulunmaktadır. Yıllık bu köyün cizye vergisi 324 (kuruştur (D.CMH.d, 27265). 1834 tarihli defterde ise toplam 15 cizye kağıdına sahip Gayrimüslimin bulunduğu kayıt edilmiştir (D.CHM.d, 27303).Balcumur köyü temettuat defterine göre 1844 yılında köyde 81 nefer Müslüman, 17 nefer Gayrimüslim bulunmaktadır (ML.VRD.TMT.d, 12073, s.41,50). 1846 yılına ait olan cizye defterinde 44 evsat,10 edna olmak üzere 54 cizye vergisi vermekle mükellef Gayrimüslim bulunmaktadır. 1846 yılında köyün toplam cizye vergisi 1.470 kuruştur (ML.VRD.CHM.d, 721). 1847 yılına ait reaya defterine göre köyde 45 evsat ve 10 edna düzeyinde vergi vermekle mükellef 55 Gayrimüslim bulunmaktadır. Toplam cizye vergisi 1.500 kuruştur (NFS.d., 6465). 1849 yılına ait reaya defterine göre

Balcumur köyünde 45 evsat ve 6 edna olmak üzere 51 cizye vergisi vermekle mükellef Gayrimüslim bulunmaktadır. Toplam cizye vergisi 1.440 kuruştur (NFS.d., 6467). 1850 tarihli cizye defterine göre köyde 46 evsat ve 7 edna olmak üzere 53 cizye vergisi vermekle mükellef Gayrimüslim bulunmaktadır. 1850 yılında köyün toplam cizye vergisi 1.485 kuruştur (ML.VRD.CHM.d, 1172). 1833 yılında köyde 14 cizye mükellefi bulunurken bu sayı 1850'de 53'e yükselmiştir.

2. Baniska Köyü-Bansko

Baniska köyü Hezargrad'ın Kara Lom Nahiyesine bağlı köylerindedir. Köyde Müslümanlar ve Gayrimüslimler birlikte yaşamaktadır. 1833 yılına ait cizye defterinde Baniska köyünde 21 evsat ve 1 edna olmak üzere 22 cizye vergisi vermeye mükellef kişi bulunmaktadır. Yıllık bu köyün cizye vergisi 516 kuruştur (D.CMH.d, 27265). 1834 tarihli defterde ise toplam 20 cizye kağıdına sahip Gayrimüslimin bulunduğu kayıt edilmiştir (D.CHM.d, 27303). Baniska köyü temettuat defterine göre 1844 yılında köyde 55 nefer Müslüman, 34 nefer Gayrimüslim bulunmaktadır (ML.VRD.TMT.d, 12047 (Farklı isimle kayıtlı), s.29,41). 1846 yılına ait olan cizye defterinde 23 evsat, 1 edna olmak üzere 24 cizye vergisi vermekle mükellef Gayrimüslim bulunmaktadır. 1846 yılında köyün toplam cizye vergisi 705 kuruştur (ML.VRD.CHM.d, 721). 1847 yılına ait reaya defterine göre köyde 25 evsat ve 3 edna düzeyinde vergi vermekle mükellef 28 Gayrimüslim bulunmaktadır. Toplam cizye vergisi 795 kuruştur (NFS.d., 6465). 1849 yılına ait reaya defterine göre Baniska köyünde 23 evsat ve 4 edna olmak üzere 27 cizye vergisi vermekle mükellef Gayrimüslim bulunmaktadır. Toplam cizye vergisi 750 kuruştur (NFS.d., 6467). 1850 tarihli cizye defterine göre köyde 23 evsat ve 4 edna olmak üzere 27 cizye vergisi vermekle mükellef Gayrimüslim bulunmaktadır. 1850 yılında köyün toplam cizye vergisi 750 kuruştur (ML.VRD.CHM.d, 1172). 1833 yılında köyde 22 cizye mükellefi bulunurken bu sayı 1850'de 27'ye yükselmiştir.

3. Bop Köyü-Bahşişler-Drinovo

Bop köyü Hezargrad'ın Kara Lom Nahiyesine bağlıdır. Köyde Müslümanlar ve Gayrimüslimler birlikte yaşamaktadır. 1833 yılına ait cizye defterinde Bop köyünde evsat düzeyinde 14 kişi cizye vergisi vermeye mükelleftir. Yıllık bu köyün cizye vergisi 336 kuruştur (D.CMH.d, 27265). Bop köyü temettuat defterine göre 1844 yılında köyde 53 nefer Müslüman, 10 nefer Gayrimüslim bulunmaktadır (ML.VRD.TMT.d, 12028, s33). 1846 yılına ait olan cizye defterinde 27 evsat, 3 edna olmak üzere 30 cizye vergisi vermekle mükellef Gayrimüslim bulunmaktadır. 1846 yılında köyün toplam

cizye vergisi 855 kuruştur (ML.VRD.CHM.d, 721). 1847 yılına ait reaya defterine göre köyde 38 evsat ve 2 edna düzeyinde vergi vermekle mükellef 40 Gayrimüslim bulunmaktadır. Toplam cizye vergisi 1.170 kuruştur (NFS.d., 6465). 1849 yılına ait reaya defterine göre Bop köyünde 30 evsat ve 6 edna olmak üzere 36 cizye vergisi vermekle mükellef Gayrimüslim bulunmaktadır. Toplam cizye vergisi 990 kuruştur (NFS.d., 6467). 1850 tarihli cizye defterine göre köyde 29 evsat ve 3 edna olmak üzere 32 cizye vergisi vermekle mükellef Gayrimüslim bulunmaktadır. 1850 yılında köyün toplam cizye vergisi 915 kuruştur (ML.VRD.CHM.d, 1172). 1833 yılında köyde 14 cizye mükellefi bulunurken bu sayı 1850'de 32'ye yükselmiştir.

4.Çayır Köyü

Çayır köyü Hezargrad'ın Kara Lom Nahiyesine bağlı köylerindedir. Köyde Müslümanlar ve Gayrimüslimler birlikte yaşamaktadır.1833 yılına ait cizye defterinde Çayır köyünde 80 evsat ve 2 edna olmak üzere 82 cizye vergisi vermeye mükellef kişi bulunmaktadır. Yıllık bu köyün cizye vergisi 1.944 kuruştur (D.CMH.d, 27265). 1834 tarihli defterde ise toplam 90 cizye kağıdına sahip Gayrimüslimin bulunduğu kayıt edilmiştir (D.CHM.d, 27303). Çayır köyü temettuat defterine göre 1844 yılında köyde 62 nefer Müslüman, 67 nefer Gayrimüslim bulunmaktadır (ML.VRD.TMT.d, 12081, s.16, 33). 1846 yılına ait olan cizye defterinde 4 ala, 103 evsat, 12 edna olmak üzere 119 cizye vergisi vermekle mükellef Gayrimüslim bulunmaktadır. 1846 yılında köyün toplam cizye vergisi 3.510 kuruştur (ML.VRD.CHM.d, 721). 1847 yılına ait reaya defterine göre köyde 4 ala, 107 evsat ve 11 edna düzeyinde vergi vermekle mükellef 122 Gayrimüslim bulunmaktadır. Toplam cizye vergisi 3.615 kuruştur (NFS.d., 6465). 1849 yılına ait reaya defterine göre Çayır köyünde 4 ala, 112 evsat ve 15 edna olmak üzere 131 cizye vergisi vermekle mükellef Gayrimüslim bulunmaktadır. Toplam cizye vergisi 3.825 kuruştur (NFS.d., 6467). 1850 tarihli cizye defterine göre köyde 2 ala, 115 evsat ve 16 edna olmak üzere 133 cizye vergisi vermekle mükellef Gayrimüslim bulunmaktadır. 1850 yılında köyün toplam cizye vergisi 3.810 kuruştur (ML.VRD.CHM.d, 1172). 1833 yılında köyde 82 cizye mükellefi bulunurken bu sayı 1850'de 131'e yükselmiştir.

5.Dranofça Köyü-Dranoviçe

Dranofça köyü Hezargrad'ın Kara Lom Nahiyesine bağlıdır. Köyde Müslümanlar ve Gayrimüslimler birlikte yaşamaktadır.1833 yılına ait cizye defterinde Dranofça köyünde 105 evsat ve 10 edna olmak üzere 115 cizye vergisi vermeye mükellef kişi bulunmaktadır. Yıllık bu köyün cizye vergisi 2.640 kuruştur (D.CMH.d, 27265). 1834 tarihli defterde toplam 156

cizye kağıdına sahip Gayrimüslimin bulunduğu kayıt edilmiştir (D.CHM.d, 27303). Dranofça köyü temettuat defterine göre 1844 yılında köyde 64 nefer Müslüman, 92 nefer Gayrimüslim bulunmaktadır (ML.VRD.TMT.d, 12083, s.77). 1846 yılına ait olan cizye defterinde 4 ala, 150 evsat, 15 edna olmak üzere 169 cizye vergisi vermekle mükellef Gayrimüslim bulunmaktadır. 1846 yılında köyün toplam cizye vergisi 4.965 kuruştur (ML.VRD.CHM.d, 721). 1847 yılına ait reaya defterine göre köyde 4 ala, 159 evsat ve 16 edna düzeyinde vergi vermekle mükellef 179 Gayrimüslim bulunmaktadır. Toplam cizye vergisi 4.950 kuruştur (NFS.d., 6465). 1849 yılına ait reaya defterine göre Dranofça köyünde 4 ala, 167 evsat ve 12 edna olmak üzere 182 cizye vergisi vermekle mükellef Gayrimüslim bulunmaktadır. Toplam cizye vergisi 5.430 kuruştur (NFS.d., 6467). 1850 tarihli cizye defterine göre köyde 4 ala, 167 evsat ve 10 edna olmak üzere 181 cizye vergisi vermekle mükellef Gayrimüslim bulunmaktadır. 1850 yılında köyün toplam cizye vergisi 5.400 kuruştur (ML.VRD.CHM.d, 1172). 1833 yılında köyde 115 cizye mükellefi bulunurken bu sayı 1850'de 181'e yükselmiştir.

6.Girivne Köyü-Grivitse

Girivne köyü Hezargrad'ın Kara Lom Nahiyesine bağlıdır. Köyde Müslümanlar ve Gayrimüslimler birlikte yaşamaktadır.1833 yılına ait cizye defterinde Girivne köyünde 61 evsat ve 7 edna olmak üzere 68 cizye vergisi vermeye mükellef kişi bulunmaktadır. Yıllık bu köyün cizye vergisi 1.548 kuruştur (D.CMH.d, 27265). 1834 tarihli defterde ise toplam 70 cizye kağıdına sahip Gayrimüslimin bulunduğu kayıt edilmiştir (D.CHM.d, 27303).Girivne köyü temettuat defterine göre 1844 yılında köyde 21 nefer Müslüman, 39 nefer Gayrimüslim bulunmaktadır (ML.VRD.TMT.d, 12062, s.14, 33). 1846 yılına ait olan cizye defterinde 61 evsat, 13 edna olmak üzere 74 cizye vergisi vermekle mükellef Gayrimüslim bulunmaktadır. 1846 yılında köyün toplam cizye vergisi 2.025 kuruştur (ML.VRD.CHM.d, 721). 1847 yılına ait reaya defterine göre köyde 68 evsat ve 6 edna düzeyinde vergi vermekle mükellef 74 Gayrimüslim bulunmaktadır. Toplam cizye vergisi 2.130 kuruştur (NFS.d., 6465). 1849 yılına ait reaya defterine göre Girivne köyünde 68 evsat ve 13 edna olmak üzere 81 cizye vergisi vermekle mükellef Gayrimüslim bulunmaktadır. Toplam cizye vergisi 2.235 kuruştur (NFS.d., 6467). 1850 tarihli cizye defterine göre köyde 70 evsat ve 10 edna olmak üzere 80 cizye vergisi vermekle mükellef Gayrimüslim bulunmaktadır. 1850 yılında köyün toplam cizye vergisi 2.250 kuruştur (ML.VRD.CHM.d, 1172). 1833 yılında köyde 68 cizye mükellefi bulunurken bu sayı 1850'de 116'ya yükselmiştir.

7.Hasanlar Köyü-Getsovo

Hasanlar köyü Hezargrad'ın Kara Lom Nahiyesine bağlıdır. Köyde Müslümanlar ve Gayrimüslimler birlikte yaşamaktadır.1833 yılına ait cizye defterinde Hasanlar köyünde 119 evsat ve 13 edna olmak üzere 131 cizye vergisi vermeye mükellef kişi bulunmaktadır. Yıllık bu köyün cizye vergisi 3.012 kuruştur (D.CMH.d, 27265). 1834 tarihli defterde ise toplam 162 cizye kağıdına sahip Gayrimüslimin bulunduğu kayıt edilmiştir (D.CHM.d, 27303).Hasanlar köyü temettuat defterine göre 1844 yılında köyde 37 nefer Müslüman, 81 nefer Gayrimüslim bulunmaktadır (ML.VRD.TMT.d, 12075, s.57). 1846 yılına ait olan cizye defterinde 3 ala, 131 evsat, 18 edna olmak üzere 152 cizye vergisi vermekle mükellef Gayrimüslim bulunmaktadır. 1846 yılında köyün toplam cizye vergisi 4.380 kuruştur (ML.VRD.CHM.d, 721). 1847 yılına ait reaya defterine göre köyde 3 ala, 161 evsat ve 11 edna düzeyinde vergi vermekle mükellef 175 Gayrimüslim bulunmaktadır. Toplam cizye vergisi 5.175 kuruştur(NFS.d., 6465). 1849 yılına ait reaya defterine göre Hasanlar köyünde 3 ala, 147 evsat ve 18 edna olmak üzere 168 cizye vergisi vermekle mükellef Gayrimüslim bulunmaktadır. Toplam cizye vergisi 4.860 kuruştur (NFS.d., 6467). 1833 yılında köyde 131 cizye mükellefi bulunurken bu sayı 1850'de 168'e yükselmiştir.

8.Hüseyince Köyü-Osenets

Hüseyince köyü Hezargrad'ın Kara Lom Nahiyesine bağlıdır. Köyde Müslümanlar ve Gayrimüslimler birlikte yaşamaktadır.1833 yılına ait cizye defterinde Hüseyince köyünde 193 evsat ve 16 edna olmak üzere 209 cizye vergisi vermeye mükellef kişi bulunmaktadır. Yıllık bu köyün cizye vergisi 4.824 kuruştur (D.CMH.d, 27265). 1834 tarihli defterde ise toplam 225 cizye kağıdına sahip Gayrimüslimin bulunduğu kayıt edilmiştir (D.CHM.d, 27303). Hüseyince köyü temettuat defterine göre 1844 yılında köyde 48 nefer Müslüman, 127 nefer Gayrimüslim bulunmaktadır (ML.VRD. TMT.d, 12079, s.25, 89). 1846 yılına ait olan cizye defterinde 6 ala, 219 evsat, 30 edna olmak üzere 255 cizye vergisi vermekle mükellef Gayrimüslim bulunmaktadır. 1846 yılında köyün toplam cizye vergisi 7.380 kuruştur (ML.VRD.CHM.d, 721). 1847 yılına ait reaya defterine göre köyde 6 ala, 141 evsat ve 36 edna düzeyinde vergi vermekle mükellef 283 Gayrimüslim bulunmaktadır. Toplam cizye vergisi 8.130 kuruştur (NFS.d., 6465). 1849 yılına ait reaya defterine göre Hüseyince köyünde 5 ala, 247 evsat ve 30 edna olmak üzere 282 cizye vergisi vermekle mükellef Gayrimüslim bulunmaktadır. Toplam cizye vergisi 8.160 kuruştur (NFS.d., 6467). 1850 tarihli cizye defterine göre köyde 5 ala, 253 evsat ve 22 edna olmak üzere 280 cizye vergisi vermekle mükellef Gayrimüslim bulunmaktadır. 1850

yılında köyün toplam cizye vergisi 8.220 kuruştur (ML.VRD.CHM.d, 1172). 1833 yılında köyde 209 cizye mükellefi bulunurken bu sayı 1850'de 280'e yükselmiştir.

9.Kara Hasanlı Köyü-Getsovo

Kara Hasanlı köyü Hezargrad'ın Kara Lom Nahiyesine bağlı köylerindendir. Köyde Müslümanlar ve Gayrimüslimler birlikte yaşamaktadır.1833 yılına ait cizye defterinde Kara Hasanlı köyünde 57 evsat ve 4 edna olmak üzere 61 cizye vergisi vermeye mükellef kişi bulunmaktadır. Yıllık bu köyün cizye vergisi 1.416 kuruştur (D.CMH.d, 27265). 1834 tarihli defterde ise toplam 76 cizye kağıdına sahip Gayrimüslimin bulunduğu kayıt edilmiştir (D.CHM.d, 27303). Kara Hasanlı köyü temettuat defterine göre 1844 yılında köyde 40 nefer Müslüman, 68 nefer Gayrimüslim bulunmaktadır (ML.VRD.TMT.d, 12056, s.11, 29). 1846 yılına ait olan cizye defterinde 2 ala, 133 evsat, 28 edna olmak üzere 142 cizye vergisi vermekle mükellef Gayrimüslim bulunmaktadır. 1846 yılında köyün toplam cizye vergisi 4.050 kuruştur (ML.VRD.CHM.d, 721). 1847 yılına ait reaya defterine göre köyde 2 ala, 90 evsat ve 10 edna düzeyinde vergi vermekle mükellef 102 Gayrimüslim bulunmaktadır. Toplam cizye vergisi 2.610 kuruştur (NFS.d., 6465). 1849 yılına ait reaya defterine göre Kara Hasanlı köyünde 2 ala, 97 evsat ve 6 edna olmak üzere 105 cizye vergisi vermekle mükellef Gayrimüslim bulunmaktadır. Toplam cizye vergisi 3.121 kuruştur (NFS.d., 6467). 1850 tarihli cizye defterine göre köyde 2 ala, 98 evsat ve 7 edna olmak üzere 107 cizye vergisi vermekle mükellef Gayrimüslim bulunmaktadır. 1850 yılında köyün toplam cizye vergisi 3.165 kuruştur (ML.VRD.CHM.d, 1172). 1833 yılında köyde 61 cizye mükellefi bulunurken bu sayı 1850'de 107'ye yükselmiştir.

10.Haydarlu Köyü- Kardam

Haydarlu köyü Hezargrad'ın Kara Lom Nahiyesine bağlı köylerindendir. Köyde Müslümanlarla Gayrimüslimler birlikte yaşamaktadır.1833 yılına ait cizye defterinde Haydarlu köyünde 34 evsat cizye vergisi vermeye mükellef kişi bulunmaktadır. Yıllık bu köyün cizye vergisi 816 kuruştur (D.CMH.d, 27265). 1834 tarihli defterde ise toplam 34 cizye kağıdına sahip Gayrimüslimin bulunduğu kayıt edilmiştir (D.CHM.d, 27303). Haydarlu köyü temettuat defterine göre 1844 yılında köyde 167 Müslüman, 32 Gayrimüslim bulunmaktadır (ML.VRD.TMT.d, 12038, s.85, 102). 1846 yılına ait olan cizye defterinde 1 ala, 48 evsat, 9 edna olmak üzere 58 cizye vergisi vermekle mükellef Gayrimüslim bulunmaktadır. 1846 yılında köyün toplam cizye vergisi 1.635 kuruştur (ML.VRD.CHM.d, 721). 1847

yılına ait reaya defterine göre köyde 1 ala, 55 evsat ve 6 edna düzeyinde vergi vermekle mükellef 52 Gayrimüslim bulunmaktadır. Toplam cizye vergisi 1.800 kuruştur (NFS.d., 6465). 1849 yılına ait reaya defterine göre Haydarlı köyünde 1 ala, 57 evsat ve 1 edna olmak üzere 59 cizye vergisi vermekle mükellef Gayrimüslim bulunmaktadır. Toplam cizye vergisi 1.785 kuruştur (NFS.d., 6467). 1850 tarihli cizye defterine göre köyde 1 ala, 57 evsat ve 1 edna olmak üzere 59 cizye vergisi vermekle mükellef Gayrimüslim bulunmaktadır. 1850 yılında köyün toplam cizye vergisi 1.785 kuruştur (ML.VRD.CHM.d, 1172). 1833 yılında köyde 34 cizye mükellefi bulunurken bu sayı 1850'de 59'a yükselmiştir.

11.Kılıçlar Köyü-Nojarrovo

Kılıçlar köyü Hezargrad'ın Kara Lom Nahiyesine bağlı köylerindedir. Köyde Müslümanlar ve Gayrimüslimler birlikte yaşamaktadır.1833 yılına ait cizye defterinde Kılıçlar köyünde 21 evsat ve 3 edna olmak üzere 24 cizye vergisi vermeye mükellef kişi bulunmaktadır. Yıllık bu köyün cizye vergisi 540 kuruştur (D.CMH.d, 27265). 1834 tarihli defterde ise toplam 26 Arnab cizye kağıdına sahip Gayrimüslimin bulunduğu kayıt edilmiştir (D.CHM.d, 27303). Kılıçlar köyü temettuat defterine göre 1844 yılında köyde 70 nefer Müslüman, 27 nefer Gayrimüslim bulunmaktadır (ML.VRD.TMT.d, 12058, s.19, 26). 1846 yılına ait olan cizye defterinde 1 ala, 47 evsat, 5 edna olmak üzere 53 cizye vergisi vermekle mükellef Gayrimüslim bulunmaktadır. 1846 yılında köyün toplam cizye vergisi 1.545 kuruştur (ML.VRD.CHM.d, 721). 1847 yılına ait reaya defterine göre köyde 1 ala, 49 evsat ve 5 edna düzeyinde vergi vermekle mükellef 53 Gayrimüslim bulunmaktadır. Toplam cizye vergisi 1.680 kuruştur (NFS.d., 6465). 1849 yılına ait reaya defterine göre Kılıçlar köyünde 1 ala, 49 evsat ve 6 edna olmak üzere 56 cizye vergisi vermekle mükellef Gayrimüslim bulunmaktadır. Toplam cizye vergisi 1.620 kuruştur (NFS.d., 6467). 1850 tarihli cizye defterine göre köyde 1 ala, 51 evsat ve 4 edna olmak üzere 55 cizye vergisi vermekle mükellef Gayrimüslim bulunmaktadır. 1850 yılında köyün toplam cizye vergisi 1.650 kuruştur (ML.VRD.CHM.d, 1172). 1833 yılında köyde 24 cizye mükellefi bulunurken bu sayı 1850'de 55'e yükselmiştir.

12.Kovaçoviçe(Kovacubaca) Köyü-Kovaçitsa

Kovaçoviçe köyü Hezargrad'ın Kara Lom Nahiyesine bağlı köylerindedir. Köyde Müslümanlar ve Gayrimüslimler birlikte yaşamaktadır.1833 yılına ait cizye defterinde Kovaçoviçe köyünde 53 evsat ve 6 edna olmak üzere 59 cizye vergisi vermeye mükellef kişi bulunmaktadır. Yıllık bu köyün cizye vergisi 1.344 kuruştur (D.CMH.d, 27265). 1834 tarihli defterde toplam 75

cizye kağıdına sahip Gayrimüslimin bulunduğu kayıt edilmiştir (D.CHM.d, 27303).Kovaçoğlu köyü temettuat defterine göre 1844 yılında köyde 68 nefer Müslüman, 54 nefer Gayrimüslim bulunmaktadır (ML.VRD.TMT.d, 12043, s.35,63). 1846 yılına ait olan cizye defterinde 2 ala, 86 evsat, 9 edna olmak üzere 97 cizye vergisi vermekle mükellef Gayrimüslim bulunmaktadır. 1846 yılında köyün toplam cizye vergisi 2.835 kuruştur (ML.VRD.CHM.d, 721). 1847 yılına ait reaya defterine göre köyde 2 ala, 89 evsat ve 10 edna düzeyinde vergi vermekle mükellef 101 Gayrimüslim bulunmaktadır. Toplam cizye vergisi 2.940 kuruştur (NFS.d., 6465). 1849 yılına ait reaya defterine göre Kovaçoğlu köyünde 2 ala, 107 evsat ve 15 edna olmak üzere 107 cizye vergisi vermekle mükellef Gayrimüslim bulunmaktadır. Toplam cizye vergisi 3.585 kuruştur (NFS.d., 6467). 1850 tarihli cizye defterine göre köyde 2 ala, 95 evsat ve 16 edna olmak üzere 113 cizye vergisi vermekle mükellef Gayrimüslim bulunmaktadır. 1850 yılında köyün toplam cizye vergisi 3.210 kuruştur (ML.VRD.CHM.d, 1172). 1833 yılında köyde 59 cizye mükellefi bulunurken bu sayı 1850'de 113'e yükselmiştir.

13.Kocapınar Yörükleri Köyü

Kara Lom nahiyesine bağlı Kocapınar Yörükleri köyü temettuat defterine göre 1844 yılında köyde 32 Müslüman, 15 Gayrimüslim bulunmaktadır (ML.VRD.TMT.d, 12040, s.17, 26). 1846 yılına ait olan cizye defterinde 22 evsat 5 edna cizye vergisi vermekle mükellef 27 Gayrimüslim bulunmaktadır. 1846 yılında köyün toplam cizye vergisi 735 kuruştur (ML.VRD.CHM.d, 721). 1847 yılına ait reaya defterine göre köyde 23 evsat 7 edna cizye düzeyinde vergi vermekle mükellef 30 Gayrimüslim bulunmaktadır. Toplam cizye vergisi 795 kuruştur (NFS.d., 6465). 1849 yılına ait reaya defterine göre Kocapınar Yörükleri köyü 23 evsat 3 edna cizye vergisi vermekle mükellef 26 Gayrimüslim bulunmaktadır. Toplam cizye vergisi 735 kuruştur (NFS.d., 6467). 1850 yılında 26 evsat düzeyinde vergi veren Gayrimüslim bulunmaktadır. Köyün toplam cizye vergisi 780 kuruştur (ML.VRD. CHM.d, 1172). 1844 yılında köyde 15 Gayrimüslim bulunurken bu sayı 1850'de 26'ya yükselmiştir.

14.Kara Yakup Köyü

1834 tarihli defterde toplam 17 evsat düzeyinde cizye kağıdına sahip Gayrimüslimin bulunduğu kayıt edilmiştir (D.CHM.d, 27303). Kara Lom nahiyesine bağlı Kara Yakup köyü temettuat defterine göre 1844 yılında köyde 44 Müslüman, 8 Gayrimüslim, 1 çiftlik bulunmaktadır (ML.VRD. TMT.d, 12030, s.21, 26). 1846 yılına ait olan cizye defterinde 8 evsat 6 edna cizye vergisi vermekle mükellef 14 Gayrimüslim bulunmaktadır. 1846

yılında köyün toplam cizye vergisi 330 kuruştur (ML.VRD.CHM.d, 721). 1847 yılına ait reaya defterine göre köyde 13 evsat 2 edna cizye düzeyinde vergi vermekle mükellef 15 Gayrimüslim bulunmaktadır. Toplam cizye vergisi 420 kuruştur (NFS.d., 6465). 1849 yılına ait reaya defterine göre Kara Yakup köyü 12 evsat 1 edna cizye vergisi vermekle mükellef 13 Gayrimüslim bulunmaktadır. Toplam cizye vergisi 375 kuruştur (NFS.d., 6467). 1850 yılında 13 evsat düzeyinde vergi veren Gayrimüslim bulunmaktadır. Köyün toplam cizye vergisi 390 kuruştur (ML.VRD.CHM.d, 1172). 1834 yılında köyde 17 cizye mükellefi bulunurken bu sayı 1850'de 13'e düşmüştür.

15.Konak Köyü-Geşanovo

Kara Lom nahiyesine bağlı Konak köyü temettuat defterine göre 1844 yılında köyde 42 müslüman, 51 Gayrimüslim bulunmaktadır (ML.VRD.TMT.d, 12063, s.15, 33). 1846 yılına ait olan cizye defterinde 1 ala, 73 evsat 9 edna cizye vergisi vermekle mükellef 83 Gayrimüslim bulunmaktadır. 1846 yılında köyün toplam cizye vergisi 2.385 kuruştur (ML.VRD.CHM.d, 721). 1847 yılına ait reaya defterine göre köyde 1 ala, 70 evsat 14 edna cizye düzeyinde vergi vermekle mükellef 66 Gayrimüslim bulunmaktadır. Toplam cizye vergisi 2.370 kuruştur (NFS.d., 6465). 1849 yılına ait reaya defterine göre Konak köyü 1 ala, 78 evsat 11 edna cizye vergisi vermekle mükellef 90 Gayrimüslim bulunmaktadır. Toplam cizye vergisi 2.565 kuruştur (NFS.d., 6467). 1844 yılında köyde 42 cizye mükellefi bulunurken bu sayı 1849'de 90'e yükselmiştir.

16.Lütfi(?) Köyü

Kara Lom nahiyesine bağlıdır. 1846 yılına ait olan cizye defterinde 4 evsat cizye vergisi vermekle mükellef Gayrimüslim bulunmaktadır. 1846 yılında köyün toplam cizye vergisi 120 kuruştur (ML.VRD.CHM.d, 721). 1847 yılına ait reaya defterine göre köyde 4 evsat düzeyinde vergi vermekle mükellef Gayrimüslim bulunmaktadır. Toplam cizye vergisi 120 kuruştur (NFS.d., 6465). 1849 yılına ait reaya defterine göre Lütfi köyünde 4 evsat düzeyinde cizye vergisi vermekle mükellef Gayrimüslim bulunmaktadır. Toplam cizye vergisi 120 kuruştur (NFS.d., 6467). 1850 tarihli cizye defterine göre köyde 4 evsat düzeyinde cizye vergisi vermekle mükellef Gayrimüslim bulunmaktadır. 1850 yılında köyün toplam cizye vergisi 120 kuruştur (ML.VRD.CHM.d, 1172). 1846 yılında köyde 4 cizye mükellefi bulunurken bu sayı 1850'de yine 4 olarak kalmıştır

17.Opaka(Obak) Köyü

Opaka köyü Hezargrad'ın Kara Lom Nahiyesine bağlı köylerindedir. Köyde Müslümanlar ve Gayrimüslimler birlikte yaşamaktadır.1833 yılına ait cizye defterinde Opaka köyünde 100 evsat ve 15 edna olmak üzere 115 cizye vergisi vermeye mükellef kişi bulunmaktadır. Yıllık bu köyün cizye vergisi 2.580 kuruştur (D.CMH.d, 27265). 1834 tarihli defterde ise toplam 123 cizye kağıdına sahip Gayrimüslimin bulunduğu kayıt edilmiştir (D.CHM.d, 27303). Opaka köyü temettuat defterine göre 1844 yılında köyde 128 nefer Müslüman, 96 nefer Gayrimüslim bulunmaktadır (ML.VRD.TMT.d, 12067, s.63, 111). 1846 yılına ait olan cizye defterinde 3 ala, 169 evsat, 15 edna olmak üzere 115 cizye vergisi vermekle mükellef Gayrimüslim bulunmaktadır. 1846 yılında köyün toplam cizye vergisi 5.475 kuruştur (ML.VRD.CHM.d, 721). 1847 yılına ait reaya defterine göre köyde 3 ala, 186 evsat ve 13 edna düzeyinde vergi vermekle mükellef 202 Gayrimüslim bulunmaktadır. Toplam cizye vergisi 5.955 kuruştur (NFS.d., 6465). 1849 yılına ait reaya defterine göre Opaka köyünde 3 ala, 174 evsat ve 22 edna olmak üzere 199 cizye vergisi vermekle mükellef Gayrimüslim bulunmaktadır. Toplam cizye vergisi 5.730 kuruştur (NFS.d., 6467). 1850 tarihli cizye defterine göre köyde 3 ala, 150 evsat ve 20 edna olmak üzere 173 cizye vergisi vermekle mükellef Gayrimüslim bulunmaktadır. 1850 yılında köyün toplam cizye vergisi 4.980 kuruştur (ML.VRD.CHM.d, 1172). 1833 yılında köyde 115 cizye mükellefi bulunurken bu sayı 1850'de 173'e yükselmiştir.

18.Sitova(Senova) Köyü

Sitova köyü Hezargrad'ın Kara Lom Nahiyesine bağlıdır. Köyde Müslümanlar ve Gayrimüslimler birlikte yaşamaktadır.1833 yılına ait cizye defterinde Sitova köyünde 64 evsat ve 8 edna olmak üzere 72 cizye vergisi vermeye mükellef kişi bulunmaktadır. Yıllık bu köyün cizye vergisi 1.632 kuruştur (D.CMH.d, 27265). 1834 tarihli defterde toplam 71 cizye kağıdına sahip Gayrimüslimin bulunduğu kayıt edilmiştir (D.CHM.d, 27303). Sitova köyü temettuat defterine göre 1844 yılında köyde 55 nefer Müslüman, 41 nefer Gayrimüslim bulunmaktadır (ML.VRD.TMT.d, 12057, s.29, 50). 1846 yılına ait olan cizye defterinde 2 ala, 73 evsat, 9 edna olmak üzere 84 cizye vergisi vermekle mükellef Gayrimüslim bulunmaktadır. 1846 yılında köyün toplam cizye vergisi 2.445 kuruştur (ML.VRD.CHM.d, 721). 1847 yılına ait reaya defterine göre köyde 2 ala, 79 evsat ve 3 edna düzeyinde vergi vermekle mükellef 84 Gayrimüslim bulunmaktadır. Toplam cizye vergisi 2.535 kuruştur (NFS.d., 6465). 1849 yılına ait reaya defterine göre Sitova köyünde 3 ala, 80 evsat ve 7 edna olmak üzere 90 cizye vergisi

vermekle mükellef Gayrimüslim bulunmaktadır. Toplam cizye vergisi 2.685 kuruştur (NFS.d., 6467). 1850 tarihli cizye defterine göre köyde 3 ala, 83 evsat ve 7 edna olmak üzere 93 cizye vergisi vermekle mükellef Gayrimüslim bulunmaktadır. 1850 yılında köyün toplam cizye vergisi 2.775 kuruştur (ML.VRD.CHM.d, 1172). 1833 yılında köyde 72 cizye mükellefi bulunurken bu sayı 1850’de 93’e yükselmiştir.

19.Sazlı Köyü-Tristika

Sazlı köyü Hezargrad’ın Kara Lom Nahiyesine bağlı köylerindedir. Köyde Müslümanlarla Gayrimüslimler birlikte yaşamaktadır.1833 yılına ait cizye defterinde Sazlı köyünde 30 evsat ve 3 edna olmak üzere 33 cizye vergisi vermeye mükellef kişi bulunmaktadır. Yıllık bu köyün cizye vergisi 756 kuruştur (D.CMH.d, 27265). 1834 tarihli defterde ise toplam 35 cizye kağıdına sahip Gayrimüslimin bulunduğu kayıt edilmiştir (D.CHM.d, 27303). Sazlı köyü temettuat defterine göre 1844 yılında köyde 72 Müslüman, 28 Gayrimüslim bulunmaktadır (ML.VRD.TMT.d, 12086, s.38). 1846 yılına ait olan cizye defterinde 1 ala, 43 evsat, 11 edna olmak üzere 55 cizye vergisi vermekle mükellef Gayrimüslim bulunmaktadır. 1846 yılında köyün toplam cizye vergisi 1.515 kuruştur (ML.VRD.CHM.d, 721). 1847 yılına ait reaya defterine göre köyde 1 ala, 48 evsat ve 12 edna düzeyinde vergi vermekle mükellef 61 Gayrimüslim bulunmaktadır. Toplam cizye vergisi 1.580 kuruştur (NFS.d., 6465). 1849 yılına ait reaya defterine göre Sazlı köyünde 1 ala, 51 evsat ve 7 edna olmak üzere 59 cizye vergisi vermekle mükellef Gayrimüslim bulunmaktadır. Toplam cizye vergisi 1.695 kuruştur (NFS.d., 6467). 1850 tarihli cizye defterine göre köyde 1 ala, 50 evsat ve 1 edna olmak üzere 59 cizye vergisi vermekle mükellef Gayrimüslim bulunmaktadır. 1850 yılında köyün toplam cizye vergisi 1.575 kuruştur (ML.VRD.CHM.d, 1172). 1833 yılında köyde 33 cizye mükellefi bulunurken bu sayı 1850’de 61’e yükselmiştir.

20.Odunca Köyü

Odunca köyü Hezargrad’ın Kara Lom Nahiyesine bağlı köylerindedir. Köyde Müslümanlarla Gayrimüslimler birlikte yaşamaktadır.1833 yılına ait cizye defterinde Odunca köyünde 23 evsat ve 2 edna düzeyinde cizye vergisi vermeye mükellef 25 kişi bulunmaktadır. Yıllık bu köyün cizye vergisi 576 kuruştur (D.CMH.d, 27265). Odunca köyü temettuat defterine göre 1844 yılında köyde 71 Müslüman, 37 Gayrimüslim bulunmaktadır (ML.VRD.TMT.d, 12068, s.13). 1846 yılına ait olan cizye defterinde 4 ala, 176 evsat, 20 edna olmak üzere 200 cizye vergisi vermekle mükellef Gayrimüslim bulunmaktadır. 1846 yılında köyün toplam cizye vergisi 5.820

kuruştur (ML.VRD.CHM.d, 721). 1847 yılına ait reaya defterine göre köyde 4 ala, 181 evsat ve 25 edna düzeyinde vergi vermekle mükellef 210 Gayrimüslim bulunmaktadır. Toplam cizye vergisi 6.040 kuruştur (NFS.d., 6465). 1849 yılına ait reaya defterine göre Odunca köyünde 4 ala, 197 evsat ve 21 edna olmak üzere 222 cizye vergisi vermekle mükellef Gayrimüslim bulunmaktadır. Toplam cizye vergisi 6.465 kuruştur (NFS.d., 6467). 1850 tarihli cizye defterine göre köyde 4 ala, 198 evsat ve 22 edna olmak üzere 224 cizye vergisi vermekle mükellef Gayrimüslim bulunmaktadır. 1850 yılında köyün toplam cizye vergisi 6.510 kuruştur (ML.VRD.CHM.d, 1172). 1833 yılında köyde 25 cizye mükellefi bulunurken bu sayı 1850'de 222'ye yükselmiştir.

21.Sadina Köyü

Sadina köyü Hezargrad'ın Kara Lom Nahiyesine bağlı köylerindendir. Köyde Müslümanlarla Gayrimüslimler birlikte yaşamaktadır.1833 yılına ait cizye defterinde Sadina köyünde 139 evsat ve 23 edna düzeyinde cizye vergisi vermeye mükellef 182 kişi bulunmaktadır. Yıllık bu köyün cizye vergisi 4.092 kuruştur (D.CMH.d, 27265). 1834 tarihli defterde ise toplam 189 cizye kağıdına sahip Gayrimüslimin bulunduğu kayıt edilmiştir (D.CHM.d, 27303). Sadina köyü temettuat defterine göre 1844 yılında köyde 154 Müslüman, 108 Gayrimüslim bulunmaktadır (ML.VRD.TMT.d, 12084, s.46, 85). 1846 yılına ait olan cizye defterinde 5 ala, 209 evsat, 28 edna olmak üzere 242 cizye vergisi vermekle mükellef Gayrimüslim bulunmaktadır. 1846 yılında köyün toplam cizye vergisi 6.990kuruştur (ML.VRD.CHM.d, 721). 1847 yılına ait reaya defterine göre köyde 5 ala, 212 evsat ve 39 edna düzeyinde vergi vermekle mükellef 256 Gayrimüslim bulunmaktadır. Toplam cizye vergisi 7.245kuruştur (NFS.d., 6465). 1849 yılına ait reaya defterine göre Sadina köyünde 5 ala, 221 evsat ve 35 edna olmak üzere 261 cizye vergisi vermekle mükellef Gayrimüslim bulunmaktadır. Toplam cizye vergisi 7.475 kuruştur (NFS.d., 6467). 1850 tarihli cizye defterine göre köyde 5 ala, 226 evsat ve 31 edna olmak üzere 262 cizye vergisi vermekle mükellef Gayrimüslim bulunmaktadır. 1850 yılında köyün toplam cizye vergisi 7.545 kuruştur (ML.VRD.CHM.d, 1172). 1833 yılında köyde 182 cizye mükellefi bulunurken bu sayı 1850'de 262'ye yükselmiştir.

22.Susitçe Köyü-Suşitsa

Susitçe köyü Hezargrad'ın Kara Lom Nahiyesine bağlı köylerindendir. Köyde Müslümanlarla Gayrimüslimler birlikte yaşamaktadır.1833 yılına ait cizye defterinde Susitçe köyünde 99 evsat ve 17 edna olmak üzere 106 cizye vergisi vermeye mükellef kişi bulunmaktadır. Yıllık bu köyün cizye vergisi

2.460 kuruştur (D.CMH.d, 27265). 1834 tarihli defterde ise toplam 124 cizye kağıdına sahip Gayrimüslimin bulunduğu kayıt edilmiştir (D.CHM.d, 27303). Susitçe köyü temettuat defterine göre 1844 yılında köyde 162 Müslüman, 96 Gayrimüslim bulunmaktadır (ML.VRD.TMT.d, 12066, s.56, 89). 1846 yılına ait olan cizye defterinde 1 ala, 90 evsat, 12 edna olmak üzere 103 cizye vergisi vermekle mükellef Gayrimüslim bulunmaktadır. 1846 yılında köyün toplam cizye vergisi 2.940 kuruştur (ML.VRD.CHM.d, 721). 1847 yılına ait reaya defterine göre köyde 1 ala, 95 evsat ve 14 edna düzeyinde vergi vermekle mükellef 110 Gayrimüslim bulunmaktadır. Toplam cizye vergisi 3.120 kuruştur (NFS.d., 6465). 1849 yılına ait reaya defterine göre Susitçe köyünde 1 ala, 95 evsat ve 12 edna olmak üzere 108 cizye vergisi vermekle mükellef Gayrimüslim bulunmaktadır. Toplam cizye vergisi 3.090 kuruştur (NFS.d., 6467). 1850 tarihli cizye defterine göre köyde 1 ala, 98 evsat ve 12 edna olmak üzere 111 cizye vergisi vermekle mükellef Gayrimüslim bulunmaktadır. 1850 yılında köyün toplam cizye vergisi 3.080 kuruştur (ML.VRD.CHM.d, 1172). 1833 yılında köyde 106 cizye mükellefi bulunurken bu sayı 1850'de 111'e yükselmiştir.

23. Tekye-i Gazi Köyü

Tekye-i Gazi köyü Hezargrad'ın Kara Lom Nahiyesine bağlı köylerindedir. Köyde Gayrimüslimler yaşamaktadır. 1833 yılına ait cizye defterinde Tekye-i Gazi köyünde evsat ve düzeyinde cizye vergisi vermeye mükellef 60 kişi bulunmaktadır. Yıllık bu köyün cizye vergisi 1.440 kuruştur (D.CMH.d, 27265). 1834 tarihli defterde ise toplam 62 cizye kağıdına sahip Gayrimüslimin bulunduğu kayıt edilmiştir (D.CHM.d, 27303). Tekye-i Gazi köyü temettuat defterine göre 1844 yılında köyde 70 Müslüman, 36 Gayrimüslim, 20 (Sipahi) Müslüman 20, bulunmaktadır (ML.VRD.TMT.d, 12080, s.23, 45). 1846 yılına ait olan cizye defterinde 2 ala, 75 evsat, 13 edna olmak üzere 90 cizye vergisi vermekle mükellef Gayrimüslim bulunmaktadır. 1846 yılında köyün toplam cizye vergisi 2.565 kuruştur (ML.VRD.CHM.d, 721). 1847 yılına ait reaya defterine göre köyde 2 ala, 75 evsat ve 11 edna düzeyinde vergi vermekle mükellef 88 Gayrimüslim bulunmaktadır. Toplam cizye vergisi 2.535 kuruştur (NFS.d., 6465). 1849 yılına ait reaya defterine göre Tekye-i Gazi köyünde 2 ala, 80 evsat ve 13 edna olmak üzere 95 cizye vergisi vermekle mükellef Gayrimüslim bulunmaktadır. Toplam cizye vergisi 2.715 kuruştur (NFS.d., 6467). 1850 tarihli cizye defterine göre köyde 2 ala, 82 evsat ve 13 edna olmak üzere 97 cizye vergisi vermekle mükellef Gayrimüslim bulunmaktadır. 1850 yılında köyün toplam cizye vergisi 4.775 kuruştur (ML.VRD.CHM.d, 1172). 1833 yılında köyde 60 cizye mükellefi bulunurken bu sayı 1850'de 88'e yükselmiştir.

24.Yenice-i Sagir Köyü

Yenice-i sagir köyü Hezargrad'ın Kara Lom Nahiyesine bağlı köylerindedir. Köyde Müslümanlar ve Gayrimüslimler birlikte yaşamaktadır.1833 yılına ait cizye defterinde Yenice-i sagir köyünde 25 evsat ve 1 edna olmak üzere 26 cizye vergisi vermeye mükellef kişi bulunmaktadır. Yıllık bu köyün cizye vergisi 612 kuruştur (D.CMH.d, 27265). 1834 tarihli defterde ise toplam 26 cizye kağıdına sahip Gayrimüslimin bulunduğu kayıt edilmiştir (D.CHM.d, 27303). Yenice-i sagir köyü temettuat defterine göre 1844 yılında köyde 29 nefer Müslüman, 16 nefer Gayrimüslim bulunmaktadır (ML.VRD.TMT.d, 12051, s.16, 25). 1846 yılına ait olan cizye defterinde 1 ala, 42 evsat, 2 edna olmak üzere 45 cizye vergisi vermekle mükellef Gayrimüslim bulunmaktadır. 1846 yılında köyün toplam cizye vergisi 1.350 kuruştur (ML.VRD. CHM.d, 721). 1847 yılına ait reaya defterine göre köyde 1 ala, 43 evsat ve 4 edna düzeyinde vergi vermekle mükellef 48 Gayrimüslim bulunmaktadır. Toplam cizye vergisi 1.310 kuruştur (NFS.d., 6465). 1849 yılına ait reaya defterine göre Yenice-i sagir köyünde 1 ala, 43 evsat ve 5 edna olmak üzere 49 cizye vergisi vermekle mükellef Gayrimüslim bulunmaktadır. Toplam cizye vergisi 1.415 kuruştur (NFS.d., 6467). 1850 tarihli cizye defterine göre köyde 1 ala, 42 evsat ve 9 edna olmak üzere 52 cizye vergisi vermekle mükellef Gayrimüslim bulunmaktadır. 1850 yılında köyün toplam cizye vergisi 1.455 kuruştur (ML.VRD.CHM.d, 1172). 1833 yılında köyde 26 cizye mükellefi bulunurken bu sayı 1850'de 52'ye yükselmiştir.

25.Voynugan-ı Suşitsa Köyü

1846 yılına ait olan cizye defterinde 3 ala, 54 evsat 4 edna cizye vergisi vermekle mükellef 60 Gayrimüslim bulunmaktadır. 1846 yılında köyün toplam cizye vergisi 1.860 kuruştur (ML.VRD.CHM.d, 721). 1847 yılına ait reaya defterine göre köyde 3 ala, 56 evsat 7 edna cizye düzeyinde vergi vermekle mükellef 66 Gayrimüslim bulunmaktadır. Toplam cizye vergisi 1.965 kuruştur (NFS.d., 6465). 1849 yılına ait reaya defterine göre Voynugan-ı Suşitsa köyünde 3 ala, 51 evsat 4 edna cizye vergisi vermekle mükellef 58 Gayrimüslim bulunmaktadır. Toplam cizye vergisi 1.770 kuruştur (NFS.d., 6467). 1850 tarihli cizye defterine göre köyde 3 ala, 50 evsat 5 edna cizye vergisi vermekle mükellef 58 Gayrimüslim bulunmaktadır. 1850 yılında köyün toplam cizye vergisi 2.775 kuruştur (ML.VRD.CHM.d, 1172). 1846 yılında köyde 60 cizye mükellefi bulunurken bu sayı 1850'de 58'e düşmüştür.

F.Hezargrad cizye defterleri içerisinde ismi geçen Diğer köyler

Bu köyler hakkında temettuat defterleri ve diğer tarihli cizye ve reaya defterlerinde bilgi bulunmamaktadır.

1.Vırbıçe Köyü-Hasanköy Şumnu

1833 yılına ait cizye defterinde Vırbıçe köyünde 108 evsat ve 4 edna düzeyinde cizye vergisi vermeye mükellef 112 kişi bulunmaktadır. Yıllık bu köyün cizye vergisi 2.640 kuruştur (D.CMH.d, 27265). 1834 tarihli defterde ise toplam 124 cizye kağıdına sahip Gayrimüslimin bulunduğu kayıt edilmiştir (D.CHM.d, 27303).

2.Dobrova Köyü-Dobroşka

1833 yılına ait cizye defterinde Dobrova köyünde 16 evsat ve 10 edna düzeyinde cizye vergisi vermeye mükellef 26 kişi bulunmaktadır. Yıllık bu köyün cizye vergisi kuruştur (D.CMH.d, 27265). 1834 tarihli defterde Mahalle-i Dobrova'da 27 cizye kâğıdına sahip Gayrimüslimin bulunduğu kayıt edilmiştir. (D.CHM.d, 27303).

3.Bağşi (Yahşi) Köyü

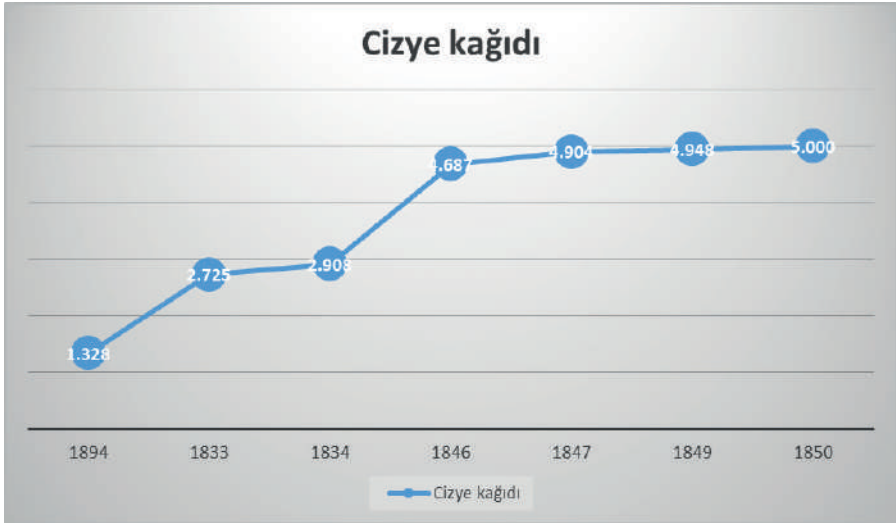
1833 yılına ait cizye defterinde Bağşi köyünde 67 evsat ve 6 edna düzeyinde cizye vergisi vermeye mükellef 73 kişi bulunmaktadır. Yıllık bu köyün cizye vergisi 1.680 kuruştur (D.CMH.d, 27265). 1834 tarihli defterde ise toplam 98 cizye kağıdına sahip Gayrimüslimin bulunduğu kayıt edilmiştir (D.CHM.d, 27303).

4.Bilaste köyü

1833 yılına ait cizye defterinde Bilaste köyünde 101 evsat ve 8 edna düzeyinde cizye vergisi vermeye mükellef 109 kişi bulunmaktadır. Yıllık bu köyün cizye vergisi 2. kuruştur (D.CMH.d, 27265). 1834 tarihli defterde ise toplam 120 cizye kağıdına sahip Gayrimüslimin bulunduğu kayıt edilmiştir (D.CHM.d, 27303).

1894-1850 Yılları Arasında Hezargrad Kazası ve Nahiyelerinde Cizye Kâğıdı ve Cizye Vergisi

Defter	Cizye kâğıdı sayısı	Toplam cizye vergisi
1694(MAD.d, 1301)	1.328	3.118,5 esedi kuruş
1833 (D.CMH.d, 27265)	2.725	61.860 kuruş
1834(D.CMH.d, 27303)	2.908	67.228 kuruş
1846(ML.VRD.CHM.d, 721)	4.687	133.843 kuruş
1847 (NFS.d., 6465).	4.904	140.220 kuruş
1849(NFS.d., 6467).	4.948	141.915 kuruş
1850(ML.VRD.CHM.d, 1172).	5.000	140,190 kuruş

SONUÇ

Hezargrad çoğunluğunu Müslümanların oluşturduğu bir kazadır. Şehir merkezi ve nahiyelere tabi köylerden özellikle Deliorman (Divaneorman) Nahiyesinde Müslümanlar yoğun şekilde yaşamaktadır. Hezargrad şehrinde Gayrimüslimlerin yaşadığı mahalleler şunlardır: Varoş Mahallesi (Gayrimüslim), İskender Bey Mahallesi (Müslüman-Gayrimüslim), Kasım Paşa Mahallesi (Müslüman-Gayrimüslim) ve Mustafa Çelebi Mahallesi (Gayrimüslim). Varoş ve Mustafa Çelebi Mahallesi tamamen Gayrimüslimlerden oluşurken, İskender Bey ve Kasım Paşa Mahallelerinde Gayrimüslimler Müslümanlarla birlikte ikamet etmektedir. Ayrıca şehirde Yahudiler ve Gayrimüslim Kıptiler de bulunmaktadır. 1833 yılında evsat

cizye kâğıdına sahip bir kişi 24, edna cizye kâğıdına sahip kişi ise 12 kuruş cizye vergisi verirken 1834 yılından itibaren ala düzeyinde 60, evsat düzeyinde 30 ve edna düzeyinde 15 kuruş vergi vermekle mükellef olmuşlardır. Hezargrad şehrinde (Nefs-i Hezargrad) 1833 yılında 166 cizye ödemekle mükellef Gayrimüslim var iken bu sayı 1850 yılına gelindiğinde 448 yükselmiştir. Bunların çoğunluğu evsat düzeyinde vergi vermektedirler. 1833 ile 1850 yılları arasında cizye vergisi vermekle mükellef kişilerin sayısında 322 kişilik bir artış görülmüştür. Dolayısıyla şehrin Gayrimüslim nüfusunun bu süreç içerisinde arttığı görülmektedir. Hezargrad kazasının tamamen Gayrimüslimlerle meskûn köyleri şunlardır: Voynugan-ı Susitçe, Tekye-i Gazi, Kara Yakup, Kızıl Murad, Karacaarnabud, Topçu, Arnabud-ı Vakf, Arnabud, Lütfi ve Ütükler, köyleridir. En kalabalık köyler Kızıl Murad, Aranbud-ı Vakf, Palamartsi, Hüseyince ve Hasanlar köyleridir. Hezargrad bu tarihlerde İvrana, Deliorman (Divaneorman) ve Kara Lom Nahiyelerinden oluşmaktaydı. Hezargrad kazası merkez köylerinde Gayrimüslimlerin yaşadığı 5 adet köy bulunmaktadır. Deliorman (Divaneorman) nahiyesine bağlı 7 köyde, İvrana Nahiyesine bağlı 6 köyde, Kara Lom Nahiyesine bağlı 25 köyde ve nereye bağlı olduğu ifade edilmeye 4 adet köyde Gayrimüslimler bulunmaktadır. Gayrimüslimlerin büyük bir kısmı Kara Lom nahiyesine bağlı köylerde ikamet etmektedir. Netice itibarıyla Hezargrad'a bağlı 47 köyde Gayrimüslimler yaşamaktadır. Bu köylerden sadece 10 adet köy Gayrimüslimlerden oluşmaktadır. Diğer 37 köyde Müslümanlarla Gayrimüslimler birlikte yaşamaktadır. Hezargrad merkezine bağlı altı adet köyde 1833 yılında 412 cizye vergisi vermekle mükellef kişi varken bu sayı 1850 yılında 665 kişiye yükselmiştir. Kara Lom nahiyesinde bulunan köylerde 1833 yılında 1.610 Gayrimüslim bulunurken bu sayı 1850'de 2.578 kişiye yükselmiştir. İvrana Nahiyede bulunan köylerde 1833 yılında 189 Gayrimüslim bulunurken bu sayı 1850'de 403 kişiye yükselmiştir. Deliorman Nahiyesi bulunan köylerde 1833 yılında 175 Gayrimüslim bulunurken bu sayı 1850'de 550 kişiye yükselmiştir. 1833 yılına ait kayıtlarda sadece ismi geçen geçen 4 köyde 369 Gayrimüslim bulunmaktadır. Netice itibarıyla en yoğun Gayrimüslimi bulunduğu nahiye Kara Lom'dur.

KAYNAKÇA

Başkanlık Osmanlı Arşivi

BOA, D.CMH.d, 27265 ; 27303.

BOA, ML.VRD.CHM.d, 721; 1172.

BOA, NFS.d., 6465 ; 6467.

BOA, ML.VRD.TMT.d, ; 11941; 11942; 11947; 11960; 11956; 11957; 11962; 11974; 11985; 11986; 12016; 12017; 12018; 12026; 12027; 12028; 12030; 12038; 12040; 12043; 12047; 12051; 12056; 12057; 12058; 12062; 12063; 12066; 12067; 12068; 12973; 12075; 12079; 12080; 12081; 12083; 12084; 12086; 12092; 12096.

MAD.d., 1301

Kitap ve Makaleler

Altı, Aziz, Divaneorman Nahiyesi'nden 1768-1774 Osmanlı-Rus Harbine Asker Temini ve Divaneorman Nahiyesi'nin Demografik Özellikleri (1773 Tarihli 6445 Numaralı Deftere Göre), Balkan Araştırmaları dergisi, 2018, Cilt 7, Sayı 2, 311 – 340.

Doğru, Halime Kozlubel, *1844 Nüfus Sayımına Göre Deliorman ve Dobruca'nın Demografik, Sosyal ve Ekonomik Durum*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2011.

Kahraman, Seyit Ali -Yücel Dağlı, *Evluya Çelebi Seyahatnamesi*, 3. Kitap, YKY Yayını, İstanbul 1999,

Kiel, Machiel, "Hezargrad", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.17, 1998, s.297-300.

Karagöz, Senam, *XV-XVI. Yüzyıllarda Deliorman-Tozluk Hattında Osmanlı Yerleşmesi (Fetih, İskan ve Nüfus)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2019.

Nedelcheva, Nevena, "Socio-Economic Structure of The Christian Population of Hezargrad During The 1840s", 2020.

ÖZCAN, Selim, "XIX. Yüzyılın Ortalarında Sinop'taki Gayrimüslimlerin Sosyal ve Ekonomik Yapısı", *OTAM*, S. 30, Ankara 2011, 145-172

Umera and Judiciary in the Ottoman Province: Representation and Trial of the Executive Power at Konya Court (1701-1702)

Metin Ziya Köse¹

Abstract

The executive power was represented by the beylerbeyi and the sanjak-bey, that is, umeras (ehl-i örf) in the Ottoman provincial administration. In the provinces, there were qadis to represent the judiciary. The relations between these two powers were very important in the maintenance of the local administration. So, how was the representation of the executive in legal matters in the Ottoman provinces? What was the attitude of the judiciary in cases where the executive was a party? The aim of this study is to reveal how the cases that were heard in the Konya court at the beginning of the 18th century and that concern the executive power worked. To discuss the role of the governor of Konya in the judicial processes through the mutesellims and mubasirs. In order to achieve these goals, the book number 39 belonging to the Konya court, which was transcribed beforehand, will be used. This study, which aims to reveal the legal relations between the executive and the judiciary in the Ottoman provinces, will make an analysis on a micro scale. Two different litigation processes, which give the impression that it is more of a political case, will be discussed in terms of reflecting the relations between the executive and the judiciary with the case analysis method.

Introduction

This study emerged as a result of a detailed examination of a *defter* of the Konya court in the Ottoman provinces from the early 18th century (1701-1702).² Based on the court records, representation and trial of the executive,

1 Doç. Dr., Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, ORCID: 0000-0002-4998-1140, metinziya@hotmail.com

2 İ. Solak-İ. Sak, *Konya Kadı Sicili 39 (1113-1113/1701-1702)*, Konya Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Konya 2016.

it will reveal the interaction of the executive and the judiciary in the judicial processes. The characteristics of the intersection of duties will be discussed when the executive, the interpreter of the customary law (*örfi hukuk*), and the judiciary, the decision-maker of the shari'a law (*ser'i hukuk*), act together for various reasons, make decisions or come face to face. The importance of the role of these two powers in the establishment of the state order will be emphasized.

There are studies that approach this issue from different angles. In a study, the issue was evaluated more theoretically through provincial law codes (*kanunnames*), one of the most striking sources of the Ottoman legal system.³ In another, the judicial connection established by the Uskudar judge in the center in the 18th century with the grand vizier on the occasion of the Wednesday Assembly (*Çarşamba Divanı*), and the essence of the communication between the Adana qadi and the Adana governor (*beylerbeyi*) in the provinces on legal processes, and the limits of pluralism in the trial stages were emphasized.⁴

Despite the existence of these valuable studies, it is necessary to focus more on the importance of the subject. The formation of the relations between the executive power and the judicial power in the field of practice, both in the Provincial Assembly (*Eyalet Divanı*) and in the qadi court, depended on many reasons. As a state official acting on behalf of the sultan, beylerbeyi had the right to hold case hearings in the provincial council. The cases in which the reaya sought their right against the executive were carefully followed in the court. It pointed to more rigorous legal processes as it was expected that the provincial administration would be tried in court for various reasons. Thus, the representation of the executive in the judicial authority, which occurs in different forms, deserves a detailed study in terms of focusing the mutual relations. Again, evaluating from the same perspective how the cases in which the executive power is tried directly in the court are carried out and concluded provides a holistic perspective on the subject.

The court records, also known as the *ser'iyye sicilleri* in which all kinds of works in the Ottoman court were recorded, also had the feature of an archive where public documents were kept. These status books made the city the memory of the relevant city.⁵ Thanks to these *defters*, which are remarkable

3 Muharrem Midilli, "Osmanlı Taşrasında Ehl-i Örf'e Karşı Kadılar Yahut Kânûn-i Kadîmin Ehl-i Şer' Bekçileri (1453-1586)", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 59, İstanbul 2020, pp.75-103.

4 Işık Tamdoğan, "Qadi, Governor and Grand Vizier Sharing of Legal Authority in 18th Century Ottoman Society", *AJAMES*, 27/1, 2011, pp.237-257.

5 Leslie Pierce, *Ahlak Oyunları 1540-1541 Osmanlı'da Ayntab Mahkemesi ve Toplumsal Cinsiyet ve*

in terms of containing rich information content as well as information about the powers and responsibilities of the executive and judicial powers in the provinces against each other, the places of the executive and the judiciary in the legal process in the provinces can be followed on a micro and macro scale.

Karaman province was one of the five beylerbeyliks in the Anatolian lands of the Ottoman Empire. Karamanoglu principality entered the Ottoman administration definitively in 1501 after long struggles.⁶ However, turning it into a beylerbeylik goes back to 1476.⁷ Although the other sanjaks of the province were also important, the political administration was carried out especially from Konya. The city was also in the status of a pasha sanjak (*paşa sancağı*), since it was the sanjak of which the governor ruled the province.⁸

In the middle of 1701, Ali Pasha, the governor of Karaman, represented the executive in Konya. There is not enough information about Ali Pasha's life and career. Before he became the governor of Konya, he was the sanjak governor of Birecik in terms of *arpalık*. Later he became Karaman Beylerbeyi. On December 2, 1701, the governorship was extended.⁹ Ali Pasha remained in his position until the beginning of 1703, and upon his death of natural causes, Ömer Pasha was appointed as the governor of Konya.¹⁰

In the Ottoman judicial system, qadis were organized in various groups. In this regulation, an adjustment was made according to the daily wage paid to qadis. The district centers with a daily income of 300-500 *akces* were considered as *mevleviyet*. Since they were seen as the most important qadi centers of the empire, the appointment of qadi was made directly by the sheikh al-Islam. In other words, their appointments were outside the general qadi appointment system.¹¹ The qadis appointed here could come to

Mabkeme, İstanbul 2005, Tarih Vakfı Yayınları, p.116.

- 6 Orhan Kılıç, "Karaman Eyaleti ve Paşa Sancağı Konya'nın Paşaları: 15. Yüzyıldan 19. Yüzyıla Sistematik Bir Analiz", *İslâm Medeniyeti'nde Konya Uluslararası Sempozyumunu Tebliğleri Aralık 2016, Konya*, IRCICA, İstanbul 2018, p.305.
- 7 Mehmet Akif Erdoğan, "Karaman Vilayeti'nin İdari Taksimatı", *Osmanlı Araştırmaları*, XII, İstanbul 1992, p.426.
- 8 Yusuf Oğuzoğlu, "XVII. Yüzyılda Karaman Beylerbeyi ve Mütesellimine İlişkin Bazı Bilgiler", *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 1, Konya 1981, p.93.
- 9 Kılıç, *op. cit.*, p.346.
- 10 *Konya Court Records* (hereafter *KCR*), no.40, p.7-8.
- 11 Bilgin Aydın-Rıfat Günalan, "XVI. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Mevleviyet Kadıları", *Prof. Dr. Şevki Nezih Aykut Armağanı*, Etkin Kitaplar, İstanbul 2011, p.21.

this position by being chosen from among the most distinguished qadis of the empire. The Konya qadi was elevated to the rank of *mevleviyet* in 1582.¹²

In the book belonging to the Konya court and classified with number 39, a total of 595 case reports were recorded between 18 July 1701 and 28 March 1702 in a period of approximately eight and a half months. 27 of these are cases where provincial administrators in Konya were represented or to be judged on various occasions. In fact, this number is not very high considering the cases that the court deals with. Therefore, the visibility of the *umera* in court is relatively limited. The same situation was also valid for Bursa *umera*. According to Gerber, in Bursa, which is the center of Hüdavendigâr Province, the visibility of the *mutesellim* in court as the representative of the beylerbey is quite limited. One of the cases he is involved in is about tax and the other is about banditry.¹³

It is understood from the records written in the relevant book that two qadis and three regents (*naib*) were on duty at the aforementioned dates. According to the first record, on September 19, 1701, the judge of Konya was Mehmed Efendi, and the regent was al-Hac Yusuf Efendi.¹⁴ In another record dated September 27, it was announced that Yahya Efendi was appointed as the judge and Saraczâde Abdülkerim Efendi was appointed as the regent.¹⁵ So, during this period, five lawmen represented the law in Konya, together with Sheikh Mehmet Efendi, who was appointed regent in January 1702.¹⁶

In this study, the representation of the public in the legal order within the provincial bureaucracy and administrative mechanism in Konya, and their attitudes and trial processes in public or personal lawsuits filed directly against them will be revealed. Again, the reflections of the power that qadis gained in the Ottoman center and provincial bureaucracy will be discussed. In the 17th and 18th centuries, the Ottoman qadi was elevated to the position of the most important cornerstone symbolizing the rule of law in the administrative-bureaucracy network.¹⁷ Based on this importance, it will be underlined that the qadi, rather than just an Islamic court administrator, holds the power of law that oversees, monitors and decides when necessary.

12 Aydın-Günelan, *op.cit.*, p.22-23.

13 Haim Gerber, *State, Society, and Law in Islam Ottoman Law in Comparative Perspective*, State University Press, New York 1994, p.137.

14 Solak-Sak, *ibid.*, p.435.

15 Solak-Sak, *ibid.*, p.99.

16 Solak-Sak, *ibid.*, p.282.

17 Gerber, *op. cit.*, p.16.

Finally, two court hearings, which have a political content, will be analyzed as an example of executive-judicial reconciliation in the countryside.

Theoretical Framework

In the Ottoman classical period, the administrative organization of the cities was under the responsibility of the beylerbeyi (sanjakbeyi) in terms of execution and the responsibility of the qadi in terms of judiciary. The fact that qadis are independent and directly subordinate to the sultan in their decisions shows that the principle of separation of powers is working in the provinces.¹⁸ Apart from these two powers, there were other institutions or officials that could influence the provincial administration. From *ayan* (notables) and *eshraf* (elites) to *pazarbası* (bazaarmanager), from guilds to neighborhood organization, there were civil formations that were decision-makers. These were usually people who were consulted by provincial decision makers, sought opinions and had the qualifications to cooperate for the benefit of society.¹⁹ However, if the issues that occurred in the administrative field of the local administration were based on political, criminal and legal reasons, there were only two authorities to have a say: Beylerbeyi and qadi.

The reason why the customary administration in the province was a party in legal cases and had representatives in the court when necessary was because the sanjak or state laws included sections on criminal law. Indeed, customary law codes, strengthened by Mehmet the Conqueror, had reached their most perfect state by undergoing a perfect transformation during the reign of Suleiman the Lawgiver.²⁰ Not only administrative provisions, but also articles related to the penal code were included in the laws. Thus, as the administrators of the local administration, the beylerbeys and sanjakbeys were able to establish courts in matters that were sometimes within the scope of criminal law, using the right given to them by the law. However, it should be noted right away that this did not cause a double-headedness. The limits on which subjects could be involved in the judiciary were well defined. Even the executive power knew that qadis had the right to have a say in this matter. Their role in this regard is related to the determination and diagnosis of the punishment and mostly referral to the qadi. It was entirely up to the

18 Yaşar Yücel, "XVI-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı İdari Yapısında Taşra Ümerasının Yerine Dair Düşünceler", *Belleten*, XLI/163, Ankara 1977, p.495.

19 Özer Ergenç, "Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerinde Bazı Düşünceler", *VIII. Türk Tarih Kongresi Ankara: 11- 15 Ekim 1976 Kongreye Sunulan Bildiriler*, II, Ankara 1981, pp.1265-1274.

20 Uriel Heyd, *Studies in Old Ottoman Criminal Law*, Oxford University Press, London 1973, pp.7-8.

qadi to decide which penal decision would be made after the application of the laws and the finalization of the crime according to the criminal law.

Besides being a law man, the qadis were also a civil administrator. They were as knowledgeable as possible in matters of public interest. They were sufficiently equipped to deal with the treatment and execution decisions of the *ehl-i örf*. In one place they represented an authority that complemented their jurisdiction.²¹ While counting the duties of qadis in a code of laws, the fact that the expressions: “... *the order of the country, the protection of the people and the conduct of political affairs*”²² are included indicates that qadis have the right to have a say in matters based on the customary law and practices directly undertaken by the executive power. This article of law is essentially a reflection of an understanding that has determined the boundaries of the relationship between the executive and the judiciary. The beylerbeyi (sanjakkbeyi) would take a watchful and supervisory role when necessary in the field of qadi’s work, and the qadi against the practices of the executive power.

Everyone in the countryside had the right to apply to both the qadi and the beylerbey. The fact that the beylerbey made a decision as a result of an application did not mean infringement of the judicial right of the qadi. Since the party who is not satisfied with this decision reserves the right to bring the verdict to the judge or even to the Imperial Council (*Divan-ı Hümayun*), although it seems that there was an intervention in the judiciary at the beginning, this does not fully reflect the truth. As a matter of fact, the judiciary was not dissatisfied with this situation. Those who were not satisfied with the decisions made by the executive power openly expressed this in the court and recorded it in the registry. The same was true for the qadi. The party who thought that the decision of the court was wrong was either in the provincial administrative mechanism or in Istanbul. This time, the qadi’s decision was questioned and a fair decision was made. Mutual control mechanisms came into play, and right and wrong could be clearly distinguished.

In the Ottoman criminal law texts, the situations in which both the qadi and the umera could be involved are listed in articles. Duties of both are explained in detail. Although there are many articles explaining this situation

21 Amy Singer, *Kadılar, Kullar, Kudüslü Köylüler*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008, p.37.

22 “...*nizâm-ı memleket ve hıfz ve hırsâset-i raiyyet ve siyâsete müteallik umûr...*”. See, Tayyib Gökbilgin, “XVI. Asırda Mukataa ve İltizam İşlerinde Kadılık Müessesesinin Rolü”, *IV. Türk Tarih Kongresi: Ankara 10-14 Kasım 1948 Kongreye Sunulan Tebliğler*, Ankara 1952, p.433.

in a criminal law code of the reign of Suleiman the Magnificent published by Uriel Heyd, one is remarkable. This article is stated as follows: “...*If a person is a people of mischief and always does naughty things, if Muslims say to his face that we do not know this, the qadi and subaşı will come out of the way, and anyone who has the right to do politics will be dealt with...*”.²³ This article is very valuable in terms of the subject of the study. Because it is quite clear that people who are described as people of mischief mean rather those who act against public order. The duty of prosecution for such people was taken from the qadi and transferred to the people of politics, that is, to the common people. Thus, the question of why provincial administrators could have the right to speak in criminal law cases can be partially answered. The laws drew the boundaries of both powers. However, these limits could be exceeded when necessary and as determined by law.

Towards the end of the 17th century, due to the gaining power of the *ulema*, including the qadis, the criminal law articles in the code of laws were not implemented, and the local administrators were surprised. However, the Heyd’s idea that laws have lost their effect does not reflect the truth.²⁴ This development, which meant that the *ehl-i örf* lost a power in their duty, actually depended on other reasons. The *timar* system had lost its effect. *Talhrirs* were abandoned. Due to the constant depreciation of the Ottoman currency, the fines collected due to the crime specified in the code of laws began to remain quite low. Partly due to the updating of this, fines began to be imposed, not according to the laws, but re-determined but transformed into the form required by the sharia rules.²⁵ In fact, it is not correct to consider the laws as only customary and to assume that they are completely separate from the sharia. Because the reference of at least some of its parts and articles was sharia law.²⁶ Just as the qadi and beylerbeyi were tackling the custom or sharia rules in a way that exceeded each other’s limits of authority, the content of the two laws, which seemed to be different, fed from each other.

It is not clear for now to what extent this change in understanding reflected on the functioning of the administration and judiciary in Konya in the 1700s. However, since it corresponds to a transition period, it can be assumed that the old practices were applied, albeit partially. Again,

23 "Eğer bir kişi ehl-i fesad olsa daima yaramaz işlerde bulunsa Müslümanlar yüzüne karşı biz bunu burlu bilmeziz deseler kadı ve subaşı aradan çıkalar; elinde siyaset ve yasak konulan kimesne hakkından gele". (Heyd, *op. cit.*, p.92).

24 Gerber, *op. cit.*, p.66.

25 Heyd, *op. cit.*, p.152 at. al.

26 Gerber, *op. cit.*, p.61 at. al.

they had to act according to the orders coming from both the beylerbeyi and the qadi from center and in accordance with the frequently updated laws. The Ottoman Empire was changing. Laws and practices were shaped accordingly. Representatives of the executive and the judiciary met in some form, though not often, at the court or at the governor's palace. Perhaps they were negotiating among themselves the qualities of the ongoing change in these encounters.

Boundaries of Execution and Judiciary in the Provincial

Although the beylerbeyi was essentially a civil administrator, he could also be a lawman when appropriate. He was especially knowledgeable in *timar* and land management laws. Issues related to this were often discussed in his divan. So, it can be easily stated that the beylerbeyi has some judicial knowledge, albeit to a certain extent. On the other hand, the qadi was in a position to interpret the affairs in these fields within the scope of the law, as well as being responsible for civil and financial matters apart from his judicial duty.²⁷ According to the result, the judges had the power and knowledge to follow and supervise the decisions and practices taken by the heads of the executive in the provinces.²⁸

Although it was declared that the qadis were subject to the beylerbeyi according to the *Tevkii Abdurrahman Paşa Kanunname*,²⁹ it was interpreted differently in this process. Because the chief of the qadi was not the beylerbeyi or the sanjakbeyi. It was directly the *kazaskerlik* authority.³⁰ The most obvious right that made the qadi different from the umera was that he could act independently of them. This should be considered very valuable in terms of the subject of the study and it should be envisioned. Because, first of all, the qadi determined the limits of his legal independence in the decisions he would take, even if the umera was involved. Secondly, although the people of custom had the power to intervene with the qadi as the interpreter of the law, this was valid only in special circumstances.³¹ On the other hand, qadis were able to carry out the processes of communication with the central administration, giving information and secret inspection about umera when necessary.³²

27 İlber Ortaylı, "Osmanlı Kadısı'nın Taşra Yönetimindeki Rolü Üzerine", *Amme İdaresi Dergisi*, 9(1), Ankara 1976, p.95.

28 Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2012, p.108.

29 "Tevkii Abdurrahman Paşa Kanunnamesi", *Milli Tettebbular Mecmuası*, I/3, 1331, pp.527-528.

30 Ortaylı, *op. cit.*, p.97.

31 Ortaylı, *ibid.*, p.95.

32 F. Ş. Arık, "Osmanlılar'da Kadılık Müessesesi", *OTAM*, 8, Ankara 1997, p. 56.

The executive and jurisdiction authorities in the provinces were nevertheless inextricably linked. Although the fact that a qadi has the right to inspect the *ehl-i örf* gives him an advantage, it is obvious that these two powers need each other. Because the executive would implement the decisions taken by the qadi, that is, ensure the execution. The executive, on the other hand, needed the judiciary because of its legal right to express its opinion. This current situation made two powers two halves of an apple.³³ But friction was also very likely.³⁴ Although there was a possibility that the beylerbey, as the representative of the supreme Sultan, could rule or interfere with the qadi, the court was the only institution of the Ottoman judicial order. In addition, it was not possible for a beylerbey, as the representative and right hand of the sultan's political power, to usurp the judicial right of the qadi on his behalf.³⁵ As a matter of fact, in the two trials that will be analyzed below, a state of alliance and reconciliation rather than friction is quite evident.

Representation of the Executive Power in Court

The representation of the executive power in court should be evaluated in two categories: The first concerned the involvement of the executive in cases aimed at maintaining public order. The other was directly related to their involvement in cases involving the executive.

The representation of the executive in court in the cases related to the functioning of public order was in various ways. These can be evaluated in five different categories: sending *mubasirs* (bailiffs) to certain cases by the beylerbeyi, representing *mutesellim* at court on behalf of the beylerbeyi; qadi's trial at the Provincial Assembly (*Eyâlet Divânı*) and finally, the simultaneous hearing of some cases both the beylerbeyi and the qadi. In order for these to become operational, the seekers of rights had to apply to the governor. In the Konya court book number 39, there are examples of three cases other than the last category, which will be examined below.

A fifth way was for the beylerbey to attend the court in person. The executive power could be present in court, especially when criminal cases such as rape, murder and theft were being discussed. He could even review the decision made by the qadi, intervene and change the decision when necessary.³⁶ However, Ergene states that there is no explanation in the court

33 Midilli, *op. cit.*, p.93.

34 Ortaylı, *op. cit.*, pp.105-106.

35 Linda Darling, "Innovations in Document Study", *MESA Bulletin*, 38/1, 2004, p.64.

36 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İhmiye Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988, p.110.

records about how this process works, and in a quote from Mouradgea D'Ohsson, he explains that the umeras who were present in the cases intervened by finding mitigating reasons when they thought the decision was heavy, or by finding aggravating reasons if they thought it was light.³⁷

In the cases where umeras were judged directly, either a mubasir or a mutesellim was present. As a matter of fact, there is no record of his being present at the court in various cases involving Konya Beylerbeyi Ali Pasha. But Huseyin Agha, mutesellim of the governor, represented him many times in the court of the qadi.

The provincial government, which was obliged to follow the legal process to the end when a dispute was referred to it, would thus have acquired the right of representation in the operation of the law. As it is known, the reaya had the right to make their complaint directly to the Imperial Council at the capital of the state.³⁸ As a matter of fact, a hearing in the Konya court indicates this. A case that was previously thought to have been wrongly decided due to the ferman received by the plaintiff from the sultan, had to be re-negotiated.³⁹ When appropriate, they were at a distance of an *arzuhal* or a *mahzar* (petition) from the beylerbey, who represented the sultan and the public order, without going to the Istanbul. If there was an administrative issue or disagreement, it was already discussed in the beylerbeyi council.⁴⁰ If the problem developed around an issue that needed to be resolved legally, the qadi stepped in. An application was made to the court with a document prepared by the beylerbey regarding the content of the issue.⁴¹

Representation of the Executive in the Konya Court

Representation Through Bailiffs (Mubasirs)

The representation of the governor in the court was carried out by many officials under his command.⁴² However, the most visible ones in the office of qadi were the bailiffs. Who were the bailiffs and what were they doing in court? In most courts, it was the *kapı halkı* who represented the governor,

37 B.A Ergene, *Local Court, Provincial Society and Justice in the Ottoman Empire: Legal Practice and Dispute Resolution in Çankiri and Kastamonu (1652-1744)*, E. J. Brill, Leiden/Boston 2003, p.173.

38 Halil İnalçık, "Şikâyet Hakkı: 'Arz-ı Hal ve 'Arz-ı Mahzar'lar", *Osmanlı Araştırmaları*, VII-VIII, İstanbul 1988, p.35.

39 Solak-Sak, *op. cit.*, p.14.

40 Ergenç, *op. cit.*, p.79 ve Mehmet İpşirli, "Beylerbeyi", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 6, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, pp.71-72.

41 Ergenç, *op. cit.*, p.79.

42 Tamdoğan, *op. cit.*, s.247.

and they spoke in court about matters or explanations that he appreciated. These duties were recorded in the court records as "...*Ali Pasha, may his luck be permanent, appointed by him as bailiff to the subject to be mentioned...*".⁴³ In other words, mubasir had the right to speak on behalf of the beylerbeyi, as can be understood from the part written in bold. Apart from this, the duty of the mubasir at the court was sometimes explained with the word "müzaheret".⁴⁴ Although it is not clear what this word means in court processes, the dictionary meaning of which is to help and protect, it was probably used in the sense of notifying the case to the court and summoning the plaintiffs.⁴⁵ Again, the expression *mübaşeret* that the person who would follow the case as mubasir was also used.⁴⁶ It is understood that mubasir, which means the person who is responsible for notifying the judge's order in the dictionary, is thus the person who conveys the opinion of the beylerbeyi in the relevant case to the qadi.

Mubasirs were sometimes appointed directly by the beylerbeyi. In an example of this, Ali Agha, who was appointed as the mubasir at the trial in which the parties involved disagreed on the collection of Horse Breeders (*Esbkeşan*) Mukataa *öşür* tax, was assigned by the governor Ali Pasha.⁴⁷ Since the subject of the lawsuit revolves around a property (*has*) belonging to Mother Sultana (*Valide Sultan*), it can be thought that the beylerbey was careful in the selection of mubasirs and took responsibility for this issue. However, he would have sent mubasir for the follow-up of more ordinary cases. For example, in a battering trial, Ali Pasha sent a mubasir named Chief Sergeant (*Başçavuş*) al-Hac Halil this time.⁴⁸

Abdi Agha was appointed as mubasir by the beylerbeyi for the discussion of a slave ownership case.⁴⁹ In another lawsuit dated March 7, 1702, the subject of which was debt and pledge, al-Hac Halil Agha was present as mubasir once again.⁵⁰ On March 22, 1702, this time mubasir al-Hac Mustafa

43 "... *Ali Paşa dâme ikbaluhu hazretlerinin taraf-ı âlilerinden husus-ı âtiyyü'l-beyâna mübaşir ta'ayîn buyurulan...*" (Solak-Sak, *op. cit.*, pp.99-101).

44 Solak-Sak, *ibid.*, p.172.

45 M.Z. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1983, p.592.

46 Solak-Sak, *op. cit.*, p.293.

47 Solak-Sak, *ibid.*, pp.99-100.

48 Solak-Sak, *ibid.*, p.130.

49 Solak-Sak, *ibid.*, p.172.

50 Solak-Sak, *ibid.*, pp.363-364.

Bey was assigned to act on behalf of the pasha in the Konya court in order to settle the dispute over the border of the a *zeamet* between two cavalry.⁵¹

Some cases in which the governor's office was involved through mubasirs were related to public morals and illegitimate relations. Beylerbey's interest in such cases was mostly related to the behaviors and actions of women contrary to social norms. For example, the subject of a lawsuit caused by a woman should be evaluated from this perspective. The governor, who had an illegitimate relationship with the levends in the city, was involved in the lawsuit, which was opened upon the complaint of his brother, who was injured by a woman named Sultan, who was accused of drinking and wandering open on the roof, and appointed a mubasir named al-Hac Huseyin Agha.⁵² As a result of this lawsuit, it was decided that the woman should be politically murdered. In another case due to the rape of a woman named Fatima by the slave named Yusuf of the Konya *Nakibüleshrâf kaymakam*, the governor once again sent el-Hac Huseyin Agha to the court as a mubasir.⁵³

The mubasirs probably had legal knowledge. It can be argued that they were also trained in the ability to represent and the careful selection of statements to be recorded in court records. Therefore, it is clear that certain people working under the command of the beylerbey were chosen to act as mubasir. The fact that some of the mubasirs attending the court are the same person explains this. For example, Ali Agha went to court more than once for separate cases as a mubasir.⁵⁴ However, the fact that some of the mubasirs are chief sergeants reveals that they are preferred as mubasir not only because of their legal knowledge but also for other reasons.⁵⁵

Sometimes the mutesellim who acted on behalf of the beylerbeyi also appointed a mubasir. In this example, in a case of assault and blasphemy, mutesellim Huseyin Agha sent a mubasir named Huseyin Bey to the Konya court on behalf of the governor Ali Pasha.⁵⁶ Again, the same mutesellim sent a mubasir named Musa Agha for the discovery of the death of a murdered person named Deli Hasan.⁵⁷ Likewise, İbrahim Bey was appointed as mubasir at the discretion of the judge for a theft case to be heard.⁵⁸ Since

51 Solak-Sak, *ibid.*, p.394.

52 Solak-Sak, *ibid.*, pp.174-175.

53 Solak-Sak, *ibid.*, pp.232-233.

54 Solak-Sak, *ibid.*, pp.99-100 and 101.

55 Solak-Sak, *ibid.*, p.130, 135.

56 Solak-Sak, *ibid.*, p.28.

57 Solak-Sak, *ibid.*, pp.45-46.

58 Solak-Sak, *ibid.*, p.47.

the theft cases were followed carefully, sometimes the beylerbeyi himself appointed bailiffs without waiting for a joint decision. Mubasir Abdullah Agha had participated in a theft case on the orders of Ali Pasha.⁵⁹

Representation Through Mutesellim

Mutesellims were in the position of deputy of the beylerbeyi and sanjakbeys.⁶⁰ They had the authority and right to take care of everything they would do financially and administratively. Since their appointments were made directly by the beylerbeyi⁶¹, the harmony between the two had to be perfect in all respects. Mutesellims would rather take part in the sanjaks of *arpalık* status. However, as umera was often on a campaign, they had to leave a proxy. Since they had to understand all the executive works undertaken by the executive in the provinces, their election was generally among the *kayı halkı* of the beylerbeyi (sanjakbey).⁶² However, due to their effectiveness in financial matters, they were mostly chosen from local notables and dynasties, especially after the 1700s. At the end of the century, appointments were made among experienced state officials from the center.⁶³

Apart from their many duties, the mutesellims took a role in the relations of the executive authority with the judicial power.⁶⁴ Mutesellims could directly conduct judicial proceedings on behalf of the governor.⁶⁵ That's why he could come straight to court. Sometimes the qadi could come to the mutesellim's office and see a relevant case here. He could be present at the district authority on behalf of the beylerbeyi, representing the executive in the cases of those who have committed both ordinary crimes and political crimes.⁶⁶ Finally, when they acted illegally in their sanjaks, they could be tried by the judge in the court, as can be seen in the case study.⁶⁷ Sometimes, in line with the complaints made about their illegal practices, the central government would step in directly before the qadi and could apply the

59 Solak-Sak, *ibid.*, p.293.

60 Yücel Özkaya, "Mutesellim", *DİA*, 32, İstanbul 2006, p.203.

61 Oğuzoğlu, *ibid.*, p.97.

62 Ergene, *op. cit.*, p.13 ve Oğuzoğlu, *op. cit.*, p.97.

63 T.M. Yaman, "Osmanlı İmparatorluğu Teşkilatında Mutesellimlik Müessesesine Dair", *Türk Hukuk Tarihi Dergisi*, 1, 1941-42, pp.75-105 ve Yücel Özkaya, "XVIII. Yüzyılda Mutesellimlik Müessesesi", *Ankara Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 28/3-4, 1970, pp.369-390.

64 For the duties and responsibilities of the mutesellims, see Fatma Şimşek, *Anadolu Sancaklarında Mutesellimlik Kurumu (XVIII. Yüzyıl)*, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Antalya 2010, p.74 at al.

65 See Şimşek, *ibid.*, pp.107-108.

66 Yaman, *op. cit.*, p.84 ve Oğuzoğlu, *op. cit.*, p.98.

67 Yaman, *ibid.*, p.85.

relevant law.⁶⁸ In summary, *mutesellim* was brought to the position of a deputy who performed this duty instead of *ehl-i örf*, who did not want to appear in court frequently due to the public stance of the power and authority he represented.

Huseyin Agha, the *mutesellim* of Konya, actively participated in various lawsuits and trials, representing the executive. Examples of this are given in the cases mentioned on the following pages. Apart from that, Huseyin Agha's representation in court was not only due to various lawsuits. He came to the court of the *qadi* as a *şuhudül-hal*, who follows the legality of the litigation processes and the legality of the decisions taken and acts as a kind of jury. For example, Huseyin Agha, who was responsible for the case regarding the breaking of a pre-nuptial (engagement) agreement, was present together with Mehmed Agha, the *kethüdayeri* of the city, as a *şuhudül-hal*.⁶⁹

Representation in the Beylerbeyi Court

The representation of the executive in the Provincial Assembly (*Eyalet Divanı*)⁷⁰ due to legal proceedings was in two ways. Accordingly, in the first case, a court official appointed by the *qadi* was present at the Beylerbeyi divan. In the second case, the *qadi* himself or his *naip* (regent) would attend the governor's council to see or follow the relevant case. Such cases were mostly due to the involvement of the central government in some way, and sometimes due to issues concerning the administrative apparatuses in the provinces.⁷¹

In certain cases where the political power is involved, it is sometimes seen that a court employee appointed by the *qadi* goes to the residence of the governor. According to a court record regarding this, Mevlana Mahmud Efendi, who was assigned by the judge of Konya for a murder case, went to the palace of the governor. *Mutesellim* Huseyin Agha was present at the hearing between the parties.⁷² Again, at the discretion of the *qadi*, Mevlana Mahmud Efendi organized the relevant hearing once again, as stated in the court report, "...almighty Ali Pasha, may his luck be permanent, come to his the

68 Gerber, *op. cit.*, p.170.

69 Solak-Sak, *op. cit.*, p.329.

70 For *eyalet divanı*, see Nil Tekgül, "Some Comments on the Role of the Ottoman "Eyalet Divanı" in the Classical Period", *Forms and Institutions of Justice Legal Action in Ottoman Context* (ed. Yavuz Aykan-Işık Tamdoğan), OpenEdition Books, İstanbul 2018, pp.19-35.

71 In addition to its provincial administrative function, the provincial council also assumed the duty of the highest court. (Tekgül, *ibid.*, p.20)

72 Solak-Sak, *ibid.*, pp.69-70.

supreme council...". The case was opened because a sipahi was beaten and detained by three stray *levend* soldiers.⁷³

Beylerbeyis had the right to invite the qadi to their office (divan) when necessary. So, qadis follow the relevant case from there.⁷⁴ The qadi would record the decisions taken on the issues he participated in the beylerbeyi divan in the court *sicil*.⁷⁵ Oğuzoğlu gives information that the deputy (*naib*) assigned by the qadi in his place also occasionally attends the governor's council.⁷⁶

During the eight-and-a-half-month period in 1701-1702, the court session in which the Konya qadi was present at the governor's council took place twice. In the first example pointing to the involvement of the qadi or the *naib*, the judiciary followed a case of theft in the office of the governor Ali Pasha, and this situation was reflected in the court report. In the document, he explained this with the following words: "...*This humble person went to the supreme office of Ali Pasha, may his luck be permanent, who was the de facto governor of the city of Konya, to represent the court...*". According to the record dated November 22, 1701, Sergiz veled-i Toton, a dhimmi merchant from Urfa, claimed that another dhimmi named Bogos had stolen the fabric of five ball bulls that belonged to him. In the hearing, the witnesses were heard first, and then the thief was punished with *tazir*.⁷⁷

On 28 December 1701, the qadi went to the governor's office once again for a divorce case.⁷⁸ The issue was much more than a simple divorce case. The dispute involving the central administration, the provincial administration in Konya, the *naib* of a town and the Konya qadi was almost an example of the functioning of the Ottoman legal order. The fact that beylerbeyi directly participated in this case was somewhat related to the course of the case. The case was no longer a divorce case, but turned into a public legal process of seeking legal rights. The plaintiff Sinan b. Yusuf filed this lawsuit with the allegation that he sent his wife Marziye to her father's house for some reason, but that he could not divorce. Sinan

73 "...*Ali Paşa dâme ikbâlıbu hazretlerinin meclis-i âlilerine varup...*". (Solak-Sak, *ibid.*, pp.181-182).

74 İkinci, "Osmanlı Hukukunda Mahkeme Kararlarının Kontrolü (Klasik Devir)", *Belleten*, LXV/244, Ankara 2001, p.959-1005.

75 Feridun Emecen, "Osmanlı Taşrasında Saray Bürokrasisi: Şehzade Selim'in Kazayâ Defteri", *Osmanlı Araştırmaları= The Journal of Ottoman Studies*, 46, 2015, p.214.

76 Oğuzoğlu, *op. cit.*, p.96.

77 "...*savb-ı şer'den bu fakîr mahmiye-i-Konya'da bilfiil Eyalet-i Karaman'a mutasarrıf olan...Ali Paşa dame ikbâlıbu hazretlerinin meclis-i alilerine varup...*". (Solak-Sak, *op. cit.*, p.194).

78 Solak-Sak, *ibid.*, pp.274-275.

complained that the *naib* of the town, es-Seyyid Yahya Efendi, had issued a certificate of registration stating that he had divorced with three *talaqs* upon Marziye's application, and that he had given permission for the woman to marry a man named İbrahim without waiting for the period of *iddah*. According to him, there was neither a divorce nor this permit was valid. Thinking that he was treated unfairly, he applied to the Divan-ı Hümayun and was able to obtain a decree for the reconsideration of the case. The judge, who listened to the parties, was convinced that the divorce was valid based on the testimonies of the witnesses and that the *naib* had made the right decision.

Simultaneous Representation in Court and Beylerbeyi Court

Some cases involving criminal law gradually took place in the offices of both the qadi and the beylerbeyi. In this type of judicial process, which can be defined as an alliance or cooperation between the executive and the judiciary, cases that concern public morality and that the society could never accept were subject to double-sided legal review as a reflection of the sensitivity shown. Unfortunately, there is no example of this in the Konya court book, which is the main source of this study. However, a case in the Çankiri court in 1713 is an excellent example for this legal process. Accordingly, the rape case against a young man by an unlawful group of five people was initially heard in the presence of the qadi, and then a follow-up hearing was held in the office of the governor of Çankiri.⁷⁹

The presence of both the ulema and the *suleha* (non-sinners) in the second session, as well as the request for an opinion from the *mufti* of the city in accordance with shari'a law, is a reflection of the importance given to the case. Although it is not clear what role the sanjakbey, who is the representative of the executive, played during the trial in terms of law, it is noteworthy that he is the follower, watcher and controller of the sensitivity shown for the public interest. It was not recorded whether the qadi was present in the second session. The qadi may have attended this session. Even if the opposite happened, the qadi's publicizing this case under his authority and bringing the judiciary together with the executive is an example of the understanding of acting together. In addition, it is a proof of the functionality of the general legal order, which allows the public to be involved in the decision-making processes of the legal power, albeit to a certain extent.

⁷⁹ Ergene, *op. cit.*, pp.172-173.

Reasons for Representation of the Executive in Court

The representation of the executive in court was in matters concerning individual cases of public interest and provincial or central government. In individual crimes such as theft, murder, assault, and compensation, if the application is made to the governor, it seems like a necessity for the governor to be directly involved in the cases. As mentioned, he used to follow up the cases, sometimes through *mutesellimship* and sometimes by sending a representative to the court. It seems plausible to have an office in the governor's office for the follow-up of such cases. Presumably, those in this office were appointed bailiffs to the court.

Another determinant factor in the involvement of the provincial administrators in the legal processes was related to the central administration's following the litigation processes, as mentioned. If Istanbul had information about any case that took place in the provinces, had an opinion that the judiciary had made a wrong decision, and had issued documents such as *firmans* proving this, the executive would step in. The above-mentioned divorce case is a good example of this. When the ex-husband, who claimed that he had been wronged and that the *naib* had made a wrong decision, applied to the Imperial Council and succeeded in obtaining an *firman*, the issue was no longer in the domain of the state, but of the general public law. It was at this moment that the state's executive power had to step in. As the representative of the ordering authority, the case had to be conducted under his supervision.

The lawsuits that the *beylerbey* sent a representative or had him see in his office were based on two reasons. The first was due to the fact that the application was not made directly to the court, but to the *beylerbey*. The second was due to the involvement of the central government as mentioned above. Sometimes, in various cases, the intervention of the *beylerbey* took place due to the fact that one of the parties was a state official. For example, in a slave ownership case in which the *beylerbey* was represented, one of the parties to the dispute was the *janissary serdengeçtiler aghas*, and the other was *divan-ı hümayun çavuşu*.⁸⁰

Again, as it is known, taxes and their collection were among the priority issues in both general and *sanjak* laws. It was the *qadi's* duty to supervise whether the taxes to be collected by the people of custom were in the amount or proportion that should be collected by law.⁸¹ During the

80 Solak-Sak, *op. cit.*, p.172.

81 Midilli, *op. cit.*, p.96 at al.

discussion of such tax collection problems, the beylerbeyi was sending a mubasir. The beylerbeys, who knew very well that tax collection was among the most important issues of the central government, therefore felt the need to intervene in the problems between the tax collectors and the reaya. Since the income of the dynasty family members directly belonged to the related dynasty member, it was necessary to be very careful in the court processes.

In some of the personal cases that seemed insignificant, the beylerbeyis were directly involved. As a matter of fact, a mubasir, directly assigned by the governor, was present to take the case of slaughtering a sheep and throwing it into a well.⁸² Probably the complainant should have applied directly to the executive power. However, the administrative power did not send any representative, although cases related to other individual offenses were filed in the court records.⁸³ In such cases, the complaint should have been made to the qadi.

Beylerbey's involvement was also sometimes due to his involvement with local notables or elites. For example, Ali Pasha had sent al-Hac Huseyin Agha as a bailiff to the lawsuit filed for the rape of a woman named Fatima by Yusuf b. Abdullah, the slave of Konya *Nakibulesbraf Kaymakamı* Mesnevihanzâde es-Seyyid Abdulhay Efendi. First of all, adultery cases were among the types of cases in which the governor was involved in the name of maintaining the public moral order. Mesnevihanzade was one of the leading elites of the city and was one of its important rulers. For this reason, it was a necessity for the governor to follow this case, in which the *nakibulesbraf*, who is considered one of the spiritual leaders of the city, was somehow involved. The fact that the person acting as the deputy of the slave named Yusuf, who was punished by tazir for raping and impregnating the woman, was es-Seyyid Ali Efendi, the son of the Mesnevihanzâde, brought the case to a different point. That is, the owner was taking care of the guilty slave. It is also noteworthy that another Yusuf, who was the slave of a *sayyid* named Sinan Çelebi, was mentioned in the trial, which was completed in two hearings. In this case involving the slave of a prominent representative of the respected sayyid class of the city, the slave of the *nakibulesbraf* was found guilty.⁸⁴

Cases Against the Executive and the Functioning of the Court

The cases in which the executive power was tried were due to various issues in different parts of the empire. These lawsuits could be related to

82 Solak-Sak, *op. cit.*, p.135.

83 Solak-Sak, *ibid.*, p.147, 152.

84 Solak-Sak, *ibid.*, pp. 232-234.

taxation⁸⁵, or they could also be filed due to the fact that the *mutessellim* acting on behalf of the *beylerbeyi* was out of law in some cases. In an example related to this, the villager named Salih Beşe, who applied to the *qadi* with the allegation that he had been wronged as a result of the misdirection of the *Kastamonu mutessellim*, was found to be right and it was decided to return the money taken by force.⁸⁶ Again in Çankırı, a complaint was made about a *mutessellim* who extorted money from the surrounding villages together with *kapı halkı*⁸⁷. According to Barkey, in such cases, the *qadi* was always on the side of the *reaya* and the decision was mostly in favor of the *reaya*.⁸⁸

As in the case of *Kastamonu* and *Çankiri*, Ottoman subjects often tended to bring their complaints about local administrators to the provincial or central court instead of the local courts.⁸⁹ As a matter of fact, there are examples of cases in which the local authority was judged directly in *Konya* in about eight and a half months.

The trial of the provincial administrators was not carried out by the *qadis* in the places where they were, but by the *kazasker* himself or by a committee assigned by him.⁹⁰ Therefore, as can be seen in the examples below, the *beylerbeyi* did not go before the judge of *Konya* in the cases he was a party to. A case record in which *Ali Pasha* was a direct party summarizes this situation. In *Konya*, the residents of *İçkale* district complained that it was their responsibility to furnish one room of the mansions reserved for the governors and *mutessellims*, and that they were offended even though they fulfilled it properly. When *İsmail Çelebi*, who was the bazaar manager (*pazarbaşı*) of *Konya*, made a statement that the residents of the neighborhood were right, the *qadi* decided to follow the usual procedure.⁹¹

In the above case, it is not a coincidence that the person(s) or the officials complained of by the locals were not recorded in the court book. It was a procedure to record the parties with their known names and qualifications in the cases heard in the Ottoman courts. Did these people, who acted on behalf of the *Konya* administrators but were complained about, wanted to take advantage of the authority of the *pasha* and his deputy? It is perceived

85 Gerber, *op.cit.*, p.163.

86 Ergene, *op.cit.*, p.174.

87 Gerber, *op.cit.*, p.164.

88 Karen Barkey, *Eşkîyalar ve Devlet Osmanlı Târzu Devlet Merkezileşmesi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999, p.107.

89 Ergene, *op.cit.*, p.104.

90 Mehmet İpşirli, "Ehl-i Örf", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 10, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, p.519-520.

91 Solak-Sak, *op.cit.*, p.205.

that the qadi's approach is to keep the names of the complainants confidential by not recording them. The fact that the subject in question is a beylerbeyi and mutesellim has led to such an approach. This record, which should be evaluated in terms of showing the relationship between the executive and the judiciary in the province, is a good example of the judiciary acting very carefully in such cases. Although the qadi was in favor of the continuation of the judicial-executive cooperation, which worked to a certain extent, he found the plaintiffs justified by staying within the framework of the law.

In another case, in which the executive power was a party, mubasir al-Hac Huseyin Agha, appointed by the governor, attended a hearing on the barn tax.⁹² Those who brought the case to court were brothers named İbrahim and Süleyman. In the statement they gave, the farm and barn at a distance from Konya, which belonged to them, were essentially built by the II. Selim and declared that built in the village of Karapınar was exempt from taxes because it was dependent on the *imaret*. They submitted the document (*temessük*) proving this exemption to the qadi. However, the mubasir wanted to collect taxes by claiming that the income of the two places mentioned belonged to the Buzluk Hass, one of the Konya *hasses* left to the beylerbey. The investigation and the fact that the plaintiffs showed witnesses in court were enough to justify them. The statement of the mubasir, who did not insist on this issue for the places mentioned: "...I heard that the farms and barns of the people mentioned belong to the Buzluk Estate, which has been under the rule of Karaman governors for a long time. I requested a stock tax. I did not know that (these two places) belonged to the mentioned foundation..."⁹³. He had made the decision not to demand it. This case, which is a good example that the ruling class and elites cannot be superior or right in the Ottoman court, is proof that the impartiality of the Konya court was not compromised in terms of its decision.

As it can be understood, the case was concluded by finding the *reaya* justified, not the governing power. The court process proceeded normally, and the fact that one of the parties was the highest level administrator of the state did not prevent a fair decision. The beylerbeyi, as the representative of the administrative power, who could interfere with the Konya court and the qadi through legitimate ways when appropriate, had to comply with the law in the case in which he was involved.

92 Solak-Sak, *ibid.*, p.250.

93 "...mezburların çiftlikleri ve ağıl mîr-mîrân-ı Karaman olanların kadimî hassı olan Buzluk Hassından olmak üzere mesmûm olmağla resn-i ağıl talep eyledim evkâf-ı mezburden olduğı malûmum değildir..."

In another example, the case was brought against mutesellim Huseyin Agha, this time. A slave and a Turkmen group were held responsible for the extortion and looting that happened to a group of pilgrim candidates, who were on the road from Corum for the pilgrimage, in Konya. Huseyin Agha had the slave named Hasan and his owners Omer Bey and Halil imprisoned. Speaking to the judge, the mutesellim declared that the slave confessed to his crime at the hearing held in his office. He also testified that they were imprisoned during the preliminary investigation process, since the place where the crime was committed belonged to these two brothers, who were the owners of the slave, and there was a possibility of involvement in the incident. However, the qadi might not have considered this statement enough, because after listening to the statements of a group of people who knew the imprisoned brothers and were their guarantors, he made a decision about their release from the dungeon in the castle.⁹⁴ In the next hearing, the qadi who listened to the victim named Çorumlu Ali and recorded his statement in the court book. Ali only complained about slave and Turkmens. Other people had nothing to do with this event.⁹⁵ In the last session of the case, Huseyin Agha was present again, and the qadi had solved the case. The two brothers (Omer Bey and Halil), who were thrown into the dungeon for nothing, were innocent. The Turkmen chief Bekir and the slave Hasan were found guilty only of plundering the belongings of Ali and his friends from Çorum. They had already admitted this in their statements. The testimonies of the victims that they did not receive their money were also accepted.⁹⁶

Understandably, it was the law itself that prevailed once again. The fact that mutesellim was the second man of the eyalet in the administrative device after the governor was not very decisive for the functioning of the law. This arrest, which took place with the intention of doing a thorough research on a subject that falls under the responsibility of an administrator, was not approved by the qadi, and the real criminals were identified. It is important that the decision of the mutesellim to resolve the case and its practice are brought to the court, that the mutesellim comes to the court and the verdict of the qadi reveals the position of the administrative mechanism before the law. As the people who were wronged were taken into account in the process of claiming rights, the qadi could decide against the representatives of the executive power in the eyalet when appropriate. Therefore, no intervention was possible.

94 Solak-Sak, *ibid.*, p.313.

95 Solak-Sak, *ibid.*, pp.313-314.

96 Solak-Sak, *ibid.*, p.359.

Although there is some truth to the observations that qadis go out of law and take bribes⁹⁷, it is not correct to reflect this as a general problem that has spread to the entire legal system. The fair approach in such cases in the general functioning of the Ottoman court is remarkable. In addition, complaints to the center about the *mevleviyet* qadis in big cities are very rare.⁹⁸ As seen in the case examples above, the qadi of Konya chose the right side, not the executive power, and implemented and interpreted the law accordingly.

Two Case Studies: Executive and Judicial Consensus

The equitable qadi approach set out above does not seem to be very valid for the two cases that will be discussed in the next section. This is due to the fact that the two case hearings in question are related to a very serious problem. In a case of an uprising committed against state representatives, the faulty dispositions of the executive power, which ended in death in prison, were corrected by the judiciary and they were prevented from being considered guilty.

Case 1

The trial on March 1, 1702, which caused mutesellim Huseyin Agha to come to the court, was based on a political reason, unlike the other hearings. Twelve people from different villages of the Boz (kir?) district were caught by the beylerbeyi and imprisoned by mutesellim. Two of them died while in custody. The qadi's mission of managing the trial was more difficult this time. It would be useful to examine the hearing details of this case in terms of the results of the court proceedings of the ruling class.

Huseyin Agha, the mutesellim to whom the qadi had promised at the beginning, did not directly explain why the twelve people were arrested. His statement, "...*I caught the people mentioned for a reason...*";⁹⁹ seemed to stem from the villagers' unwillingness to explain the reason for their imprisonment. According to him, Ali Pasha had delegated the task of imprisoning the villagers to himself. It is not clear how many days the villagers stayed in the dungeon, since the expression "... *I imprisoned for a few days...*"¹⁰⁰ in the dungeon of the palace of beylerbeyi is also unclear. The statement that he used later in his speech, "...*they need to be released now...*"

97 Ergene, *op. cit.*, p.99 at al.

98 Gerber, *op. cit.*, p.55 at al. and 157 at al.

99 "...*bir husus için mezburları abz edip...*"

100 "...*birkaç gün habs etmiş idim...*"

¹⁰¹ clearly reveals that there is a suspicious/unjust situation. Because, in the background of the expression, there is a secret acceptance that the villagers are accepted as innocent.

In the continuation of the trial, the imprisoned villagers took the word. However, their expressions are also implicit. In addition, their statements seem to have been spoken collectively and recorded after necessary corrections were made. As a matter of fact, what was told in the Ottoman court was not recorded at first and as it was. The court books, which contained the proceedings, were later summarized and cleared by the clerks.¹⁰² At this stage, the judges sometimes behaved like covering up the statements in the hearing minutes and hiding the facts.¹⁰³

Returning to the statements of the villagers again, the villagers especially emphasized that they were not beaten. They also did not give an explanation as to why they were imprisoned. They simply glossed over it by saying, “... *for this matter...*”.¹⁰⁴ Although they stated that their two friends died, they did not give an explanation as to why they died. Finally, they added to their statements that they were not litigants from both the mutesellim and the beylerbey.¹⁰⁵

Two villagers died in the dungeon, most likely because they were beaten. According to the legal practice, it was not possible for the local administrators to punish any person without the decision of a qadi. In addition, the execution could not have taken place without the opinion of the qadi.¹⁰⁶ Although *siyaseten katl* was an authority used only by the sultan and sometimes the grand vizier, the beylerbeyis did not hesitate to use it when necessary. But, this time it was necessary to obtain the approval of the sultan.¹⁰⁷ There was neither a sultan’s order nor a judicial decision. It was an illegal act that mutesellim did with the order of the beylerbey.

The judges were in constant dialogue with the plaintiffs and defendants at the hearings.¹⁰⁸ Most likely, the qadi had asked all the questions he needed

101 “...*hâlâ itlâk olunmaları lâzım gelmekte...*”

102 Ergene, *op. cit.*, p.125 at al. and R. C. Jennings, “17. Yüzyıl Osmanlı Kayseri’sinde Kadının Yargısal Yetkisinin Sınırları” (çev. Muharrem Midilli), *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 34, 2019, p.163.

103 Pierce, *op.cit.*, p.133 and Ergene, *op. cit.*, p.109.

104 “...*bu husus için...*”.

105 Solak-Sak, *op. cit.*, p.360.

106 Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008, p. 81.

107 Heyd, *op. cit.*, p.192.

108 Jennings, *op. cit.*, p.180.

to ask at both hearings, and got the answers. However, since the Ottoman court was organized not according to the qadi's plan, but according to the statements of the plaintiff and the defendants¹⁰⁹, perhaps he did not feel the need to just listen to what was told and ask questions. The recorded expressions were exactly what he wanted. Thus, the decision he made after this hearing was in a way that would ensure the continuity of the public order and ensure that the executive power remained strong, and the Ali Pasha and Huseyin Agha were not punished.

Mentioning Huseyin Ağa as "...*ex-mutesellim...*"¹¹⁰ in a court record twelve days after the hearing of this trial reveals that he was dismissed from office.¹¹¹ First of all, the attitude of the central government was clear in such cases. The mutesellim were responsible for the mismanagement of the unfolding events and their consequences.¹¹² It is understood from the fact that Huseyin Agha left his duty that he was essentially considered guilty. Of course, it would not be right for a pasha who represented the Ottoman Empire to be investigated or dismissed by the qadi. Despite the fact that Huseyin Agha disclosed Ali Pasha's contribution to the incident, this situation was not taken into account by the judge.

Case 2

Another case record in the Konya court, which directly affects the security of the province and is about four people who died while in prison, is also about the prosecution of the executive.¹¹³ Huseyin Agha, now a former mutesellim, had to testify once again before the judge. According to him, all the developments had taken place because of another umera bey. İbrahim Pasha who is Beysehir sanjakbey was attacked by the villagers for an unknown reason when he came to the village of Sırıstad in the Bozkır district. The governor of Konya, Ali Pasha, went to the district upon a firman and captured eight villagers involved in the incident and handed them over to Huseyin Agha for their imprisonment. Four of the villagers had died while in custody in prison. The others were then released. While they were in prison, they were not beaten, nor were they tortured.

This time it was the turn of the villagers who were imprisoned and released. In their statements, they declared that Ali Pasha and Recep Agha,

109 Jennings, *ibid.*, p.180.

110 "... *mutesellim-i sâbık...*"

111 Solak-Sak, *op. cit.*, pp.368-369.

112 Oğuzoğlu, *op. cit.*, p.99.

113 Solak-Sak, *op. cit.*, pp.368-369.

one of the *dergah-ı ali kapıcıbaşı*, came to their village with him. They also stated that their aim was to defend themselves in court in Konya due to the incident. However, although Ali Pasha saw this as appropriate at first, he acted misleading while on the road. Accordingly, Pasha, who came to Bozkır, declared that the villagers involved in the incident should come to Konya to discuss their situation in court, but he had them caught while they were on the way. They had lost four of their friends while in prison. However, these deaths took place by the command of God. He was definitely not tortured. They were not plaintiffs from Ali Pasha and the former mutesellim.

The qadi had organized all stages of these two hearings in the way that he was required by law. The hearings were concluded in a way that would find Ali Pasha and Huseyin Agha innocent and clear them. Pasha was not found guilty for any reason. Huseyin Agha, who was dismissed from his duty of trusteeship, was also acquitted. Thus, in these two hearings in which the executive power was tried for murder even if it was due to a political reason, the governor and his representative, the mutesellim, were neither charged nor punished.

Evaluation of Two Cases

Although the way in which the events narrated by the executive power and the villagers took place in the first case depicted an illegal act committed against the state, the death or murder of the imprisoned villagers left Ali Pasha and Huseyin Agha in a difficult position. The ambiguity in the trial minutes brings to mind that it was organized by the judiciary to acquit the executive representatives. As a matter of fact, the dismissal of Huseyin Agha from his post should be interpreted as a compensation for his mistake in the events. Since the administrative and judicial cooperation between the qadi and the deputy governor was very important in terms of the state's order¹¹⁴, the court did not rule against her. In any case, the fact that villagers were killed before any investigation was made and most likely by torture left *umera* in a difficult situation. However, the statements of other villagers who were released from prison had somehow acquitted the governor and her deputy, and the case was dismissed.

In the minutes of the second case, the hearing took place in a different course. Because there was an uprising that seemed to have been committed directly against the state. However, the fact that there were people who died unjustly and that this would be questioned by the court should have prompted the eyalet administrators to take such an firman. Making it visible

114 See Şimşek, *ibid.*, p.113.

in the court that a central order was issued for the arrest and investigation of those involved in the incident should have greatly facilitated the position of Ali Pasha and Huseyin Agha. Again, the fact that a *kapıcıbaşı*, that is, an observer, was sent from Istanbul to inspect the events indicates that the event had a remarkable effect in the center of the state.

It can be concluded that the firman and the observer sent for inspection at first made the patrimonial relationship established between the sultan/central government and the administrative power in Konya a mainstay. As a matter of fact, Ali Pasha's erroneous decision and later the fault of the mutesellim were settled by the center-country connection. In the classical period, it was customary to give such firmans, which somehow protected the provincial administrator. The provincial administrators, who had various connections with the central administration, had no difficulty in obtaining the edicts that would justify them. However, this practice, which was explained by Max Weber as creating a structure in which the sultan only spoke by connecting all the administrative devices to himself, and conceptualized as sultanism¹¹⁵, was not exactly like this in reality. In addition, it is necessary to understand this correctly in terms of center-provincial relations.¹¹⁶ Just as there was a certain balance and control element in the administrative mechanism in the provinces, a law-based structure was created in the center that would prevent the arbitrary decisions of the administrators when necessary. In the provinces, the qadi held this power, or the so-called patrimonial state had unexpectedly handed over this right to the qadi.¹¹⁷

Considering that since the 17th century, most of the sultans remained in the sultanate rather than governing, the sultan's servants rose to a more important position in shaping the center-periphery relations. Therefore, when necessary, it will not take much effort to prepare an edict for the military in the center and in the countryside, who are members of the same social stratum. Despite this, the decision of the qadi who could interpret the case before his with the guidance of the law was very valuable. However, as in these two cases that took place in Konya, the qadi decided to evaluate the discretion as an indicator of a certain administrative consensus, according to the perspectives of the governor and the mutesellim. In the Ottoman penal code, the penalty for deliberate murder is retaliation if the blood money

115 M. Weber, *Economy and Society*, Harvard University Press, Cambridge-Massachusetts 2019, p.361, 421.

116 Gerber, *op. cit.*, p.2-3 ve Emecen, *op. cit.*, p.226.

117 Gerber, *ibid.*, p.20, 25 at al. and 127 at al.

is not paid.¹¹⁸ On the other hand, there is an article in the Mehmed the Conqueror Code (*Kanunnâme-i Âl-i Osman*) that states that the customary administrators (*subaşı*) in the provinces will impose a fine of 3,000 akce in case of murder.¹¹⁹ Again, Ebussuud Efendi has a similar fatwa. Accordingly, if a sanjakkbeyi was responsible for the death of a suspect as a result of torture, he had to pay a blood money.¹²⁰ In addition, the heirs of the murdered person had the right to choose either retaliation or blood money.¹²¹ The main reason why both decisions were not implemented is the statements given by the villagers who were imprisoned. According to them, the deaths were accidental. Therefore, it was neither retaliation nor blood money needed.

Conclusion

Huseyin Agha, ex-mutesellim, came to the court once again on March 18, 1702. This time, a lawsuit was filed against Ali Pasha because of another issue. Mutesellim took part in the *şuhudül-hâl* commission at the hearing.¹²² Those who were *şuhudül-hâl* were included in this commission for various reasons.¹²³ Probably because of his past involvement with the seizure of the bandits that were reported at the trial, the judge invited Huseyin Agha and wanted to benefit from his testimony to the events. As a matter of fact, Huseyin Agha must have been present at the court because the mutesellims took an active role in suppressing the banditry movements and the revolutions that broke out.¹²⁴ These two hearings are his last appearance in court records.

Although Huseyin Agha was dismissed of the duty of mutesellim, Ali Pasha continued his post for about one more year and died naturally and by the order of God. One year later, Omer Pasha was appointed to the governorship of Konya instead of Ali Pasha. According to an edict sent to the qadi of Konya and a copy of which was recorded in the registry, the new pasha was going to take office in the province of Karaman as of March 27, 1703.¹²⁵ The first attempt of Omer Pasha was to appoint a new mutesellim.

118 M. Yazıcı, *XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Anadolu'da Kamu Düzeni ve Subaşılık Kurumu*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara 2009, p.23.

119 Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tablâlleri: Osmanlı Hukukuna Giriş ve Fatih Devri Kanunnameleri*, Fey Vakfı Yayınları, I, İstanbul 1990, p.328.

120 Gerber, *op. cit.*, p.64-65.

121 Gerber, *ibid.*, p.33.

122 Solak-Sak, *op. cit.*, pp.384-385.

123 Jennings, *op. cit.*, p.164.

124 Yaman, *op. cit.*, p.86.

125 *KCR*, no.40, p.7.

In a decree dated April 20, 1703, which he sent to the judge of Konya, he chose Omer Agha as his mutesellim and asked that this be respected in the affairs related to him.¹²⁶ In an edict that Sultan Mustafa II sent to the qadi of Konya, the approval given for the appointment of this mutesellim was announced.¹²⁷

This study, which focuses on the legal representation level of the executive power in the court processes that took place in Konya in a period of eight and a half months, reached clear but inconclusive results in terms of the legal boundaries and working conditions of the two powers.

First of all, the representation of the executive power in the court when necessary was inevitable. In criminal cases that mostly concern the public, bailiffs appointed either by the mutesellim or by the beylerbeyi represented the executive power in court. In this process, there is no record that the beylerbey personally came to the court. In the eight and a half months period, the qadi of Konya, on the other hand, was in his office twice upon the invitation of the governor, in criminal cases that mostly concern the public, and presided over the relevant hearings.

The representation of the umeras in the court did not mean an intervention or weakening of the qadi. The intervention of the executive in the judiciary in the provinces, which is mentioned in some sources, is not entirely correct. At most, it is a follow-up and monitoring process, as permitted by law, of cases in which the executive is somehow involved. Ultimately, it is the qadi who makes the decision.

A certain categorical approach can be applied to the decisions taken in cases where the executive power is directly involved. Qadi has made the right decisions, as shown in the relevant examples, by maintaining the fairness and impartiality of qadis in cases concerning reaya. The fact that one of the parties is the highest executive authority in Konya did not change this approach. When necessary, decisions were made to expose the injustice of the executive representatives. This situation, which is a good example that the judiciary is not interfered with and decides freely within itself, has also created a certain area of freedom in terms of the immunity of the powers.

However, there has been an impression that, in lawsuits filed due to administrative or more political reasons, the qadi, as a member of the judiciary,

126 *KCR*, no.40, p.7.

127 *KCR*, no.40, p.8. For mutesellim's berat, see Yılmaz Kurt, "Çukurova'da Mütesellimlik Uygulaması", *XVIII. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler*, c.III, Ankara 2022, p.1488.

takes decisions that will not question the legitimacy of the executive power. This situation, which can be described as the alliance or reconciliation of the powers, is also compatible with the administrative management methods that the central government expects from both powers. Since pursuing a politics of conflict would not be good for both, the continuation of public service in a defined field of action would thus be guaranteed. Exhibiting such an approach is also a reflection of the administrative flexibility that is often seen in the Ottoman provincial organization.

The effective method that the Ottoman central government found in order not to legally bring the executive and the judiciary against each other was carried out through the *mutesellim*, who was the main assistant of the governor. According to this, the *mutesellim* would act on behalf of the *beylerbey* in cases where he would be tried, and would take the responsibility when necessary. The two hearing texts, which were indeed examined and analyzed, suggest that this may be a planned central government envision. Thus, the judge of Konya would have made the right decisions by not directly facing the executive, but by fulfilling the requirements of the law.

As a result, if we look at the course of the cases and the trials, the representation of the executive has taken place in a usual way. In the cases where the administration was tried, it was always the *reaya* that the *qadi* found right. In two cases where case studies were conducted, the judge used his discretion in favor of the execution despite the death events. This was partly due to the statements given by the imprisoned villagers. Even the way these two cases, which directly concern the administration and point to the executive-judicial reconciliation, are recorded in the minutes is remarkable. Thus, an environment of mutual reconciliation was established between the *qadi* and the *beylerbeyi*, as shaped by the law.

References

Archival Sources

Konya Court Records (KCR), no. 40.

Printed Archival Sources

Akgündüz, A., *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tablilleri: Osmanlı Hukukuna Giriş ve Fatih Devri Kanunnameleri*, I, Fey Vakfı Yayınları, İstanbul 1990.

Solak, İ.-Sak, İ., *Konya Kadı Sicili 39 (1113-1113/1701-1702)*, Konya Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Konya 2016.

(1331), “Tevkiî Abdurrahman Paşa Kanunnamesi”, *Milli Tettebbular Mecmuası*, I/3, pp.497-543.

Research Works

Arık, F. Ş., “Osmanlılar’da Kadılık Müessesesi”, *OTAM*, 8, Ankara 1997, pp.1-72.

Aydın, B.-Günelan, R. (2011), “XVI. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nde Mevleviyet Kadıları”, *Prof. Dr. Şevki Nezih Aykut Armağanı*, Etkin Kitaplar, İstanbul 2011, pp.19-34.

Barkey, K., *Eşkıyalar ve Devlet Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999.

Darling, L., “Innovations in Document Study”, *MESA Bulletin*, 38/1, 2004, pp.61-64.

El-Haj, R.A. A., *Formation of Modern State*, State University Press, New York 1991.

Ekinci, B., “Osmanlı Hukukunda Mahkeme Kararlarının Kontrolü (Klasik Devir)”, *Bellekten*, LXV/244, 2001, pp.959-1005.

Emecen, F. “Osmanlı Taşrasında Saray Bürokrasisi: Şehzade Selim’in Kazayâ Defteri”, *Osmanlı Araştırmaları = The Journal of Ottoman Studies*, 46, İstanbul 2015, pp.213-301.

Erdoğan, M. A., “Karaman Vilayeti’nin İdari Taksimatı”, *Osmanlı Araştırmaları*, XII, 1992, pp.425-430.

Ergene, B.A., *Local Court, Provincial Society and Justice in the Ottoman Empire: Legal Practice and Dispute Resolution in Çankiri and Kastamonu (1652–1744)*, E. J. Brill, Leiden-Boston 2003.

Ergenç, Ö., “Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerinde Bazı Düşünceler”, *VIII. Türk Tarih Kongresi Ankara: 11- 15 Ekim 1976 Kongreye Sunulan Bildiriler*, II, 1981, pp.1265-1274.

Ergenç, Ö., *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2012.

Gerber, H., *State, Society, and Law in Islam Ottoman Law in Comparative Perspective*, State University Press, New York 1994.

- Gökbilgin, T., “XVI. Asırda Mukataa ve İltizam İşlerinde Kadılık Müessesesinin Rolü”, *IV. Türk Tarih Kongresi: Ankara 10-14 Kasım 1948 Kongreye Sunulan Tebliğler*, pp.433-444.
- Heyd, U., *Studies in Old Ottoman Criminal Law*, Oxford University Press, London 1973.
- İpşirli, M., “Beylerbeyi”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 6, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, pp.69-74.
- İpşirli, M., “Ehl-i Örf”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 10, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, pp.519-520.
- İnalçık, H., *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008.
- İnalçık, H., “Şikâyet Hakkı: ‘Arz-ı Hal ve ‘Arz-ı Mahzar’lar”, *Osmanlı Araştırmaları*, VII-VIII, 1988, pp.33-54.
- Jennings, R. C., “17. Yüzyıl Osmanlı Kayseri’sinde Kadının Yargısal Yetkisinin Sınırları” (çev. Muharrem Midilli), *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 34, 2019, pp.153-183.
- Kılıç, O., “Karaman Eyaleti ve Paşa Sancağı Konya’nın Paşaları: 15. Yüzyıldan 19. Yüzyıla Sistematik Bir Analiz”, *İslâm Medeniyeti’nde Konya Uluslararası Sempozyumu Tebliğleri Aralık 2016, Konya*, IRCICA, İstanbul 2018, pp.303-354.
- Kurt, Y., “Çukurova’da Mütesellimlik Uygulaması”, *XVIII. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler*, c.III, Ankara 2022, pp. 1485-1500.
- Midilli, M., “Osmanlı Taşrasında Ehl-i Örf Karşı Kadılar Yahut Kânûn-i Kadîmin Ehl-i Şer‘ Bekçileri (1453-1586)”. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 59, 2020, pp.75-103.
- Oğuzoğlu, Y., “XVII. Yüzyılda Karaman Beylerbeyi ve Mütesellimine İlişkin Bazı Bilgiler”. *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 1, 1981, pp.93-99.
- Ortaylı, İ., “Osmanlı Kadısı’nın Taşra Yönetimindeki Rolü Üzerine”, *Amme İdaresi Dergisi*, 9(1), 1976, pp.95-107.
- Özkaya, Y., “XVIII. Yüzyılda Mütesellimlik Müessesesi”, *Ankara Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 28/3-4, 1970, pp.369-390.
- Özkaya, Y., “Mütesellim”, *DİA*, 32, İstanbul 2006, pp. 203-204.
- Pakalın, M.Z., *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. II, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1983.
- Pierce, L., *Ahlak Oyunları 1540-1541 Osmanlı’da Ayntab Mahkemesi ve Toplumsal Cinsiyet ve Mahkeme*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 2005.
- Singer, A., *Kadılar, Kullar, Kudüslü Köylüler*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008.

- Şimşek, Fatma, *Anadolu Sancaklarında Mütesellimlik Kurumu (XVIII. Yüzyıl)*, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Antalya 2010.
- Tamdoğan, I., “Qadi, Governor and Grand Vizier Sharing of Legal Authority in 18th Century Ottoman Society”, *AJAMES*, 27/1, 2011, pp.237-257.
- Tekgül, N., “Some Comments on the Role of the Ottoman “Eyalet Divanı” in the Classical Period”, *Forms and Institutions of Justice Legal Action in Ottoman Context* (ed.Yavuz Aykan-Işık Tamdoğan), OpenEdition Books, İstanbul 2018, pp.19-35.
- Uzunçarşılı, İ.H., *Osmanlı Devletinin İlimiye Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988.
- Weber, M., *Economy and Society*, Harvard University Press, Cambridge- Massachusetts 2019.
- Yaman, T.M., “Osmanlı İmparatorluğu Teşkilatında Mütesellimlik Müessesesine Dair”, *Türk Hukuk Tarihi Dergisi*, 1, 1941-1942, pp.75-105.
- Yazıcı, M., *XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Anadolu’da Kamu Düzeni ve Subaşılık Kurumu*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara 2009.
- Yücel, Y., “XVI-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı İdari Yapısında Taşra Ümerasının Yerine Dair Düşünceler”, *Bellekten*, XLI/163, Ankara 1977, pp.495-506.

Kıbrıs'ın İngiltere'ye Geçici Olarak Devrine Giden Süreçte İngiliz Parlamentosu ve Kamuoyundaki Tartışmalar

Gül Çakır¹

Özet

1571 yılından itibaren Osmanlı imparatorluğunun egemenliğinde olan Kıbrıs, 19. Yüzyılın sonlarına yaşanan bir dizi krizin ardından imparatorluğun elinden çıkmıştır. 93 Harbi olarak bilinen 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan yenik çıkan Osmanlı İmparatorluğu'nun topraklarının bir kısmı Ayastefanos Antlaşması ile Rus tehlikesi altına girmişti. Osmanlı'nın başkenti ve Doğu topraklarının Rus tehlikesi altında olması, Balkanlardaki Rus baskısı İngiltere'yi telaşlandırmıştı. Hindistan'ın, Akdeniz'in ve Avrupa'nın geleceği açısından kendisine yeni misyon yükleyen İngiliz yönetimi yeni politik arayışlar içindeyken Kıbrıs'ı askeri üs olarak kullanma talebi ile dünyada büyük bir sansasyon yaratmıştı.

Ayastefanos Antlaşması'nı geçersiz kılmak üzere Berlin'de kongrenin toplanmasında öncülük eden İngiltere, Osmanlı ile ilgili politikalarında yeni bir döneme girmişti. 4 Haziran 1878 Kıbrıs Sözleşmesi ile İngilizler, Osmanlı topraklarında olası bir Rus saldırısına karşı Osmanlı'ya yardım etme sözü vermiş bu sözü yerine getirmek için de Kıbrıs'ı üs olarak kullanmak istemişlerdi. 1 Temmuz 1878'de ek bir anlaşma ile İngilizler geçici olarak Kıbrıs'a yerleşme hakkını elde etmişti. Bu süreçte İngiliz Başbakanı Beaconsfield, İngiliz Parlamentosunda liberal kanat tarafından büyük bir eleştiriye maruz kalmıştı. Parlamentodaki liberallerin genel savları şöyledi. Kıbrıs Sözleşmesi, İngiltere'ye yerine getirilmesi zor sorumluluklar yükliyordu. Sözleşmenin İngiliz kamuoyunun önüne sunulmadan el altından yapılması doğru bir yöntem değildi. İngilizlerin Kıbrıs'a yerleşiminin barışçıl bir siyasetin ürünü olmadığına kanaat getiriliyordu. Bu proje İngiltere'ye maliyet ve ciddi yükümlülükler getirecekti. Ada ile ilgili kararlar alınmadan önce yeterli

1 Öğrt. Gör. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, gul.karacaer@deu.edu.tr

araştırma yapılmadığı da düşünölmekteydi. Yönetimin emperyalist bir yaklaşım ile topraklarına toprak kattığı ima ediliyordu. Parlamento ve basın buluştuğu ortak noktaların bir kısmı bunlardı. İngilizlerin adaya çıkmaları ile birlikte muhalefetin öngörülerindeki haklılığı bir bir ortaya çıktı. İngilizlerin Kıbrıs'a gelişi ile istenilen hedeflerine ulaşamadılar. 1880 yılında Liberallerin iktidara gelmesi ve Mısır'ın işgali ile Kıbrıs'ın İngiltere için istenilen hedefe bir uygunluğu kalmadı. Fakat İngilizlerin Kıbrıs'a yerleşimine karşı çıkan Liberaller, iktidara geldiklerinde Kıbrıs'tan da çıkmadılar ve Osmanlı İmparatorluğu'na geri vermediler.

Giriş

Kıbrıs tarih boyunca birçok devletin önem verdiği ve hâkimiyet kurmak istediği bir ada olarak bilinmektedir. Akdeniz'de yer alan ve stratejik açıdan tarih boyunca birçok devlet tarafından kıymetli görölen adada hâkimiyet kurmak için tarihin çeşitli zamanlarında askeri ve siyasi çekişmeler yaşanmıştı. Kıbrıs, coğrafi konumundan dolayı Doğu Akdeniz'de ileri bir karakol görevi üstlenirken Avrupa'ya yapılan deniz ticaretinde de bir uğrak yeri olmuştu. Jeopolitik konumundan dolayı çevresinde bulunan devletler açısından önemli bir güvenlik merkezi olarak da algılanmıştır.²

Osmanlı Devleti, 1571 yılında Kıbrıs'ı Venediklilerden almış ve Doğu Akdeniz'de kesin bir egemenlik kurmuştur. Böylece Anadolu, Mısır ve Suriye ticaret yollarının kesiştiği alan uzun bir süre Türk hâkimiyetinde kalmıştı.³ Geniş bir coğrafyaya sahip olan Osmanlı İmparatorluğu, 19. yüzyılda önemli ölçüde toprak kayıpları yaşamıştı. İmparatorluğun söz konusu yüzyılda kaybettiği topraklardan bir tanesi de Kıbrıs adası idi. 1877-1878 yıllarında Rusya ve Osmanlı Devleti arasında yaşanan ve 93 Harbi olarak bilinen savaştan sonraki siyasi ve askeri gelişmeler Kıbrıs'ın Türk hâkimiyetinden çıkmasına yol açmıştır. Osmanlı Devleti 93 Harbi'ndeki ağır bir mağlubiyeti neticesinde Ayastefanos ya da Yeşilköy olarak bildiğimiz anlaşmayı imzalamak zorunda kalmıştır.

“Antlaşmanın Rusya'ya büyük kazançlar sağladığını değerlendiren Avrupalı büyük güçler, Balkanların ve Yakın Doğu'nun yeniden şekillendirilebilmesi amacıyla Almanya Başbakanı Otto von Bismarck'm daveti üzerine Berlin'de çok uluslu bir konferans düzenlenmesini kabul etmişlerdir. Yeşilköy Antlaşması'nın yerine Berlin Konferansı'nda imzalanan antlaşma ile Almanya haricindeki bütün devletler Osmanlı Devleti'nden toprak almış, Balkanlarda başta Bulgaristan

2 İsmail Şahin, “İngiltere'nin Akdeniz Siyasetinde Kıbrıs(1580-1878)”, *Asia Minor Studies-İnternational Journal of Social Sciences*, C.4, S.7, Ocak 2016, s.150.

3 Yusuf Serdar Demirtaş, “Doğu Sorunu”ndan “Yeni Büyük Oyun”a, *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi(ATAD)*, Yıl 2019, S.31, s.3.

Prensliği olmak üzere yeni devletler oluşturulurken mevcut olanlar sınırları değiştirilerek bir kez daha tanınmıştır. Büyük Britanya İmparatorluğu temsilcileri Disraeli ve Lord Salisbury, konferans öncesi Osmanlı Devleti ile yaptıkları anlaşma sonucu, Kıbrıs'ı Büyük Britanya İmparatorluğu'nun koruması altına almışlardır”⁴

İngilizlerin Kıbrıs'ı ele geçirme isteği Ayastefanos Antlaşması'nın imzalanmasından önce kazanılmıştı. Rusların Osmanlı İmparatorluğu'na kabul ettirdikleri söz konusu anlaşma sonucunda İngiltere'nin Akdeniz'de ve Doğu'daki menfaatleri zedelenmiş, İngiliz hükümeti bu yeni ve olumsuz koşulların değişmesi için Osmanlı İmparatorluğu'na dönük politikalarını en başta Kıbrıs üzerinden yenilemişti. İngiliz idarecilerinin Kıbrıs'ı alma isteği ve Osmanlıya yönelik geliştirilen yeni politikaları, İngiliz parlamentosunun gündeminde yer tutmuş ve gerek İngiliz kamuoyunda gerekse parlamentoda yeni fraksiyonlar belirmişti.

Rusya'nın Kırım Savaşı sonrasında yayılım alanını Asya'ya doğru genişleterek stratejik açıdan kıymetli yerleri ele geçirmesi İngilizlerin dikkatini çekmiş ve onları rahatsız etmişti. Rusya, İran ve Afganistan'a doğru bir yayılma içerisine girince İngilizler, kendileri için hayati öneme sahip olan Hindistan için ciddi kaygılar duymaya başlamışlardı. Bunun üstüne 1877-78 Osmanlı- Rus Savaşı'nın sonuçları da eklenince İngiltere, sömürge yolları ve kendi çıkarları için yeni politikalar üretmeye başlamıştı. Ruslar, Ayastefanos Antlaşması ile Doğu Anadolu, Balkanlar ve Boğazlar üzerinde etkin bir güç olacaktı. Osmanlı İmparatorluğu'nu, Büyük Britanya'yı ve Avrupa'yı yakından ilgilendirecek yeni sorunlar belirmişti. Bu nedenle İngiltere, Yakındoğu'da önlem amaçlı bir askeri üs araştırmasına girişmişti. *“Ayastefanos Antlaşması'nın ortaya koyduğu yeni şartlar, İngiltere'nin etkin ve fiili olarak artık bölgede olması gerektiği düşüncesini, İngiliz Kabinesi'nde tartışmaya açmıştır. Tartışmaların neticesi bir neticesi olarak, Salisbury 21 Mart 1878 tarihinde Disraeli'ye yazdığı mektubunda, Kıbrıs ve Limni gibi iki deniz üssünün ele geçirilmesini ve geçici olarak da İskenderun'un İngiltere tarafından işgalini önermiştir. Limni, Kıbrıs ve İskenderun'un ele geçirilmek istenmesinin başlıca nedeni Rusya'nın, Boğazlar ve Türkiye'nin doğusu üzerinden Akdeniz'e yayılmasını engellemek düşüncesine dayanıyordu. Fiili olarak Akdeniz'de güçlenmek politikası doğrultusunda 27 Mart 1878 tarihinde Disraeli, Hindistan'dan Malta'ya asker kaydırılması ve Akdeniz'de bir üs aranması konusunda bakanların olumlu görüşünü almayı başarmıştır. Bu fikre karşı çıkan tek isim Dışişleri Bakanı Derby olmuş, ancak O da alınan bu kararın ardından istifa etmiştir”⁵* Salisbury, Rusya ile fiili

4 A.g.e., s.9.

5 İsmail Şahin, “İngiltere'nin Akdeniz Siyasetinde Kıbrıs (1580-1878)”, *Asia Minor Studies*, C.4, S.7, Ocak 2016, s.166,167

bir savaşı önermeyerek barışçıl yollardan çözüm önerilerini sunmuştu.⁶ İngiltere, Fransa'nın düşmanlığını çekmemek için diğer seçenekleri eleyerek Kıbrıs'a askeri üs amaçlı yerleşme fikrinde karar kılmıştı.⁷ Başbakan Disraeli, Kraliçeye gönderdiği bir mektupta şunlardan bahsediyordu: Osmanlı, Kıbrıs'ı İngiltere'ye bıraktığı takdirde, Rus tehdidine karşı Osmanlı topraklarını koruyacak bir savunma anlaşması imzalanacaktı. İngiltere, Kıbrıs'ı elinde tutarak Akdeniz'de güçlenecek hem de İngilizlerin Hindistan üzerindeki gücü artacaktı. Osmanlı İmparatorluğu, Rus saldırılarına karşı tampon bir devlet görevi görecekti.⁸

Bu çalışmada İngiltere'nin Kıbrıs'a geçici olmak koşuluyla girme talebinin İngiliz Parlamentosu'nda ve kamuoyunda yarattığı tartışmalar irdelenecektir. Çalışmada esas kaynağı İngiliz Parlamento belgeleri ve İngiliz yayınları oluşturmaktadır. Çalışmada konu ile ilgili yerli ve yabancı eserlere de yer verilmiştir.

1.Kıbrıs'ın İngiltere'ye Geçici Olarak Devrine Giden Süreç

Rusya 24 Nisan 1877 tarihinde Osmanlı İmparatorluğu'na karşı 93 Harbi olarak bilinen savaşı açtı. Bu savaşla Ruslar, Balkanlar ve Asya'da Osmanlı İmparatorluğu'na darbe vurmaya niyetinde idi. Orta Asya, Kafkaslar, İstanbul Boğazı, Balkanlar ve Karadeniz gibi önemli noktalarda Osmanlı İmparatorluğu'nu zor duruma sokarak tarihi emellerini(sıcak ve açık denizlere inmek) gerçekleştirmek isteyen Rusya, 93 Harbi ile Osmanlı İmparatorluğu'nu yenilgiye uğrattı. Bu yenilginin neticesinde Osmanlı İmparatorluğu, savaşı durdurarak 1856 Paris Antlaşması'na imzasını koyan devletlere başvuruda bulunmuş, Rusya ile arasında arabuluculuk yapmalarını talep etmişti. Bu süreçte Rusya, Osmanlı ve İngiltere arasında bir dizi siyasi ve askeri krizler yaşanmıştı. Nihayetinde Rusya ve Osmanlı arasındaki bu savaş 3 Mart 1878 tarihinde Ayastefanos Antlaşması ile sonlanmıştı. Bu antlaşma ile Osmanlı İmparatorluğu büyük topraklar kaybederken Rusya, Balkanlar ve Doğu Anadolu'daki bazı yerlere yerleşmiş oluyordu. Söz konusu antlaşma ile Sırbistan, Karadağ, Romanya Osmanlı İmparatorluğu'ndan koparak bağımsızlaşıyor, Bulgaristan ise Osmanlı İmparatorluğu'na bağlı özerk bir prenslik statüsü kazanıyordu. Osmanlı İmparatorluğu'na ait Kars, Ardahan ve Batum da Rusya'nın oluyordu. Rusya'nın söz konusu anlaşma ile büründüğü

6 Salahi R. Sonyel, "In the Light of British Foreign Office Documents: How Abdulhamit, the Ottoman Sultan, Leased Cyprus to Britain within Forty-Eight Hours", *Belleten*, Ankara 1978, C.XLII, s.745,746.

7 Fransız & İngiliz ilişkileri ve Kıbrıs için Bkz. Sonyel, A.g.e., s.754,755.

8 George Earle Buckle, William Flavelle Monypenny, *The Life of Benjamin Disraeli Earl of Beaconsfield*, The Macmillan Company, New York, 1920, s. 293,294.

avantajlı durum Avrupa’da bir takım devletler için dezavantajlı durumlar yaratmıştı. Ruslar, bu antlaşma ile Ege Denizi’ne çıkmış, Doğuda elde ettiği topraklar ile de diğer devletler açısından Ortadoğu ve Basra üzerinde tehdit unsuru haline gelmişti.⁹ İngiltere ve Avusturya, Rusya’nın bu anlaşma ile elde ettiği avantajlardan oldukça rahatsız olmuştu. İngilizler, Ayastefanos Antlaşması ile gelinen bu yeni durumda Rusya’nın kendi çıkarlarına zarar vereceğini düşünmekteydiler.¹⁰ Özellikle Akdeniz ve Hindistan’daki ticari çıkarlarının zarar göreceği ve bölge güvenliğinin tehlikeli hale geleceğinden endişelenmekteydiler. Rusya’nın Balkanlar’daki etkisini azaltmak isteyen ve Rusların politikalarından endişe duyan Avusturya, Ayastefanos Antlaşması’nın değiştirilmesi için Almanya ve İngiltere’ye başvurmuş ve Avrupalıların bir kongrede bu konu için bir araya gelmelerini önermişti.¹¹ Avusturya’nın bu önerisine İngiltere’den olumlu cevap gelmişti. Bu arada İngiltere’de Mart 1878’de bir takım askeri hazırlıklar yapılmıştı. İngiltere, Hindistan’daki birlikleri Akdeniz’e kaydırmıştı. Bu süreçte Osmanlı İmparatorluğu ise bir çıkmaza girmişti. Büyük devletlerden umduğu yardımı bulamamış, yalnız kalmıştı. Sadece İngiltere, Osmanlı İmparatorluğu’na siyasi destek olmak adına yakın ilişki kurma yolunu tercih etmişti. Ancak İngilizlerin, Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili geliştirdiği yeni siyasetin birçok boyutu vardı.

*“İşte bu sıralarda İngiltere, Berlin Kongresi’nde Osmanlı Devleti’ne yardım etmek, buna karşılık da Kıbrıs’ın kendisine verilmesi isteğiyle ortaya çıktı. İngiltere, Mısır ve Doğu Akdeniz ile XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren yakından ilgilenmeye başlamıştı. XIX. Yüzyılın başlarında ise; İngilizler arasında, bu bölgede stratejik önemi büyük olan Kıbrıs’ı ele geçirme düşüncesi belirmişti.1869 yılında Süveyş Kanalı’nın açılması, bu düşünceyi daha da güçlendirdi. Ancak bunun uygulama alanına konması, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ve Ayastefanos Antlaşması ile ortaya çıkan yeni ve kritik durumun sonucunda olmuştur”.*¹²

Londra Hükümeti tarafından İstanbul İngiliz elçisine gönderilen telgrafta Kıbrıs’ı alma konusundaki sebepler açıklanmıştı. Buna göre; Osmanlı’nın Doğu illerini alan Rusya’nın bu bölgedeki halkı ayaklanmaya teşvik edecek, Osmanlı’nın Ortadoğu ve Anadolu’daki hâkimiyeti sarsılacaktı. İngiltere, Osmanlı’nın Asya’daki hâkimiyetinin devamı için bölgedeki Rus tehlikesine karşı garanti verebilirdi. Fakat bu garantiyi yerine getirebilmek için Kıbrıs’a

9 Ayrıntılı Bilgi için Bkz. Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih*, Filiz Kitabevi, İstanbul,2000, s.340-347.

10 Yuluğ Tekin Kurat, “Ayastefanos Buhranı İle İlgili Vesikalar”,*Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.4, S.6, 1996, s.502.

11 Mithat Aydın, “1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı’nda Avusturya Diplomasisi”,*Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 2018, 5/18, s.174.

12 Rifat Uçarol, A.g.e., s. 349.

sahip olması gerekliydi. Rusya Doğu'daki illeri Osmanlı'ya geri verirse İngiltere, Kıbrıs'tan çıkacaktı.¹³

İngiltere, 25 Mayıs 1878 tarihinde Rusya'ya karşı savunma ittifakı kurmak için Osmanlı'ya başvurmuş, Kıbrıs'ı üs olarak kullanmak üzere kendisine verilmesini istemişti. İngiltere, Osmanlı İmparatorluğu ile ortak bir savunma antlaşması yapılmasını istemişti.¹⁴ 4 Haziran 1878 tarihinde İstanbul'da Kıbrıs Konvansiyonu yapıldı. İngilizler, tekliflerinin Osmanlı İmparatorluğu tarafından kabul edilmemesi durumunda Berlin Kongresi'nde barış şartlarını değiştirmede yardımcı olmayacakları ve Kıbrıs'ı donanmalarıyla alacaklarını bildirerek Kıbrıs Konvansiyonu'nun imzalanma sürecini hızlandırmışlardı.¹⁵ Anlaşma ile:

- 1) *Rusya, Osmanlı Devleti'nin Doğu Anadolu'da kesin bir barış sözleşmesiyle saptanacak topraklarına saldırarak olursa, İngiltere buraları silahla savunmak üzere Osmanlı Devleti ile işbirliği yapacaktı.*
- 2) *Osmanlı Devleti, Doğu Anadolu'da Hıristiyanların bulunduğu yerlerde, ileride İngiltere ile aralarında kararlaştırılacak istahatı uygulayacaktı.*
- 3) *Osmanlı Devleti, İngiltere'ye bu yükümlülüklerini yerine getirebilmesi amacıyla, Kıbrıs'ı tahsis edecek ve buraya asker yerleştirerek yönetmesini kabul edecekti.*
- 4) *Bu anlaşma en geç bir ay içinde onaylanacaktı.*¹⁶

Kıbrıs Konvansiyonu ile İngilizler, belirlenen koşullar kapsamında Osmanlı topraklarına Rus saldırısı olduğunda Osmanlı İmparatorluğu'na askeri yardım yapacaktı. Bu görevi de yerine getirmesi için Osmanlı İmparatorluğu, Kıbrıs'ı İngilizlere verecekti. Kıbrıs'ın İngiltere'ye devri geçici idi. Fakat daha Berlin Antlaşması imzalanmadan Kıbrıs'ın sahibi değişmişti. 4 Haziran 1878 Kıbrıs Anlaşması'na 1 Temmuz 1878'de ek bir anlaşma eklendi.¹⁷ Altı maddeden oluşan bu anlaşmanın bir maddesinde: “*Rusya, Kars'ı ve son savaşta Doğu Anadolu'da işgal etmiş olduğu diğer yerleri Osmanlı*

13 Çoruhluzâde Mahmud Celeleddin Paşa, *Mirat-ı Hakikat*, C:III, Nşr.Şemseddin Ziya, Dersaadet(İstanbul), R 1327/1911, s.132-135.

14 Ali Satan, “Yeni İngiliz Belgeleri Işığında Kıbrıs ve Önemi”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 2004, S.6, s.56.

15 Heinz A. Richer, “The Grand Game and Britain's Acquisition of Cyprus”, *Çanakakale Araştırmaları Türk Yılı*, Güz 2014, S.17, s.90.

16 Uçarol, A.g.e., s.351., Rifat Uçarol, *1878 Kıbrıs Sorunu ve Osmanlı-İngiliz Anlaşması (Ada'nın İngiltere'ye Devri)*, İstanbul 1998, s.61.

17 4 Haziran 1878 tarihinde İngiltere ile imzalanan Kıbrıs Mukavelenamesi'ne yapılan altı maddelik zeyiname sureti için bkz. BOA, Yer:41-149, Kurum:Y.EE., Belge Tarihi: H. 06.04.1327.

Devleti'ne geri verdiği takdirde, Kıbrıs Adası İngiltere tarafından boşaltılacak ve 4 Haziran tarihli sözleşmenin hükmü kalmayacaktır".¹⁸ Bu madde ile Osmanlı İmparatorluğu, Kıbrıs'ı İngiltere'ye geçici olarak verdiğini resmiyete bağlıyordu.

"1 Temmuz'da Sadrazam Saffet Paşa ile İngiliz elçisi Henry Layard arasında yapılan ek anlaşma ile Kıbrıs'ın idaresi ve asker yerleştirilmesi ile ilgili şartlar açıklığa kavuşturulmuştur. Buna göre şer'i mahkemeler Müslüman halkın hukuki işlerine bakmayı sürdürecektir, dinî vakıflara ait mallar İngiltere ve Osmanlı hükümetlerince tayin edilecek memur vasıtasıyla ortaklaşa yönetilecek, İngiltere idari masraflar çıktıktan sonra gelir fazlasını her yıl Osmanlı hükümetine ödeyecek, bu rakam ortalama 22.936 kese üzerinden hesaplanacak, Osmanlı hükümeti Kıbrıs'ta bulunan devlet ve padişaha ait malları serbestçe işletebilecek, bundan sağlanan paralar ada gelirinden hariç sayılacaktır. Böylece Kıbrıs'taki statü Osmanlı egemenliğinin sürekliliği esasına dayandırılıyor, mali hak ve çıkarlarıyla Türk halkının hukuki düzeninin korunması güvence altına alınmaktadır".¹⁹

12 Temmuz 1878 tarihinde İngiltere, Kıbrıs'a asker çıkararak adanın yönetimini eline aldı. 15 Temmuz'da Osmanlı Sultanı II. Abdülhamit, söz konusu anlaşmayı ve ekini tanıdı. Osmanlı yönetimi aynı gün İngiliz Elçisi Henry Layard'dan bir senet aldı. Bu senet Osmanlı İmparatorluğu'nun Kıbrıs üzerindeki haklarını belirlemekteydi.²⁰

13 Haziran'dan 13 Temmuz 1878'e kadar süren Berlin Kongresi'nde tüm Avrupa devletleri bir araya gelmişti. Sonuç biri hariç tüm katılımcılar için memnun edici görünmüştü. O da İngiltere idi. Büyük güç çıkarları galip gelmişti. İngilizler, bu anlaşma ile Rusları Akdeniz'den püskürtmeyi başarmıştı. Bu nedenle Kıbrıs'ı almak için bir gerekçe kalmamıştı.²¹

2. Kıbrıs'ın İngilizlere Geçici Olarak Devri Konusunda İngiliz Parlamentosundaki Tartışmalar

Kıbrıs'ın Osmanlı İmparatorluğu'nun elinden çıktığı dönemde Birleşik Krallık'ta Kraliçe Victoria saltanat sürmekteydi. Bu dönemde Britanya siyasetinin belirlenmesinde önde gelen politikacılardan biri ise Benjamin Disraeli idi. Benjamin Disraeli, muhafazakâr partide de oldukça etkili bir isim

18 Uçarol, A.g.e, s.67-68.

19 Halil Fikret Alasya, "Kıbrıs", *TDV Ansiklopedisi*, C.25, Ankara 2002, s.380-383. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kibris>

20 Rıfat Uçarol, *Siyasi Tarih*, Filiz Kitabevi, İstanbul, 2000, s.353.

21 H.A. Richer, A.g.e., s.90.

idi.²² Başbakan Disraeli, Kıbrıs'ın İngiltere'nin kontrolüne geçtiği dönemde İngiltere'de bu süreci yöneten önemli bir aktör olarak karşımıza çıkmaktadır.

1878'de Kıbrıs'ın İngilizlerin kontrolüne geçmesine yol açan iki ana gelişme vardı. Bunlar birçoğu halen Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olan Balkanlar'daki halklar arasında artan milliyetçi huzursuzluk ve "Büyük Oyun" olarak bilinen Büyük Britanya ve Rusya'nın küresel rekabeti... Bu aynı zamanın en büyük deniz gücü ile en büyük kara gücü arasındaki rekabetti. Ruslar, Büyük Petro'dan beri buzsuz bir liman elde etmeye çalışıyorlardı. İngilizler ise bu çabayı sınırlamak için ellerinden geleni yaptılar. Bu çatışma 19. yüzyıl boyunca diğer devletler tarafından çok iyi biliniyordu. Bu çatışmanın 1878'e kadar Kıbrıs üzerinde herhangi bir etkisi olmadı. Ancak bu sefer durum farklılaşmıştı. 93 Harbi'nden sonra Osmanlı Devleti ile Rusya arasında imzalanan Ayastefanos Antlaşması İngiliz çıkarları için bir felaketti. Birçok bölgesel değişiklik arasında Büyük Bulgaristan'ın yaratılması da vardı. Batıda Ohri Gölü, kuzeyde Tuna, doğuda Karadeniz, güneydoğuda neredeyse Edirne'ye ve güneyde Ege'ye kadar uzanan bu yeni devletin varlığı herkes için bir kışkırtıcı bir nitelikteydi. "Canavar" olarak adlandırılan devlet ancak bir Rus uydusu olarak hayatta kalabilecekti. Dolaylı olarak Rusya'nın Akdeniz'e kıyası olan bir devlet haline gelmesi İngilizler için bir kâbus olacaktı. Rusların Karadeniz'deki Batum limanını ve stratejik açıdan önemli olan Kars, Ardahan ele geçirmesi durumu daha da kötüleştirmişti. Rusya açıkça Mezopotamya'ya doğru ilerliyordu ve İskenderun'a doğru bir ilerleme artık göz ardı edilemezdi. Aynı zamanda Boğazlar da Rusların insafına kalmıştı. Bu nedenle Londra'da alarm zilleri çalmıştı. Bu barış anlaşması İngiltere'nin Hindistan'a giden yolunu, İmparatorluğun "Yaşam Hattını" tehdit ediyordu. Disraeli'nin gözünde bu anlaşmanın baştan sona gözden geçirilmesi gerekiyordu.²³

Beaconsfield Kontu (Benjamin Disraeli), 18 Temmuz 1878'te parlamentoda yapılan toplantıda Ayastefanos Antlaşması'nın Avrupa'nın bağımsızlığı için tehlikeli ve İngiliz çıkarlarına zarar verecek bir duruma yol açtığını ifade etmişti. Bu durum İngilizler için endişe verici ve güvensizlik duygusunu besleyici bir nitelikteydi. Ona göre; Berlin Kongresi ve İstanbul Sözleşmesi ile Ayastefanos Antlaşması değiştirilmişti. Anlaşmada yapılan düzenleme ve değişiklikler ile Avrupa'nın bağımsızlığına yönelik tehlike ortadan kalkmıştı. Beaconsfield, Ayastefanos ile Bulgaristan'ın bağımsızlaşmasını tehlikeli bir gelişme olarak algılamıştı. Beaconsfield, İngiliz parlamentosunda bu duruma açıklık getirmişti. Anlaşma ile Bulgaristan'ın

22 <https://www.britannica.com/biography/Benjamin-Disraeli/Conservative-leader>

23 H.A. Richer, A.g.e., s.88.

toprakları çok genişliyor, Karadeniz ve Ege'de limanlara sahip oluyordu. Ona göre; antlaşma ile yapılan toprak dağıtımı İstanbul'u Makedonya ve Trakya illerinden ayırmıştı.²⁴ Bu durum Rusya'nın menfaatleri ile örtüşüyordu.

İngiltere yönetimi, bu anlaşma ile Balkanların dolaylı olarak Rus kontrolüne girmesini tehlikeli bir durum olarak değerlendirmekteydi. Onlara göre Ruslar, Balkanlar üzerinde kontrolü sağlayarak İstanbul'u baskı altına almıştı. Bu nedenle hükümet kendi çıkarları için Rusya'ya karşı Osmanlı yönetimine yardım etmek istiyordu. Peki, söz konusu yardımın gerekçesi ne idi? Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü korumak mı? Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü koruma bahanesi ile Kıbrıs gibi stratejik açıdan değerli Osmanlı topraklarını ele geçirerek sınırlarını genişletmek mi? Rusya'nın İngiliz dominyonlarındaki olası tehdidini ortadan kaldırmak mı? Avrupa siyasetinin belirlenmesinde etken güç olmak mı? Görünen o ki muhafazakâr yönetim, Berlin Kongresi'nin toplanmasına öncülük ederek Ayastefanos'u geçersiz kılmanın Avrupa ve Asya'da çıkacak krizleri bir nebze defettiğine inanmış ve bu yönde bir algı yaratma çabasında olmuştu. İngiliz hükümeti, Rusya'ya karşı kendi çıkarlarını korumak için Kıbrıs'ı alma konusunda oldukça kararlıydı.

İngiliz Hükümeti, Ayastefanos Antlaşması'nın tatmin edici bir şekilde ortadan kaldırıldığını ve daha fazla kan dökülmeden barışın korunduğunu İngiliz kamuoyuna duyurmuştu. Beaconsfield ve Dış İşleri Bakanı Lord Salisbury, İngiliz parlamentosunda Berlin Kongresi ve Kıbrıs Anlaşması hakkında bazen ölçülü bazen de sert bir muhalefet ile karşı karşıya gelmişti.²⁵ Muhafazakârlar ve liberaller yani her iki taraf da Kıbrıs Sözleşmesi'nin gündeme getirdiği konularda en ağır silahlarını devreye sokmuşlardı. Muhalefet, sözleşmeye karşı güvensizlik ve şüphe duyguları beslemekteydi. Muhalefetin eleştirilerinin merkezinde hükümetin üstlendiği yükümlülüklerin mahiyeti, bölgede izleyeceği politika ve Kıbrıs'ın coğrafi özellikleri konusundaki muğlak durum bulunmaktaydı. Basın ve parlamento şu sorulara cevap aramaktaydı: İngiltere'nin Rusya'ya karşı Türkiye'yi koruma sözü gerekli ve akılcıca bir politika mı? Kıbrıs sahip olduğu konumuyla askeri ve deniz istasyonu olarak uygun mu ve değerli mi? Türkiye'nin reform vaadi her şeye değer miydi? İngiltere, Asya Türkiye'sinde²⁶ reformların gerçekleştirilme sorumluluğunu üstlenmekte haklı mıydı?

24 3 Hans ,18 July 1878, Volume: CCXLI (241), 1753-1755

25 Dwight E. Lee, *Great Britain and The Cyprus Convention Policy of 1878*, Cambridge Harvard University Press, London 1934, s.110.

26 Bu dönemde Anadolu toprakları için İngilizler, Asiatic Turkey kelimesini kullanmışlardır. Bu çalışmada Asya Türkiye'si olarak ifade edilen toprak parçası Osmanlı Devleti'nin Anadolu özellikle Doğu Anadolu'dur

Hükümet, Kıbrıs Sözleşmesi'ni savunurken şu varsayımlardan yola çıkmıştı: Rusya'nın Asya Türkiye'sine daha fazla tecavüzünün engellenmesi gerekiyordu. Bu da İngilizlerin Hindistan'daki varlığı için çok önemliydi. Olası bir Rus saldırısında Osmanlı Hükümeti kendini tek başına savunamayacak kadar zayıftı. İngiltere'nin görevi padişahın pozisyonunu güçlendirmektir. Asya topraklarındaki siyasi ve ekonomik koşulları iyileştirerek, Türkiye'yi kendini daha iyi savunacak bir konuma getirmek gerekli idi. İngiltere, bu sorumluluğu alırken bunu sadece kendi adına ve bencilce bir yaklaşımla üstlenmediğini dile getirmekteydi. Emperyalist baskılar sonucu Osmanlı topraklarının savunulması gerekiyordu. Bölgede savunmanın sağlanması ve bölgenin medenileştirilmesi ticari açıdan da tüm dünyanın yararına olacaktı. Bu amaçları hayata geçirmek için de Kıbrıs muazzam bir konuma sahipti.²⁷

Kıbrıs'ı alma hareketinin kökeni Akdeniz ile ilgili değildi. Kıbrıs'ı alma düşüncesinin kökeni Hindistan kaynaklıydı. Hükümet, İngiliz İmparatorluğu'nun devamı ve barış içinde muhafazası için gerekli görülen bir adım attıklarını iddia etmekteydi. Kıbrıs'ı almanın herhangi bir sorun veya savaş durumu yaratmayacağına inanmaktaydı. Burada özellikle Fransızlarla bir sorun yaşanacağı düşüncesi parlamentoda dile getirilmiş olmalı ki o, bu konuda İngiltere ve Fransa arasında bir kıskançlık olmayacağı hükümet tarafından iddia edilmişti. Çünkü yönetim, Kıbrıs'ı ele geçirme hareketini Akdeniz hâkimiyetinden öte Hint hâkimiyetine indirgemekteydi. İngiliz İmparatorluğu'nun Hint hâkimiyetinin sürdürülmesi ve bölgedeki huzurun sağlanması için bu gerekli görülmüştü. Beaconsfield Kontu, parlamentoda yaptığı konuşmada Osmanlı meclisinin İngilizlerin Kıbrıs'ı işgal etme amacını yanlış anlamasından çekindiklerini ve Türkiye ile samimi ilişki kurmak istediklerini ifade etmişti. Kont, İngiliz Hükümeti ile Türkiye halkı arasında yakın ilişkileri teşvik etme amacında olduklarını belirtmişti. Ona göre; İngiltere'nin bu hareketteki amacı savaş ile ilgili değildi. Bu hareketi barışın ve medeniyetin operasyonları olarak ifade etmişti. Diğer taraftan da savaştan korkmak için hiçbir nedenlerinin olmadığını ifade etmekten geri kalmamıştı. İngiltere'nin bu konudaki güç göstergesinin kaynağı ise sahip olduğu deniz kuvvetleri idi. Ona göre Britanya İmparatorluğu özgürlük, doğruluk, adalet imparatorluğu idi.²⁸ Bu iddialar İngiliz basınında "*The Times*" gazetesi tarafından desteklenmişti. *The Times*'a göre İngiltere'nin Türkiye'nin geri kalan topraklarının yönetimi üzerinde düzenleyici bir yetki

27 A.g.e., s.112,113.

28 3 Hans ,18 July 1878, Volume: CCXLI (241), 1774.

kullanması gerekiyordu. Böylece Türkiye'nin daha fazla dağılmasına engel olunacaktı.²⁹

Beaconsfield, parlamentoda lordlara Berlin Kongresi'nin Ayastefanos'un meydana getirdiği yapıya nasıl etki ettiğini anlatırken yeni siyasi haritanın çizilmesinde kendi hükümetinin başarısından pay biçmekteydi. Ona göre; Berlin Kongresi ile Balkanların siyasi haritasında büyük değişiklikler yapılmıştı. Ayastefanos ile kurulacak Büyük Bulgar Devleti'nin topraklarının üçte ikisi Osmanlı sultanına geri verilmişti.³⁰ Beaconsfield, parlamentoda İngilizlerin, Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili siyasetinin ülkeyi bölmeye yönelik olmadığını ifade etmişti. Ona göre; İngiliz Hükümeti Türkiye'nin bölünmesine karşı direnmekteydi. Türkiye'yi bölmeye çalışanların amacı süre gelen mücadelelere imkân tanıyarak Asya ve Avrupa'nın bir dizi felaket ve sorunla uğraşmasını sağlamaktı.³¹

Beaconsfield kontu, Kıbrıs konusunda yaptığı bu konuşma ile parlamentodaki muhalefeti telkin etmek, iyimser politikalar izlediklerine dair bir hava yaratmak istiyordu. Buna rağmen muhalefet pek telkin olmuş gibi görünmüyordu. Muhalifler, söz konusu politikanın iyimser olmadığını düşünmekte veya akıllıca görmemektedirler. Muhalifler, İngiltere'nin Hindistan'ı ve Hint deniz yolunu korumak için Türkiye topraklarını Rus işgalinden koruma yükümlüğünü üstlenmesini gereksiz bulmaktaydılar. Bu onlara akıllıca bir tutum gibi gelmiyordu. Muhalifler, devletin bu sorumluluğu yerine getirmesinin ne kadar zor ve maliyetli olduğunu sıklıkla ifade etmişlerdi. Ayrıca böyle bir yükümlüğün İngiltere'yi savaşa sürükleyebileceği de dile getiriliyordu. Earl Granville, parlamentoda yönetimin Kıbrıs politikalarını eleştiren önemli bir isimdi. Earl Granville, İngiltere'nin Kıbrıs'a barışçıl bir şekilde sahip olacağına dair şüpheler besliyordu ve bunu açık bir dille parlamentoda ifade etmişti. Onu bu düşünceye sevk eden şey ise yapılan askeri hazırlıklar idi. Madem Kıbrıs barışçıl yollardan alınacaktı o zaman neden parlamentoya danışılmadan askeri hazırlıklar yapılmıştı? Bu soruyu parlamentoda sormaktan çekinmemişti. Earl Granville, konuşmasında Kıbrıs'ın zengin bir ada, kıymetli bir yer olduğunu ifade etmişti. Bunun devamında da Kıbrıs'ın alınması gerçekten askeri hedefler için miydi? Yoksa adanın zenginliği için miydi? Bunun gibi sorularla yönetimin politikasına yönelik şüphe barındıran sorularını sormuştu. Rusya'nın elindekileri Osmanlı İmparatorluğu'na geri vermesi halinde Kıbrıs'ın Türkiye'ye verileceği vaadinin yanıltıcı bir karaktere sahip olduğunu söylüyordu. Kıbrıs'ın

29 *The Times*, 27 May 1878, s.9.

30 3 Hans ,18 July 1878, Volume: CCXLI (241), 1753-1755

31 A.g.e., 1762.

devrinin Osmanlı yönetiminin egemenliğinin bir kısmının fiilen devri olarak değerlendirmişti.

Muhalifler, Kıbrıs'ın stratejik olarak kötü bir konumda olduğuna inanıyorlardı. Bu konumu dolayısıyla İngiltere'nin Türkiye'yi savunmaya yardımcı olamayacağı düşünülmekteydi. Rusya sınırlarını aşsa bile Osmanlı'nın Asya topraklarının savunulması için Kıbrıs'ın gerekli ve uygun bir konum olmadığı iddia edilmekteydi. Granville parlamentoda yönetime karşı söz konusu politikaları sorgulayıcı ifadeler kullanmıştı. Ona göre; Kıbrıs, Çanakkale'ye Malta'dan bile daha uzaktı. Granville, İngiliz kuvvetlerinin buradan başlatacağı hareketin çok zorlu olacağını ifade etmiş ve bunu da bölgenin coğrafi şartlarına bağlamıştı Askeri gücün buradan hareket ettirmenin zorlu olacağını belirtmişti. Ona göre; İngiltere'nin politikası Rusya'nın ve Akdeniz güçlerinin kıskançlığını ve muhalefeti uyandıracaktı. Granville, eğer bir gün Rusya, Osmanlı'nın Asya topraklarına saldırırsa Türklerin İngiliz kuvvetlerini İstanbul'a sokmayacağı ve yavaşlatacağını parlamentoda söylemişti. Muhalifler, Kıbrıs'ın gerçek anlamda niçin kullanılacağını bilmek istiyor ve bunu sorguluyorlardı. Eğer amaç Süveyş kanalını korumak için ise bu kanal için herhangi bir askeri tehdidin olmadığı da ifade ediliyordu. Muhalifler, Süveyş Kanalı'nın güvenliğinin ne kadar önemli olduğunu açıklarken, söz konusu bölgede herhangi bir tehdit olmamasına rağmen buranın güvenliğini sağlamak için Kıbrıs'ın alınmasını da çok akıllıca bulmuyorlardı.

Muhalifler, Kıbrıs ile ilgili merak uyandıran birçok konuyu parlamento gündemine taşımışlardı. Diğer merak edilen konular ise Kıbrıs'ın sıhhi durumu ile ilgiliydi. Adadaki nüfus, ölüm oranı, salgın hastalıklar gibi konularda hükümetin yeterli fizibiliteyi yapıp yapmadığı tartışılmıştı. Parlamentoda yapılan açıklamada adadaki ölüm oranının Avrupa'dakinden daha az olduğu söylenmişti. Ama Granville bu bilgi ile yetinmeyerek, daha sağlıklı ve ayrıntılı bilgiler, açıklamalar istiyordu. İngiltere'nin Kıbrıs'ı ele geçirmeden önce adanın demografik durumunun iyice öğrenilmesi gerektiği, İngiliz hükümetinin daha güvenilir araştırmalar yapmasının zorunluluğu muhalifler tarafından dile getirilmişti.

İngiliz yönetiminin eleştiri aldığı bir konu ise Kıbrıs'ın ele geçirilme yöntemi idi. Derby Kontu, İngiliz hükümetinin Kıbrıs'ı alma konusunda daha önceden uygulamak istediği yöntemi eleştirmekteydi. İngiltere, Osmanlı padişahının rızası olsun ya da olmasın Kıbrıs'ı gizli bir deniz seferi ile ele geçirmeyi planlıyordu. Derby Kontu ise parlamentoda bu planın sakıncalı yönlerinin olduğunu anlatmaya çalışmıştı. Ona göre; özellikle barış zamanında dost bir devletin kendi rızası olmaksızın topraklarına el

konulması adalet ve siyaseten sakıncalı bir eylemdi. Böyle bir uygulama ancak meşru müdafaa gereğince yapıldığında haklı görülebilirdi. İngiltere'nin böyle bir adımı atması için ortada ne bir gereklilik ne de bir kanıt vardı. Eğer İngiltere, Osmanlı'nın rızası olmadan böyle bir işgale kalksaydı tüm Avrupa bu duruma şaşıracaktı. Böyle bir adım Türkiye'yi Rusya'nın kollarına atacaktı. Durum da böyle olunca Ruslar, İstanbul'a girerek İngilizlere karşı bir hamle yapacaklardı. Derby Kontu, Kıbrıs'ı alırken uygulanacak politika konusunda daha önce hükümeti uyarılmış ve böyle bir politikanın ülkeyi savaşa sürükleyeceğini iddia etmişti. Sonraki süreçte hükümetin bu konuda karar değiştirmesi ve adanın padişahın rızası ile zor kullanmadan alınması kararı Derby Kontu tarafından memnuniyetle karşılanmıştı.³²

Deby Kontu, İngiliz parlamentosunda Kıbrıs'ın işgal edilme gerekçelerini mantıklı temellerle sorgulamıştı. Yönetime şu soruları yöneltmekten çekinmemişti: Kıbrıs'ın işgal edilme gerekçesi ne idi? Fırat Vadisi demiryolu hattını komuta eden bir istasyon olduğu için mi? İstanbul'un ve Süveyş Kanalı'nın güvenliği için mi? Deby Kontu, Fırat Vadisi demiryolu hakkında çok farklı görüşlerin olduğunu, bu projenin hayata geçirilemeyeceğini, ülkeye mali kayıplar getireceğini ifade etmişti. Kıbrıs'ın işgal edilme gerekçelerinden bir tanesi olan İstanbul'un güvenliğini sağlama ya da savunma aracı olması hususunda ise iki bölgenin arasındaki mesafeden dolayı pratik bir değer taşımadığını iddia etmekteydi. Süveyş Kanalı'nın güvenliğinin İngiltere için hayati bir öneme sahip olduğunu vurgulayan Dük, kanalı kimin tehdit ettiğini bilmediğini söylemişti. Derby Kontu, aslında kanal üzerinde bilinen bir tehlikenin olmadığına işaret etmişti. Ona göre; İngiltere, kanalda³³ olduğu sürece herhangi bir deniz tehdidi olası değildi. Rusya'nın Batum'a ulaşmış olması Mısır'ı ve Süveyş Kanalı'nı tehdit edici bir yakınlıkta sayılmazdı. Ayrıca Derby Dükü, adanın İngiltere'yi uzun yıllar ciddi masrafa sokacağını ifade ediyordu. Bununla beraber adanın İngiliz yerleşimcileri için uygun olmadığını ileri sürmekteydi. Adanın ikliminin sıcak olması İngiliz göçmenleri için dezavantaj sağlıyordu. Derby Dükü'ne göre; ada İngiliz toplumunun yerleşimi için uygun bir yer değildi. Ona göre adaya, düzenli bir yönetim altında kalabalık ve müreffeh bir toplum gelecekti. Ancak o İngiliz topluluğu değil bir Yunan topluluğu olacaktı. Derby Dükü edinecek arazinin değerli olduğu hakkında iddialara yönelik farklı tezleri öne sürmüştü. Ona göre; bu arazi değerli olsun ya da olmasın hâlihazırda Britanya koloni topraklarının onda dokuzu gelişmemişti. Böyle bir durumda İngiltere'den 2000 mil uzaktaki bir adayı satın almanın ülkeyi maddi olarak nasıl zenginleştireceğine

32 3 Hans ,18 July 1878, Volume: CCXLI (241), 1788

33 Süveyş Kanalı

dair kuşkuları vardı. Derby Dükü'ne göre ada Yorkshire büyüklüğündeydi ve İngiliz işçileri burada çalışamayacaktı. Derby Dükü parlamentoda “İyon adalarına sahip olduğumuzda daha zengin olduğumuzu ya da onlardan vazgeçtiğimizde daha fakir olduğumuzu hiç duymadım. Kıbrıs meselesi onun için ödememiz gereken bedelle karşılaştırıldığında gerçekten küçük kalıyor” şeklinde bir ifadeyle bulunarak yönetimi ciddi anlamda eleştirmişti.³⁴

3. Kıbrıs'ın İngilizlere Geçici Olarak Devri Konusunda Basın ve Yayının Yaklaşımları

İngiliz basının, İngiliz kamuoyu üzerinde önemli derecede ağırlığı olduğu bir gerçektir. Basınının, İngiltere'nin Kıbrıs'ı üs olarak kullanmak için girişimlerde bulunması konusunda öne sürdükleri görüşler oldukça önemlidir. İngiltere'nin Kıbrıs'ı üs olarak kullanmak üzere Osmanlı Devleti ile yaptığı anlaşma öncesinde ve İngiltere'nin Kıbrıs'a yerleşme sürecinde gazeteler ve dergiler önemli yorumlarda bulunmuşlardı. Bir kısmı liberalleri desteklerken bir kısmı da muhafazakârları destekleyen argümanları sunmaktan geri kalmamışlardı.

İngiliz parlamento mensupları, İngiltere'nin Osmanlı'nın Asya toprakları üzerindeki geleceğe yönelik politikaları ve Kıbrıs'a ilişkin planlar konusunda henüz bir fikir birliğine varmamışken ve büyük bir şaşkınlık içindeyken İngiliz basını arasında önemli bir ağırlığa sahip olan ve en ateşli yazıları yazan *Times* gazetesi, sütunlarında önemli beyanlara yer vermişti.³⁵ *Times*, İngiltere'nin Türkiye'nin geri kalan topraklarının yönetimi üzerinde düzenleyici bir otorite kullanması gerektiğini ve böylece Türkiye'nin daha fazla dağılmasına engel olması gerektiğini ilan etmişti. Parlamentoda ise çekingen bir hava vardı. Onları böyle bir duyguya iten şeyler; hükümetin üstlendiği yükümlülüklerin mahiyeti, Kıbrıs'ın coğrafi özellikleri, Kıbrıs ve Küçük Asya'da izlenecek politikanın yarattığı muğlaklardı.

Beaconsfield, 18 Temmuz 1878 yılında parlamentoda lordları telkin etmek için bu konuda şöyle bir açıklama yapmıştı: “Lordlarım, gereksiz bir sorumluluğa girmek istemiyoruz; ama kesinlikle çekindiğimiz bir sorumluluk var... Haleflerimize zayıflamış bir imparatorluğu teslim etme sorumluluğundan kaçınıyoruz... Eğer bu bizim imparatorluğumuzsa ve onun barış içinde korunması için ilk düşüncemiz bu ise, bir sonraki hedefimiz ülkenin kalkınmasıdır. Kıbrıs'ı alırken hareket noktası Akdeniz değil, Hindistandır...”³⁶

34 A.g.e.

35 The Times, 27 Mayıs 1878, s.9.

36 3 Hans ,18 July 1878, Volume: CCXLI (241), 1773.

Beaconsfield'in bu konuşması *Times* gazetesi tarafından da desteklenmişti. *Times* gazetesi, Temmuz ayı boyunca çıkan yazılarda Kıbrıs Sözleşmesi'nde ülkenin üstlendiği ağır sorumlulukları kabul etmekle birlikte, bunların gerekli olduğu konusunda ısrar etmişti. *Times*, başbakanın şerefli bir barışı sağlayacağı ve refahı yeniden canlandıracağına ilişkin konuşmasına destek vererek yeni politikanın sürekli sabır, enerji ve dikkatle desteklenmesi gerektiğini dile getirmişti. *Times* gazetesi başbakanın söz konusu konuşmasını umut verici olarak değerlendirmişti.³⁷ *Times*'ta, Kıbrıs'ın ister Hindistan'a ikinci bir yol sağlayan Süveyş Kanalı'nı korumak isterse de bu ülkeye Babıali ile ilişkilerinde gerekli yetkiyi vermek amacıyla olsun takdire şayan bir donanma istasyonu olacağı belirtilmişti.³⁸

Bazı gazeteler ve dergiler, hükümet tarafından benimsenen politikayı kaçınılmaz olduğunu düşündükleri için kabul etmişlerdi. Fakat bunu bariz bir pişmanlıkla yapmışlardı.³⁹ *Pall Mall* Gazetesi ise Anglo-Türk Konvansiyonunu hem bir zafer hem de bir kazanç olarak değerlendirmişti. Gazeteye göre; konvansiyon olmasaydı, İngiltere'nin Doğu'daki prestiji ve gücü önceden hiçe sayılacaktı.⁴⁰ *Blackwood's Magazine* dergisi ise Büyük Britanya'nın Yakın Doğu görevinin büyüklüğünü vurgulamıştı. İngiltere için onurlu bir barışın kansız ve kesin bir zaferle sonuçlanacağı kanaatindeydi.⁴¹ Sözde liberal olan Edward Cazalet ise Kıbrıs Sözleşmesi'nin Berlin Kongresi tarafından onaylanan değişikliklerin vazgeçilmez bir tamamlayıcısı olduğunu iddia etmekteydi. Cazalet, sözleşmeyi kemerin kilit taşına benzeterek kamuoyuna bunun önemini anlatmak istemişti.⁴² İsimsiz bir yazar ise konu ile ilgili bir yazısında Büyük Britanya'nın Kıbrıs'ı elinde tutarak sadece moral açısından ve siyasi açıdan kazanç sağlamayacağını aynı zamanda stratejik ve ticari açıdan da kazanç sağlayacağını iddia etmişti. Aynı yazar, "Konstantinopolis bizim için artık kolayca erişilebilir hale geldiğinde, Rusya'nın yerini alabileceğiz ve Bab-ı Âli Konseyleri üzerinde üstün bir otoriteye sahip olacağız" şeklinde bir değerlendirme yapmıştı. Ona göre; eğer Osmanlı İmparatorluğu'nun mülkiyetinin bu kısmındaki vesayeti üstlenilecekse, Asya Türkiye'sinde gerçekleştirilen ve arzu edilen reformların gerçekleştirilmesi İngiltere'nin elinde olacaktı.⁴³

37 Bkz. The Times, 9,11,12,17 Temmuz 1878, s.9.

38 Bkz. The Times, 10 Temmuz 1878, s.9, 13 Temmuz 1878, s.12, 15 Temmuz 1878, s.6.

39 Bkz. Lee, A.g.e., s.114.

40 *Pall Mall Gazette*, 9 Temmuz 1878, s.1, 2.

41 *Blackwood's Magazine*, No:124, Ağustos 1878, s.238.

42 Edward Cazalet, *The Berlin Congress and the Anglo-Turkish Convention*, London, 1878, s. 24, Bkz. Lee, A.g.e., s.115.

43 Bkz. Lee, s.115, Cyprus: Its Value and Importance to England, Manchester: Abel Heywood 1878, s.3-4.

İngiliz yönetiminin Kıbrıs'a yerleşme fikrine destek vermeyenler de önemli eleştirilerini basın yoluyla gündeme getirmişlerdi. Kıbrıs sözleşmesinin duyurulması üzerine *The Daily News* gazetesi, bunu Büyük Britanya için sınırsız maliyet, bitmek bilmeyen stres, gerginlik ve tehlike içeren bir görev olduğunu açıklamıştı. Gazeteye göre; Britanya tarihte hiçbir zaman tatmin edici bir şekilde yerine getirilmeyen bir görev yüklenmişti. Yetersiz politika temelinde ve hiçbir görev aciliyeti olmaksızın, onu yerine getirmek için yeterli araçlar olmaksızın muazzam bir sorumluluk kabul edilmişti. ⁴⁴ İngiliz yönetimine yöneltilmiş en ciddi ve yıkıcı eleştiri de işte buydu... Beaconsfield adeta toprak açlığı çekiyormuş gibi davranıyordu. Muhalifler adayı şu şekilde değerlendiriyordu: İki yüz mil uzunluğunda, kıtlığın harap ettiği bir ada... Limanları olmayan, artan bir cüzzamlı nüfusa ve ölümcül bir ateşi olan bir sıtma yuvası... Kendini savunamayan ya da savunmayacak bir imparatorluğu savunmak için İngiltere'nin çok harcama yapacağına işaret ediliyordu.⁴⁵

İngiltere'nin Kıbrıs'a yerleşme politikaları mizah dergileri tarafından da ele alınmıştı. İngiliz yönetimi ciddi eleştirilerin merkezinde yer almıştı. Bu dergilerden en önemlisi *Punch* idi. *Punch*'ta yer alan karikatürlerin birkaçına bakıldığında derginin Kıbrıs Konvansiyonunun, Kıbrıs'ın alınma amacının ve ülke yönetiminin sürdüreceği politikanın ciddi bir biçimde eleştirildiği görülmektedir. Osmanlı padişahı II. Abdülhamit, dergide 'Humpty-Dumpty' olarak tasvir edilmişti. Bu figür sevimli ve uysal görünümde çizilmişti.⁴⁶ Karikatürde Beaconsfield, Kıbrıs/Afrodit ile padişahı tekrar duvara asıyordu. Yani Kıbrıs Konvansiyonu ile Osmanlı padişahının düşen konumu tekrar yerine getiriliyordu. Padişahın kollarında birçok ip vardı. Padişah adeta bir kukla gibi tasvir edilmişti. Onu çeken ipler ise kraliçenin adamlarına aitti. Muhtemelen İngilizlerin askeri konsoloslarına atıfta bulunulmuştu. Hükümet, Osmanlı makamlarına reformların uygulanması konusunda tavsiyelerde bulunmak için bu askeri konsoloslarını Asya topraklarına gönderecekti. Karikatürde Beaconsfield bir su birikintisinin üstünde dururken gösterilmişti. Bu da lordun "oluk siyaset" taktiklerini izlediğini ima ediyordu. Kıbrıs Sözleşmesi gizli, el altından yapıldığı için İngiliz siyaseti üzerinde bir leke olarak görülüyordu. Bu görüş, *Punch*'ta açıkça tasvir edilmişti. Dergide yer alan karikatürlerde Anglo-Türk Konvansiyonunun İngiliz ulusal prestiji için bir utanç kaynağı olduğu ve Beaconsfield Hükümeti'nin Kıbrıs'ı satın alma biçiminin "boşluk siyaseti" olduğunu ima edilmişti.

44 *The Daily News*, 9-11 Temmuz 1878.

45 Bkz. "A Political Epilogue", *The Fortnightly Review*, C.30, Eylül 1878, s.313-547.

46 *Punch*, 20 Temmuz 1878.

Beaconsfield, Berlin Konferansı dönüşünde yaptığı konuşmada İngiliz kamuoyuna onurlu bir barışı getireceğini duyurmuştu. Bu konuşmanın akabinde *Punch* dergisi Beaconsfield’i Britanya’yı ağır sorumluluklar altına sokmakla suçlayan başka bir karikatürü yayınlamıştı. Beaconsfield, sırtında padişah ve elinde sopa ile bir çubuğun üstüne üzerinde zahmetsizce yürürken tasvir edilmişti. Aslında burada bir ironi yapılmıştı. *Punch*’a göre Beaconsfield bir gösteri yapıyordu. Gösteri, Beaconsfield Hükümeti’nde savaş yanlısı nitelikteki saldırgan, gösterişli eylemler ve politikalarla kamuoyu ve medya görüşünün manipülasyonunda hüküm süren siyasi zihniyetin veya şovenizmin bir parçası idi. *Punch*’a göre; Kıbrıs Konvansiyonu, adaya savaş gibi amaçlarla el konulduğu için onurlu barış değil, onursuz barış getirmişti.⁴⁷

Punch’ta İngiliz emperyalistlerinin stratejik yerleri elde etme alışkanlığı içinde olduklarını, ancak onların Kıbrıs’ı bu amaç için kullanışsız bulduklarını ve sonuç olarak onları işgal etme gerekçesini değiştirdiklerini ima edilmişti. *Punch*, emperyalistler ve özellikle emperyal satın almaların refahını yenileme fikriyle alay ediyordu. *Punch*’ta Kıbrıs’ın kabine için sadece bir ödül olduğunu ve Kıbrıs’ın “yenileneceği” fikrinin boş bir emperyalist rant olduğunu düşündüren karikatürlere yer verilmişti. Liberaller ve medyanın bazı kesimleri muhafazakârları Kıbrıs’ı almanın hikmetini araştırmamakla suçlamıştı. *Punch*’ta da bu konuda ele alınmıştı. Hükümet’in Kıbrıs’ı edinmeye karar vermeden önce araştırmadığı iması en yönetim için en büyük hakaretti. Bunun dışında *Punch*, Kıbrıs’ın iklimi ve limanları konusunda hükümeti eleştirmekten geri kalmadı.⁴⁸

İngiliz basını, Britanya’nın Kıbrıs üzerindeki politikalarını yakından takip ederek adaya yerleşim öncesi ve sonrası süreçte haberlere sıklıkla yer vermişlerdi.⁴⁹ Kıbrıs’a yerleşim sürecinde gazete ve dergilerin yaptığı eleştirilerin haklılık payı olduğu zaman içerisinde ortaya çıkmıştı.

Sonuç

Kıbrıs’ın İngiltere’ye geçici olarak devrine giden süreç, Osmanlı Devleti’nin 19.yy boyunca giderek parçalanmaya doğru evrilmesi, buna paralel olarak da İngiltere’nin Ortadoğu, özellikle de Hindistan’daki çıkarlarına yönelik artan tehdit algısıyla başlamıştı. İngiltere diğer büyük güçleri yani Rusya, Fransa ve Almanya’yı bölgedeki çıkarlarına tehdit

47 Andrekos Varnaka, “Punch and the British Occupation of Cyprus in 1878”, *Byzantine and Modern Greek Studies*, C.29, No.2, 2005, s.167-186, *Punch*, 27 Temmuz 1878.

48 Andrekos Varnaka, A.g.e., s.167-186.

49 Kenan Olgun, Emrah Balıkcıoğlu, “The Times Gazetesi’ne Göre İngiliz Dönemindeki Kıbrıs’ta İdari İslahat”, *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, C.9,Sayı:1, 2012, s.816-844.

oluşturmaya başladığını düşünmekteydi. Bu nedenle de Doğu Akdeniz'deki hâkimiyetini güçlendirmek mecburiyetinde olduğuna inanıyordu. Süveyş Kanalı'nın güvenliği için de hayati bir önem arz eden Kıbrıs, bir donanma üssü vazifesiyle İngiltere'nin bu ihtiyacına cevap verebilirdi. Rusya'nın 1877 yılı Nisan ayında Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmesi üzerine Kıbrıs'ın egemenlik altına alınması projesine hız kazandıran İngiltere, Berlin Antlaşması'nda Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti'ni destekleme karşılığında 4 Haziran 1878'de "geçici olarak" Kıbrıs'ın hâkimi olmayı başardı. Kıbrıs'ın geçici olarak İngiltere'nin denetimine geçmesinin temelinde Rusya'nın, Boğazlar ve Türkiye'nin doğusu üzerinden Akdeniz'e yayılmasını engelleme düşüncesi vardı.

İngiltere Başbakanı Benjamin Disraeli, İngiltere'nin Kıbrıs'a hâkim olma projesinin yürütücüsü oldu. Disraeli, Ayastefanos'un değiştirilmesi yönünde çalışmalar yaparak Rus tehlikesine karşı Osmanlı'yı koruma vaadiyle perçinlenen bir siyasetin baş aktörü olmayı becerdi. Bu konuda Kraliçe Viktorya'yı da ikna etmeyi başardı. Osmanlı Devleti geçici olmak koşulu ile İngilizlerin Kıbrıs'ta bir üs kurmasına izin verecek, olası bir Rus saldırısında İngiltere, Osmanlı Devleti'ne yardım edecekti. Kıbrıs'ta İngilizlere söz konusu yetkiler Kıbrıs Konvansiyonu ile verilirken bu yerleşim 1 Temmuz 1878 ek anlaşması ile geçici bir yerleşim sayıldı. Rusya, Osmanlı Devleti'nden aldığı Doğu'daki toprakları geri verdiği takdirde 4 Haziran 1878 sözleşmesinin bir hükmü kalmayacaktı.

Disraeli'nin, Kıbrıs üzerinden Osmanlı Devleti üzerinde kurguladığı bu politika İngiliz Parlamentosu'nda bir şok etkisi yaratmıştı. Disraeli'ye olan muhalefet parlamentonun liberal kanadı tarafından yürütülmüştü. İngiltere'nin Kıbrıs ile ilgili siyasetinde parlamentonun yeteri kadar bilgilendirilmemesi, lordların görüşlerinin ilk etapta alınmaması ve bunun bir oldubittiye getirilmesi ilk eleştiri konularıydı. Diğer büyük tepki Dışişleri Bakanı Derby'in istifası ile olmuştu.

İngiliz basınının bir kısmı bu kararı İngiliz kamuoyunun bilgisi ve rızası olmadan, anayasal sistemin yerleşik uygulamalarını göz ardı edici ve ezici olarak değerlendirdi. Kıbrıs Sözleşmesi, İngiliz Parlamentosu'nda kimileri için İngiliz tarihi açısından bir utanç kaynağı ve kara bir leke olarak görüldü. Diplomaside yürütülen gizlilik liberal kanadın pek hoşuna gitmedi. Kıbrıs Sözleşmesi ile İngilizlerin taşıyamayacağı yük ve sorumluluklar üstlendiğine işaret edildi. Liberal Gladstone, sözleşmeyi çılgınca bir anlaşma olarak değerlendirmişti. İngiltere, Osmanlı topraklarını Rus tehdidinde karşı nasıl koruyacaktı? Yönetim izlediği politikalarla diğer ülkelerin düşmanlığını kazanabilir ve bu da ülkenin huzurunu bozabilirdi. Kıbrıs için çok bedel

ödeneceğine işaret ediliyordu. Parlamento'daki diğer tartışmalarda adanın yeteri kadar araştırılmadığına, amacına uygun olmadığına dikkat çekilmişti. Yönetime, adanın limanlardan yoksun olduğu, ikliminin uygunsuzluğu konusunda itirazlar yükselmişti. Olası bir Rus saldırısında Kıbrıs'tan İstanbul'a hareket etmenin zorluğu da sıklıkla dile getirilen bir konu idi.

İngiliz yönetimi, Kıbrıs'ın Süveyş Kanalı'nın savunması için paha biçilmez bir karakol oluşturacağına inanıyordu. Muhtemelen gelecekteki bir Fırat Vadisi demiryolu ile Asya terminali korunacaktı. Kıbrıs, Asya Türkiye'sinde gerekli olabilecek her türlü operasyon için uygun bir başlangıç noktası aynı zamanda da bir antrepo olacaktı. Ancak muhalefet, Kıbrıs'ın stratejik olarak değersiz olduğunu parlamentoda sıklıkla vurgulamıştı.

İngiltere'de birkaç dergi de Disraeli'nin siyasetini kendisinin belirttiği gibi barıştan yana olmadığına, İngiliz ulusal prestijine bir utanç kaynağı yaratacağına işaret etmişti. Yönetimin bu hareketi emperyal mülk yığına politikası olarak ta görülmüştü. Hali hazırda İngiltere'nin sahip olduğu koloni topraklarının büyük bir kısmı geliştirilmeye muhtaçken bu adanın alınması gereksiz görülmekteydi. Hem basın hem de lordların görüşleri bir noktada haklı çıktı. Kıbrıs'ta kullanışlı bir limanın yapılması çok uzun sürdü. İngiliz askerleri adaya çıktıklarında iklim ve coğrafi şartlardan dolayı oldukça zorluk çektiler.

İngiltere'nin Kıbrıs ile ilgili projeleri tam anlamı ile gerçekleşemedi. İngilizler adada öngördükleri siyaseti uygulayamadılar. Beaconsfield 1880 yılında iktidardan düştü. İktidara Liberal Parti geldi. İngiltere'nin Kıbrıs ve Osmanlı siyasetinde en büyük eleştirileri üstlenen Liberaller, Kıbrıs'ı Osmanlı'ya geri vermek gibi bir adım da atmadılar. İngiltere'nin Mısır'ı işgal etmesi ile beraber Kıbrıs İngiltere için ikinci planda kaldı.

KAYNAKÇA

I.Arşiv Kaynakları

TC. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi(BOA)

II.Resmi Yayınlar

U.K. Parliamentary Documents

III.Sürelî Yayınlar

Blackwood's Magazine

Pall Mall Gazette

Punch

The Daily News

The Fortnightly Review

The Times

IV.Kitaplar

BUCKLE, George Earle, MONYPENNY, William Flavelle The Life of Benjamin Disraeli Earl of Beaconsfield, The Macmillan Company, New York, 1920.

CAZALET, Edward, The Berlin Congress and the Anglo-Turkish Convention, London, 1878.

Çoruhluzâde Mahmud Celeleddin Paşa, Mirat-ı Hakikat, C:III, Nşr.Şemseddin Ziya, Dersaadet(İstanbul), R 1327/1911.

LEE, Dwight E., Great Britain and The Cyprus Convention Policy of 1878, Cambridge Harvard University Press, London 1934.

UÇAROL, Rıfat Siyasi Tarih, Filiz Kitabevi, İstanbul, 2000.

UÇAROL, Rıfat, 1878 Kıbrıs Sorunu ve Osmanlı-İngiliz Anlaşması (Ada'nın İngiltere'ye Devri), İstanbul 1998.

V.Makaleler

"A Political Epilogue",The Fortnightly Review, C.30, Eylül 1878, s.313-547.

AYDIN, Mithat, "1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Avusturya Diplomasisi", Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 2018, 5/18, s.174.

Cyprus: Its Value and Importance to England, Manchester: Abel Heywood 1878, s.3-4.

DEMİRTAŞ, Yusuf Serdar, "Doğu Sorunu"ndan "Yeni Büyük Oyun"a, Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi(ATAD), Yıl 2019, S.31, s.3.

Halil Fikret Alasya, "Kıbrıs", TDV Ansiklopedisi, C.25, Ankara 2002, s.380-383.

KURAT, Yuluğ Tekin, "Ayastefanos Buhranı İle İlgili Vesikalar",Tarih Araştırmaları Dergisi, C.4, S.6, 1996, s.502.

- OLGUN, Kenan, BALIKÇIOĞLU, Emrah “The Times Gazetesi’ne Göre İngiliz Dönemindeki Kıbrıs’ta İdari Islahat”, Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi, C.9,Sayı:1, 2012, s.816-844.
- RİCHER, Heinz A. “The Grand Game and Britain’s Acquisition of Cyprus”, Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı, Güz 2014, S.17, s.90.
- SATAN, Ali, “Yeni İngiliz Belgeleri Işığında Kıbrıs ve Önemi”, Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları, 2004, S.6, s.56.
- SONYEL , Salahi R., “In the Light of British Foreign Office Documents: How Abdulhamit, the Ottoman Sultan, Leased Cyprus to Britain within Forty-Eight Hours”, Belleten, Ankara 1978, C.XLII, s.745,746.
- ŞAHİN, İsmail, “İngiltere’nin Akdeniz Siyasetinde Kıbrıs(1580-1878)”, Asia Minor Studies- İnternational Journal of Social Sciences,C.4, S.7, Ocak 2016, s.150. 166,167.
- VARNAKA, Andrekos, “Punch and the British Occupation of Cyprus in 1878”, Byzantine and Modern Greek Studies, C.29, No.2, 2005, s.167-186.

VI. İnternet Kaynakları

- (E.T. 10.06.2021) <https://www.britannica.com/biography/Benjamin-Disraeli/Conservative-leader>
- (E.T. 05.05.2021)<https://hansard.parliament.uk/Lords/1878-07-11>
- (E.T. 10.06.2021)<https://islamansiklopedisi.org.tr/kibris>

Osmanlı İmparatorluğu Merkez-Taşra İlişkilerinde Mahkemeler: Adli Statü, Görevliler ve Davalar

Berces Kılıç¹

Özet

“*Bu gök kubbe altında söylenmemiş bir söz yoktur*” görüşünün bilincinde olarak ve “*bu kubbede bâkî kalan hoş bir sadâ*”yı yakalamayı amaç edinerek Osmanlı Devleti’nin hukuk tarihine merkez taşra ilişkileri bağlamında ışık tutmak gayesiyle yazılan bu makalede Osmanlı adalet mekanizmasının temeli olan mahkemeler ele alınmıştır. Bu bağlamda devlet ve reaya unsurları arasındaki köprüyü oluşturan ve özünü İslam’dan alan sosyal hayat ve ilişkilerin tesisi meselesine kısa bir giriş yaptıktan sonra Osmanlı mahkemesinin statüsüne, mekânna, kolluk unsurlarına, etki ve yetki alanları ile bu mahkemede görülen bazı davalara çalışmada yer verilecektir. Osmanlı mahkemesinde başta kadı olmak üzere kadıların atamış oldukları naibler, mahallelerde kadıların gözü kulağı olan imamlar, kazaların polis gücünü teşkil eden subaşılardan, yasakçılardan, kale dizdarları ve muhtesibler bir ilişkiler ağı ile bir birbirine bağlanırlar. Çalışmamızda da bu ağdan hareketle başlıca Osmanlı mahkemesi görevlileri arasında gösterilen bu görevlilerin üstlendiği rollere değinilecektir. Bu görevlilerin her birinin etkin bir rol üstlendiği İslam ve Osmanlı devlet anlayışında adalet mekanizması ise iradi bir bütünlük gösterir. Ancak bu mekanizma içerisinde kaza, nahiye ve mahalleler şeklinde mekânsal bir ayrıma gidilir. Bu ayrım, adalet mekanizmasının işleyişinde kolaylık sağlamak amacıyla. Sona gelirken, Osmanlı toplumunda mahkemelere yansıyan dava konularına değinilecektir. Bu bağlamda bakıldığında davalar çeşitlilik gösterir. Bundan hareketle söylenebilir ki davalara olan yaklaşım ve çözüm arayışları da bir o kadar çeşitli olmuştur. Osmanlı toplumsal yapısına baktığımızda yönetenler kısmını oluşturan devlet ricali ve askerler ile yönetilen sınıflar temsil eden reaya karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda da her iki sınıf arasındaki meseleler önem kazanmaktadır. Reayanın reaya ile anlaşmazlıklarını

1 Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı doktora öğrencisi, Berces_fb@hotmail.com, Şanlıurfa/Türkiye. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2947-1749>.

mahkemeye taşıdığı gibi taşradaki devletin temsilcileri ile olan sorunlarını da adli mekanizmaya ilettiği görülmektedir. Elbette adaletin keskin kılıcı olan devlet unsuru da amme hukukunu tesis ve temin etmede kendi gücünü ortaya koyarak bir üçüncü dava şeklini oluşturmaktadır.

Giriş

İslam Toplumunda İlişkiler Ağı ile Gelen Adalet

*“Ey iman edenler! Kendinizin veya anne babanızın ve akrabanızın aleyhine bile olsa adaleti ayakta tutun, Allah için şahitlik eden kimseler olun. (İnsanlar) zengin olsunlar, yoksul olsunlar Allah onlara sizden daha yakındır. Öyleyse siz hislerinize uyup adaletten ayrılmayın. Eğer adaletten sapar veya üzerinize düşeni yapmaktan geri durursanız bilin ki Allah yaptığımız her şeyden haberdardır.”*²

İslam’da adalet keskin bir kılıç gibidir. Öyle ki İslam halifelerinden ve adaleti ile bilinen Hz. Ömer (r.a.) *“Fırat’ın kenarında bir koyunu kurt kapsa bunun hesabını, Allah, Ömer’den sorar.”*³ diyerek bu durumun hassasiyetine dikkat çekmiştir. Sosyal denge ve adaleti sağlamada ise hukuk önemli bir yer tutar. Bu hukuk insanlara hayati, iktisadi, siyasi birtakım haklar verir. İslam’da bu kadar önem verilen adalete terim olarak bakıldığında; bir şeyin kendi cinsi dışındaki bir şeye eşit olması, denklik durumu olarak ifade edilmektedir. Fıkhi açıdan ise; hak sahibine hakkını vermek için doğruyu yanlış belirleyip mağduriyet varsa bu mağduriyetin ortadan kaldırılmasıdır.⁴

Adalet duygusu ile yakın olarak insanların doğası gereği sorumluluk sahibi olması bu kavram üzerine verilen değeri bir derece arttırmaktadır. Bu sorumluluğu İslam peygamberi Hz. Muhammed (s.a.v.) şu hadis ile izah etmektedir: *“Hepiniz çobansınız ve hepiniz güttüğü sürüsünden sorumludur. İmam (Devlet Reisi) çobandır ve sürüsünden sorumludur. Kişi aile efradının çobanıdır ve bu sürüsünden sorumludur...”*⁵ İslam hukukunun genel esaslarına bakıldığında ise sosyal bir varlık olan ve düşünce ve yaşayış bakımından birbirinden ayrışan insanlar arasındaki farklılıkları en aza indirmek, fertler arasındaki ilişkileri ilerletmek, bireyleri yaklaşımcı ve kaynaştırıcı bir yöntemle toplum haline getirmek temel kaideler olarak kendini göstermektedir. Fertler arasındaki ilişkileri anlamak için ise İslam’da sosyal hayat ve ilişkilerin tesisi meselesine kısaca değinmek gerekecektir. İslami anlayışın temelinde

2 En-Nisâ 135.

3 Tarık Ünal, *Hakkın ve Adaletin Timsali Hazreti Ömer*, ed. Aslı Kaplan, (İzmir: Muştu Yayınları, 2007), 181.

4 Ali Şafak, *İslâm Dini ve Sosyal Adalet*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1992), 8.

5 Şafak, *İslâm Dini ve Sosyal Adalet*, 12.

helal ve haram kavramları yer almaktadır. Haram dinde yeri olmayan, hoş karşılanmayan ve uzak durulması, sakınılması emredilen bütün eylem ve söylemleri kapsamaktadır. İslam kurumları ve sosyal hayatı ise helal düzene göre dizayn edilir. Helal düzenle birlikte zekât, sadaka, vakıf ve diğer sosyal hizmetler aracılığı ile toplum içindeki iktisadi dengesizlik giderilmeye çalışılır. Batı iktisadi tasavvurunda da adalet; “*üretilen değerlerin üretime katılan ve katılmak istediği halde çeşitli nedenlerden dolayı katılamayanlar arasındaki hakkaniyet çerçevesinde bölüşümü*” olarak yorumlanmıştır.⁶ İslami düzende de özel mülkiyet hakkına riayet edilir. Bununla birlikte bu hak birtakım kısıtlayıcı kanunlara tabi tutulur. Toplumdaki dezavantajlı sayılabilecek insanlara hizmeti ulaştırabilmek için de ayrıca mülkiyet sahiplerine -miras ve vasiyet hakkını saklı tutarak- öşür ve haraç gibi vergi mükellefiyetleri verir. Bu açıdan İslam adalet anlayışı ne kapitalizme ne de sosyalizme benzer.⁷

Osmanlı sosyal düzeninin kendine has sistemleri içerisinde vakıflar oldukça önemli bir yer tutar. Zira cami ve mescid gibi dini tesisler; medrese ve kütüphane gibi eğitim alanları; saray ve kışla gibi askeri birimler; han, bedesten ve çarşı gibi iktisadi alanlar; hastane ve kervansaray gibi sosyal tesisler ve çeşme, hamam ve su bendi gibi kaynaklar bir çeşitlilik göstererek vakıf müessesinin işleyişinde var olur ve bu mevcudiyet toplumun geniş kesimine ulaşan bir ağı işaret eder. Bu ağ da en nihayetinde toplumsal adaletin tesisinde önem kazanır.⁸

Vakıf kelime manası olarak durmak, durdurmak, hapsedmek demektir. Fıkhi açıdan ise; bir malın mülkiyeti vakfa ait olmak şartıyla bu malın belirli bir hayır amacıyla muhafaza ve sevk edilmesidir. Vakfiyeler ise zenginlerin fakirler için Allah rızası gözeterek tesis ettiği kurumların meşruiyetini gösteren belgelerdir. Vakıfların İslam dininin şu ilkesine göre yaygınlık kazanmıştır: “*Kişi öldüğünde dünya ile her türlü ilişkisi kesilir ancak üç grup kişi ona sevap kazandırmaya devam eder; sürekli yardım sağlayan sadaka (vakıf gibi), kendisinden yararlanan ilim, ardından hayırla yadettiren çocuk*”.⁹ Vakıf kurumu ile birlikte toplumun en ücra kesimine kadar zenginden fakire bir gelir akışı sağlanmıştır. Avarız vakıfları bu duruma örnektir. Bu vakıf, mahalleli tarafından mahallenin zaruri ihtiyaçlarının karşılanması için oluşturulan bir fon birimidir. Bu fon birimi mahalledeki dini ve tedrisati kurumların onarımı; gaz, mum gibi giderler; imam, müezzin gibi görevlilerin ücreti ve

6 Yaşar Alkan, *J. Rawls'm İktisadi Adalet Teorisi*, (İstanbul: Hiperlink Yayınları, 2018), 22.

7 Şafak, *İslâm Dini ve Sosyal Adalet*, 13.

8 Şafak, *İslâm Dini ve Sosyal Adalet*, 34.

9 Şafak, *İslâm Dini ve Sosyal Adalet*, 33.

tekâlif-i örfiyye ve avâriz-ı divâniyye gibi vergilerin karşılanması için elzem olarak görülmüştür.¹⁰

1. İSLAM VE OSMANLI DEVLET ANLAYIŞINDA ADALET MEKANİZMASI

İslam dini, hukuk sistemini başlangıçta Kur'an-i Kerim'e dayalı adalet düzenine göre bina ederken dört halife döneminde de bu düzen korunmuş ve geliştirilmiştir. Ancak Emevîler devrinden itibaren Şer'i hukuk sisteminden kopuş yaşanmıştır. Abbâsîler döneminde amme hukukunun temeli oluşturulurken Bizans ve Sasanî devlet anlayışından modeller İslam devlet anlayışına eklenmiştir.¹¹

Selçuklulara ve Osmanlılara bakıldığında da Şer'i hukuktan ziyade örfi hukuka temayüz ettikleri görülmektedir.¹² Bu da demek oluyor ki İslam adalet sisteminde, din temel olmakla birlikte bütün adalet sisteminin oluşturulmasında esas belirleyici olan şey zamanın getirdiği şartlara göre coğrafyaların gösterdiği benzerlik ve ayrılıklar dikkate alınarak bir mozaik yapıyı teşkil etmek olmuştur.¹³

Büyük Selçuklu Devleti'nde Osmanlı ile benzer olarak şer'î ve örfî şeklinde bir ayrımla kaza sistemi oluşturulmuştu. Bu kazalarda yine Osmanlı'da görüleceği üzere Hanefî fıkhnın içtihadı uygulanmaktaydı. Bununla birlikte bir baş kadı olur bu kadı merkezde bulunarak kazalardaki kadıları denetlerdi.¹⁴ Moğol ve İlhanlı adalet mekanizmasında ise hukuki, siyasi, idari, örfî ve askeri alanlardaki mahkeme işlerine Emiri Yargu denen kimseler bakardı.¹⁵

10 Özer Ergenç, "Osmanlı Şhrindeki "Mahalle"nin İşlev ve Nitelikleri Üzerine," *Osmanlı Araştırmaları IV*, ed. Halil İnalıcık vd., (İstanbul: Enderun Kitabevi, 1984), 75-76.

11 M. Fuat Köprülü, *İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müesseseleri*, (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1983), 264.

12 Buradaki mesele "Müslümanların hayrı için" şeriata göre olmasa da yeni yorum ve görüşlerin oluşturulmasıdır. Kamununun menfaati önce gelir. Yine de dine, şeriata taban tabana zıt görüşler hoş karşılanmaz. Ayrıntılı bilgi için bkz. Halil İnalıcık, "Şer'i'at ve Kanun, Din ve Devlet", *Osmanlı'da Devlet, Hukuk ve Adâlet*, ed. Cüneyt Dalgakıran, 14. bs., (İstanbul: Kronik Kitap, 2022), 49-60.

13 Emevî ve Abbâsî iktidarları döneminde Hz. Muhammed (s.a.v.)'in uygulamalarına mugayır ilkelerin benimsendiği yönündeki ifadeler için bkz. Mehmed Niyazi, *İslâm Devlet Felsefesi*, 11. bs., (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2018), 13.

14 Sedat Mehmed, *Büyük Selçuklu Dönemi İslâm Hukuku*, (Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014), 115.

15 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal (Büyük Selçuklular, Anadolu Selçukluları, Anadolu Beylikleri, İlhanlılar, Karakoyunlu ve Akkoyunlularla Memlüklerdeki Devlet Teşkilâtına Bir Bakış)*, 5. bs., (Ankara: TTK Yayınları, 2014), 234.

Osmanlı Devleti'nin hukuk bilgi kaynaklarına baktığımızda ise; fıkıh kitapları, fetvâ mecmuaları, mahkeme sicilleri, kanun mecmuaları, arşiv vesikalari, kronikler, hâtıratlar, siyasetnâmeler, seyahatnâmeler, sefâretnâmeler, biyografiler, monografiler ve son olarak müracaat kitapları yer alır.¹⁶

1.1. Adalet Mekanizmasında Mekân

Osmanlı adalet sistemi içerisinde dava görülen yerlerin başında şer'i mahkemeler yer almaktaydı. Bu mahkemeler ise kadı ve kadı naibleri tarafından kazalarda ve nahiyelerde görülmekte idi. Bunun dışında her mahallede imamlar bulunur ve mahallenin düzeni bu kadı yardımcılığı tarafından yerine getirilirdi. Şer'i mahkemelere dönecek olursak nikah, miras, vasi tayin ve azil işlemleri, cürüm davaları vd. önemli uzlaşma ve çatışma alanlarının görüldüğü adalet mekanizmalarıdır.¹⁷

1.1.1. Kaza

Osmanlı Devleti'nde Edirne'den sonra İstanbul'un fethedilmesi ile başşehir kavramı daha da önem kazanmıştır. Yoğun nüfusun yaşadığı, yoğun iktisadi ve sosyal ilişkilerin kurulup sürdürüldüğü İstanbul ve birkaç önemli şehir dışında kalan bölgeler daha az öneme sahip daha küçük idari yapılara bölünmüştür. Kaza ise bu idari bölünmüşlük içerisinde hiç şüphesiz en önemli idari birimlerin başında gelmekteydi. Zira kaza, imparatorluk iradesinin taşradaki sirayetinin bir ifadesidir. Kazaların oluşumu idari, siyasi ve kültürel bir önem kazanır. Bu önem Bizans, Roma ve daha öncesi dönemden kalan bir devamlılık ile gelişim gösterir. Bu cümleden anlaşılıyor ki kazalar bir düzenleme ile değil de -genel manada- tarihsel bir gelişim ile orta çıkmış birimlerdir. Kazaların hukuki ve idari sorumluluğu ise merkez tarafından tayin edilen kadıların eli ile hayata geçirilmiştir. İstanbul gibi bir başşehirde dahi tek kaza ve kadı idaresi görülmektedir. Bu bağlamda Mevlâna Hızır ve Molla Hüsrev ilk kadılık vazifesini üstlenen devlet idarecileri olmuştur. Daha sonraları ise İstanbul; Üsküdar, Galata ve Has kadılıkları şeklinde farklı farklı kazalara ayrılmıştır. Kazalar da yine aşağıda izah edilecek olan nahiyelere ayrılmıştır. Kazalarda görülen davalara gelince gündüz normal durumda gece ise Gece Naibi unvanı ile kurulan mahkemelerle görülmüştür.¹⁸

16 Ayrıntılı bilgi için bkz. Ekrem Buğra Ekinci, *Osmanlı Hukuku (Adalet ve Mülk)*, 3. bs., (İstanbul: Arı Sanat Yayınevi, 2014), 92-98.

17 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, 3. bs., (Ankara: TTK Basımevi, 1988), 108.

18 Kaza idaresi hakkında detay için bkz. Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, 2.bs., (Ankara: Tekin Yayınevi, 1979), 2: 82-96.

1.1.2. Nahiye

“Osmanlılar’da coğrafi ve idari bakımdan muayyen bir bölgeyi veya birimi ifade eden tabir” olarak yorumlanan nahiye, Osmanlı Devleti’nde bir yönetim birimi veya küçük bir coğrafi bölgeyi karşılamada kullanılmıştır. Osmanlı taşrası içerisinde livanın bir alt birimine karşılık olarak da kullanıldığı bilinmektedir. Sancak beylerinin idaresinde bulunan livalar, kadıların idari kontrolünde bulunan kazalara kazalar ise daha küçük yapıdaki köy, kasaba veya aşiret otoritelerini yansıtan sınırlara karşılık gelen nahiyelere bölünmüştür. Bu idari birimin timar ile birlikte ortaya çıktığı ve genelde bir merkezi -nefs diye tabir olunur- karşıladığı ifade edilmektedir. Nahiyelerin sınırları merkezden genişleyerek bir ırmak, akarsu, dağ vb. bir oluşuma kadar uzadığı ve bu idari birimin oluşumunda doğal sınırların hâkim olduğu görülmektedir. Bu durum nahiyelerin genel ahvalini teşkil ederken istisna durumunda kalan nahiyelerde ise sık sık idari sınır ihtilaflarının yaşandığı bilinmektedir. Bu idari birimin başında serasker unvanı ile bir timarlı sipahi bulunur. Bölgedeki sipahilerin tümü de bu seraskere katılarak sancak beyine bağlanır. İdari yönünün yanında hukuki manada da önem atfettirilen nahiyelerde kadılar söz hakkına sahip iken kadıların kendi yetkilerini devrettikleri naibler de üzerinde önemle durulan birer figür olmuşlardır. Bu naibler, kadıların kurduğu nahiye mahkemesine atanarak bölgedeki davaları görmekteydi. Söz konusu atamaların yapılması merkezi izin ile gerekli görüldüğünde gerçekleşirken atamalar sonucunda oluşabilecek birtakım suistimallerin de önüne geçilmeye çalışılmıştır.¹⁹

1.1.3. Mahalle

Osmanlı şehirlerinde mahalleler, birbirini tanıyan, bir ölçüde birbirlerinin davranışlarından sorumlu olan ve sosyal dayanışma içinde olan kişilerin oluşturmuş olduğu bir toplumun birlikte yaşadığı alanlardır.²⁰

Mahalleler din ve etnik çeşitlilik göstermesi bakımından bir toplumun sosyoekonomik durumunu araştırmada ilk bakılacak yerlerden olmalıdır. Zira bu sosyal alanlar kendine özgü kuruluşlar, cami, kilise ve ekonomik uğraş ve mekanlara ev sahipliği yapar.²¹

19 Detay için bkz. İlhan Şahin, “Nahiye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32: 306-308.

20 Ergenç, “Osmanlı Şehrindeki “Mahalle”nin İşlev ve Nitelikleri”, 69.

21 Stanford Shaw, *The History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, Volume I: Empire of the Gazis: The Rise and Decline of the Ottoman Empire, 1280-1808*, (New York, Cambridge University Press, 1976), 162-163.

Osmanlı hukukunda mahalle mensupları birbirine karşı sorumludur. Faili meçhul bir olay yaşandıysa mahallede oturan herkes bu suçtan sorumlu tutulur ve aydınlatılması için birlikte hareket edilir. Bundan kasıt taşradan uzak olan merkezi idarenin kontrol gücünün temin etmek ve maddi manevi kayıpları önlemektir.²²

2. ADALETİN TESİSİNDE GÖREVLİLER

2.1. Kadılar

Kadılar temsil ettikleri makam itibari ile belli bir disiplin sorumluluğuna sahip kimselerdir. Bundan hareketle denebilir ki hem resmi işlerinde hem özel hayatlarında saygınlıklarına hanel getirecek eylem ve söylemlerde bulunamazlardı. Hediye alamazlar, davalı ve davacının tertip ettiği ziyafet davetlerine katılamazlar ve ticaretle uğraşamazlardı.²³

Fatih Sultan Mehmed devrinden itibaren gelişim gösteren Sahn-ı Seman medreseleri kadınların eğitimi ve kadılığın kurumsallaşması için bir milat olmuştur.²⁴ Daha sonraları Osmanlı Devleti'nde kadının hiyerarşik düzende bir protokole sahip olduğu görülmektedir. Fatih Sultan Mehmed Kânunnamesi'nde; Mevleviyet payesine mensup kadınlar için *Akde'l kuzati'l müslimin ula vulâdi'l muvahlîdin, made-nü'l-fazl ve'l yakîn varis'ul ulum'il enbiyave'l mürselin, hucet'ul hakk ale'l halik ecmaîn, elnuhtas bi-mezâd-i mayet'ul melik'ul muîn, mevlana... ziyde fazluhu* elkabı; kaza kadınları için ise *Kudvet'ul kud'at ve'l hükkam mevlana... kadısı ziyde fazluhu* elkabı kullanılmıştır. Kadılar ilmiye sınıfına mensuptu ve ehl-i örf gibi kul kısvesinden sayılmadıkları için siyasetle cezalandırılmaz kanlarının akıtılması doğru bulunmazdı. Kadılar; beledi amir, asayiş sorumlusu, mali sorumlu, timar ve arazi konularında söz sahibi, vakıf ve medreseleri teftiş eden bir hukuk ve idare memuruydu. Ayrıca bir köprü görevi üstlenerek reyanın sorunlarını merkeze iletir ve İslam cemaatini temsil ederdi.²⁵

Kaza kadılığının yanında toprak kadınları özel durumlarda bölgelere gönderilen kadılardı. Bu kadınlar seyyar olarak iş görürdü. Bir diğer kadılık makamı ise Mehayif kadılığıdır ki bu kadınlar da merkez tarafından gerekli

22 Ergenç, "Osmanlı Şehrindeki "Mahalle"nin İşlev ve Nitelikleri",73.

23 Yaşar Şahin Anıl, *Osmanlı'da Kadılık*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1993), 75-76.

24 İlber Ortaylı, "Kadı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001), 24: 69.

25 İlber Ortaylı, *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti'nde Kadı*, 15. bs., (İstanbul: Kronik Kitap, 2022), 19-36.

görülduğünde köylünün derdini dinlemek ve sorunları teftiş etmek üzere gönderilirdi.²⁶

2.2. Naibler

Kadılar, kaza veya sancak bölgelerine vazifelendirilirdi. Atandıkları bölgelerdeki şehir, kasaba, nahiye ve köylerde vazifelerini icra ederlerdi. Bu bölgelerin genişliğine bağlı olarak kadılar kendilerine birtakım yardımcıları seçer ve idaresi kadıda olmak kaydıyla kazalarda bir yatay hiyerarşi zuhur ederdi. Bu bağlamda her kazanın idari bölgesi içerisindeki nahiyelere naibler atandı. Naibler ise nahiyelerde kadıların üstlendiği vazifeleri yerine getirirken üst makam olarak kadıya bağlı idiler. Ancak bu naibleri atarken kadılar, sınırsız bir yetkiye sahip değillerdi. Merkeze arz gönderilir ve bu arz kabul görürse naiblerin ataması yapılabilirdi. Buna ihdas izni denirdi. Her zaman da bu ihdas arzı gerçekleşmemiştir. Zira önce bir merkezi denetim süreci başlatılmış ve sonucunda bir nahiyenin diğer nahiyeye olan coğrafi uzaklığı tespit edilirse ve bölgede yaşayan reyanın sayısı fazla ise atama gerçekleşmiştir. Yani kısaca naib ataması gerekli ise yapılmış gereksiz görülüş ise yapılmamıştır. Tüm prosedürlerden sonra atanan naibler, bölgede mahkeme kurma yetkisine sahip olurlardı. Buna ayrıca niyabet makamı da denirdi. Kadı, naibleri seçerken bölgenin ulemasından özellikle medreseden icazet almış kimseler içerisinde bir eleme yapmıştır. Naibler davalara bakar, ihtiyaç halinde keşfe çıkardı. Ancak onların kadıların tüm vazifelerini yerine getirip getirmedikleri ile ilgili kati kanıtlar elimizde mevcut değildir. Görevi kötüye kullanmaları durumunda ise naibler kadılar tarafından azledilebilirdi. 16. yüzyılda görülüyor ki kadılardan bazıları naiblik makamını iltizam usulüne göre tayin etmeye başlamıştır. Bu durum merkezin dikkatini çekmiş ve tedbir alınma yoluna gidilmiştir. Aynı yüzyılda kadıların devre çıkması gibi naibler de sorumlu oldukları bölgelerde devre çıkmışlardır. Bu görev esnasında yanlarında az sayıda memur götürdükleri bilinmekle birlikte birtakım usulsüzlüklere giderek bu sayıyı arttırdıkları ve halktan bedava yem ve yiyecek aldıkları da bilinmektedir. Bununla birlikte resm-i kısmet adı altındaki ücreti almak için zorla dava görmek isteyen, talep dışı tereke taksimi yapan ve normal ölüm ve kaza sonucu ölüm olmasına rağmen cerime alma yoluna giden naiblerin sayısı da azımsanmayacak derecededir.²⁷

26 Yusuf Halaçoğlu, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı*, 7.bs., (Ankara: TTK Yayınları, 2014), 130.

27 Ortaçlı, *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti'nde Kadı*, 44-46; Osmanlılarda naiblik konusu hakkında detaylı bilgi için bkz. Mehmet İpşirli, "Nâib", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006), 32: 312-313.

2.3. İmamlar

Mahallede toplumsal merkez olarak adlandırılabilen iki önemli yapı vardır. Bunlar camii ve mescitlerdir. Bu sosyal yapılar içerisinde camiler erkeklerin cami cemaati olarak kabul edilmesi sebebiyle ayrıca önem atfettirilmiştir. Bundan dolayıdır ki Osmanlı arşiv belgelerinde bir mahalle cemaat olarak tanımlanır. Böyle bir statü yüklenilen mahallenin başı da caminin imamıdır. İmamlar, hukuki ve cezai bir vazife görmezken mahalledeki küçük anlaşmazlıklarda bir nevi muhtar ve aracı rolünü üstlenmişlerdir. Bu bağlamda naiblerden sonra mahalle imamı kadıların iş yükünü hafifleten kimseler olmuşlardır. Bu kadı yardımcılarını bizzat padişah beratı ile atanarak görev başına getirilmişlerdir.²⁸

Osmanlı mahalleleri, bir cami veya kilise etrafında şekillenir ve her mahalle kendi okul ve alt yapısını tesis ederdi. Bunlar da belli başlı gider kalemlerini teşkil eder ve bölgedeki vakıflar bu giderleri hafifletmede rol oynardı. İmam da mahallenin yöneticisi ve temsilcisi rolüyle kadı tarafından atanıp bu işlerle ilgilenirdi. Caminin imamı mahalleyi ve mahalleliyi iyi tanıyan biri olmalıydı. Bu durumda onun mahalleli hakkında yapacağı şahitlik önem kazanırdı. İmamların görevlerine gelince bu görevler beledi görevler ile birlikte zabıta görevleri şeklinde gelişim göstermiştir. Bunları açmak gerekirse; evlenme, boşanma, ölüm gibi nüfus kayıtlarını tutmak, mahalledeki giriş çıkışları, taşınma ve yerleşmeleri takip etmek, sarhoş olup mahalleliyi rahatsız edenleri bu durumdan men etmek, vakit namazlarına gelmeyenleri takip etmek, alenen oruç yiyenleri bu davranışlarından men etmek gibi dini emirleri yok sayan veya ihlal edenlere karşı görevler en bilindik ve önemli olanlarıdır.²⁹

2.4. Subaşı

Subaşılardan mahallelerdeki asayişini sağladıkları, “kapısına katran çalınan” kadınlar hakkında soruşturma yaptıkları, gece dışarda olmaması gereken saatlerde sokaklarda dolaşanları derdest ettikleri bilinmektedir.³⁰

16. yüzyılda merkez tarafından atanmışlar daha sonrasında ise beylerbeyi ve sancakbeyinin tasarrufuna bırakılmışlardır. Subaşılardan ataması ilgili makamlarca yapıldıktan sonra kadınlara bildirilmiş kadınlara bu durumu kadı sicillerine işlemişlerdir. Subaşılardan; bad-ı heva, cürüm, niyabet ve resm-i arusane adındaki vergilerin toplanmasında kolluk görevini üstlenmişlerdir. Esasında kolluk görevi kadıya aittir. Ancak subaşılardan, kadıların merkezden

28 Lütü Bergen, “Medeniyetin Cüzü: Mahalle”, *İDEALKENT* 1/2 (Aralık 2010): 158.

29 Abdullah Ekinci (ed.), “İki Tepeli Şehir: Urfa Mahalleleri”, *Osmanlı Urfası*, c.1, (İstanbul: Urfa Okulu Yayınları, 2018), 112-114.

30 Ergenç, “Osmanlı Şehrindeki “Mahalle”nin İşlev ve Nitelikleri”, 74-75.

gelen emirleri tatbik etmek, suçları engellemek, suçlu takibinde bulunmak, koğuşturmak ve kadı mahkemesinde suçlu bulunanları cezalandırmak gibi görevlerini üstlenerek onlara yardımcı olmaktaydılar. Ayrıca subaşılar, tekin görmedikleri kişileri mahkemeye sevk edebilirlerdi. Ancak kadı kararı olmadan cezalandırma işlemi yapamazlardı. Bu açıdan bakıldığında bir nevi zabıta görevini üstlenmişlerdir. Bununla birlikte subaşılık kurumu bölgedeki en yüksek emniyet gücünü ve infaz kurumunu teşkil etmekteydi.³¹

2.5. Yasakçılar (Asesler)

Yasakçılar subaşılarla yardımcı kuvvetlerdir. Bunlar geceleri pazarlarda nöbet tutarlar ve dükkân başı ücret alırlardı. 16. yüzyıldan sonra bozulan asayişle birlikte sayıları arttı. Genellikle kapıkulu askerlerinden teşekkül edilirdi.³²

2.6. Kale Dizdarları

Dizdarlar da diğer kadı yardımcıları gibi ehl-i örften sayılırlardı. Bu görevliler, kadının emri altında olup şehrin iç kalesinde bulunan değerli eşyaların korunmasından sorumlu tutulurlardı. Sınırlardaki isyanların bastırılması ve eşkıyanın yakalanıp kaleye hapsedilmesi bu kadı yardımcısının görevleri arasındaydı. Muhtelif yollarla kaleye getirilen cephanenin emniyetini sağlamak da yine dizdarın görevi idi. Dizdarlar, askeri vazife ve değerli eşyaların muhafazasının yanı sıra hapisanelerden de sorumlu idiler.³³

2.7. Muhtesib

Muhtesib mali zabıta anlamında kullanılan bir terimdir. İslam devletlerindeki genel yetkileri pazar denetimi ve halkın genel ahlaki kaidelere uymasını sağlamak şeklinde gelişim gösterirken Osmanlı devletindeki yetkileri sadece pazar denetimi yapmak ile sınırlandırılmıştır. 16. yüzyıl ve öncesi dönemde muhtesiplik iltizama göre verilir ve buna ihtisab mukataası denirdi. İhtisab mukataasındaki rüsum ise narhtık akçası ve bac-ı pazardan ibaretti. Muhtesibin başlıca görevi para rayicini kontrol ederek alışverişin rayiç dışına çıkmasını önlemektir. Bunun yanında bazı iâşe maddelerine narh da koyardı. Muhtesib; kadı, eşraf ve loncadaki esnaflarla birlikte bu narhı belirlerdi. Narh oranı 10'a 4 oranla (yüzde kırk) belirlenirdi. Bununla birlikte bu oran kesin çizgilerle belirlenmemişti. Bazı ürünler bazı ürünlere daha ağır

31 Ortaylı, *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti'nde Kadı*, 49-50.

32 Ortaylı, *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti'nde Kadı*, 50-51.

33 Ayrıntılı bilgi için bkz. Yusuf Oğuzoğlu, "Dizdar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul, TDV Yayınları, 1994), 9: 480-481; Ortaylı, *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti'nde Kadı*, 51.

basardı. Zira bir demirci ile müzehhibin (hat sanatı ile uğraşan sanat erbabı) emeği ve işçiliği ve kâr marjı aynı değildir. Tanzimattan sonra narh zaruri ürünlerle sınırlandırılmıştır. Muhtesibin diğer başlıca görevleri arasında; istifçi ve karaborsacıları takip etmek, kaçakçılığın önüne geçmek, esnafı teftiş etmek, fiyat ve ölçüye riayeti sağlamak, kalite ve temizlik kontrolü yapmak ile uygunsuz durum ve hareket içinde olanları cezalandırmak yer almaktaydı.³⁴

3. OSMANLI SOSYAL TOPLUMUNDA DAVA KONULARI VE ÇÖZÜM ARAYIŞLARI

Osmanlı adalet sisteminin temelinde şer'i ve örfi hukuk yer alır. Şer'i hukuk, İslam'ın temel prensipleri olan Kur'an ve sünnete göre dizayn edilirken örfi hukukta bir gelenek görüntüsü hakimdir. Bu bağlamda Osmanlı Devleti'nde gerek merkezde gerekse taşradaki adaletin tesisinde eski Türk-Moğol gelenekleri ile İran ve Arap geleneklerinden parçalar içeren örfi hukuk önemli yer tutar.

Osmanlı'da hukukunun tesisi, şer'i hukuktan bağımsız ancak onunla ters düşmeyen bir doğrultuda adaletnameler yoluyla sağlanırdı. Bu adaletnamelerin asıl amacı reayanın devlet otoritesini kötüye kullananlar tarafından ezilmesini önleme, doğruyu yanlıştan ayırmak ve adaleti tesis etmektir. Adaletnameler hükümdarın mutlak otoritesinin bir göstergesiydi. Adaletnamelerle birlikte yine divan ve yerel mahkemeler çözüm arayışlarında başlıca başvuru kanallarıydı.³⁵

3.1. Reaya Arasında Görülen Davalara Örnek

Osmanlı toplum yapısına bakıldığında yöneten ve yönetilen diye bir ayrım göze çarpmaktadır. Bu ayrım içerisinde mahkemelerdeki davalara en çok malzeme çıkaran unsur ise yönetilen sınıfın kendi içerisindeki anlaşmazlıklarıdır. Bu anlaşmazlıklar en çok yerel mahkeme kayıtlarında Şer'iyeye Sicilleri'nde kendine yer tutar.

Bu tür davalara örnek olarak arşiv belgelerinden rastladığımız bir belgeye göre cülus dolayısıyla timar beratını yenileyen Mehmed nam kimesnenin topraklarının ve vergilerinin mütegalibeden kimselerin müdahalesi ile elinden alındığı ve taraflar arasındaki sorunun merkeze taşındığı görülmektedir.³⁶

34 Ortaylı, *Hukuk ve İdare Adanı Olarak Osmanlı Devleti'nde Kadı*, 52-55.

35 Detaylı bir okuma için bkz. Halil İnalıcık, "Osmanlı Hukuk Sisteminde Adâletin Üstünlüğü", *Adâlet Kitabı*, ed. Halil İnalıcık vd., (Ankara: Kadim Yayınları, 2012), 141-206.

36 BOA: A.{DVNSMHM.d...}, 118-1703.

3.2. Toprak Sisteminin Gelişimi ve Toprak Rejimine Bağlı Olarak Devlet-Reaya Arasındaki Davalara Örnek

Osmanlılar, ekonomilerinde üretim faktörleri üzerindeki devlet kontrolünü sıkı sıkıya uygulamaları sayesinde bir devamlılık sağlayabilmişti.³⁷ Osmanlı sosyal ve ekonomik dinamiklerinin en temelinde ise tarım yer almaktaydı.³⁸ Zira sanayi öncesi dönemde insan hayatının merkezinde zirai faaliyetler bulunmaktaydı. Bu bağlamda bir inceleme gerekli görüldüğünde ilk bakılacak yerlerden biri hiç şüphesiz timar ve timarın uygulama alanı ile birlikte ortaya çıkan ilişki ve sorunlardır.

3.2.1. Tarihsel Gelişimde Toprak ve Devlet

Osmanlı taşrasındaki devlet-reaya davalarının neden çıkabileceği sorusunu yöneltmeden önce toprak sistemlerinin tarihsel gelişimine, timar sistemine ve bu sistemin benzerlerine bir bakış attıktan sonra Osmanlı taşrasında görülen bir davaya bakmak daha isabetli olacaktır.

3.2.1.1. Feodal Sistem

Feodalite, soylu bir kimse olarak ifade bulan lord ile lordun hizmetinde bulunan vasal arasındaki ilişkiden doğan; Ortaçağ Avrupa'sında kendine güçlü bir yer edinmiş güçlü merkezi devletlerin ortaya çıkmasına ortam hazırlayan ve kısmi bir bağımsızlığı ifade eden bir sistemdir. Bu sistem ile Osmanlılardaki timar sistemi çoğunlukla mukayese edilmiştir. Feodal sistem ile timar sistemi arasında benzerlikler bulunmakla birlikte farklılaşan unsurları hakkında bilgiler daha fazladır.³⁹

3.2.1.2. Katia Sistemi

Bir kavram olarak “katia” sahipsiz toprakların ikta haline getirilmesi olarak yorumlanmaktadır. Bu sistem, mülkiyet yapısı itibari ile başlangıçta öşür alınan toprak kategorisinde yer almaktayken daha sonraları mülk toprak statüsü kazanmıştır. Devlet başkanı bu toprakları iskân etmek istediği kimselere vermekte ve bununla başı boş toprakların şenlendirilmesi amaçlanmaktaydı.⁴⁰

37 Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, 11. bs., (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2014), 67.

38 Esasında Osmanlı toplumu için gerek merkez İstanbul'da gerekse taşrada ekilebilir toprak ve tarım oranı baz alındığında olumsuz bir tablo çizilmektedir. Bkz. Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, 4. bs., (İstanbul: İletişim Yayınları, 2007), 37-39.

39 Feodalite hakkında bir okuma için bkz. Pınar Ülgen, “Ortaçağ Avrupasında Feodal Sisteme Genel Bir Bakış”, *Mukaddime* 1/1 (2010): 1-18.

40 Detaylı bilgi için bkz. Mustafa Demirci, *Abbâsilerde Toprak Sistemi*, (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001), 125-136.

3.2.1.3. İkta

Osmanlılar hiç şüphesiz timarı kendi devlet yapısına dahil ederken Selçukluların ikta sistemini baz almışlardır. İkta sisteminin Selçuklularda uygulanmasına gelince en genel çerçevede bu sistemin; büyüklüğü rütbeye göre değişiklik gösteren toprakların askerlerin maaşlarına karşılık olarak verilmesi olarak yorumlandığı söylenebilir.⁴¹

3.2.1.4. Tımar Düzeni ve Devlet-Reaya Davalarına Örnek

Osmanlı Devleti Balkanlar'dan Arabistan'a uzanan ve Asya ile Anadolu'yu içine alan bir coğrafyada uzun yıllar hakimiyet kurmuş bir imparatorluktur. Bu bağlamda elinde bulundurduğu topraklarda birbirine benzer veya kültürel, siyasi ve ekonomik sebeplerle birbirinden ayrılan sistemlerle idareyi muhafaza etme gayesinde olmuştur. Bu düşünceden tımar sistemi sözü edilen benzerlik ve farklılık durumları gözetilerek sistematize edilmiş bir uygulamadır. Ünlü Alman düşünür Ranke de Osmanlı idari, siyasi ve sosyal toplum yapısı içerisinde tımarın önemine işaret eder.⁴²

Tımar sistemi dirlik ile eş anlamlı olarak kullanılmıştır. Bu sistemi izah eden Halil İnalçık "*Osmanlı merkez vilâyetlerinde bir süvari birliğini ve askerî-idarî hiyerarşiyi desteklemek amacıyla yapılan ve tevarüs yoluyla geçmeyen tahsisatı ifade eder.*" demektedir.⁴³ Tımarın devlete ait olup köylü olarak tanımlanan reaya-sipahi içerisinde kimselere verildiği ve topraklardaki ekip biçme tasarrufu ve vergilerin toplanmasının toprak kontrolünü elinde bulduran kişi tarafından yerine getirildiği belirtilmektedir. Bu topraklardaki polis gücü ise sipahiler tarafından sağlanmıştır. Sipahiler bu gücü kendi tımar alanları ile sınırlı kalmak kaydıyla kullanabilmiştir. Bu bağlamda suçlu veya şüphelilerin takip ve tutuklanması sipahiler tarafından sağlanmıştır.⁴⁴

Timardan kaynaklı devlet-reaya arasındaki davalara örnek olarak: Ruha'da miri tahsilata engel olan bir kimseden bahsedilmektedir. Miri tahsilat doğrudan devleti ilgilendirdiğinden bölgedeki durum hakkında merkezden bilgi talep edilmiştir. Bununla birlikte söz konusu tahsilata mâni

41 Selçuklularda tımar hakkında detaylı bilgi için bkz. Abdurrahman Uçmaz, *Selçuklularda Toprak ve İktâ Sistemi*, (Yüksek Lisans Tezi, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007), 139-199.

42 Ona göre Osmanlı; tımar, yeniçeri ve idareci vasıfları ile ayakta durabilmiş bir devlettir. Bkz. Leopold V. Ranke, *Die Osmanen und die Spanische Monarchie im 16 und 17. Jahrhundert*, (Leipzig: 1877), 5; akt. Coşkun Üçok, "Osmanlı Devlet Teşkilâtında Tımarlar", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 1/4 (Aralık 1944): 525.

43 Halil İnalçık, "Tımar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41: 168.

44 Halil İnalçık vd. (ed.), *An Economic and Social History of The Ottoman Empire, Vol. 1, 1300-1600*, (New York: Cambridge University Press, 1994).

olan kişinin kimliği sipahi veya köylü olması durumunda farklı yaptırımlara tabi tutulması istenmiştir.⁴⁵

3.2.1.5. *Timarın Doğal Ortamında Gelişim Gösteren Devlet-Reaya Münasebetleri: Sipahi-Köylü İlişkileri*

Osmanlı-İslam toprak düzeni kimi yönüyle Batı'nın feodal sistemi ile mukayese edilmiştir. Bu mukayese ediş birbirinden köken ve etkenler üzerindeki düşünce farklılıkları bakımından ayrılır. Bazı görüşlere göre "Türk-İslam feodalizmi" İran'daki Sasanilerin askeri timar sisteminden etkilenmiştir. Diğer bazı görüşler ise bunun aksine deliller ortaya serer.⁴⁶

Osmanlı Devleti'nin iktisadi düzeninin temelinde tarım yer almaktaydı. Bundan dolayıdır ki çiftçi köylüler Osmanlı sosyal yapısı içerisinde önemli bir konumda yer almışlardır. Sözü edilen köylüler bir çift öküz ile ekip biçecekleri toprakları devletten alırlar ve buna mukabil tapu resmi öderlerdi. Bu resim devlet adına sipahi adı verilen görevliler tarafından toplanırdı. Sipahi ise aldığı vergi ile hem bölgedeki asayişin sağlar hem asker yetiştirir hem de merkeze nakdi bir gelir kapısı oluştururdu. Bu bağlamda sipahinin topladığı vergiler içerisinde öşür önemli bir yer tutmaktaydı.⁴⁷

Osmanlı, verginin kaynağı ve toprakları işleyen reaya ile vergilerini toplayan ve asayişin sağlayan sipahi arasındaki ilişkilerde hep bir denge mekanizması arayışında olmuştur. Anlaşmazlıkların şikâyet kanalları ile arz-ı hal ve arz-ı mahzarlar yoluyla çözüme kavuşturulma gayesi buna delil mahiyetindedir.⁴⁸

3.3. Kamu Davasına Örnek

Bu dava türleri reaya-reaya veya reaya-devlet arasında görülen davalardan farklı olarak devletin toplum ve devlet menfaatini muhafaza etmedeki kararlılığının bir temsili olarak görülen davalardır. Örnek bir vesikayı inceleyerek Osmanlı taşrasında bu tür davaların neden görüldüğü, nasıl icra edildiği ve nasıl bir sonuç çıkardığı görülebilir.

45 BOA: A. {DVNSMHM.d...}, 28-1016.

46 M. Fuad Köprülü, "Ortaçaman Türk-İslâm Feodalizmi", *Belleten* 5/29 (1943): 319-321.

47 Köylü ile sipahi arasındaki karşılıklı sorumluluk ve uzlaşma ile çatışma alanları hakkında detaylı bir okuma için bkz. Mehmet Ali Türkmenoğlu, "Osmanlı Taşrasında Zirai Üretim: Osmanlı Sipahisi ve Köylüsü", *Turkish Academic Research Review* 6/2 (2021): 725-751.

48 Osmanlı köylüsü ile sipahi arasındaki ilişkiler hakkında detaylı bir okuma için bkz. Mehmet Ali Türkmenoğlu, "Osmanlı Klasik Döneminde Sipahi, Köylü ve Devlet", *Türkiyat* 53 (Aralık 2021): 485-503.

Diyarbakır Beylerbeyine gönderilen bir hükümde: Ruha kadısı merkeze Mardin tacirlerinden Hacı Mahmud'un mallarının eşkıyalarca gasp edildiğini bildirmektedir. Durum sonrasında hırsızların araştırıldığı ve bunların Murad ve Kürd Ahmed adında kimseler olduğu tespit edilmiştir. Hırsızlardan Kürd Ahmed'in hapisteyken firar ettiği diğer hırsız Murad'ın ise idam edildiği bildirilmektedir.⁴⁹

Sonuç

Makalemiz Osmanlı taşrası içerisindeki özel bir bölgeye yönelik çıkarım yapmaya elverişli olmasa da taşra idaresindeki hukuki zeminin genel hatlarını çizmesi bakımından önemlidir. Dolayısıyla bu durum özel bir sonuç gözlemek için daha detaylı bir çalışmayı gerektirmektedir. Bununla birlikte çalışmamızda gerek Osmanlı Devleti'nin benimsediği İslami zihniyet gerek bu zihniyetin ardında inşa edilen faktörler muhkem bir ilişkiler ağına işaret etmektedir.

Bu ağların en tepesinde şüphesiz kadı yer almaktaydı. Kadılar, kaza merkezlerinde hem beledi hem adli amir olarak görevlerini neredeyse sınırsız ve müdahalesiz bir ortamda gerçekleştirmekteydiler. Başta bölgenin hukuk sistemini idame etmeleri gelmekle birlikte kadılar, bölgede kendilerine yardımcı olacak görevlilerin belirlenmesinde ve tayininde rol oynarlardı. Emri altında bulunan subaşı ve muhtesib gibi görevlilerle çarşı pazar ve sosyal hayattaki asayiş tesis ederlerdi.

Osmanlı taşrası iradi olarak bir bütünlük gösterse de idari olarak bir bölünmüşlük içine girmiştir. Bu ayrım içerisinde kadı, kazadaki yerini alırken daha küçük yapıdaki nahiyelere atadığı naibler de bu bölgelerde kadı namına işlemleri yürütürlerdi. Ayrıca mahalle imamı da pek çok konuda kadının iş yükünü hafifletirdi.

Kadılarının en çok uğraştığı meselelerin başında şüphesiz Osmanlı devlet ve toplum yapısının merkezinde yer alan tımar sisteminden kaynaklanan davalar gelmekteydi. Bu bağlamda yöneten ile yönetilenler arasındaki ilişkilerden kaynaklı olan sorunlar taşradan merkeze yansımıştır. Çalışmada bu sorunlar reaya arasındaki anlaşmazlık, amme hukukunun sağlanması için açılan kamu davaları ve reyanın devleti veya devlet görevlilerinin reayayı şikâyet ettiği davalar şeklinde bir tasnif yoluna gidilmiş ve devletin sorun odaklı yaklaşımına çözüm arayışları için bir hayli mesai sarf ettiği gözlemlenmiştir.

49 BOA: A.{DVNSMHM.d..., 22-580.

Kaynaklara Dair

I. Başkanlık Osmanlı Arşivi Arşiv Belgeleri

A.{DVNSMHHM.d..., 118-1703.

A.{DVNSMHHM.d..., 22-580.

A.{DVNSMHHM.d..., 28-1016.

II. Basılı Kitap ve Makaleler

Akdağ, Mustafa. *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi*. C. 2. 2. Bs. Ankara: Tekin Yayınevi, 1979.

Alkan, Yaşar. *J. Rawls'ın İktisadi Adalet Teorisi*. İstanbul: Hiperlink Yayınları, 2018.

Anıl, Yaşar Şahin. *Osmanlı'da Kadılık*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1993.

Bergen, Lütfi. "Medeniyetin Cüzü: Mahalle". *İDEALKENT* 1/2 (2010): 140-168.

Demirci, Mustafa. *Abbâsilerde Toprak Sistemi*. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001.

Ekinci, Abdullah (ed.). "İki Tepeli Şehir: Urfa Mahalleleri". *Osmanlı Urfası*. C.1. 99-121. İstanbul: Urfa Okulu Yayınları, 2018.

Ekinci, Ekrem Buğra. *Osmanlı Hukuku (Adalet ve Mülk)*. 3. Bs. İstanbul: Arı Sanat Yayınevi, 2014.

En-Nisâ 135.

Ergenç, Özer. "Osmanlı Şehrindeki "Mahalle"nin İşlev ve Nitelikleri Üzerine". *Osmanlı Araştırmaları IV*. 75-76. Ed. Halil İnalçık vd. İstanbul: Enderun Kitabevi, 1984.

Genç, Mehmet. *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*. 11. Bs. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2014.

Halaçoğlu, Yusuf. *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı*. 7. Bs. Ankara: TTK Yayınları, 2014.

İnalçık, Halil vd. (ed.). *An Economic and Social History of The Ottoman Empire, Vol. 1, 1300-1600*. New York: Cambridge University Press, 1994.

İnalçık, Halil. "Osmanlı Hukuk Sisteminde Adâletin Üstünlüğü". *Adâlet Kitabı*. 141-206. Ed. Halil İnalçık vd. Ankara: Kadim Yayınları, 2012.

İnalçık, Halil. "Şerî'at ve Kanun, Din ve Devlet". *Osmanlı'da Devlet, Hukuk ve Adâlet*. 49-60. Ed. Cüneyt Dalgakıran, 14. Bs. (İstanbul: Kronik Kitap, 2022.

İnalçık, Halil. "Timar". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 41: 168-173. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

İpşirli, Mehmet. "Nâib". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 32: 312-313. Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006.

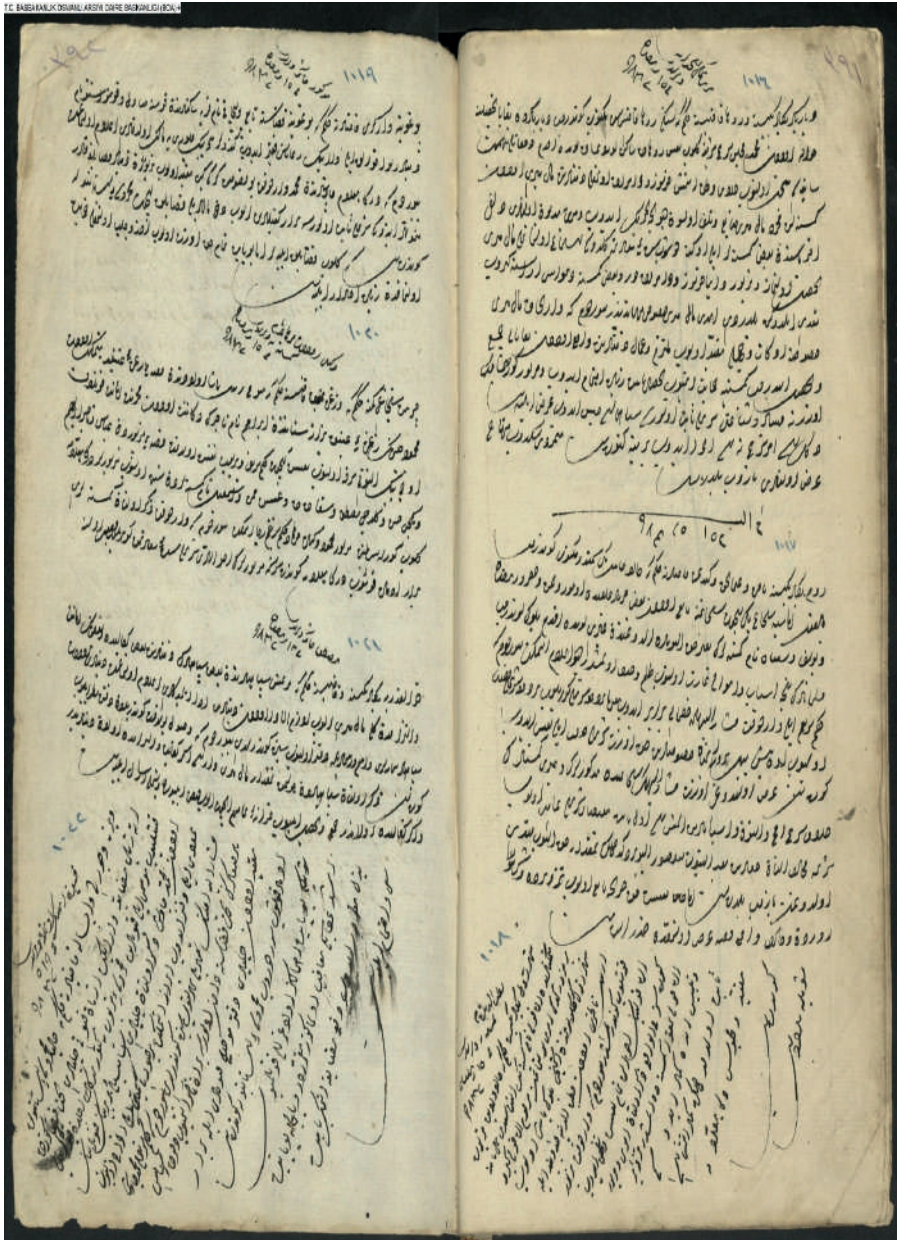
- Köprülü, M. Fuad. "Ortazaman Türk-İslâm Feodalizmi". *Bellekten* 5/29 (1943): 319-334.
- Köprülü, M. Fuat. *İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müesseseleri*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1983.
- Mehmed, Sedat. *Büyük Selçuklu Dönemi İslâm Hukuku*. Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.
- Oğuzoğlu, Yusuf. "Dizdar". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 9: 480-481. İstanbul, TDV Yayınları, 1994.
- Ortaylı, İlber. "Kadı". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 24: 69-73. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.
- Ortaylı, İlber. *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti'nde Kadı*. 15. Bs. İstanbul: Kronik Kitap, 2022.
- Pamuk, Şevket. *Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914*. 4. Bs. İstanbul: İletişim Yayınları, 2007.
- Ranke, Leopold V. *Die Osmanen und die Spanische Monarchie im 16 und 17. Jahrhundert*. Leipzig: 1877.
- Shaw, Stanford. *The History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, Volume I: Empire of the Gazis: The Rise and Decline of the Ottoman Empire, 1280-1808*. New York, Cambridge University Press, 1976.
- Şafak, Ali. *İslâm Dini ve Sosyal Adalet*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1992.
- Şahin, İlhan. "Nahiye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 32: 306-308. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Türkmenoğlu, Mehmet Ali. "Osmanlı Taşrasında Zirai Üretim: Osmanlı Sipahisi ve Köylüsü". *Turkish Academic Research Review* 6/2 (2021): 725-751.
- Türkmenoğlu, Mehmet Ali. "Osmanlı Klasik Döneminde Sipahi, Köylü ve Devlet". *Türkiyat* 53 (2021): 485-503.
- Uçmaz, Abdurrahman. *Selçuklularda Toprak ve İktâ Sistemi*. Yüksek Lisans Tezi, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal (Büyük Selçukiler, Anadolu Selçukileri, Anadolu Beylikleri, İlhaniler, Karakoyunlu ve Akkoyunlularla Memlûklerdeki Devlet Teşkilâtına Bir Bakış)*. 5. Bs. Ankara: TTK Yayınları, 2014.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*. 3. Bs. Ankara: TTK Basımevi, 1988.
- Üçok, Coşkun. "Osmanlı Devlet Teşkilâtında Tımarlar". *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 1/4 (1944): 525-551.
- Ülgen, Pınar. "Ortaçağ Avrupasında Feodal Sisteme Genel Bir Bakış". *Mukad-dime* 1/1 (2010): 1-18.
- Ünal, Tarık. *Hakkın ve Adaletin Timsali Hazreti Ömer*. Ed. Aslı Kaplan. İzmir: Muştu Yayınları, 2007.

EKLER

Ekl: Ruha kadısının hırsızlık yapan bir tebaanın idam cezası ile cezalandırıldığını merkeze iletmesi üzerine bölgeye gönderilen hüküm. (Amme/kamu hukukuna örnektir.)

Ek2: Ruha'da miri tahsilata mâni olan bir kimsenin sipahi olup olmadığını belirlenmesi ve tahkikat sonucu çıkan neticeye göre cezasının tahkiki. (Reaya-devlet davasına örnektir.)

A. {DVNSMHM.d.00028

Kaynak: BOA: A. {DVNSMHM.d...., 28-1016.

Ek3: Timar berati ile ilgili reaya arasında ortaya çıkan bir sorun dolayısıyla Rakka valisi ve Ruha kadısına gönderilen hüküm. (Reaya-reaya arasındaki çatışmadan kaynaklanan davaya örnektir.)

A. {DVNSMFM.d.0118

Kaynak: BOA: A. {DVNSMFM.d..., 118-1703.

Osmanlı Harp Malzemelerinin Arşiv Kaynaklarından Kale Mühimmat Müfredat Defterleri

Samettin Başol¹

Özet

Osmanlı askeri tarihçiliği sahası yeni kaynak, metot ve araştırmalarla gün geçtikçe gelişmekte ve zenginleşmektedir. Bu alanda askerî kurumlar, silah üretimi ve teknolojisi, kaleler, sefer ve savaş lojistiği, savaş stratejileri, ikmal, nefer temini, maaş tevzi vb. konular öne çıkmaktadır. Alandaki bu genişlemenin önünü açan önemli etkenlerden biri de sahadaki bulgularla arşivlerdeki belge, defter, harita, kroki ve benzeri koleksiyonların gün yüzüne çıkması ve işe koşulmasıdır.

Osmanlı Devleti'nin kuruluş çağından itibaren 'kayıt tutan bir devlet' olduğu bilinmektedir. Bu doğrultuda Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivinde çok çeşitli belge türleri ve defter serileri mevcuttur. Anılan malzeme günümüzde tarihçiler, kurumlar, teşkilatlar ve devletler açısından büyük öneme sahiptir. Bahsi geçen arşivdeki defter koleksiyonlarından biri de *kale mühimmat müfredat defterleri*dir. Söz konusu defterler askeri tarihçilik sahasında zengin içeriğe sahiptir. Arşivde belirli bir tür ve seri oluşturduğu düşünülen bu defterler, Osmanlı kaleleri ve kale teşkilatı ile harp mühimmatı ve malzemelerinin tespitinde birinci elden kaynaklar arasındadır. Aşağıda sunulan araştırma, kalelerde mevcut askerî malzemenin sayımı ve yazımıyla oluşturulmuş kale mühimmat müfredat defterlerini odağına almıştır. Araştırmanın amacı zikredilen defter türünü biçim ve muhteva yönleriyle tanıtmak, özelliklerini açıklamak, bilinirliğini artırmak, bunların teşkilat tarihi ve askerî tarihçilik sahasında taşıdığı önem ve değere dikkat çekmektir. Defter serisindeki bilgi içeriğinin daha anlaşılabilir kılınması için aynı konuyu içeren ve türdeş olan defterlerden beş adet örnek seçilmiş, tanıtım bu defterlerin incelenmesiyle somutlaştırılmıştır.

1 Dr. Öğr. Üyesi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü. ORCID: 0000-0002-2938-324X, sametbasol@gmail.com

Yeri geldikçe başka defterlerden de örnekler gösterilmiştir. Araştırmada konunun inşasına uygun olan doküman incelemesi yöntemi kullanılmış, defterlerin mahiyeti hakkında elde edilen veriler bir plan dahilinde sunulmaya çalışılmıştır.

Giriş

Osmanlı Devleti tarih sahnesinde uzun sayılabilecek bir süre siyasal varlığını sürdürmüş bir devlettir. Anılan siyasal yapı en azından klasik dönem diye ifade edilen zaman diliminde Dünya siyaseti ve askerî tarihinde önemli bir yer işgal etmiştir. Devletin Türk, İslam ve Ortadoğu idare geleneklerini de içinde barındıran merkezî, teşkilatçı ve kayıtlı bir yönetim anlayışına sahip olmasının bu sürece eşlik ve etki ettiği söylenebilir. Devlet aygıtının saray, divan, hazine, mahkeme gibi kurumlarında, ordu, maliye, kale, taşra idaresi vb. teşkilatlanmasında, uyguladığı tahrir, toprak, tımar, vergi, devşirme, hukuk vb. sistemlerde yukarıdaki yönetim telakkisinin etkileri görülür.

Erken devirden itibaren merkezîyetçi ve fetihçi bir anlayış doğrultusunda kurulan devlette Divan, hazine ve ordu öne çıkan teşkilatlardandı. Ülkedeki teşkilatları ve kurumları destekleyen, işleyişini sağlayan, devletin bütün kayıt, yazışma ve defter işlemlerini yürüten bir zümre mevcuttu, o da kalemiye/bürokrasi sınıfıydı. İşte burada devletin yönetim kurumu olan Divan, askerî teşkilat ve bürokrasi üçgeninde tutulan/oluşturulan bir defter serisi ele alınmıştır. Çalışmanın bir yönü Osmanlı tarihi çalışmalarının bir alt disiplini olarak belirtilen ‘Defteroloji’² alanıyla ilgilidir ve bu alana katkı sağlayabileceği için önemlidir.

Osmanlı Devleti’nin ülkesini, halkını ve sınırlarını korumasında askerî teşkilatta kalelerin önemli bir yeri vardı. Bu yapılar, şehirlerde ve önemli geçit bölgelerinde bulunabildiği gibi özellikle sınır boyları ve düşmanın gelmesinin muhtemel olduğu yerlerde inşa edilirdi. Kalelerde diğer birçok görevlinin yanı sıra askerî mühimmat malzemeleri ile bu malzemeyi kullanacak askerler bulunurdu. Hudutlar ve bu mevkilerdeki askerî yapıların öneminden dolayı merkezî idare sık sık kalelerdeki asker ve mühimmatı yoklama yaptırır, teftiş ettirir ve deftere kaydettirirdi. Görevlilerden, tutulan defter kaydının bir nüshasını da İstanbul’a göndermeleri istenirdi. Eğer kalede mühimmat veya malzeme eksikliği varsa yine defter edilen ihtiyaç malzemeleri oraya çeşitli yerlerden ulaştırılırdı. Genel hatları yukarıda açıklanan işlem veya buna benzer uygulamalar sonucunda Osmanlı ülkesindeki birçok kalede farklı zamanlarda mevcut askerî mühimmat ve levazimat kayıtlara geçmiş oldu. Söz konusu

2 Fatma Acun, “Osmanlı Tarihi Araştırmalarının Genişleyen Sınırları: Defteroloji”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, İstanbul 1999, C. 1, s. 316.

kayıtları içeren defter serileri oluştu. Yazılanlardan da anlaşılacağı üzere bahsi geçen defterler genel itibarı ile askerî tarih alanına özgü olmakla birlikte özelde doğrudan Osmanlı harp malzemeleriyle ilgilidir. Bu husustan yola çıkıldığında bahsedilen defterler belirli bir dönemi kapsayan Osmanlı savaş malzemelerinin tespitinde önemli arşiv kaynakları arasındadır. Çalışmanın amacı da Osmanlı askeriyesine ait mühimmat ve malzeme hakkında bilgi veren iş bu kaynak müfredat defterlerini tanıtmaktır.

Mühimmat müfredat defterleri çoğu zaman bir ya da birkaç kaleyle ilişkili olarak yazılmıştır. Bu bağlantı onları kalelerin fiziki yapısı, teşkilatı, bölümleri ve görevlileri konulu araştırmalarda da önemli kılmaktadır. Defterlerin tutuluş amacı, içerikleri ve bürokrasisi göz önüne alındığında bunların bir yönüyle Osmanlı sefer ve savaş lojistiğiyle ilgili olduğunu belirtmek gerekir. İşte harp mühimmatı, lojistik ve kale teşkilatı gibi üç konuya ait bilgiler barındıran defter serisi bu yönleriyle önemli görülmüş ve araştırmaya konu olmuştur. Bu sayede Osmanlı Devleti'nde kalelerde bulunan malzemeler, mühimmatın saklandığı ve korunduğu mekanlar, malzeme sayımı gibi konularda müfredat defterlerini inceleyecek olanlara defter serisinin temel özellikleri tanıtılmak amaçlanmıştır.

Bir ordunun kullandığı harp malzemelerinin çeşidi, niteliği, niceliği, yaygınlığı, tekniği ve zamana uygunluğu o devletin askerî durumu hakkında bilgiler verir. Teknolojiyi yakından takip eden devletlerin çağdaşlarına nazaran askerî mühimmat ve savaş gereçlerinin daha etkin, verimli ve devre uygun olması beklenir. Osmanlı Devleti'nin klasik dönemde askerî teknolojiye önem verdiği söylenebilir. Osmanlı Devleti'nde topun Sultan I. Murad (1359-1389) devrinde Kosova Meydan Muharebesi'nden (1389) itibaren savaşlarda kullanılmaya başlandığı görülmektedir³. İlerleyen yıllarda Fatih Sultan Mehmed'in döktürdüğü Şahi topları İstanbul'un fethinde (1453) oldukça etkili olmuştur⁴. Silah teknolojisiyle alakalı bir diğer örnek olan tüfekler ile ilgili söylenmesi gereken şeylerden bir tanesi devletin tüfek ile tanışmasının Balkan topraklarındaki faaliyetler vasıtasıyla olmasıdır. Padişah II. Bayezid döneminde Osmanlı Devleti'ne bağlı yeniçeri askerlerinin çoğuna tüfek verildiği bilinmektedir. Ayrıca II. Mehmet döneminde tüfekler ile ilgili resmi kayıtlar bulunmaktadır⁵. Devletin böyle bir gücünün olması fethe

3 Bu savaşta ordudaki merkez kuvvetlerinin önünde Yeniçeriler bulunmuştur ve onların hemen önünde toplar yer almıştır. Bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihî*, C. 1, Türk Tarih Kurumu, 2016, s. 254.

4 Tahsin Ünal, "İstanbul'un Fethi", *İslam Medeniyeti Dergisi*, 1968, C. 1, s. 8.

5 Tüfekte ilgili olarak söylenmesi gereken hususlardan bir diğeri tüfeklerin İstanbul'un fethinden sonra kalelere yerleştirilmesidir. XV. yüzyıldan itibaren kalelerde tüfeklerin bulunduğuna yönelik bilgiler bulunmaktadır. Detaylı bilgi için bk. Feridun, M. Emecen, *Osmanlı Klasik*

dayalı devlet sisteminde oldukça önemlidir. Bu yüzden mühimmat müfredat defterleri eğer üzerinde detaylı araştırmalar yapılır ve belirli dönemler karşılaştırmalı olarak ele alınırsa askeri teknoloji açısından da değerli bilgiler sunabilecek bir mahiyettedir. Yukarıda sıralanan hususlar araştırma konusunun seçiminde etkili olmuştur.

Konu hakkında yayınlanmış literatüre bakılacak olursa Osmanlı sahasında hem askerî tarih⁶ hem silah teknolojisi⁷ hem de kaleler⁸ hakkında görece zengin bir literatür mevcuttur. Ancak tüm bu yayınlara rağmen çalışmaların yeteri derecede olduğu söylenemez. Şimdiki durumda yeni kaynaklar ortaya çıkmakta, yeni metotlar gelişmekte ve konuya dair derinlemesine araştırmalar sürmektedir.

Mühimmat müfredat defterlerinin dönemin silah, saldırı ve savunma gücünü oluşturan harp malzemelerinin tespitinde birinci elden kaynaklar olduğu yukarıdaki bölümde zikredilmişti. Osmanlı harp malzemelerinin kaynakları konusuna ilk dikkat çeken çalışmalardan birisi V. J. Parry'nin *Osmanlı İmparatorluğunda Kullanılan Harb Malzemesinin Kaynakları* adlı yayınıdır. Yazıda Osmanlı Devleti'nde kullanılan ana mühimmat malzemelerine değinilmiş ancak bu malzemelerin tespit edildiği yerler konusunda bir açıklama yapılmamıştır⁹. Mühimmat müfredat defterlerini doğrudan konu edinen, ilgili defterleri tanıtan bir yayına şimdilik

Çağında Savaş, Timaş Yayınları, 2014, s. 35-36.

- 6 Tarihsel dönemlere göre ayrılmış geniş bir Türk Askerî Tarihi literatürünü içeren geniş bir çalışma için bk. *Türk Askerî Tarihi Bibliyografyası*, haz. C. Ünsal, S. Osmanlıoğlu, H. Bilgü vd., 2021.
- 7 Osmanlı Devleti'ndeki askerî teknoloji konusunda bk. Salim Ayduz, "Osmanlı Askerî Teknoloji Tarihi: Ateşli Silahlar", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2004, C. 2, S. 4, s. 265-295. Ayrıca yukarıda belirtilen yazıdan başka Osmanlı Devleti'nde kullanılan silahlar, silah ve mühimmat üretim merkezleri, üretim kurumları, gemilerde kullanılan silah türleri, ayrıca silah teknolojisi literatürünü içeren kapsamlı bir çalışma için bk. Salim Ayduz, "Osmanlı Silahları, Silah Üretim Merkezleri ve Literatürü Tarihi", *Tarih Okulu*, Mayıs-Ağustos 2011, S. X, s. 1-37. Silah teknolojisi konusunda Avrupa ateşli silah teknolojinin Osmanlı Devleti'ne girişinde Avrupalı teknisyenlerin rolünü değerlendiren bir çalışma için bk. aynı yazar, "XIV-XVI. Asırlarda Avrupa Ateşli Silah Teknolojisinin Osmanlılara Aktarılmasında Rol Oynayan Avrupalı Teknisyenler (Taife-i Efrenciyan)", *Belleten*, 1998, C. 62, S. 235, s. 779-830; Gabor Agoston, "Osmanlı İmparatorluğunda Harp Endüstrisi ve Barut Teknolojisi (1450- 1700)", *Osmanlı*, 1999, C. VI, s. 622- 633.
- 8 Osmanlı kaleleri hakkında geniş bir literatür ve değerlendirmesi için bk. Ömer Gezer, "Osmanlı Kaleleri Literatürü Üzerine Bir Değerlendirme", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 2018/1, 2019, S. 33, s. 131-150.
- 9 V. J. Parry bu çalışmasında barut, güherçile, kükürt, tüfek vb. birçok malzemeden söz etmektedir. Genellikle bu malzemelerin de mühimme defterlerinden tespit edildiği bilgisini vermiştir. Sadece bir dipnotta Macaristan'da bulunan Eğri Kalesi'nde bir mühimmat listesinin varlığından söz edilmiştir. Bk. V. J. Parry, "Osmanlı İmparatorluğunda Kullanılan Harb Malzemesinin Kaynakları", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, Ekim 1972, S. 4, s. 36.

rastlanmamış olsa da bu defterlere dayanarak içeriğindeki bilgilere yer veren bazı çalışmalar mevcuttur. Kalelerle ilgili tetkiklerde, askerî sahadaki bazı yayınlarda araştırmacılar, mühimmat defterlerini kullanmışlardır¹⁰.

Çalışmada tanıtımı yapılan mühimmat defteri koleksiyonu Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'nde yer almaktadır, aynı türden malzemenin sayısı oldukça fazladır. Bu defterlerin mahiyeti ve kayıt/tutuluş tarzı genel olarak birbirine benzemektedir. Çalışma oluşturulurken bu serideki defterlerin tümü çalışmaya dahil edilemeyeceğinden örnek olarak beş adet defterden yararlanılmıştır. Burada adı geçen defter serisi içerisinde bazı örnek defterler seçilmiş, tanıtım bu örnekler üzerinden yapılmıştır.

Çalışmada kullanılan defterlerin kısaca fonları ve künyeleri aşağıda verilmiştir. Çalışmanın devamında bir serinin parçası olan bu arşiv kaynakları detaylıca tanıtılacaktır.

Konunun hazırlanmasında örnek olarak seçilen ve burada kullanılan mühimmat müfredat defterinin ilki Girit'e¹¹ bağlı olan çeşitli kalelerin mühimmat müfredat defteridir. Bu defter *Bab-ı Defteri Başmuhasebe Kalemi* alt fonunda yer almaktadır. Toplamda yirmi dokuz sayfadan oluşan defter hicri 1218 (m. 1803/1804) senesinde yazılmıştır.

Kullanılan bir diğer defter Akdeniz Boğazı'ndaki Seddülbahir ve Sultaniye kaleleriyle Abrice tabyasında mevcut cephan ve mühimmat malzemelerinin miktar ve müfredatını gösteren mühimmat müfredat defteridir. Defter *Muallim Cevdet Askeriyye* fonunda bulunmaktadır. Toplamda yirmi altı sayfadan oluşan bu defterin h. 1217 (m. 1802/1803) senesinde kaleme alındığı görülmektedir.

Çalışmada yararlanılan bir diğer defter ise Bozcaada ve Limni adaları kalelerinin top, mühimmat, tophane ve cebehane yoklama ve masraflarıyla müfredatından oluşan defterdir. *Başmuhasebe* kalemine bağlı olan bu evrak toplamda on üç sayfadan oluşmaktadır. Bozcaada ve Limni kalelerinin mühimmatını gösteren mühimmat müfredat defteri h.1222 (m.1807/1808) tarihini taşımaktadır.

10 Örnek çalışmalar için şu yayınlara bakılabilir: Uğur Demlikoğlu, "Osmanlı Devleti'nin 18. Yüzyılda Bazı Şark Kalelerinde Bulundurduğu Harp Malzemeleri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2014, C. 24, S. 2, s. 277-294; aynı yazar, *18. Yüzyılda Erzurum Kalesi*, 2020, s. 165-222. Bosna kalelerinde yer alan askerî mühimmat için bk. Güler Yarcı, "Metin Bir Bilge, Müstahkem Bir Ülke: Aliya'nın Bosnası'nda Osmanlı Kaleleri", *I. Uluslararası Bir Bilge Bir Ülke Sempozyumu: Aliye İzzetbegoviç ve Bosna-Hersek Bildiriler Kitabı*, (e-kitap), 2018, s. 260-296; Okan Güven, *İki Savaş Arasında Bosna Kaleleri (1669-1683)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2017.

11 Bu defterdeki verilerin değerlendirilmesi üzerine bir çalışma yürütülmektedir.

Araştırma veri tabanının oluşturulmasında dikkate alınan bir diğer defter de Şumnu Kalesi mühimmatını gösteren müfredat defteridir. *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defterleri* serisinde yer alıp bir sayfadan müteşekkildir. Evrak h. 1214 (m. 1799/1800) tarihlidir.

Sonuncu örnek defter ise Ağrıboz Kalesi'nde mevcut olan mühimmatı gösteren müfredat defteridir. Bir sayfadan ibarettir. *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defterleri* serisinde bulunan bu kale mühimmat müfredat defteri h. 1214 (1799/1800 tarihinde yazılmıştır.

Araştırmanın hazırlanmasında *Doküman Analizi* yöntemine başvurulmuştur. Doküman analizi kavramı; “belge incelemesi” anlamına gelmektedir¹². Bu yöntem araştırma verilerinin ana kaynağı olarak çeşitli dokümanların toplanması, incelenmesi, istintakı ve analizi olarak tanımlanabilen bir araştırma şeklidir¹³. Belgelerden yola çıkılarak yapılan doküman analizi yönteminde ilk olarak belgelere/dokümanlara ulaşılır, dokümanlar yorumlanır, analiz edilir ve ortaya çıkan verilerin kullanılması yönüne gidilir. Yukarıda bahsedilen usulün belirli adımları bu çalışmada uygulanmıştır. Önce arşivden ilgili belgeler tespit ve temin edilmiş, okuma-çözümleme işlemi yapılmış, veriler tasnif edilmiş, anlama, yorumlama ve bilgi çıkarım sürecine gidilmiştir. Şunu da vurgulamak gerekir ki araştırma için yürütülen bu çaba, şimdilik defterlerin muhteviyatındaki tüm bilgilerin derinlemesine tahlili ve değerlendirilmesi yönünde değil anılan arşiv malzemesinin şekil, içerik ve önemi hususunda tanıtımına yöneliktir.

1. Osmanlı Kaleleri Hakkında Genel Bilgiler

Kale kelimesi; sözlükte “kazımak ve kökünden koparmak” anlamındadır¹⁴. Kaleler gerektiğinde şehirleri korumak için şehrin etrafına ve içine asker konularak yapılan etrafı kalın duvarlarla çevrili binalardır¹⁵. Daha geniş ve bilinen manada ise; düşmanın gelmesi beklenen yollar üzerinde, askeri

12 Bilgen Kıra, “Nitel Bir Veri Analizi Yöntemi Olarak Doküman Analizi”, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 15, 2020, s. 173.

13 Ramazan Sak, İkbal Tuba Şahin Sak, Çağla Öneren Şendil, Eşref Nas, “Bir Araştırma Yöntemi Olarak Doküman Analizi”, *Kocaeli Üniversitesi Eğitim Dergisi*, 2021, C. 4, S. 1, s. 227.

Doküman analizi, tüm belgeleri incelemek ve değerlendirmek için kullanılan bir araştırma yöntemidir. Nitel araştırmada kullanılan diğer yöntemler gibi doküman analizi de anlam çıkarmak, ilgili konu hakkında bir anlayış oluşturmak, ampirik bilgi geliştirmek için verilerin incelenmesini ve yorumlanmasını gerektirmektedir. Bu yöntemi genellikle tarihçi ve arkeologlar, geçmişten günümüze intikal eden kalıntılardan yola çıkarak bir değerlendirme yaparak kullanmaktadır. Ali Yıldırım, Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, Seçkin Yayınları, 2011, s. 187.

14 Semavi Eyice, “Kale”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 2001, C. 24, s. 234; Ali Boran, *Anadolu'daki İç Kale, Cami ve Mescitleri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2001, s. 7.

15 Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. II, 1983, s. 143.

önem taşıyan şehirlerde, geçit ve dar boğazlarda güvenliği sağlamak için yapılan kalın duvarlı, burçlu, mazgalı askerî-mimari yapılarıdır¹⁶. Yüksek kaleler şehrin güvenliğini arttıran bir diğer faktördür ve bu sayede sivil halkın güvenliği sağlanmaktaydı. Kaleler genelde bir veya iki kattan oluşmaktadır. Bunun dışında kalenin etrafında hendekler mevcuttur¹⁷. Kalelerin bazılarında iç kale ve dış kalelerin bulunduğu görülmektedir¹⁸. Ayrıca kule ve burçlar da eklenerek savunma sistemi daha da geliştirilmiştir. İbadethane, komuta odası, kiler, su deposu, ambar, mahzen ve suçluların hapsedilmesi için zindan, yapı içerisinde bulunmaktadır. Kalelerin bu yapılardan farklı olarak da daha birçok bölümü bulunabilmektedir¹⁹.

Kalelerde askerî malzemelerin bulunduğu, saklandığı ve depolandığı belli başlı yerler mühimmat müfredat defterlerinde tespit edilmiştir. Buralar, kale cebehaneleri, mahzenler, tabyalar, kuleler, karakolhaneler ve burçlardır. Mahzenlerin silah depolamak için uygun bir birim oldukları görülmektedir. Büyük boyutlu odacıklardan meydana gelen mahzenler, içerisinde kalede ihtiyaç duyulan malzemelerin kullanılmadıkları zamanlarda korundukları yerlerdir. Mahzenlerde görevli olarak *Mahzenî* denilen bir grup görevli mevcuttur. Mahzenden sorumlu olan bu kişilere kimi zaman mahzendeki aletlerin korunması ve mahzenin doldurulması gibi görevler verilmiştir²⁰.

Kalelerde bulunan bir diğer bölüm de kulelerdir. Kule kelimesi yüksek ve dar yapıları ifade etmek için kullanılan bir terimdir. Genellikle dört köşeli olan bu yapılar ahşap ve kârgîrden inşa edilirdi²¹. Düşman saldırısı karşısında askerler, savunma işini kale duvarlarına bitişik inşa edilmiş bu birimlerden yaparlardı. Kuleler düşmanın gelmesi muhtemel güzergaha geniş bir bakış açısı kazandırdığından kaleler ve askerler için önemli yapılardandır. Birbirine yakın inşa edilmiş kuleler sayesinde iki ayrı kulede bulunan askerler birbirleriyle daha rahat iletişim kurabilmişlerdir²². Kaledeki kuleler ve burada konuşlu ateş ve savunma güçleri sayesinde düşmana karşı askerî bir üstünlük

16 Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlük, “Kale”, <https://sozluk.gov.tr/>.

17 Eyice, *a.g.m.*, s. 234.

18 Erzurum, Sinop, Niğbolu, Anapa kaleleri iç ve dış kalelerin bulunduğu yerlere örnek gösterilebilir. Bk. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Kaleleri*, 2006, s. 9.

19 Örnek olarak bakıldığında Niğbolu Kalesi’nde bir cami, cephanelik, hamam, çeşitli tabyalar, köprü, karakolhane ve iç kale gibi birçok yapı mevcuttur. Bk. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *a.g.e.*, s. 171-173.

20 Orçun Nalezen, Ege Adalarında Osmanlı Hakimiyetinin Kurulmasında ve Sürdürülmesinde Kalelerin Rolü, Gazi Üniversitesi Tarih Anabilim Dalı Doktora Tezi, 2021, s. 281.

21 Pakalın, *a.g.e.*, s. 315.

22 Nalezen, *a.g.t.*, s. 89.

kurulabilmektedir. Bu sebeple Osmanlı Devleti kalelerde kule inşasına önem vermiş²³, harap durumdaki kulelerin tamirine azami ihtimam göstermiştir²⁴.

Burçlar kale duvarları üzerindeki çıkıntılı yapılardır. Genellikle savunma amaçlı inşa edilen burçlar, aynı zamanda askerlerin saldırısı için de elverişlidir. Düşman üzerine serpilen kızgın yağlar bu yapılar üzerinden dökülürdü. Burçlar, buralara toprak yerleştirilerek daha işlevsel bir hale getirilirdi²⁵. Osmanlı Devleti de özellikle hudut boylarında idaresindeki kalelerde burç yapımına destek vermiş, kalenin bu bölümünde asker bulundurmaya güvenlik ve savunma amacıyla gerekli görmüştür²⁶.

Kalelerin bir diğer mimari-askerî bölümü ise tabyalardır. Tabya; kale duvarlarının arasında belirli aralıklarla inşa edilen içerisine toprak yerleştirildiği yapılardır²⁷. Özellikle 19. yüzyıldan sonra kalelere stratejik açıdan katkı sağlayan tabyalar inşa edilmiştir²⁸. Kalelerin asıl saldırı gücünü tabyalar oluştururdu. Tabyalara ağır toprak yerleştirilir, bunlar saldırı sırasında aktif olarak kullanılırdı. Ağır toprak kullanılmadığı zamanlarda yine tabyalarda muhafaza edilirdi²⁹. Bunda toprakların büyük ölçekli ve ağır olmalarının etkisi büyüktür. Tabyaların çeşitleri mevcuttur. Bunlardan birkaçı ise şu şekildedir: Ok tabya, Yay tabya, Yarım tabya³⁰.

Kalelerin bölümlerinden olan karakolhanelerin Karavulhane, karavul gibi birkaç farklı kullanım şekli vardı. Karakolhaneler genellikle şehir ve kasabalarda asayiş sağlamaya için içerisine asker yerleştirilen yapılardı. Büyük kalelerde karakolhane denilen yerlerin mevcut olduğu görülmektedir. Girit Adası'ndaki Kandiye Kalesi'nde birden fazla karakolhane bulunmaktadır ve

23 Osmanlı merkezî idaresinin Budin Beylerbeyine gönderdiği bir hüküm, doğrudan kule inşaatıyla ilişkilidir. Belgeye göre Budin'e yakın bir mevzide olan Nata Kalesi'nin işlevini daha da arttırmak amacıyla kaleye kule inşaatı emri verilmiştir. Bu kule sayesinde kalenin sağlamlığı artırılacaktır. Bk. BOA, MD 42/1007.

24 Arşivden temin edilen bir belgede Tulca Kalesi'ne bağlı bulunan kulelerin ve kulelerde bulunan toprakların tamire ihtiyaçlarının olduğuna dair merkeze bir yazı gönderilmiştir. Bundan dolayı kaleye gerekli olan malzemelerin gönderilmesi için emir yazılmıştır. BOA, C.AS./618/16082.

25 Osmanlı Arşivi'nde çok sayıda belge, kale burçlarıyla ilgilidir. Bunlardan bir tanesi Halban Kalesi burçlarının tamiri ile alakalıdır. İncelenen belge doğrudan Trablus kadısına hitaben kaleme alınmıştır ve burçların imce usulü tamiri emrini kapsamaktadır. Bk. BOA, MD 33/47.

26 Konuyla alakalı incelenen bir belgede Trablus Kalesi'nde ve deniz kenarında olan altı adet burçta askerlerin yetersiz olduğundan dolayı İçil'den asker gönderilmesi istenmiştir. Hüküm, Trablus dizdari ve Şam Beylerbeyine hitaben yazılmıştır. Bk. BOA, MD 19/517.

27 Mahir Aydın, *Vidin Kalesi Tuna Boyu'ndaki İnci*, Ötüken Yayınları, 2015, s. 49.

28 Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *a.g.e.*, s. 10.

29 Girit'te bulunan Kandiye Kalesi'ne bağlı tabyalarda büyük ölçekli toprakların varlığına işaret eden bir belge mevcuttur. Belgede geçen tabyaların bazıları ise şu şekildedir: Yeniçeriyân, Baltalar, Hâki, Tarşırâh.

30 Pakalın, *a.g.e.*, s. 371.

burada askerî mühimmat malzemelerinin varlığına dair belgeler mevcuttur. Burada kale ve bölümleri hakkında genel bilgiler verildikten sonra devamında Osmanlı Devleti'nde sefer lojistiği konusunda açıklamalar yapılmıştır.

2. Osmanlı Devleti'nde Sefer ve Savaş Lojistiği

Osmanlı askerî teşkilatı, sefer ve fetihlerin organizasyonundaki yetki ve büyük mesai Divan-ı Hümayun'un üzerinde idi. Merkezî idare, seferler sırasında çıkabilecek sorunları mümkün olduğunca azaltabilmek amacıyla seferlere çıkılmadan önce sefer hazırlıklarına başlanması emrini verirdi. Sefer yapılacağı zaman geniş çaplı bir hazırlık içine girilirdi. Bunlardan en önemlilerinden biri harp malzemelerinin hazırlanmasıydı. Sefer kararı alınırken bir divan kurulur ve divan üyelerinin teker teker konu ile alakalı fikirleri alınırdı. Daha sonrasında ise İslam hukukunun başı olan Şeyhülislam Divan'a çağırılarak sefer konusundaki fetvası alınırdı.

Sefer kararı alındıktan sonra hazırlıklar tek bir koldan değil birden fazla koldan yürütülürdü.³¹ Askerlerin tüm ihtiyaçlarının karşılanması için hazırlıklar titizlikle ve ivedilikle yürütülürdü. Erzaktan mühimmata ve taşıma hayvanlarına kadar her konunun önceden ayarlandığı ve temin edildiği görülmektedir. Osmanlı Devleti çoğunlukla seferin nereye olacağını gizli tutarak hazırlıkları sürdürürdü. Buna karşılık sefer güzergahı üzerindeki yollar köprüler tamir edilir, eğer gerek varsa yeni köprü ve yollar yapılırdı. Tüm bu hazırlıkların yanında seferin en önemli kaynaklarından olan askeri malzemeler için geniş çaplı bir silah ve mühimmat üretimi gözlenirdi. Askerin ihtiyaç duyacağı savaş malzemelerinin bir kısmı payitahtta üretilirken bir kısmı da sefer güzergahı üzerindeki menzil ve kalelerden temin edilirdi. Osmanlı Devleti'nde başlıca silah üretim merkezleri ve kurumları olan Tophane-i Amire ile Cephane-i Amire'de ordu sefere çıkmadan önce malzeme üretimi başlar veya hızlanırdı³². Sefere gidilirken askerlerin kullanacağı malzemelerin çoğu Tophane'den temin edilirdi³³. Seferde askerlerin kullanacağı silah ve mühimmatın bir kısmı İstanbul'dan orduyla beraber savaş alanına

31 Hazırlık gerektiren konuların bazıları şunlardı: Sınır güvenliğinin sağlanması, kale ve palankaların tamiri, tahkimi, ordunun toplanması, yol yapımı ve ulaştırma faaliyetlerinin düzenlenmesi, menzillerin düzenlenmesi, ordu iaşesinin temini, silah ve teçhizat temini. Mehmet Yaşar Ertaş, "Osmanlı Ordusunun Savaş Hazırlıkları ve Sefer Organizasyonu", *Hunlardan Günümüze Türk Askerî Kültürü -Tarih, Strateji, İstihbarat, Teşkilat, Teknoloji-*, Editör: A. Sefa Özkan, Kronik Yayınları, 2019, s. 567

32 Ersin Yıldız, "Osmanlı Devleti'nin Sefer Organizasyonlarında Kullandığı Hayvanlar (XVI.-XVIII. Yüzyıllarda)", Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, 2019, s. 29.

33 Mehmet Yaşar Ertaş, *Sultan Ordusu (Mora Fethi Örneği 1714-1716)*, Yeditepe Yayınevi, 2007, s. 278.

gönderilirdi³⁴. Diğer kısmı da seferden önce verilen emirler doğrultusunda çevre kale ve şehirlerde üretilen malzemelerin orduya ikmaliyle sağlanırdı. Buradan sonra sefer sırasında ve öncesinde kalelerin nasıl bir işleve sahip olduğunu incelemek konu açısından yararlı olacaktır.

2.1. Osmanlı Devleti'nin Sefer ve Savaş Lojistiğinde Kalelerin Rolü

Savaşta mühimmatın önemli olduğu kadar asker sayısının da önemli olduğu bir gerçektir. Sefer için asker temin edilirken iki tür asker temini olduğu görülmektedir. Merkezden Yeniçeri ocağına bağlı askerlerin sefere katılımı ve eyaletlerde bulunan askerlerin sefere katılımı. İkinci yöntem olan eyaletlerdeki askerlerde tımarlı sipahilerin ve kale erlerinin olduğu bilinmektedir³⁵. Tımarlı sipahiler bağlı oldukları sancak beyleri ile sefer alanına ilerlerken, kale erleri için farklı bir durum söz konusudur. Kale erlerinin öncelikli vazifesi kalede bulunmak ve buranın asayişinden, güvenliğinden sorumlu olmaktır. Sefer hazırlığı başladıktan sonra merkezden gelen emir doğrultusunda sefer güzergahı üzerinde olan kalelerin ve yolların tamir edildiği görülmektedir³⁶. Kalelerin tamir edilmesiyle sefer sırasında olası düşman saldırısı ihtimaline karşılık bölgenin direnişini güçlendirmek amaçlanmıştır³⁷. Kaleler tamir edilirken burçlar, tabyalar ve kulelerle birlikte kalelerin cephaneleri, ambarları ve kale içerisindeki tamir gerektiren diğer tüm yapıların da tamir edildiği görülmektedir³⁸. Kalelerin tamirinde marangozlar, kireççiler ve demirciler görevlendirilerek eğer kale civarında bu işle uğraşan birileri yoksa payitahttan gönderilen görevliler vasıtasıyla kalelerin çeşitli alanlarında tamir ve onarım işleri yapılırdı. Tabyalar, kuleler ve ambarlar, görevliler vasıtasıyla savunmaya uygun hale getirilirdi³⁹.

Marangoz ve demirci gibi görevlilerin yanı sıra bazı durumlarda mimarların da tamire muhtaç kalelere giderek bu yapıları tamir ettikleri

34 Orhan Kılıç, "1585 Yılında Tebriz Seferi'ne Çıkan Osmanlı Ordusunun İkmal ve İaşesi", *Askeri Tarih Bülteni*, 1999, S. 46, s. 123.

35 İncelenen bir belgede Bosna Beyine hüküm yazılmıştır. Hükümde sancağa dahil olan kalelerin hızlıca asker ve mühimmat eksikliğinin temin edilmesi emri verilmiş, ayrıca Nemçe (Avusturya) üzerine yapılacak sefer için hazırlıklı olunması bildirilmiştir. Bk. BOA, MD 6/972.

36 Ersin Yıldız, *a.g.t.*, s. 2.

37 İncelenen belgede Hama sancak beyi Perviz'in sefere herkesten önce gelerek Tebriz Kalesi'nin tamirine yardım ettiği ve bu yardımın karşılığında Vezir İbrahim Paşa tarafından kendisine taltifte bulunduğu bilgisi yer almaktadır. Buradan da anlaşılıyor ki sefer sırasında kalelerin tamiriyle ilgilenmesi için belirli kişiler görevlendirilmekteydi ve bu görevlendirme sonucunda işini iyi yapan görevlilere bazı ödüller verilmekteydi. Bk. BOA, MD 56/408.

38 Ertuş, *a.g.e.*, s. 291.

39 Uğur Kurtaran, "Osmanlı Seferlerinde Organizasyon ve Lojistik", *Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 2012, C. 7, S. 4-II, s. 2282.

görülmektedir⁴⁰. Kale mühimmat müfredat defterlerinin bir anlamda yazılış amaçlarından bir tanesi bu konuyla alakalıdır. Osmanlı Devleti sefere çıkılacağı zaman güzergâh üzerindeki veya savaş bölgesine yakın kendisine bağlı kalelerden mevcut mühimmatın durumunun tespit edilmesini, sayılmasını ve yazılmasını isterdi. Bu sayede kalelerin eksikleri önceden tespit ve temin edilerek sefer sırasında ilgili hususta sorun yaşanmaması hedeflenirdi. Kalelerin mühimmatının sayılması emredildiğinde uygulamada iki farklı yol izlenmiştir. Bunlardan ilki devletin başkentinden, Divan tarafından seçilen bir kişinin bölgeye gönderilip bu işten yani kontrol, sayım ve yazım işinden sorumlu tutulmasıdır⁴¹. Bir diğer yöntem de kalede görevli olan dizdarlara giden emir doğrultusunda yerelde bir kâtibin görevlendirilmesi, sayım işleminin dizdar nezaretinde gerçekleştirilmesidir. Mühimmat sayım işlemi özellikle sefer kararı alındıktan sonra ayrı bir öneme sahiptir. Bunun sebebi de sefer sırasında ordunun zor duruma düşmemesi ve gerektiğinde askere yardımın kaleler vasıtasıyla yapılabilmesidir.

Kalelerin tamirinden sonra ise seferin devamında savaş bölgesinin yakın olduğu kalelerden ordu için gerekli olan harp malzemelerinin temin edildiği görülmektedir⁴². Kaleler sefer zamanında ordunun veya donanmanın bazı mühimmatını karşıladığından sefer dönemi dışında da bu kurumlarda askerî malzemenin ve mühimmatın bol miktarda bulunmasına özen gösterilmiştir. Sık sık kalelerdeki eksiklerin payitahta bildirilmesi istenmiştir. Yetersiz olan mühimmat her zaman merkezden, tophane ve cebehaneden gönderilmezdi. Bazı durumlarda da civar kalelerden mühimmat eksikliği bulunan kaleye gönderim yapılırdı. Özellikle barut ve güherçile gibi temel malzemelere sürekli ihtiyaç olduğundan bir kalede bu malzemelerin eksikliği yaşandığında malzemenin bol bulunduğu diğer bir kaleden ilgili yere gönderilirdi⁴³.

40 Tetkik edilen bir belgede seferlerde mimarbaşı olarak görevli olan Mehmed Çavuş devlet tarafından sınır boylarındaki kalelerin tamiriyle görevlendirilmiş, durum Budin muhafızı Vezir Ali Paşa'ya bir hükümle bildirilmiştir. Bk. BOA, MD 78/1425.

41 Girit Adası'nın mühimmatını gösteren müfredat defterinin Divan-ı Hümayun'dan gönderilen bir kâtip vasıtasıyla yoklandığı görülüyor. Defterin başlık kısmında yer alan "*Hacegan-ı Divan-ı Hümayun'dan Amedi halifesinden Ahmet Rıza Efendi kulları mübaşeretıyla*" ibaresinden bu kişinin devlet tarafından görevlendirilip Girit'teki kalelerde sayım işlemi gerçekleştirdiği anlaşılmaktadır. Bk. BOA, D.BŞM.d./7100.

42 Erzurum valisine yazılmış bir hükümde; Erzurum Kalesi'nde çalışmaz şekilde duran barut karhanesinin sefer için Erciş'ten gelen güherçile ile işletilmesi için bir emir gönderilmiştir. Bk. BOA, MD 87/357. Bir başka belgede yine sefer için lazım olan siyah barutun urban eşkiyasından korunarak Musul Kalesi'ne ulaştırılmasına dair hüküm bulunmaktadır. Bkz, BOA, MD 87/469.

43 Daha önce Kostaniçe Kalesi için istenilen top ve barutun Belgrat'tan tedariki için Semendire Beyine emir gönderilmiştir. Belge mündericatında Bosna Beyi'nin adam gönderip barut ve topu kaleye koydurması emredilmiştir. Kostaniçe Kalesi'nde barut ve topa ihtiyaç olduğundan bu durum gerekli mercilere bildirilmiş, bunun sonucunda Belgrat'tan malzemenin temin edilmesi için emir verilmiştir. Bk. T.C. Devlet Arşivleri Başkanlığı Yayınları, 12 Numaralı

Kalelerden sefere ya da başka bir kaleye malzeme ulaştırılırken yaygın kullanılan iki yöntem vardı. Bunların ilki kara yolu, diğeri ise deniz yolu taşımacılığı idi. Kara yoluyla malzeme naklinde deve, öküz, manda gibi hayvanlar bu iş için kullanılırdı⁴⁴. İlerleyen süreçte araçların da kullanılmasıyla kara yoluyla taşıma yöntemi kolaylaşmıştır. Deniz yoluyla taşımacılık 16-18. yüzyıllarda yaygınlaşmış bir nakliye türü olmuştur. Coğrafi olarak elverişli bölgelerde donanmayla taşıma sağlandığı görülmektedir. Deniz yoluyla taşıma işleminde genellikle kadirga ve yelkenliler kullanılmıştır⁴⁵. Bu iki yöntem sayesinde hem kalelerden kalelere hem de Osmanlı Devleti'nin savaşta olan ordusuna malzeme taşınması işlemi gerçekleştirilmiştir.

Osmanlı devlet idaresi, sefer planlaması yaparken sefer güzergahındaki kalelerle savaş bölgesindeki kalelerin mühimmat ve malzemelerinin sayılmasını emretmiştir. Özellikle sefer esnasında askerî mühimmatın hayati önem taşıdığı göz önünde tutulursa kalelerde asker ve malzeme sayımlarının yapılması elzemdir. Bu saikler çerçevesinde çalışma konusu olan mühimmat sayım defterleri oluşturulmuş, kayıtların bir sureti İstanbul'a gönderilerek devlet merkezi ilgili konularda bilgilendirilmiştir.

3. Kale Mühimmat Müfredat Defterlerinin Tanıtımı

Müfredat, kelime olarak basit şeyler ve toptan bilinen şeylerin ayrıntıları, dökümleri anlamlarına gelmektedir⁴⁶. Ayrıca bir bütünü oluşturan ayrıntılar şeklinde de tarif edilir⁴⁷. İçerisinde bir bütünü tanımlayan küçük parçalardan oluşan defterlerin tümü için müfredat defteri tanımı kullanılmaktadır. Mühimmat müfredat defterleri ise mühimmat ve malzemelerin teker teker sayılıp yazılmasıyla⁴⁸ oluşan defter serileridir.

Askerî malzemelerin yazılı olduğu bu seride çeşitli türde askerî, ordu ve savaş mühimmatı bulunmaktadır. Defterlere sayımın yapıldığı an itibarıyla kalede bulunan tüm malzemelerin kaydı yapılmıştır. Osmanlı Devleti askerî malzemelerin sayımına önem vermiş, belirli aralıklarla malzemelerin

Mühimme Defteri (973/1565-1566) Özet ve İndeks, 1994, Hüküm No. 1193.

- 44 Örmek olarak Bağdat Beylerbeyine yazılan fermanla barut üretimini artırılması istenmiş ve Basra Beylerbeyinin göndereceği barutun develer vasıtasıyla Halep'e ulaştırılması emri verilmiştir. Bk. T.C. Devlet Arşivleri Başkanlığı Yayınları, *5 Numaralı Mühimme Defteri (973/1565-1566) Özet ve İndeks*, 1994, Hüküm No. 393.
- 45 İncelenen bir belgede Serhat kaleleri için istenilen üç yüz kantar barutun gemi ile ve sava suyu vasıtasıyla gönderilmesi için Semendire beyine emir verildiği kayıtlıdır. Bk. BOA, MD 27/874.
- 46 Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*, Aydın Kitabevi, 2011, s. 832.
- 47 Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlük, "Müfredat", <https://sozluk.gov.tr/>.
- 48 İlgili defter başlıklarının çoğunda bu ölçüm, sayım ve yazım işinin yapıldığını bildiren şu ifadeler rastlanır: "...cebehanelerinde mevcut alat ve mühimmat vezn ve ta'dad ve tabvir ve defteri der-aliyyeye takdim olunmak babında..."

tespit edilip sayılmasını istemiştir. Bu amaca hizmet için tutulan keşif ve sayım defterlerinin içeriğini oluşturan askerî malzemeyi ifade etmek için belgelerde ve askeriyeeye ait yayınlarda farklı terimlerin kullanımı mevcuttur. Askerî malzemeler için “*tertib-i mühimmat*”, “*teçhizat-ı askeriyeye*”, “*alat-ı mühimmat-ı harbiyye*”, “*mühimmat-ı askeriyeye*”, “*alat ve mühimmat-ı harbiye*”, “*mühimmat ve levazimat-ı harbiye*” gibi terimler kullanılmıştır.

Kale mühimmatı sayım defterleri arşivde farklı adlar altında karşımıza çıkabiliyor. Defterler, ... *kalesi mühimmat defteri*, *mühimmat müfredat defteri*, bazen *mühimmatı havi keşif ve sayım defteri*, bazen *mühimmat yoklama defteri*, bazen de *cebehane defteri*⁴⁹ adını alabilmekte. Genelde bu defterlerin türü ve mahiyeti benzer olup kitabet usulleri de aynıdır. Dolayısıyla bu adlardaki defterlerin bir külliyyat/seri oluşturduğu düşünülebilir.

Mühimmat sayım defterleriyle ilgili bir hususun da açıklanması gerekir. Arşiv ve ilgili defterler üzerindeki araştırma göstermiştir ki mühimmat sayım defterleri büyük bir defter serisinin üst başlığı gibi kabul edilmesi lazımdır. Çünkü değişik fonlarda bu ana kolun altında, ana konuya/esas şubeye (mühimmat müfredat defterleri serisine) bağlı farklı defterler/defter serileri de mevcuttur. Bunların hepsi mühimmat müfredat defteri olmakla birlikte aralarında çok küçük farklılıklar vardır. Bu defterler kendi içinde beş guruba ayrılarak tasniflenebilir. Bunlar; Tophane-i Amire'den kalelere gönderilen mühimmatın kayıt defterleri, Cebehane-i Amire'den kalelere veya orduya gönderilen mühimmatın kayıt defterleri⁵⁰, bir kaleden başka bir kaleye nakledilen mühimmatı havi defterler, kalelerden seferde bulunan orduya ulaştırılan mühimmatın kaydedildiği defterler ve bir de kalelerde/kale cebahanelerinde mevcut mühimmatın tahrir olunduğu defterlerdir. Bu defter serilerinin her bir kolunda aynı türden onlarca defterin olduğu söylenebilir. Alt koldaki defterler birleştirildiğinde Osmanlı askerî malzemesi ve mühimmatına, silahlarına, harp alet ve edevatına ilişkin büyük bir arşiv/belge külliyyatının varlığı ortaya çıkmaktadır. Araştırmanın veri tabanını sadece kalelerde mevcut mühimmatın sayım defteri örnekleri oluşturmuştur ve bunlara ilişkin detaylı açıklamalar aşağıda verilmiştir.

Kale mühimmat sayım defterlerinin fiziki hacimleri, sayfa sayıları birbirinden farklı olabilmektedir. Kalenin büyüklüğüne, önemine ve kalede

49 Cephane defterlerine örnek olarak Niğbolu Kalesi cephanesi defteri örnek gösterilebilir. Burada bir görevlinin, kaledeki askerlerin ve ayrıca kalede bulunan mühimmatın sayımının yapıldığı görülmektedir. Bk. BOA, D.BKL.d./32226.

50 Bu defter serisi arşivde Başmuhasebe, Cebehane evrakı içinde yer almaktadır. Örnek için bk. *Asitane-i Saadet Cebehanesinden Özi Kalesi'ne İrsal Olunan Mühimmata Ait Defter*. BOA, D.BŞM.CBH.d./18398-0.

mevcut mühimmatın azlığına veya bolluğuna göre defterlerin sayfa aralıkları değişiklik gösterebilmektedir.

Sayım defterlerinin özellikle klasik dönem ve sonrası kalelerde bulunan malzemelerin tespit edilmesi ve saptanmasında birinci elden kaynaklardan olduğu ifade edilmişti. Aynı defterlerde kalelerde var olan mühimmatın kaydının yanı sıra kale görevlileri, kalelerin bölümleri ve malzemelerin bulunduğu, muhafaza edildiği yerlerle alakalı çeşitli bilgiler de mevcuttur. Ayrıca merkezden sayım için görevlendirilen kişilerin isimleri ve rütbeleriyle alakalı bilgiler yine kale mühimmat müfredat defterlerinde bulunan bilgiler arasındadır.

3.1. Kale Mühimmat Müfredat Defterlerinin Şekil, Yazım ve Muhteva Özellikleri

Kale mühimmat müfredat defterlerinin içerikleri ve tahrir usulleri birbirine benzerlik göstermektedir. Buna göre benzerliklerden ilki kalelerin farklı bölümlerinde olan mühimmat, ait olduğu birim başlığının altına tasnif edilerek deftere yazılmıştır. Defterlerde önce -kalelerde bu birimler varsa- tabyalar, kuleler, ambarlar şeklinde başlıklar göze çarpmakta, daha sonra buralarda mevcut mühimmat kaydedilmekteydi. Bu durumda defterlerin içeriklerindeki en önemli farklılık, kalelerdeki malzeme sayısının veya türünün birbirinden farklı olmasıydı.

Kale mühimmat müfredat defterlerinin genellikle siyakat yazısıyla tutulduğu görülmektedir⁵¹. Siyakat yazı türü yalnızca yazanın ve hitap edilen kurum ya da kişilerin anlayabileceği şekilde yazılan bir yazı türüdür. Genellikle mali işlerde kullanılan bu yazı, mühimmat müfredat defterlerinde de kullanılmıştır⁵². Defterin siyakat başlığından sonra sayfada malzemenin yeri ile ilgili bir başlık açılarak mevcut malzemeler kayıt altına alınmaya başlanmıştır. Yazılan malzemelerin çok çeşitli olduğu görülmektedir. Toplar, çaplarına ve diğer farklı özelliklerine göre ayrı ayrı zikredilerek yazılmıştır⁵³.

51 Bk. BOA, MAD.d./1013.

52 Bk. BOA, D.BŞM.d./7100. Girit Adası'ndaki Kandiye Kalesi'nin mühimmatını gösteren bu defterde başlığın siyakat yazısıyla olduğu görülmektedir. Başlık, Kandiye Kalesi'ndeki demir ve tunçtan tekerlek ve havan toplarının defteri olduğu bilgisini içermektedir. Ayrıca başlığın devamında bu defterin keşif ve tahrir defteri olduğu bilgisine yer verilmiştir. Müfredat defterlerinde siyakat yazısının kullanılma sebeplerine gelince defterlerin Başmuhasebe kalemiyle ilgili olması veya kalelerin bünyesindeki malzemelerin yazılı olduğu bu belgelerin yanlış kişilerin eline geçmesi ihtimaline karşı alınmış bir önlem olduğu düşünülebilir.

53 Girit Adası'sının mühimmat defterinde Kandiye Kalesi'ndeki mühimmat malzemeleri de teker teker yazılı haldedir. Kayıt sırasında ilk olarak toplar ele alınmıştır. Burada yazımda göze çarpan bir husus vardır. Toplar ilk etapta iki türe ayrılmış durumdadır: İslami toplar ve küffari toplar. Bu toplar daha sonra kendi içerisinde yine ayrılmaktadır. Ahen, tunç, şeşhane şeklinde ayrıştırılan toplar çap ve adetleriyle teker teker yazılarak defter haline getirilmiştir. Farklı

Tabya⁵⁴, kule⁵⁵, karakolhane⁵⁶, mahzen⁵⁷ ve kalenin diğer bölümleri için ayrı ayrı sayımlar yapılmıştır. Defterlerin yazımında genel olarak şöyle bir yazım ve kayıt usulü kullanılmıştır. Eğer geniş bir coğrafyadaki kalelerin mühimmat sayımını içeren bir defterse öncelikle bölgedeki en büyük askerî yapıdan küçük yapılara doğru bir yazım usulü söz konusudur. Yani büyük kaleden küçük kalelere doğru bir yazım sıralaması vardır. Bu durum defterlerin kendi içinde bir yazım/sıralama sisteminin varlığına işaret etmektedir. Bir kaledeki mühimmat yazılmaya başlandığında da aynı durum geçerlidir. Önce kaledeki fiziksel olarak büyük birimlerin ve daha sonra küçük birimlerin mühimmat kaydı deftere işlenmiştir⁵⁸. Sadece bir kalenin mühimmatının sayılması ve yazılmasında da bu yöntem kullanılmıştır. Önce kalenin en büyük yapısından başlanarak sayım yapılmış, ardından daha küçük yapılarda bulunan malzemelerin yazıldığı gözlemlenmiştir⁵⁹.

Kalelerdeki mühimmat ve malzemeler yazılırken her bir malzeme türünde detaylı bir kayıt esası olduğu görülüyor. Örneğin kayıt altına alınan silah ve mühimmatın hammaddesi, yapım ve imalat malzemesi, madeni (bakır,

çaplarda olan topların hepsi ayrıca neşredilmiştir. Değişen çaplar için bir tasnif oluşturularak malzemeler tek tek yazılmıştır. Bk. BOA, D.BŞM.d./7100.

- 54 Şumnu Kalesi'ndeki mühimmat malzemeleri kaleye bağlı tabyalara konulmuştur. Ayrıca burada bulunan malzemeler çaplarıyla birlikte kâtipler tarafından yazılmıştır. Bk. BOA, TS.MA.d./10505.
- 55 Kalelerde taşınması zor olan ağır toplar da mevcuttu. Saldırı durumunda kalenin kendisini savunması için kulelere toplar yerleştirilirdi. Kandiye Kalesi'ne bağlı büyük kulede topların bulunduğuna tespit edilmiştir. Bk. BOA, D.BŞM.d./7100.
- 56 Bazı kaleler silah ve mühimmatı, karavulhane denilen karakolhanelerde tutarlardı. Girit'te bulunan Kandiye Kalesi'ne bağlı karakolhanede topların bulunduğu kayıtlıdır. Bk. BOA, D.BŞM.d./7100.
- 57 Mahzen yeraltı deposudur. Kale mahzenlerinde silahların, topların ve diğer mühimmatın saklandığı görülmektedir. Sultaniye Kalesi'nin mahzeninde mühimmatın mahfuz olduğu belgeden anlaşılıyor. Ayrıca bu mahzende bulunan malzemelerin teker teker sayılıp yoklanması için gönderilen bir belge de tespit edilmiştir. Divan-ı Hümayun erkanından Süleyman Efendi denilen kişinin bu sayım için memur edildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca kendisine kâtip Mehmed Neşet Efendi de yardım edecektir. Buradan Osmanlı Devleti'nde kalelerdeki mühimmatın sayımı için en az iki kişinin görevlendirildiği, bunlardan birinin kâtip olduğu diğerinin de sayıma memur edilen kişi olduğu anlaşılmaktadır. Bk. BOA, C.AS./994/43464.
- 58 Girit Adası'na bağlı kalelerin mühimmat müfredatını gösteren defterde bu usulün uygulandığı görülmektedir. Öncelikle Kandiye, Hanya ve Resmo gibi büyük kalelerin malzemesinin sayıldığı, sonrasında ise Granbusa ve İspirlonka gibi daha küçük kalelerin sayımının yapıldığı gözlemlenmiştir. Diğer defterler için de aynı şey geçerlidir. Bozcaada ve Limni kalelerinin mühimmat sayımında ilk önce Bozcaada Kalesi daha sonra Limni Kalesi yazılmıştır. Diğer taraftan Bozcaada Kalesi'nin müfredatını gösteren defterde ilk önce mahzen, sonra tabya sonra tophane ve cebehanesinde bulunan malzemeler zikredilmiştir. Kısacası ilk önce malzemenin daha fazla olduğu yerler daha sonra ise daha az olan yerlerin yazıldığı anlaşılmaktadır.
- 59 Ağrıboz Kalesi'nin mühimmatını gösteren defterde de aynı usul geçerlidir. Öncelikle Kanlı Tabya'da olan malzemeler zikredilmiş sonra diğer tabyalara geçilmiştir. Yazılan top sayısına göre bunu anlamak da mümkündür, çünkü diğer tabyalarda daha az topun mevcut olduğu görülmektedir. Bk. BOA, TS.MA.d./6316.

demir, tunç gibi) açık olarak yazılmıştır⁶⁰. Bu usulün uygulanmasında aşağıdaki hususlara dikkat edildiği söylenebilir. Öncelikle devlet merkezindeki bürokrasi ve görevliler, kalelerin malzeme durumunu taşradan gelen bu defterler sayesinde öğrenebilmekteydi. Mühimmata yönelik tüm tedbirler de yine ilgili kayıtlara dayanılarak alınıyordu. Merkezî idare elinden geldiğince kalelerdeki mühimmatı eksiksiz tamamlama gayreti içindeydi. Ancak devletin genel tavrı kalelere ne noksan ne de fazla malzeme göndermekti. Bir kaleye eksik ya da yanlış mühimmat gittiğinde kale kendisini, bölgesini ve halkı koruyamaz duruma düşerdi. Eğer bir kaleye gereğinden çok mühimmat gönderilirse bu defa da mühimmatın eşkıyanın, isyancıların veya düşmanın eline geçmesinden şüphe duyulurdu. Bu da devlet için yeni bir tehdit ve sorun demekti. Bu iki ihtimal dahilinde Osmanlı Devleti kalelere ihtiyaç oranında mühimmat tevzi ederdi. Yukarıdaki hususlar göz önünde bulundurulup kayıtlar detaylı tutulurdu.

Her ne kadar kalelerdeki malzemeler benzerlik gösterse de jeopolitik olarak önem arz eden yerlerde bulunan kalelerin daha bol mühimmata sahip olduğu bir gerçektir⁶¹. Bu noktadan meseleye bakıldığında kalenin bölgesine ve mevkiine göre silah türleri ve harp malzemeleri değişiklik gösterebilmektedir. Örneğin ada, deniz kenarı veya nehir sınırındaki kale mühimmatı denizden uzak mevkide konumlanmış kalelerinkinden farklıydı. Buradan anlaşılıyor ki coğrafya, kalenin büyüklüğü, mevki, önemi burada mevcut mühimmatın türüne az da olsa etki ediyordu. Mesela mühimmatın farklılık gösterdiğine yönelik başka bir malzemedan örnek verilebilir Palankete, donanmaya bağlı gemilerde kullanılan bir gereçti. Özellikle kalyonlarda bulundurulmuş palanketeler düşman donanmasına doğrudan hasar vermek için kullanılırdı⁶². Kale mühimmat sayım defterlerinin bazısında

60 Girit'e bağlı Kandiye Kalesi'nin ateşli silahları ve askerî malzemeleri yazılırken ahen top ve tunç top şeklinde büyük bir ayırım yapıldığı, bu ayırımın adı geçen defter boyunca aynı şekilde sürdürüldüğü görülmektedir. Bk. BOA, D.BŞM.d./7100. Bir başka defter olan Seddülbahir ve Sultaniye kalelerinin mühimmatını gösteren müfredat defterinde demirden yapılmış çeşitli havan toplarının 18 adet olduğu bilgisi verilmektedir. Burada da topların cinsine kadar detaylı bir tahririn varlığı göze çarpar. Bk. BOA, C.AS./994/43454.

61 Girit Akdeniz'in Kıbrıs'tan sonra en büyük adasıdır. Akdeniz'i Ege Denizi'nden ayıran bir konumdadır. Ada 8259 kilometre büyüklüğündedir. Adalar Denizi'nde söz sahibi olmak isteyenler için önemli bir konuma sahiptir. Asya ve Avrupa ile bağlantısının olması adanın önemini artırmaktadır. Ayrıca Anadolu ve Afrika kıyılarına bağlantısı bulunduğundan jeopolitik açıdan stratejik bir bölgedir. Stratejik bir önemi olan Girit'teki kalelerde askerî mühimmat ve levazımın daha fazla olduğu görülmektedir. 29 sayfadan oluşan 1802 yılına ait kale mühimmat müfredat defteri bunun kanıtı niteliğindedir. Diğer defterlerden daha kapsamlı olarak kaleme alınan müfredat defterinde çeşitli çaplarda bol miktarda topun olduğu tespit edilmiştir. Bk. BOA, D.BŞM.d./7100.

62 Yusuf Alperen Aydın, *Osmanlı Denizciliği (1700-1770)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 2007, s. 315.

bu malzeme de tespit edilmiştir⁶³. Bu açıdan bakıldığında donanma için gerekli malzemelerin denize/nehre yakın yerlerdeki kalelerde bulunduğu düşünülebilir.

Defterlerde kayıt usulü genelde hep aynı şekilde sürmüştür. Bu usul kısaca kalede mühimmatın mevcut olduğu kurumun/birimin yazılı olduğu bir başlık ve buradaki malzemelerin teker teker yoklanıp kâğıda geçirilmesidir. Adı ve cinsi kaydedilen mühimmatın isminin altında sayısı veya ölçüsü (keyl, kıyye, çuval, sandık, top, kantar vb.) verilmiştir. İncelenen kale mühimmat defterlerinde bu yazım usulünün yaygın olarak kullanıldığı görülmektedir. Mühimmat sayım defterlerinin örnekleri muhasebe ve Divan-ı Hümayun gibi devlet kurumlarına gideceğinden ilgili kurumların da durumu doğru tespit edebilmesi için açık ve kapsamlı bir şekilde kaleme alınmışlardır.

Genel olarak mühimmat sayım defterlerinde ilk önce top çeşitleri yazılmıştır⁶⁴. Topların isimleri ve çeşitleri zikredildikten sonra tekil malzemeler yazılmaya başlanmıştır. Farklı olarak Girit'te bulunan kalelerin mühimmatını gösteren müfredat defterinde ayrı bir yazım usulü olduğu görülmektedir. Her ne kadar topların cinslerinin diğer defterlerdeki gibi detaylı olarak yazılmış olduğu görülse de biçim olarak farklı bir yöntem kullanılmıştır. Topa ait gerekli olan diğer levazimat da topun bilgisiyle birlikte verilmiştir⁶⁵. Topların çapları, adetleri ve ölçülerine ait bilgiler de topun cinsi yazıldıktan sonra altına kaydedilmiştir⁶⁶.

63 Kandiye Kalesi mahzeninde palanketenin mevcut olduğu görülür. Bk. BOA, D.BŞM.d./7100. Yine Seddülbahir Kalesi mühimmat sayım defterinde 114 adet çeşitli palanketenin kaydı vardır. Bk. BOA, C.AS./994/43464.

64 Topların çeşitleri başlıktan sonra yazılan ilk bilgilerdendir. Defterlerde toplar isim ve cinsleriyle açık bir şekilde yazılmıştır. Seddülbahir ve Sultaniyye kaleleri mühimmat defterinde ilk olarak balyemez topu kayıttır, sonrasında şahî topu gibi diğer toplar zikredilmiştir. Bk. BOA, C.AS./994/43454. Aynı şekilde Ağrıboz Kalesi mühimmat sayım defterinde de buna yakın bir usul olduğu görülür. Topların bilgisi verilirken şahî topunun da bilgisi ayrıca belirtilmektedir. Bundan başka şayka türü topların da kalede mevcut olduğu defter kayıtlarından anlaşılmaktadır. Bk. BOA, TS.MA.d./6316. Bozcaada ve Limni adalarının mühimmat defterinde de tunç, demir gibi imal ham maddesi bilgisi verildikten sonra şahî top, mermer-endaz top benzeri açıklamalar yapılarak toplar hakkında detaylı bilgi kayda geçmiştir. Bk. BOA, D.BŞM.d./7391.

65 Girit Adası'ndaki kalelerin mühimmat sayım defterinde farklı bir yazım usulünün uygulandığı yukarıda söylenmişti. Bu defter serisinde topun türü yazıldıktan sonra ters üçgen biçiminde bir yazım-açıklama olduğu görülmektedir. Belirtilen kayıtlarda top için gerekli olan levazimat topun altına stilize bir biçimde yazılmıştır. Bk. BOA, D.BŞM.d./7100.

66 Bozcaada ve Limni kaleleri sayım defterinde topların adetleri, çapları ve uzunluk ölçüsü olan karış birimi topun adının altında kaydedilmiştir. Bk. BOA, D.BŞM.d./7391. Seddülbahir ve Sultaniyye kaleleri müfredat defterinde de aynı yöntem geçerlidir. Topun ismi zikredildikten sonra adet bilgisi toplu olarak verilmiştir. Bk. BOA, C.AS./994/43454. Girit Adası'naki kalelerin sayım defterinde toplar teker teker zikredilmiş ve bir adet şekilde kaydedilmiştir. Bu kayıt usulünden her bir topa ayrı ayrı ve teker teker gözlem yapıldığı anlaşılmaktadır. Bk. BOA, D.BŞM.d./7100.

Kale mühimmat müfredat defterlerinde araştırmacıların karşılaştığı bir detay daha vardır. Bunlar, müfredat defterlerinde geçen “*amele-i salih*” ve “*amele-i gayri salih*” tabirleridir. Bu iki ibare topların güncel kullanım durumuna dair bilgi vermektedir. *Amele-i salih* yazılı topların genellikle kusurunun olmadığı ve çalışır durumda olduğu anlaşılmaktadır⁶⁷. *Amele-i gayri salih* ibaresi ise kullanılmayacak durumda olan top ve levazımatı göstermek için kullanılmıştır⁶⁸. Topların kullanıma uygun olup olmadığı bilgisinin defterde verilmesi önemli bir detaydır. Söz konusu kayıtlardan hareketle merkezî idare, kullanılmayacak durumdaki toplarla ilgili çeşitli kararlar alabiliyordu. Bu durumda ya o kaleye tophaneden top tedarik edilir, ya ateş gücü olmayan toplar tamir/eritme için tophaneye geri çağrılır, ya kaleye en yakın başka bir kaleden top nakledilir ya da topların tamir edilmesi için tophaneden top ustası gönderilirdi. Devlet idaresi topların gerçek durumunu bu açıdan öğrenmek isterdi.

Müfredat defterlerinin başlıklarında yer alan “*keşif ve tahrir olundu*” ibaresinden kalelerde mühimmat ve levazımat eksikliğinin de tespit edildiği anlaşılmaktadır. Buna göre defterin bir sureti İstanbul’a ulaştığında bazı işlemler yapılırdı. Bunlardan biri Cebehane-i Amire veya Tophane-i Amire’den bölgeye/kaleye gerekli malzemeleri göndererek mühimmat tedariki ve ikmalî idi⁶⁹. Böylelikle kalenin ve kaledeki askerlerin mühimmatsız ve olası tehlikelere karşı savunmasız kalmaması için bu yöntem izlenmiş ve kalelerdeki cephanelik ve mühimmat zaman zaman yoklanmıştır.

67 Arşivden temin edilen ve Hanya Kalesi’nin burçlarında mevcut olan topların cinsleri, miktarları ve kullanılıp kullanılmayacak durumda olanlarının kaydedildiği bir belgede, *amele-i salih* olarak tabir edilen tekerleklerin kullanılabilir durumda olduğuyla alakalı bilgilere rastlanmıştır. Aynı belgede *amele-i gayri salih* olarak belirtilen küffari tunç topunun tekerlek ve kundağının *amele-i gayri salih* olarak yazıldığı görülür. Buradan da topun işe yarar/ateşe hazır durumda olması için gerekli olan tekerleklerin ve kundağın kullanıma uygun olmadığı anlaşılmaktadır. Bk. BOA, D.AMH.d./24838.

68 Kandiye Kalesi’ndeki Orta Baltalar tabyasında bulunan yedi demir topun ikisi *amele-i gayri salih*dir. Buradan da bu iki demir topun kullanılmayacak durumda olduğu anlaşılıyor. Bk. BOA, D.BŞM.d./7100. Ayrıca yine aynı defterde Kandiye Kalesi Sultan İbrahim Han Tarsırah tabyasında küffari ve çapı beş olan demir topun kundaksız ve *amele-i gayri salih* yani kullanılamaz durumda olduğu bilgisi verilmiştir. Bk. BOA, D.BŞM.d./7100. Diğer bir örnek de Limni ve Bozcaada kaleleri mühimmat defterinde bazı malzemeler “*amele-i salih*” ve “*amele-i gayri salih*” olarak tasnif edilmiştir. Bu şekilde bir detaylandırma ile devlet merkezine daha sarıh bilgiler ulaştırılmıştır. Bk. BOA, D.BŞM.d./7391.

69 İncelenen bir belgede Tophane-i Amire’den Girit’te bulunan Hanya Kalesi’ne altı ve Suda Kalesi’ne iki kıta havan topu gönderilmesi kararı verilmiştir. Askerî mühimmat devlet için önemli malzemelerdendir. Öncesinde bu kalelerin malzemesinin sayılmış olması muhtemeldir. Aksi halde sadece istek doğrultusunda bir gönderimin yapılıp yapılmayacağı belli değildir. Ancak kalelerdeki malzemelerin tespit ve tahririnden sonra ortaya çıkan eksiklik durumunda kaleye havan topu gönderilmiş olmalıdır. Bk. BOA, AE.SABH.I./99/13320.

Kale mühimmatı sayım defterlerinde gözlenen diğer bir özellik de kalenin herhangi bir bölümünde olan sayımın bitip yazım işlemi gerçekleştikten sonra burada tespit edilen malzemeler için “*cem'an*” teriminin bulunmasıdır. *Cem'an* tabiri toplam anlamına gelmektedir. Yani bir bölümde malzemeler sayılıp yazıldıktan sonra tespit için kalenin başka bir bölümüne geçilmeden önce burada mevcut olan topların toplam sayısı *cem'an* başlığı altında verilmiştir⁷⁰.

Kale mühimmat sayım defterlerinin çoğunda görevlilere ait mühürler bulunmaktadır. Kalede sayım işlemi gerçekleştikten sonra sayıma nezaret eden, defterin yazımında görevli olan ya da mühimmattan sorumlu olan kişiler tarafından mühür basılmıştır. Böylece sayımın hangi kişilerin bilgisi dahilinde yapıldığı resmiyet kazanmıştır⁷¹. Bu husus aynı zamanda mühimmat sayımına verilen önemle de ilgili olmalıdır.

3.2. Kale Mühimmat Sayım Defterlerinde Yer Alan Başlıca Savaş Ekipmanları ve Mühimmatı

Kale mühimmat müfredat defterleri, döneme özgü kullanılan silahları ve özelliklerini betimlemektedir. Defterlerde detaylı bir yazım usulünün izlendiği zikredilmişti. Bu detaylar, ilgili dönemde kullanılan topların türleri ve özelliklerine yer vermektedir. Örneğin incelenen defterlerde şahı, balyemez ve şayka gibi top çeşitleri kayıtlıdır. Toplara ait ayrıntılar, kalelerdeki ateş gücünün ölçüsü ve düşmana verebileceği hasar hakkında fikir vermektedir. Şahi kelimesi kaynaklarda bir topun daha büyük modellerini açıklamak için kullanılan bir terimdir⁷². Bazen çok hafif ve küçük topları tanımlamak için

70 Girit Adası kaleleri sayım defterinde mühimmatın genel toplamları da ayrı bir bölümde yer almıştır. Kandiye Kalesi'nin sayımı bittikten sonra başka bir kaleye geçilmeden önce Kandiye Kalesi'ne bağlı tabya, karakolhane, mahzen ve kule gibi bütün birimlerin toplarının genel toplamı bu kısımda yazılıdır. Örneğin tunç toplarının genel sayısı 137, genel tunç sürat topları sayısı 6, demir topların genel sayısı 28 ve saçma tunç topların yekün sayısı ise 42 olarak kaydedilmiştir. Kandiye Kalesi'ndeki tüm topların sayısı bu kısımda verilmiştir. Bk. BOA, D.BŞM.d./7100. Bir diğer müfredat defteri olan Bozcaada ve Limni kalelerini mühimmatını gösteren seride Bozcaada Kalesi'nin ve ona bağlı tabyaların keşif ve tahriri sağlandıktan sonra *cem'an* denilerek kale ve tabyalarda bulunan tüm topar zikredilmiştir. Burada mevcut toplar şu şekildedir; kırık olanlarıyla beraber toplam 45 tunç top, kırıklarla birlikte toplam 23 demir top, 3 saçma tunç top, 3 demir tunç top ve 3 havan topu. Bk. BOA, D.BŞM.d./7391.

71 Seddülbahir ve Sultaniyye kaleleri müfredat defterlerinin son kısmında mühürler mevcuttur. Mühürlerin sahibi Topçubaşı, dizdar ve cebehane görevlileridir. Kişilerin isimleri ve lakapları yazıldıktan sonra mühürler basılmıştır. Bu hem mühimmattan hem de sayım ve yazımdan hangi görevlilerin sorumlu tutulduğunu bize açıklamaktadır. Ayrıca bu durum, bir olumsuzluk veya suiistimal durumunda sayım görevlilerinin tespitini kolaylaştırmıştır. Bk. BOA, C.AS./994/43464. Bir diğer örnek de Girit Adası kaleleri sayım defterinde görülmektedir. Defterde şiyakat başlıkların üst kısmında mühürler bulunmaktadır. BOA, D.BŞM.d./7100.

72 Gabor Agoston, *Barut, Top ve Tüfek Osmanlı İmparatorluğu'nun Askeri Gücü ve Silah Sanayisi*, çev. Tanju Akad, Kitap Yayınevi, 2006, s. 121.

de aynı terimin kullanıldığı bilinmektedir⁷³. Şahi topları eski dönemlerde ağzdan dolmalı tunç topları ifade ederdi. Çapları ne kadar büyükse silahların hasar gücü de o kadar büyük olurdu. Belgelerde geçen balyemez toplarının kalelerde etkili bir biçimde kullanıldığı görülmektedir. Ayrıca Osmanlı Devleti bu tür silahları muhasara topu olarak da kullanmıştır⁷⁴. Ayrıca bu tip topların Osmanlı Devleti'nde genellikle küçük olanlarına göre büyük çaplı olanlarının daha sık kullanıldığı belirtilmiştir⁷⁵.

Bir diğer top çeşidi olan şayka topuna bakıldığında Evliya Çelebi'ye göre; "*Taşınamayacak kadar büyük ve ağır toplardır ve ancak kalelere yerleştirilmiştir*"⁷⁶. Genellikle büyük bir top türü olan şaykalar kalelerde savunmanın güçlendirilmesinde etkili olmuşlardır. Farklı kale defterlerinde hemen hemen aynı top türleri kayıtlıdır. Sadece aynı türden topların sayıları farklıdır. Kalelerdeki topların belirlenmesinde mühimmat sayım defterleri birincil kaynak durumundadır. Defterlerden çıkarılabilecek bir diğer sonuç da kalelerin Osmanlı askerî sistemindeki somut yeri ve önemidir. Şöyle ki bir kalede çok sayıda ağır, büyük kalibreli topun bulunması o kalenin önemine işaret eder. Bunu defterlerden okumak mümkündür. Bu bakımdan coğrafi ve stratejik açıdan önemli olan kalelere daha büyük çaplı topların yerleştirildiği defter kayıtlarından anlaşılmaktadır⁷⁷.

Mühimmat sayım defterlerinde bazı malzemelerin varlığı belirginlik taşır. Bu maddelerin örnekleri barut, güherçile ve kükürttür. Bahsedilenlerden barut, top ve tüfeklerin ateşlemesi için, diğerleri ise barut üretimi için gereklidir. Zikredilen maddeler hemen tüm kalelerde bulunduğu için bunlar sayım defterlerine çokça yansımıştır.

Mühimmat defterlerinde öne çıkan malzemelerden biri de baruttur. Barut, arşiv belgelerinde *Barut-ı Siyah* şeklinde ve kantar ölçü birimiyle yazılmıştır. Barut üretimi için gerekli bazı malzemeler vardır. Bunlar; Güherçile⁷⁸, kükürt⁷⁹, odun kömürü, odun ve tuzdur. Barut, Osmanlı kalelerinde etkin

73 Agoston, *a.g.e.*, s. 122.

74 Gabor Agoston, "Top", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 2012, C. 41, s. 241.

75 Agoston, *a.g.m.*, s. 241.

76 Agoston, *a.g.e.*, s. 108.

77 Örneğin Giri'te bağlı kalelerde çeşitli tür ve çapta toplar bulunmaktadır. Hanya Kalesi'ndeki toplardan birinin çapı iki yüzdür. Burada büyük çaplı topların mevcudu denizden gelebilecek saldırılara karşı daha etkin bir biçimde karşı koymak için olmalıdır. Bk. BOA, D.BŞM.d./7100.

78 Güherçile, potasyum nitrat ve kalsiyum nitratın genel ismidir. Genellikle yağmur yağdıktan sonra ortaya çıkan bir maddedir ve barut üretimi için önemli malzemelerdendir. Yunus İnce, *Osmanlı Barut Üretim Teknolojisinde Modernleşme; Azadlu Baruthanesi (1794-1878)*, Selçuk Üniversitesi Doktora Tezi, 2013 s. 143.

79 Yanıcı ve patlayıcı bir maddedir. Barut üretiminde kullanılmaktadır ve barut içerisindeki işlevi birleştiriciliktir. Bk. Zafer Gölen, *Osmanlı Devleti'nde Baruthane-i Amire (XVIII. Yüzyıl)*, Türk

rol oynadığı için güherçile ve kükürt gibi malzemelerin de aynı yerde olması önemlidir⁸⁰.

Top, barut, güherçile ve kükürdün dışında defterlerde tüfeklerin de sayıldığı görülmektedir. Tüfekler de tıpkı toplarda olduğu gibi özellikleri ve adlarıyla kaydedilmiştir. Özellikle “*Osmani*” denilen tüfek türüne kalelerde rastlanmaktadır⁸¹. Tüfekler genellikle kalelerin cebhanesinde ve mahzenlerinde saklanmaktadır. Bu malzemelerin kullanılmadığı zamanlarda zarar görmemesi için özen gösterilmiştir. Tüfeklerden sorumlu olan kişiler genellikle malzemelerin saklandığı yerlerin baş sorumlusu olan kişilerdir. Yukarıda da zikredilen mahzenî (mahzen görevlisi) buna örnektir.

3.3. Kale Mühimmat Müfredat Defterlerindeki Diğer Malzemeler

Barut, güherçile, kükürt ve tüfeğin dışında birçok malzeme kale mühimmat müfredat defterlerine yazılmıştır. Askerlerin kullandığı tüm malzemeler askeri mühimmat olarak anıldığı için kazanlar, fitiller ve yağlar bu malzemelere dahil edilmiştir. Top ve barut kullanımında kullanılan hartuçlar ile kazmalar, kürekler, çatallar, torbalar, bezler ve daha birçok malzeme mühimmat defterlerine kaydedilmiştir.

Bazı silah ve savaş gereçlerinin önemli parçalarının kalelerde yedeklendiği defterlerden anlaşılmaktadır. Örneğin topların sorunsuz biçimde kullanılabilmesi için gerekli kundak, tekerlek, cıvata ve halka gibi yedek parça malzemeleri miktarlarıyla defterlerde yazılmıştır⁸². Kalelerde

Tarih Kurumu Yayınları, 2006, s. 139.

- 80 Örnek olarak kullanılan arşiv belgelerinde çıkan mühimmatın içerisinde bol miktarda güherçile, barut ve kükürt mevcuttur. Bozcaada ve Limni kalelerini kapsayan müfredat defterinde bu kalelerde barutun bol miktarda bulunduğu anlaşılmaktadır. Defterde Barut-ı Siyah olarak zikredilen barutun Bozcaada Kalesi cephanesindeki miktarı 99 kantardır. Bk. BOA, D.BŞM.d./7391. Seddülbahir Kalesi'nde barutla beraber 25 kıyye güherçilenin vardır. Bk. BOA, C.AS./994/43464. Girit'teki Hanya Kalesi tersane odalarında da 58 kantar kükürt mevcuttur. Bk. BOA, D.BŞM.d./7100.
- 81 Osmanlı Devleti'nin kalelerinde bulunan malzemelere önem vermiş bir devlettir. Sadece top değil diğer birçok silah malzemeleri bu yapılarda bulundurulmuştur. Tüfekler çoğu zaman Osmanlı belgelerinde tüfenk şeklinde yazılmıştır. Müfredat defterine göre Bozcaada Kalesi cebhanesinde 83 adet tüfek mevcuttur. Bunlarla ilgili bilgiler yukarıda verilmişti. Tüfeğin adı Tüfeng-i Osmani olarak geçmektedir ve yanında yeni ve kundakıyla birlikte olduğu yazılıdır. Bk. BOA, D.BŞM.d./7391. Seddülbahir ve Sultanıyye kaleleri defterlerinde de tüfeklerin bulunduğu görülmektedir. 43 adet eski Osmani tüfengi, 20 adet yeni Osmani tüfengi kayda geçmiştir. Bk. BOA, C.AS./994/43464. Girit Adası kaleleri müfredat defterinde ise daha başka çeşitten tüfekler de kayıtlıdır. Bunlar, Misket namlu tüfek, demir tüfek, Küffari tüfek, İslami tüfek ve farklı tüfek çeşitleridir.
- 82 Limni Kalesi mühimmatında tekerlek olduğu tespit edilmiştir. Tekerlekler toplarda, topları taşıyan arabalarda kullanıldığından önemli malzemelerdendir. Limni Kalesi'ndeki tekerlek adeti 24'tür. Bk. BOA, D.BŞM.d./7391. Girit Adası kaleleri defterinde ise demir halka, büyük demir halka, demir cıvata, ağaç dingil ve demir dingil gibi topların levazımının teker teker

bu malzemelerin bulunmasının nedeni topların herhangi bir parçası hasar gördüğünde işlevsizleşmeden kullanılmaya devam edilebilmesi olmalıdır.

Sonuç

Kale mühimmat müfredat defterleri, örnekleri Osmanlı Arşivi'nde bulunan, konu itibarıyla önce hacimli bir ana dizi oluşturan ve bu dizi içinde de beş alt türe ayrılan bir belgesel kaynak türüdür. Bu kaynaklar bir anlamda Osmanlı merkezî ve askerî bürokrasisinin bir ürünüdür. Defterlerin temel içeriğini kalelerde kontrol edilen, tespit edilen ve sayılan her türlü silah, cephane, askerî mühimmat ve malzeme kayıtları oluşturmaktadır. Bu açıdan bakıldığında defterler ve sağladıkları veriler Osmanlı askerî tarihi, savaş tarihi, silah teknolojisi, askerî bürokrasi, ordu lojistiği, kale teşkilatı gibi araştırma alanlarıyla doğrudan ilgili görünmektedir.

Çalışmaya konu olan defterler dikkat çekici birçok özelliğe sahiptir. Birçok Osmanlı kalesinde farklı zamanlarda cephane sayımları yapılmış ve bu sayımlar neticesinde söz konusu mühimmat müfredat defterleri ortaya çıkmıştır. Bu açıdan bakıldığında defterler kendi türünde tekil değil, bir seri/külliyat oluşturacak tarzdadır.

Mühimmat sayım defterleri çoğunlukla kale ölçeğinde tutulmuştur. Bazen bir bölgedeki farklı kalelerin mühimmatı sayılarak tek bir defterde kaydedilirken, bazen de aynı kaleye ait iki veya üç sayım sonucunu farklı defterlerde bulmak mümkündür. Bu açıdan defterler, Osmanlı kale araştırmaları açısından da değer taşımaktadır. Söz konusu kaynaklarda mühimmat sayımı yapılan kale adları geçtiği gibi kalelerin fiziki birimleri ve özellikleriyle de alakalı çeşitli bilgiler yer almaktadır. Kule, tabya, mahzen, ambar, cephane, mazgal karakolhane gibi yapılar defter kayıtlarında açıkça belirtilmiştir. Ayrıca kaleler dahilindeki bu bölümlerin taşıdıkları özel adların defterlerde geçmesi de önemlidir. Çünkü bu yapıların mimari şekil ve form özelliklerinden bazıları onların isimlerinde gizlidir. Yıldız tabya örneğinde olduğu gibi. Kale mühimmat sayım defterlerinin taşıdığı bir diğer özellik de malzeme sayım, yazım işleminin büyük kalelerden küçük kalelere, büyük yapılardan küçük yapılara doğru yapılmasıdır. Sayım işlemi yapılırken önce merkezî alanın sayımı ve yazımı yapıldıktan sonra fiziki olarak daha küçük birimlere doğru bir sayım işleminin gerçekleştirildiği görülmüştür. Bu da kalelerin fiziki durumu hakkında çıkarım imkânı sunan başka bir husustur.

Sayım defterlerinde, kalelerde bulunan her türlü mühimmatın yanı sıra burada görev yapan bazı görevliler de kayıt altına alınmıştır. Devlet

merkezinden malzeme sayımı için gelenler, kale kâtipleri, kale idarecileri (dizdarlar), kale muhafızı, topçubaşı gibi askerî görevliler ad ve unvanlarıyla defterlerde zikredilmiştir. Bazı kayıtlarda ise yerlüyan ve yeniçeriyân gibi kalelerde görev yapan askerlere işaret eden terimler geçmiştir.

Mühimmat sayım defterlerinin dönemin silah örnekleri ve teknolojisi konusunda zengin veriler sağlayabileceği daha önce ifade edilmişti. Sayımın yapıldığı dönemde kullanılan silahların neler olduğunu, miktarlarını, türlerini, özelliklerini, üretildikleri malzemeleri, boyutlarını (çap veya uzunluklarını), kullanılabilir durumda olup olmadıklarını ve silahların parçaları sayılabilecek daha birçok askerî malzemeyi ilgili defterlerden öğrenebiliyoruz. Bu yönüyle dönemin askerî teknolojisini anlamak açısından görülmeye değer bir kaynaktır. Ayrıca farklı dönemlerde tespit edilen defterlerin içeriklerinin karşılaştırılması, silah teknolojisindeki değişim konusunda araştırmacıları bilgilendirici mahiyettedir.

Defterlerdeki bazı kayıtlar kale askerlerinin gündelik yaşayışına ışık tutmaktadır. Savaş mühimmatının yanı sıra bazı günlük kullanım eşyaları da mühimmat defterlerinde yer almıştır. Kazanlar, tencereler, kepeçler, mumlar, kayışlar, kolanlar bunlara örnektir. Bu tür gereçlerin, askerî mühimmat sayıldığını düşünmek yanlış olmayacaktır.

Osmanlı Devleti'nin kale mühimmatı müfredat defterlerinde tespit edilen bir diğer bilgi de askerlerin kullandığı bütün malzemelerin askeri teçhizat olarak anıldığıdır. Cıvatanadan kazana kadar tüm malzemeler askere verildiği için mühimmat müfredat defterlerine yazılmıştır. Buradan askerlerin kullanımına bırakılan tüm malzemelerin mühimmat olarak görüldüğü bilgisi çıkarılabilir.

Sayım defterleri aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin kalelerdeki askerî teçhizatı etkin bir şekilde izlemesini sağlayacak değerli bir bürokratik yöntem ve araçtır. Kalelerdeki sayma ve yazma çalışmalarının tamamlanması taşradan merkeze ve merkezden taşraya doğru bir dizi bürokratik işlem sürecini de başlatırdı. Örneğin merkezi idareye ulaşan defterler neticesinde kalelerdeki eksik mühimmatın temini için çeşitli yollar izlenir, adımlar atılırdı. Bu nedenle askeri teçhizat ve malzemelerin kayıtlarının tutulduğu defterlerin önemi kabul edilmelidir.

Sonuç olarak kale mühimmat sayım defterleri içeriğindeki zengin verilerle orantılı olarak birçok açıdan derinlemesine tasnif, tetkik ve tahlil edilmeyi bekleyen defter koleksiyonlarından biridir.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Kaynakları

T.C. Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Kale Mühimmat Müfredat Defterleri

Cevdet Askeriye

BOA, C.AS./994/43464.

Başmuhasebe Kalemî Defterleri

BOA, D.BŞM.d./7100.

BOA, D.BŞM.d./7391.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defterleri

BOA, TS.MA.d/6316.

BOA, TS.MA.d/10505.

Diğer Arşiv Belgeleri

Ali Emiri Abdülhamid I

BOA, AE.SABH.I./99/13320.

Cevdet Askeriye

BOA, C.AS./618/16082.

Anadolu Muhasebesi Kalemî Defterleri

BOA, D.AMH.d./24838.

Büyük Kale Kalemî Defterleri

BOA, D.BKL.d/ 32226.

Maliyeden Müdevver Defterler

BOA, MAD.d./1013.

Mühimme Defterleri

BOA, MD 6, 19, 27, 33, 42, 56, 78, 87.

2. Kitaplar, Makaleler, Tezler ve Ansiklopedi Maddeleri

Acun, E. (1999). Osmanlı Tarihi Araştırmalarının Genişleyen Sınırları: Defteroloji. *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 1(2), 315-328.

Agoston, G. (1999). Osmanlı İmparatorluğunda Harp Endüstrisi ve Barut Teknolojisi (1450- 1700), *Osmanlı*, 6, 622- 633.

Agoston, G. (2005). *Barut, Top ve Tüfek Osmanlı İmparatorluğu'nun Askeri Gücü ve Silah Sanayisi* (Tanju Akad Çev.). Kitap (2006).

Agoston, G. (2012). Top. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 41, 240-242.

Aydın, Y. A. (2007). *Osmanlı Denizciliği (1700-1770)*. Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Aydüz, S. (1998). XIV-XVI. Asırlarda Avrupa Ateşli Silah Teknolojisinin Osmanlılara Aktarılmasında Rol Oynayan Avrupalı Teknisyenler (Taife-i Efrenciyan)”, *Belleten*, 62(235), 779-830.
- Aydüz, S. (2004). Osmanlı Askerî Teknoloji Tarihi: Ateşli Silahlar. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2(4), 265-295.
- Aydüz, S. (2011). Osmanlı Silahları, Silah Üretim Merkezleri ve Literatürü Tarihi. *Tarih Okulu*, 10, 1-37.
- Boran, A. (2001). *Anadolu’daki İç Kale, Cami ve Mescitleri*. Türk Tarih Kurumu.
- Demlikoğlu, U. (2014). Osmanlı Devleti’nin 18. Yüzyılda Bazı Şark Kalelerinde Bulundurduğu Harp Malzemeleri. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 24(2), 277-294.
- Demlikoğlu, U. (2020). *18. Yüzyılda Erzurum Kalesi*. Gece.
- Devellioğlu, F. (2011). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*. Aydın.
- Emecen, F. M. (2014). *Osmanlı Klasik Çağında Savaş*. Timaş.
- Ertaş, M. Y. (2007). *Sultanın Ordusu (Mora Fethi Örneği 1714-1716)*, Yeditepe.
- Ertaş, M. Y. (2019). Osmanlı Ordusunun Savaş Hazırlıkları ve Sefer Organizasyonu. A. Sefa Özkan (Ed.), *Hunlardan Günümüze Türk Askerî Kültürü -Tarih, Strateji, İstihbarat, Teshilat, Teknoloji-* içinde (s. 567-582). Kronik Yayınları.
- Eyice, S. (2001). Kale. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 24, 234-242.
- Gezer, Ö. (2019). Osmanlı Kaleleri Literatürü Üzerine Bir Değerlendirme. *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, (33), 2018/1, 131-150.
- Gölen, Z. (2006). *Osmanlı Devleti’nde Baruthane-i Amire (XVIII. Yüzyıl)*. Türk Tarih Kurumu.
- Güven, O. (2017). *İki Savaş Arasında Bosna Kaleleri (1669-1683)*. Yüksek lisans tezi. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- İnce, Y. (2013). *Osmanlı Barut Üretim Teknolojisinde Modernleşme; Azadlı Baruthanesi (1794-1878)*. Doktora tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kılıç, O. (1999). 1585 Yılında Tebriz Seferi’ne Çıkan Osmanlı Ordusunun İkmal ve İaşesi, *Askeri Tarih Bülteni*, 24(46) 109-135.
- Kıral, B. (2020). Nitel Bir Veri Analizi Yöntemi Olarak Doküman Analizi, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(15), 170-189.
- Kurtaran, U. (2012). Osmanlı Seferlerinde Organizasyon ve Lojistik. *Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 7(4-II), 2269-2286. <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.4019>.
- Mahir, A. (2015). *Vidin Kalesi Tuna Boyu’ndaki İnci*. Ötüken.

- Nalezin, O. (2021). *Ege Adalarında Osmanlı Hakimiyetinin Kurulmasında ve Sürdürülmesinde Kalelerin Rolü*. Doktora tezi, Gazi Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.
- Pakalın, M. Z. (1983). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü C. II*. Milli Eğitim Basımevi.
- Sak, R.& Şahin Sak, İ. T.& Öneren Şendil, Ç. vd. (2021). Bir Araştırma Yöntemi Olarak Doküman Analizi. *Kocaeli Üniversitesi Eğitim Dergisi*, 4(1), 227-250.
- T.C. Devlet Arşivleri Başkanlığı Yayınları. (1994). *5 Numaralı Mühimme Defteri (973/1565-1566) Özet ve İndeks* (Haz. Yıldırım H. O., Atik, V., Demirbaş, U. vd.).
- T.C. Devlet Arşivleri Başkanlığı Yayınları. (1996). *12 Numaralı Mühimme Defteri (973/1565-1566) Özet ve İndeks* (Haz. Yıldırım H. O., Atik, V., Uslu, O. vd.).
- Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlük. Kale. <https://sozluk.gov.tr/>.
- Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlük. Müfredat. <https://sozluk.gov.tr/>.
- Uzunçarşılı, İ. H. (2016). *Osmanlı Tarihi Cilt. I*. Türk Tarih Kurumu.
- Ünal, T. (1968), İstanbul'un Fethi. *İslam Medeniyeti Dergisi*, 1(10), 7-10.
- Ünsal, C., Osmanlıoğlu, S., Bilgü, H., vd. (2021). *Türk Askerî Tarihi Bibliyografyası*. Milli Savunma Üniversitesi.
- V. J., P. (1973). Osmanlı İmparatorluğunda Kullanılan Harb Malzemesinin Kaynakları. (Salih Özbaran Çev.). *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, 3, 35-46.
- Yarcı, G. (2018). Metin Bir Bilge, Müstahkem Bir Ülke: Aliya'nın Bosnası'nda Osmanlı Kaleleri. *I. Uluslararası Bir Bilge Bir Ülke Sempozyumu: Aliye İz-zetbegoviç ve Bosna-Hersek Bildiriler Kitabı*, (e-kitap) 260-296.
- Yıldırım, A.& Şimşek, H. (2011). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Seçkin.
- Yıldız, E. (2019). *Osmanlı Devleti'nin Sefer Organizasyonlarında Kullanılan Hayvanlar (XVI.-XVIII. Yüzyıllarda)*, Yüksek Lisans Tezi. Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Alaşehir Kazasında Güvenlik Sorunu ve Eşkıyalık Faaliyetleri¹

Abdullah Doğtekin²

Giriş

Aydın vilayetinin idari taksimatında, 1864 Vilayet Nizamnamesinde yapılan yeniliklerin bir neticesi olarak 1867 yılında önemli değişikliklere gidilmiştir. İdari bakımdan XIX. yüzyıla kadar Aydın sancağına bağlı bir kaza olarak mevcut durumunu koruyan Alaşehir, 1867 yılına gelindiğinde ise ulaşım kolaylığı nedeniyle Saruhan (Manisa) sancağına bağlanmıştır.³ Kuzeyinde Kula ve Eşme, doğusunda Buldan, güneyinde Buldan ve Nazilli, batısında ise Salihli ve Ödemiş kazaları yer almaktadır.⁴ Osmanlı döneminde ticaret yollarının yanı sıra askeri yollar bakımından da önemini korumayı başaran Alaşehir, ulaşım bakımından Manisa-Denizli ve İzmir-Uşak-Afyon güzergâhı üzerinde önemli bir konuma sahip olmuştur. Kula-Selendi ve Demirci'ye uzanan tali bir yolla şehrin ulaşım imkânları kuzeye doğru genişlemiştir. Bunların yanı sıra geçitlerle Bozdağları aşan bir başka yolla Kiraz ve Ödemiş'e, oradan da bütün Küçük Menderes Havzasına bağlanmıştır.⁵ Tarihsel süreç içerisinde Alaşehir, Batı Anadolu Bölgesi'nin genelinde görüldüğü üzere ve bu bölgenin bir parçası olarak özellikle 17. yüzyıldan itibaren eşkıyalık

1 Bu kitap bölümü, Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalında 2015 yılında hazırladığım “*Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Alaşehir (1839-1908)*” isimli Doktora tezime dayanmaktadır. Bu çalışma, ilgili tezin dördüncü bölümünün “Güvenlik” isimli alt başlığından hem dilsel hem de verilerin değerlendirilmesi bağlamında çeşitli değişiklik, genişletme ve düzenlemeler yapılarak hazırlanmıştır.

2 Manisa Celal Bayar Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü Rektörlük, ORCID: 0000-0002-5070-3666, abduallahdogtekin@hotmail.com

3 Feridun Emecen, “Alaşehir”, DİA, C.2, İstanbul 1989, s.343; Gülin Erdem, *Kastamonu, Aydın, Hüdavendigar ve Ankara Vilayetlerinin İdari Taksimatı (1272 h./ 1855-6 ile 1328 h./1910-1)*, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Niğde 2001, ss.24-27.

4 Salname-i Vilayet-i Aydın, 1312, Vilayet Basımevi, İzmir, s.404.

5 Mehmet Akif Ceylan, *Şehir Coğrafyası Açısından Bir Araştırma Alaşehir*, Çantay Kitabevi, İstanbul 2004, s.60.

faaliyetlerine sahne olmuş, 19. Yüzyılın sonları ile 20 yüzyılın başlarında ise bölgedeki şekavet hareketlerinde oldukça önemli bir artış gözlemlenmiştir. Şüphesiz ki bu durum daha çok devletin merkezi otoritesinin zayıflamasına paralel olarak bölgede varlığını hissettirememesinin ve geri çekilmeye başlamasının bir sonucudur. Örneğin 18.Yüzyılda Aydın'dan Akşehir'e, Mersin'den Balıkesir'e kadar olan coğrafyada tam dört sene boyunca etkili olan Sarı Beyoğlu Mustafa isimli eşkıya, kervanları soyup, köyleri harap etmek ve birçok kimsenin ölümüne sebep olmak gibi fiilleri işlemek suretiyle Alaşehir ve çevresinde kelimenin tam anlamıyla dehşet saçmıştır.⁶ Asil soyguncu, kanun dışı hayatına bir suç işleyerek değil, adaletsizliğe kurban gittiği, ya da onlar tarafından suç sayılan (oysa halkın bu gözle bakmadığı) bir fiilden dolayı yetkili makamların kovuşturmasına uğradığı için veya bir namus veya onur meselesinden dolayı öç almak için başlar diyor Hobsbawm.⁷ Her ne kadar bölgenin geneliyle birlikte Alaşehir ve çevresinde de faaliyet gösteren 18. yüzyılın eşkıyalarından Sarı Beyoğlu Mustafa ile 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarında oldukça etkili olan Çakırcalı Mehmet Efe'nin eşkıyalığa başlamaları, sosyal eşkıyalık olgusunu ortaya atan Eric J. Habsbawm'ın bu tezine uygun olsa da, bölgedeki eşkıyalığın ortaya çıkışında daha çok sosyo ekonomik faktörlerin etkili olduğu görülmektedir. Akdeniz tipi bir tarım toplumunda başlıca emek kaynağını genellikle dağlık bölgeler oluşturmaktadır. Pazar ekonomisiyle bağlantıları oldukça zayıf olan, tarımsal arazilerin kısıtlı oluşu yüzünden genellikle hayvancılıkla geçimlerini sağlayan dağ köylerinde fazla nüfus, buldukları yerleri terk ederek başka yerlerde iş aramak zorunda kalıyordu. Zira hayvancılıkla geçinebilecek insan sayısı da sınırlıydı. En önemli eşkıya kaynağı olan yerler kırsal ekonominin, gücü kuvveti yerinde olan erkeklerinin hepsine iş temin edemeyecek kadar yoksul olan, kırsal nüfus fazlasının söz konusu olduğu yerlerdi. Köylerini terk etmek suretiyle kentlere göç eden fakat buralarda düzenli iş sahibi olamayan göçmenler, başka yerlerde toprakta edinemeyince çaresizlik içerisinde ya medreselere sığınır ya taşra idarecilerine başıbozuk asker yazılır, ya da çete kurup eşkıya olmak zorunda kalırlardı.⁸ Eric J. Habsbawm'a göre de eşkıyalık yoksullaşmanın arttığı dönemlerde ve ekonomik kriz zamanlarında yaygınlaşma eğilimi gösteriyordu.⁹ Bir aileyi geçindiremeyecek kadar küçük

6 Çağatay Uluçay, *18. ve 19. Yüzyılda Saruhan'da Eşkyaçılık ve Halk Hareketleri*, Berksoy Basımevi, İstanbul 1955, ss.88-89.

7 Eric, J. Hobsbawm, *Eşkyaçılar* (Türkçesi: Osman Akınhay), a Agora Kitaplığı, İstanbul 2011, ss.62-63.

8 Suraiya Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2011, ss. 333-345.

9 Habsbawm, age, s.33.

mülklerin ağırlıkta olması yani “Minifundizm” bu durumun en önemli nedenini oluşturuyordu.¹⁰

Saruhan sancağında ve bu sancağın bir kazası olan Alaşehir’de ortaya çıkan eşkıyalık faaliyetleri nitelik bakımından incelendiğinde 18. ve 19. yüzyılların birbirlerinden olduğu farklı olduğu görölmektedir. 18. yüzyılın ilk yarısında her türden eşkıyaya rastlanmakla birlikte, bu yüzyılın ikinci yarısından ve 19. yüzyılın başından itibaren bu kapsamdaki eşkıyalığın ortadan kalktığını ve yerini bölgedeki nüfuzlu ayanların mücadelesinde bir araç olmaya bıraktığını görmekteyiz. Eşkıyalığın genelde Aydın vilayeti, özelde ise Alaşehir kazasında 20. yüzyılın başlarına kadar “zeybek” adı altında şiddeti artan bir şekilde devam ettiği görölmektedir.¹¹ Yeniçeri ocağının kaldırılmasından kısa bir süre sonra gerçekteşen 1828-29 Osmanlı- Rus harbinin getirdiği yıkım, ağır siyasal ve ekonomik koşullar savaştan dönen gençlerin eşkıyalığa başlamasında önemli bir rol oynamıştı. Bu faaliyetleri gerçekteştiren kişilere “Zeybek”, onların reislerine ise “Efe” adı veriliyordu. Ege bölgesinde Zeybekler eşkıyalığın yoğunlaşmasında etkili bir unsur olarak yer almışlar ve bu eylemlerini imparatorluğun yıkılışına kadar sürdürmüşlerdi.¹²

1. Alaşehir Kazası ve Yakın Çevresinde Çakırcalı Mehmet Efe ve Çetesinin Faaliyetleri

Genelde Batı Anadolu Bölgesi’nde, incelediğimiz konu itibariyle de Alaşehir kazası ve çevresinde etkili olan, 19. yüzyılın hatta Osmanlı Devleti’nin en önemli eşkıyalarından bir diğeride de Çakırcalı Mehmet Efeydi. Efe, Aydın’dan Burdur’a hatta Konya’ya kadar olduğu geniş bir alanda faaliyet göstererek¹³ yaklaşık on beş yıl boyunca kan dökmek suretiyle bölgedeki güvenliği tehdit etmiş ve uzun yıllar yakalanmayarak devleti kelimenin tam anlamıyla acziyet içerisinde bırakmıştı. Yaptığı faaliyetlerle sadece Osmanlı kamuoyu tarafından değil Batı kamuoyu tarafından da yakından takip edilen Çakırcalı, zenginden alıp fakire vermesi yönüyle de Türklerin Robin Hood’u olarak tanımlanıyordu.¹⁴ Zaten onu ilginç kılan ve Batı kamuoyu tarafından takip edilmesine neden olan durum da buydu.

10 Habsbawm, s.46.

11 Uluçay, age, s.56-57.

12 Sabri Yetkin, *Egede Eşkıyalar*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003.ss.52-53.

13 BOA, DH.MUİ. 2-7/3, 17 Mayıs 1326/30 Mayıs 1910. “Çakırcalı ile avenesinin takibatı için Burdur, Tefenni, Antalya’dan kuvve-i kafiye sevk olunduğu gibi Isparta’dan bir müfrezde i’zami mutasarrıflığa yazıldığı, vilayete hem hudut olan mahallere de kollar sevk ve ta’limat-ı lazime i’ta edildiği Konya vilayetinden bildirilmiştir.” Ayrıca, Çakırcalının faaliyet gösterdiği geniş coğrafya için Bkz. Yaşar Kemal, *Çakırcalı Efe*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2013, s.98.

14 Çakırcalı Mehmet efe, eşkıyalığı boyunca gösterdiği tutum ve davranışlarıyla faaliyet sahasındaki fakir fukara halkın, eşkıya, eşraf ve devlet zulmüne karşı adeta savunucusu ve sözcüsü olmuş

Toplumsal baskılara boyun eğip dağa çıkmak zorunda kalan Çakırcalı'ya ilk destek babalığı olan Hacı Eşkıya'dan gelmiştir. Hemen Alaşehir, Ödemiş ve Salihli'nin önde gelen nüfuzlu eşraflarından Tevfik Bey, Halil Bey ve Kamil ağalara haber göndererek efenin dağa çıktığını bildirdi ve ihtiyaçlarının karşılanmasını isteyerek ellişer altın gönderilmesini talep etti. Bir süre sonra Tevfik, Halil ve Kâmil Beylerden beklenen paralar geldi. Halil Bey ayrıca Çakırcalı efeye bir mektup yazarak *“Biz burada dururken sen hiç çekinme. Bir elin İzmir’de, bir elin Ödemiş’te, bir elin İstanbul’da Padişahın sarayında demektir.”* diyordu.¹⁵

Çakırcalı'nın eşkıyalığa başlama nedeni de tıpkı 18. yüzyılın ünlü eşkıyası Sarı beyoğlu Mustafa gibi Hobsbawm'ın sosyal eşkıyalığın başlangıç nedenlerine ilişkin yaptığı tanımla birebir örtüşmektedir. Gerçekten de Çakırcalı eşkıyalığa babalığı olan Hacı Eşkıya'nın namus davasıyla ilgili intikamını almak ve aynı zamanda babası Ahmet Efe'nin de katili olan ve anasının namusuna ağır hakaretler yapan Boşnak Hasan Çavuş'u ortadan kaldırmak amacıyla başlamıştı.¹⁶

Ünlü şaki Çakırcalı Mehmet Efeye de yataklık eden yörenin önde gelen kişileri arasında Mütevellî Oğlu Tevfik Bey, dikkat çeken bir eşraf olarak karşımıza çıkmaktadır. Büyük derebeyleri soyundan gelen Tevfik Bey'in Alaşehir'de çiftlikleri, hanları, hamamları bulunmakta olup, Alaşehir yörelerinde Tevfik Bey demek aynı zamanda Çakırcalı demektir. Onun dağa çıkmasına yardım ettiği gibi önemli yatakları arasında da yer almaktadır. Bölgesinde başta tarla mevzuları olmak üzere herhangi bir ihtilafı karşılaştığı zaman ilk sözü *“Çakırcalıya bir haber yollarsam”* dir. Nihayetinde gerçekten de çok sıkıştığı zaman Çakırcalıya ulaşmakta ve Çakırcalı bölgeye intikal ederek Tevfik Bey'in düşmanlarının icabına bakmaktadır.¹⁷

Tevfik Bey, Amcaoğluyla yaşadığı çiftlik ihtilafını bir türlü çözemeyince her zamanki gibi Çakırcalı Mehmet Efe'den yardım talep ederek, ondan amcaoğlunu öldürmesini istemiş, bunun karşılığında da dilerse kendisine çiftliğini bile verebileceğini vadetmiştir. Bu duruma çok öfkelenen Çakırcalı Tevfik beye bir tokat atıp onu yere düşürmek suretiyle tepkisini göstermiştir. Yaşar Kemal, Çakırcalının bu olaydan sonra gerçek anlamda Çakırcalı olduğunu, ağalara, beylere sırtını dönerek o günden sonra hiçbir zaman

ayrıca vurgunlardan elde ettiği paralarla da fakirlikten dolayı evlenememiş gençleri evlendirmiş, köprü ve yol yapımı gibi hayır hizmetlerinde de bulunmuştu. Çakırcalının bu tür faaliyetleri için Bkz. Kemal, age, s.43-138.

15 Kemal, age, s.32.

16 Yetkin, age, s.86.; Kemal, age, ss.22-26.

17 Kemal, age, s.105.

onların aleti olmadığını söylemektedir.¹⁸ Tefvik Bey bu olaydan sonra kendisine dost ve destekçi olarak Çakırcalı'nın küçük dūřmanlarından biri olan İsmail Efe'yi seçmiş ve artık İsmail Efe'ye istediğini öldürtmüştür. Bu durumu haber alan Çakırcalı Tefvik Bey'e dersini vermek üzere Alařehir'in yolunu tutmuşsa da Tefvik Bey'i bulamamıştır. Bunun üzerine hedefini değiştiren Çakırcalı, Tefvik Bey'in dağlardaki yeni eşkıyası İsmail Efe'yi cezalandırmak amacıyla Efenin köyünün yolunu tutmuş ve cansiperane direnen İsmail Efe en sonunda evi ile birlikte yakılmak suretiyle öldürölmüştür.¹⁹

Çakırcalı Mehmet Efe adını ilk kez, vilayetin zenginlerinden ve babasının eski dūřmanlarından olan ayrıca fakir fukaraya zulmedip çalı kakırcaları destekleyen Mustafa Ağanın çiftliğini basmak suretiyle duyurdu. Efe, aynı zamanda Büyük Cerit ve amlıcalı Hüseyin çetelerinin de yataklığını yapan Mustafa Ağanın bin üç yüz lirasını gasp ederek bu parayı köylerde ne kadar evlenecek fukara genç varsa onlara dağıttı.²⁰

Çakırcalı'dan intikamını almak isteyen Mustafa Ađa, Köseliođlu isminde bir kişiye çete kurdurmak suretiyle eşkıyalığa başlattı. Bu sıralarda efeye şahsi dūřmanlıđı bulunan Kamalı Mehmet de bir çete oluşturarak eşkıyalar kervanına katıldı. Merkezi hükümetin bölgedeki etkisizliğinden faydalanan amlıcalı Hüseyin'in de Ödemiş dağlarının yolunu tutması üzerine kendisine dūřman çetelerin artmasından çekinen Çakırcalı, Kara Ali ve Hacı İlyasoğlu olađa taslak çeteler kurdurmak suretiyle dağlardaki gücünü artırdı. Aydın vilayetinin dağları kısa sürede eşkıya çeteleriyle dolmuştu fakat hükümet ve gönderdiği takip kolları ne yazık ki çeteler karşısında oldukça zayıf kalıyordu. Çakırcalı Mehmet'le dağlarda üstünlük yarışına giren Kamalı Mehmet, Küçük İsmail ve Gökdeliođlu Mehmet adlı taslak çetelerini kurarak bölgedeki şekavet hareketlerinin bir kat daha artmasına neden olmuştu.²¹

1904 senesinde sadece Çakırcalı değil aynı zamanda Kamalı ve taslak etesi olan Gökdeli etesi de faaliyetlerini iyice artırmıştı. Bu çetelerle mücadelede her türlü gayreti gösteren ancak bir türlü başarılı olamayan Kâmil Paşa aresizlik içerisinde geleneksel yöntemlere başvurarak Kamalı ve Gökdeli çetelerinin aile ve akrabalarını Ege adalarına sürgün etti.²² Çakırcalı ise eşkıyayla mücadelede acziyetin bir neticesi olarak 26 Mayıs 1904

18 Kemal, age, s.106.

19 BOA, Y.PRK.ASK. 247/70, 13 şubat 1322/26 şubat 1907 "Geçen pazar günü saat 11'de Çakırcalı Mehmet, Ödemiş muzafatından Kaymakılar Karyesine gelerek evvelce mazhar-ı afv-ı Ali olmuş olan İsmail ile kain pederini katletmiş ve hanelerini yakarak savuşup gitmiş olduğu ma'ruzdur." Ayrıca bkz. Kemal, age, s.107-108.

20 Kemal, age, s.37-43.; Yetkin, age, s.88.

21 Yetkin, age, s.89.

22 BOA, Y.A.HUS. 469/35; BOA., Y.S.K.P. 86-21/2033'ten aktaran Yetkin, age, s.96.

tarihinde önce Birgi'de sonra da Ödemiş'te kalabalık bir halk kitlesi önünde düzenlenen af töreniyle yüze inmişti.²³

Eşkîyalık töresine göre büyük bir çete yüze indiği anda diğer çeteler dağda onun yerini alırdı. Çakırcalı çetesinin affa uğrayacağını öğrenen Kamalı Mustafa çetesi de faaliyetlerine hız vererek, taşkınlıklarını artırmıştı. Çete güpegündüz Alaşehir'e gelerek eşraftan Helvacı Çeltikoğlu'nun çocuklarını dağa kaldırmıştı.²⁴ Merkezi yönetim, Çakırcalı'nın affa uğramasıyla büyük bir sorundan kurtulduğunu düşünürken, bu sefer de dağlarda onun yerini alan ve Çakırcalı'nın yüze inmesiyle bölgedeki en güçlü çete konumuna yükselen Kamalı çetesiyle karşı karşıya kalmıştı. Üstelik Koca Hüseyin, Koca Mehmet ve Yılık Abdi çeteleri de şekavete başlayarak Aydın vilayetindeki asayiş alt üst ediyorlardı.

Aydın Valisi Kamil Paşa Sadaret makamına gönderdiği 17 Mart 1905 tarihli tahriratta, Ödemiş kazasında zuhur ederek Aydın sancağıyla Tire, Alaşehir, Salihli ve Kula kazalarında icrayı şekâvet eden eşkıya çetelerinin mevcut jandarmalar ile tedip ve tenkilleri için her ne kadar gayret edilmişse de Martini ve Gara tüfeklerine sahip olan eşkıyaya Şınayder tüfeklerini kullanan jandarmanın karşılık verememesinden şikâyet etmekte ve bu nedenle bölgede etkin olan Çakırcaoğlu ve Köse Ali Oğlu çetelerinin üstesinden gelinemediğinden yakınmaktaydı. Paşa birbirine rakip olan bu iki çeteden Çakırca oğlunun diğer çetenin reisi Köse Ali Oğlu'nu ortadan kaldırmasına rağmen şekâvetin sona ermediğini, Kamaloğlu'nun çetenin reisliğini üstlenerek yeni aveneleriyle birlikte eşkıyalık faaliyetlerine devam ettiğini belirtmekteydi.

Hükümet, eşkıyalık faaliyetlerinin artması karşısında çetelerle mücadelede çaresiz kalınca Kamalı çetesine af teklif etmiş ve kabul etmemesi durumunda ise kır serdarı olan aftaki Çakırcalı Mehmet Efe'ye takip ettirileceği tehdidinde bulunmuştu. Çetenin bu teklifi reddetmesi üzerine hükümet, dağları ve düşmanını iyi tanıyan tecrübeli eşkıya Çakırcalı'yı Kamalı'nın takibine memur ederek baş düşmanı aracılığıyla çeteyi ortadan kaldırttı.²⁵ Bu önemli işi başarıyla tamamlayan Çakırcalı, önce Muğla tarafına geçerek yörenin zenginlerinden birini soydu ve daha sonra kendisine pusu kuran Çerkezleri ortadan kaldırarak Antalya taraflarına geçti. Bu bölgede yaklaşık bir buçuk ay vakit geçirdikten sonra tekrar Aydın vilayeti dağlarına döndü.²⁶ Verdığımız bu

23 Yetkin, age, s.98.

24 Ahenk, 29 Mart 1320/10 Nisan 1904; 31 Mart 1320/12 Nisan 1904'ten aktaran Yetkin, age, s.98.

25 Ahenk, 13 Temmuz 1320/26 Temmuz 1904' den aktaran Yetkin, age, s.98.

26 Kemal, age, s.98.

bilgilerden de anlaşılacağı üzere Çakırcalı, Aydın Vilayetindeki Karıncalıdağ, Babadağ, Madran ve Beşparmak dağlarından Toroslara kadar geniş bir alana ve sağlam bir yatak ağına sahipti. Bu süreç içerisinde Çakırcalı, padişahın affına mazhar olarak dehalet etmişti. Esasen devlet çaresizliğinin bir sonucu olarak bu meşhur şakinin faaliyetlerini durdurmak adına onunla pazarlık etmiş ve yüze inmesini sağlamıştı. Hükümet bu hamlesiyle hem Çakırcalı belasından kurtulmak istiyor hem de onun yardımıyla icrayı şekâvete devam eden diğer çetelerin üstesinden gelmek istiyordu.

Nitekim aynı belgeden anladığımızı göre Çakırcalıoğlu'nun yardımları sayesinde diğer çetenin reisi olan Kamalıoğlu ortadan kaldırılmış fakat çetenin kalan üyeleri faaliyetlerine devam etmişlerdi. Üstelik yeni yeni eşkiya çeteleri de türeyerek sadece köylerden değil kasabalardan da dağa adam kaldırmak suretiyle fidye almışlar bazılarını tahliye bazılarını ise katletmişlerdi. Takip kollarını yetersizliği ve bölgede güvenliğin bir türlü sağlanamaması üzerine yeni bir irade-i seniyye ile daha önce gönderilen seksen kişilik geçici jandarma birliği yüz elli kişiye tamamlanarak eşkiya takibine memur edilmişti fakat vilayette bulunan jandarma alayının silahları merkezle yapılan tüm yazışmalara rağmen henüz Martini ile değiştirilmemişti. Ayrıca alayda yaşanan istifalardan dolayı sayı yetersiz olduğu için çetelerle mücadelede diğer kazaların jandarmalarından da yararlanılıyordu. Ancak bunların ellerinde bulunan Şinayder marka tüfekler, Martini ile mücadele eden eşkiyaya yaklaşılamamasına ve başarısızlığa neden oluyordu.²⁷ Bu durum jandarmaların güçsüzlüğünü anlayan çetelerin daha cesur ve daha korkusuz hareket etmeleri sonucunu doğuruyordu.

Çakırcalı yüze indikten sonra dağlar hızlı bir şekilde çetelerle dolmuş ve yaklaşık otuz kırk çete, dağları yine mesken tutmuştu. 1905 nisanından itibaren efenin düşmanı olan çetelerin yüze inmesiyle birlikte Mehmet Efe şekavet hareketlerine yeniden başladı. Çakırcalı'nın ikinci kez eşkiyalığa başlamasında çeşitli nedenler vardı. Mevcut sermayesini tüketmiş olması ve kendi askerlerinin maaşlarını bile veremeyen devletin, aftaki çeteye söz verdiği paraları ödeyememesi bu durumun önemli bir sebebini oluşturuyordu. Çetenin gücünü ve varlığını sürdürebilmesi için vurgunlar yapmak ve dağa adam kaldırmak suretiyle yataklarını ve üyelerini beslemesi gerekiyordu. Fakat en az bunun kadar önemli bir diğer neden de Vali Kâmil Paşa'nın siyasal rakibi ve aynı zamanda II. Abdülhamid'in jurnalcisi olup, Kâmil Paşayı takip etmek için İzmir'de görevlendirilen Kaymakam Refik Bey'in Çakırcalı'nın baş düşmanı olan Çamlıcalı Hüseyin çetesini affetmesi ve kır serdarı olarak görevlendirmesiydi. Eşkiyalık töresine göre büyük

27 BOA, BEO. 2332/18947, 4 Mart 1321/17 Mart 1905.

çeteler aynı anda dağda bulunmazlardı. Biri affedildi mi diğeri faaliyetlerine başlardı.²⁸

Yukarıda sayılan nedenlerden dolayı yeniden şekavete başlayan Çakırcalı, 14 Nisan 1905 tarihinde Alaşehir'in Çavuşlar karyesi muhtarına bir mektup yazarak silah ve para talebinde bulunmuş, fakat muhtarın durumu valiliğe ihbar etmesi üzerine hakkında yakalama emri çıkarılmıştı.²⁹ Para ihtiyacı iyice artan Çakırcalı bir türlü faaliyetlerine ara vermiyordu. Şubat 1906 tarihli belge Çakırcalının 20 kişi kadar bir toplulukla Alaşehir'de bulunduğunu bildiriyordu.³⁰ 1906 senesi başlarında önce Tireyi basmak suretiyle bölgenin zenginlerinden külliyetli miktarda para kaldırmış, hemen ardından da Alaşehir'in önde gelen zenginlerine gönderdiği mektuplarla tekrardan para ve silah talebinde bulunmuştu.³¹ Bütün bunlarla beraber Çakırcalı Mehmet Efe, af süreci sona erdiği halde sanki aftaymış ve kır serdarıymış gibi hareket ediyor ve eşkıya takibine memur olduğu beyanıyla Alaşehir'in Burhan köyü muhtarını katledip, bir kadını döverek vukuatı haber vermemeleri için de köy halkını tehdit ediyordu.³²

Şekavet hareketlerinin iyice yoğunluk kazanması ayrıca Aydın vilayetinde yaşayan yabancıların ve onların haklarını savunan konsolosların baskılarını artırması neticesinde hükümet 1906 yılı başlarında Aydın Vilayeti Umum Takip Kumandanlığına sarayında oldukça güvendiği Kalkandelenli Arnavut Kara Said Paşayı atadı. Said Paşa'nın en önemli amacı Çakırcalı Mehmet Efe'yi ele geçirmektir fakat bütün çabalarına rağmen efe bir türlü ele geçirilemiyordu. Ancak gösterdiği tüm özveri ve uğraşlara karşın Mehmet Efe'nin izini bir türlü bulamayan Kara Said Paşa, bezginliğe düşerek sağlık sorunlarını gerekçe göstermek suretiyle istifa etmek zorunda kaldı.³³ Said Paşa'dan sonra tüm vilayette Çakırcalı dışında da şekavet hareketlerinin artması ve yönetimin çaresizliği efenin 16 Nisan 1906 'da bir defa daha yani ikinci kez affedilmesi sonucunu doğurdu.³⁴

Merkezi yönetim eşkıyayla mücadelede hep bilinen geleneksel yöntemleri uyguluyor ancak bu tedbirler her zamanki gibi bir türlü istenilen sonuçların alınmasını sağlayamıyordu. II. Meşrutiyetin ilanından eylül 1909 tarihine kadar olan ortalama bir yıllık süre içerisinde hükümet, Aydın vilayetine tam

28 Yetkin, age, ss.100-103; Kemal, age, s.67.

29 BOA, Y.EE..KP. 24/2357, 09 S 1323/14 Nisan 1905.

30 BOA, Y.EE..KP. 27/2672, 01 M 1324/25 Şubat 1906.

31 BOA, Y.S.K.P. 86-24/2357 den aktaran Yetkin, age, s.106.

32 BOA, Y.EE..KP. 24/2368, 19 S 1323/24 Nisan 1905.

33 Yetkin, age, s.108.

34 Ahenk, 5 Nisan 1322/18 Nisan 1906.

altı kez vali ataması yapmış fakat bu değişiklikler hiçbir işe yaramamıştı. 6 Eylül 1909’ da bir kez daha değişikliğe giden yönetim Mahmut Muhtar Paşa’yı vilayete atadı.³⁵ Bu sıralarda Çakırcalı şekavet hareketlerine, takip kolları ise onu arama faaliyetlerine devam ediyordu. Teşkilat-ı Mahsusanın önemli isimlerinden Kuşcubaşı Eşref’in komutası altında gönüllülerden Arnavut ve Çerkez ağırlıklı olarak oluşturulan takip kolları Çakırcalı’nın evini yakarak mallarına zarar verdikleri gibi ailesini de sürgüne gönderdiler. Devlet Çakırcalının can damarına basarak ve tam da bir eşkıya gibi davranarak onu ele geçirebileceğini zannediyordu. Efe, bu duruma tepkisini Muğla’ya gitmekte olan resmi bir postayı vurup 595 bin kuruş gibi külliyetli bir meblağa el koymakla gösterdi. Böylece kendisine ve ailesine karşı yapılanların intikamını aldığı gibi mallarına verilen zararı da karşılamış oluyordu.³⁶

Vali Mahmut Muhtar Paşa’nın 5 Haziran 1910 tarihinde Dâhiliye Nezareti’ne bildirdiğine göre Çakırcalı çetesi aynı günün sabahında saat yedi buçuk sularında Eşmenin Kaya Pınar köyü civarında görülmüştü ve Alaşehir’in İnegöl (Sarıgöl) ve Çavuşlar Köyleri istikametinde ilerliyorlardı. Valinin Manisa’dan aldığı telgrafa göre Eşme, Alaşehir ve Salihli’den hemen müfrezeler çıkarılmış ve bu gelişme üzerine Buldan taraflarında bulunan Eşref Bey müfrezesinin acilen İnegöl ile Kilas ve Balyanbolu arasındaki geçitleri tutarak eşkıyanın önünü kesmesi gerektiği Aydın valisi tarafından Buldan Kaymakamlığı’na yazılmıştı. Vilayet efeyi yakalamak için Konya, Isparta, Burdur ve Teke mutasarrıflıklarıyla da sürekli iletişim halindeydi. Alınan bilgilere göre efe, Uşak- Afyon Karahisar hattının ortalarına doğru ilerlemekteydi. Fakat her ihtimale karşı Alaşehir- Buldan arasındaki mühim geçitleri tutmak için Sarayköy’den de kuvvetli bir müfrezeye sevk olunmuştu.³⁷

Aydın vilayetinden Hüdavendigâr vilayetine, diğer taraftan da Antalya’ya Toroslara kadar geniş bir sahada faaliyet gösteren Çakırcalı, kurmuş olduğu taslak çeteleri marifetiyle de takip kollarını adeta parmağında oynatıyordu. Bu süreç içerisinde vilayet, merkezi hükümetle sıkı bir diyalog halindeydi. Zira Vali Mahmut Muhtar, bir gün sonra Dâhiliye Nezareti’ne gönderdiği telgrafta Çakırcalı çetesinin 11 atlı olarak Eşme cihetinden Aydın vilayeti dâhiline geçiş yaptığını, önlerini kesmek üzere bazı geçit ve mahallerin tutulması için muhtelif cihetlere müfrezelerin çıkarıldığını bildiriyordu. Nitekim çete, Alaşehir’in İnegöl Nahiyesine bağlı Çöp köyünde metin ve kayalık bir mahalde, çıkarılan müfrezelerden birisine ögle vakti tesadüf ederek

35 BOA, İrade-i Dahiliye, 10133/1216; Ahenk 20 Ağustos 1325/7 Eylül 1909’dan aktaran Yetkin, age, s.127.

36 Yetkin, age, s.142-143.

37 BOA, DH.MUİ. 2-7/3, 23 Mayıs 1326/5 Haziran 1910.

müsademeye tutuşmuştu. Vali, yanına bir müfreze ve jandarma kumandanını da almak suretiyle trenle acele bir şekilde olay mahalline hareket ettiğini bildiriyordu.³⁸

Vali bir gün sonra yani 7 Haziran günü Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta ise olay hakkında daha detaylı bilgiler veriyordu. Buna göre, İnegöl ile Çöp Köyü arasındaki sazlık alanda Yüzbaşı Salih Bey kumandasındaki Alaşehir'den gönderilen bir müfreze ile Çakırcalı çetesi 6 Haziran sabahı saat beş sıralarında müsademeye tutuşmuştu. Çatışmalarda avantaj hâkim tepeleri ele geçiren Çakırcalı çetesindeydi zira asker alçak taraflarda yer tutabilmişti. Müsademe Akşam saat sekize kadar neticesiz olarak devam etmiş fakat saat sekizde müfreze taarruza kıyam edince bir şehit ile iki yaralı vermek zorunda kalmıştı.

Merkezi hükümetin yerel temsilcileri eşkıya çeteleriyle mücadelede kolluk kuvvetlerinin yetersizliği nedeniyle mecburiyeti karşısında çoğu zaman bölge halkından da yardım alıyorlardı. Fakat gerek eşkıya takibinde gerekse de çetelerle müsademede canla başla mücadelede gayret eden köylüler çoğunluğunun silahlarının olmaması var olanlarında eşkıya silahları karşısında tesirsizliği nedeniyle gerekli katkıyı sağlayamıyorlardı. Bu nedenle çetelerle meydana gelen çatışmalarda tüm iyi niyetlerine rağmen bu bi-çare köylüler ya bozguna uğrayıp kısa sürede dağılıyorlar, ya da çok sayıda şehit ve yaralı vermek zorunda kalıyorlardı.³⁹ Nitekim Alaşehir'in 20 km kadar doğusunda bulunan Çöpderesi köyüyle İnegöl arasındaki sazlıkta Çakırcalı çetesiyle karşılaşılması üzerine civar köylerden silahsız ve kısmen de çifteleri ile silahlı sayıları 100 ile 200 arasında değişen ahali gelmiş ise de kötü silahlar ile eşkıyaya yaklaşmaları ve zarar vermeleri mümkün olmayınca çoğunluğu geri dönmek zorunda kalmış, sadece 20 kadarı müsademeye devam edebilmişti.⁴⁰

Akşam saat 11 sıralarında ise Sarayköy- Buldan yoluyla güney istikametinde sevk ettirilen ve toplam sayıları kırk kişiyi bulan Çakırcalının düşmanlarından olan Mülazım Eşref Bey ve Koca Mehmet müfrezeleri eşkıyanın arkasını alacak şekilde müsademeye iştirak etmişlerse de topyekûn bir taarruzu gerçekleştirememişlerdi. Bunun en önemli sebebi askeri birliklerin dağınık şekilde bulunmaları ve kesik arazide birbirlerinden haberdar olmamalarıydı. Bu nedenle hücum Eşref Bey ve Koca Mehmet başta olmak üzere bir Nizamiye onbaşı ve yedi nefer efradı muvakkate ile bir köylüden yani toplamda 11 kişiden oluşan bir grupla gerçekleştirilmek zorunda kaldı. Fakat Çakırcalı çetesine karşı yapılan bu saldırıdan da bir

38 BOA, DH.MUİ. 2-7/13, 24 Mayıs 1326/6 Haziran 1910.

39 BOA, DH.MUİ. 2-7/3, 16 Mayıs 1326/29 Mayıs 1910.

40 BOA, DH.MUİ. 2-7/13, 25 Mayıs 1326/7 Haziran 1910.

netice alınamamış başta Koca Mehmet ile onuncu alayın ikinci taburunun dördüncü bölüğünden Hasan onbaşı hayatını kaybederken ikisi ağır ikisi hafif olmak üzere dört yaralı verilmişti. Ölü ve yaralılar bununla da sınırlı değildi. Müsademe hattının diğer kısmında verilen kayıplarla beraber toplam kayıp dört şehit ile yedi yaralıya yükselmişti. Üstelik çete bu fırsattan istifade ederek mevzilere olan hâkimiyetlerini de kullanmak suretiyle açık buldukları bir yerden savuşarak saat yarım sularında gözden kaybolmuştu.

Valinin bölgeden bildirdiğine göre çete sıcağı sıcağına takip edilememişti fakat Alaşehir'den Ödemiş cihetine geçmesi kuvvetle muhtemeldi. Bu nedenle Ödemiş taraflarında dahi önemli geçitlere müfrezeler sevk edilmişti ve oralarda da bir müsadememin çıkması an meselesiydi.⁴¹ Nitekim Çakırcalı çetesi, 13 Haziran 1910 tarihinde Vali Mahmut Muhtar'ın Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği telgraftan anlaşıldığına göre Kaymakam Halit Ziya Bey'in 50 kişilik müfrezesi ile Kelas- Birgi arasında karşılaşarak müsademeye tutuşmuştu. Ödemiş ve Seki Güneyden 90 kişilik iki müfrezeye yola çıkarıldığı gibi, Alaşehir, Salihli, Aydın ve Nazilli'den de eşkıyanın hattı ricatı üzerine müfrezeler çıkarılmıştı. Ayrıca Ödemiş'e 100 kişiden oluşan efradı nizamiye askeri de gönderilmişti. Nizamiye askerlerinin gece saat on iki sularında Ödemiş' te olması bekleniyordu ve askerler ulaşır ulaşmaz müsademe bölgesine gönderilecekti. Ancak Vilayet valisine göre gayet çıplak ve tepelik bir mevkiye bulunan müsademe sahasının kuşatılabilmesi ve eşkıyanın kaçmasına yeniden fırsat verilmemesi için beş yüz kadar kişiye ihtiyaç vardı.⁴² Bu arada Vali Mahmut Muhtar, Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta Çakırcalı'nın takibinde gösterilen himmet ve gayretin cidden takdire şayan olduğunu ve kat'i neticenin alınabilmesi için bütün çabanın şiddetle devam ettirileceğini ifade ediyordu. Bu gelişmeler yaşanırken basında Çakırcalı'nın etrafının tamamen sarıldığı, tüm geçitlerin tutulduğu ve yakalanmasının an meselesi olduğu yazıyordu. Ancak efe, müfrezeleri yenilgiye uğratarak bir yolunu bulup kuşatmayı yarmayı başarmıştı. Zira müsademe sahası Çakırcalının en iyi bildiği bölgelerden biriydi. Bu durumda basın, "Artık şüphe götürmez bir hakikattir ki Çakırcalının bu gidişle tutulması kabil değildir. Bunu şimdiye kadar yüzlerce binlerce acı tecrübelerle anladık."⁴³ demek suretiyle kamuoyundaki ümitsizlik tablosunu gözler önüne seriyordu.

Bu gelişmeler yaşanırken, Aydın Valisinin Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği 15 Haziran 1910 tarihli telgraftan öğrendiğimize göre Çakırcalı bu son çarpışmada önemli bir yara almıştı. Çakırcalı'nın bulunduğu mevkiye

41 BOA, DH.MUİ. 2-7/13, 25 Mayıs 1326/7 Haziran 1910.

42 BOA, DH.MUİ. 2-7/13, 31 Mayıs 1326/13 Haziran 1910.

43 Köylü, 29 Mayıs 1326/11 Haziran 1910'dan aktaran Yetkin, age, s.144.

kanlı bez parçalarının bulunması ve keşfedilen izden yürürken oturduğu mahallerde pelte pelte kan parçaları görülmesi ayrıca kullandığı dürbünün kılıfıyla kanlı kuşağını müsademe mahallinde bırakması önemli kanıtlar olarak görülüyordu. Bu son durum valiyi oldukça ümitlendirmişti. Vali Mahmut Muhtar, Çakırcalı'nın içinde bulunduğu hal ve müfrezelerin çokluğu göz önüne alındığında efenin ele geçirilmesinin her an sonuçlanabileceğini düşünüyordu.⁴⁴ Fakat bu beklenti nafileydi ve efe, kasım 1911'de öldürüldüğü ana kadar daha birçok şekavet hareketinin içerisinde bulunacak ve asla yakalanamayacaktı.

2. Alaşehir Kazası ve Yakın Çevresinde Diğer Eşkîya Çetelerinin Faaliyetleri

Bölgedeki eşkıyalık faaliyetleri o kadar yoğunlaşmıştı ki Gayrimüslim Rum cemaatlerinin şikâyetleri sadece Alaşehir ile sınırlı kalmıyor, Salihli ve Kula gibi kazaların Rum ahalisi de Fener Rum Patrikhanesi'ne güvenlikle ilgili sorunlarını arz ediyorlardı. Patrikhane kendisine başvuran Rum cemaatlerinin sorunlarını çözmek adına muhtıralar yayımlayarak padişahın ricacı oluyor ancak bir türlü olayların ardı arkası kesilmiyor ve devlet eşkıyayla mücadelede her zamanki gibi yetersiz kalıyordu.

Nitekim Fener Rum Patrikhanesi'nin yayımladığı 17 Ekim 1903 tarihli muhtıradan anlaşıldığına göre, Kula ve çevresinde ortaya çıkan eşkıya çeteleri kasabanın Rum eşrafından birkaç kişiyi dağa kaldırmak suretiyle Hacı Yusuf Oğlu Kozmo'dan 150, Lok Oğlu Hacı Petro'dan 20 ve Dimitri Hacı Mihail'den 15 lira fidye isteyerek, almadıkça salıvermeyeceklerini bildirmişler ve Hacı Tanaş Oğlu Tanaş'ı tehlikeli surette yaralamışlardı. Muhtıradan Alaşehir-Kula havalisinde dolaşmakta olan Çakıcı Ali isimdeki meşhur şakinin yönetimindeki çetenin Seleli Oğlu Antaş'ın evini basmak suretiyle dağa kaldırdıkları ve o esnada pederinin yardımına gelen oğlu Hristo'yu dahi ağır şekilde yaraladıkları ve iki gün sonra 600 lira fidye alarak esiri salıverdikleri söyleniyordu.

Çete, Seleli Oğlu Antaş'ı serbest bırakmıştı ancak muhtıradan öğrendiğimize göre Antaş, maruz kaldığı eza ve cefadan dolayı ertesi gün vefat etmiş, oğlu ise aldığı yara yüzünden ümitsiz bir duruma düşmüştü. Patrikhane, ahalinin ticari işleri için civar kazalara gidip gelmelerinin tam da zamanı iken bırakınız uzağı, hanelerinden dışarı çıkmaya dahi cesaret edemediklerini söylüyordu.⁴⁵

44 BOA, DH.MUİ. 2-7/13, 2 Haziran 1326/15 Haziran 1910.

45 BOA, DH.MKT. 785/42, 4 Teşrin-i Evvel 1319/17 Ekim 1903.

Dâhiliye Nezareti yayımlanan muhtıra üzerine durumu Aydın vilayetine yazarak olayların araştırılmasını ve gerekli tedbirlerin alınmasını istedi.⁴⁶ Vilayet yaptığı incelemeler sonucunda Dâhiliye Nezareti'ne yaptığı açıklamada zikredilen bölgede öyle denildiği gibi birkaç eşkıya çetesi olmayıp çok sayıda çetenini bulunduğunu bildiriyor ve Seleli Oğlu Antaş'ın zannedildiği gibi Çakırcalı Ali tarafından değil yine Ödemiş taraflarında türeyen Mahmut namında bir şaki tarafından kaldırıldığını, adı geöen eşkıya Mahmut'un ise daha sonra Tire taraflarında öldürüldüğünü haber veriyordu.⁴⁷

Alaşehir kazası ve civarında icrayı şekavette bulunan eşkıya çetelerinin en önemlilerinden biri de meşhur şaki Kamalı Mustafa'nın çetesi idi. Kamalı, Alaşehir tüccarından Hezan Oğlu Hacı Panayot ve biraderi Manolaki ile Tortoğlu isimli Alaşehirli Rum tüccarlarına mektup göndermek suretiyle para talebinde bulunmuş, verilmemesi durumunda ise tehditler savurmuştu.⁴⁸ Mahalli Rum Cemaati canlarının tehlike altında bulunduğu gerekçesiyle Fener Rum Patrikhanesi'ne başvurarak şikâyet ve korkularını iletmışler, patrikhane de bir muhtıra yayımlayarak her zaman olduğu üzere merkezi yönetimden gereğinin yapılmasını istemişti.⁴⁹

Alaşehirli Rumlar, muhtıradan anlaşıldığına göre Kamalı Mustafa'nın Rum mu'teberanından birkaç kişiye mektup göndermesinden dolayı korkarak, can, mal ve ırzlarının endişesine kapılmışlardı. Hatta bu nedenle mektupların suretlerini Patrikhaneye de göndermişler ve Kamalı Mustafa çetesinin bu kadar cüretkâr davranmasından Alaşehir'in yerel idarecilerini sorumlu tutmuşlardı. Onlara göre hükümet-i mahalliye bir müddetten beri kasaba havalisinde dolaşan ve eşkıyalık yapan Kamalı Mustafa çetesinin takibatını yapmadığı ve gerekli tedbirleri almadığı için bu çete bu kadar pervasızca hareket ediyordu.⁵⁰

46 BOA, DH.MKT. 785/42, 7 Teşrin-i Evvel 1319/20 Ekim 1903.

47 BOA, DH.MKT. 785/42, 4 Teşrin-i Evvel 1319/17 Ekim 1903.

48 BOA, DH.MKT. 785/42, 9 Teşrin-i Sani 1319/22 Kasım 1903; Kamalı Mustafa nam şakinin Alaşehir tüccarından Hezan Oğlu Hacı Panayot ve biraderi Manolaki'ye gönderdiği mektup: "Ey dostum! Siz bu işleri çocuk oyuncağını zannediyorsunuz? Benim evvel gönderdiğim adama niçin oyun ediyorsunuz? Siz beni köpek mi zannediyorsunuz? Biraderim Kemal ile i'zama tutasınız. Yirmi Lira gönderdiğiniz adam ile para istemedim ve o adam ile beş yüz lira gönderseniz kabul etmem. İş bu mektup görüldüğü anda iki kardeş dört yüz lira en evvel gönderdiğim efendiye teslim edip, isterseniz beraber gelesiniz. Başka bir ziyanız olmaz. Şayet bugün yarın evvelkisi gibi babam İzmir'de, kardeşim cehenneme gitti gibi manasız itiraz edecek olursanız sözümün katiyen reddedildi itibar ile ba'de bin liraya mal olacağı emin olunuz. Bunun ile beraber iki yüz adet martin fişengi, o adama bir takım elbise ve bir adet muşamba dahi teslim etmeniz bir dahi talep edilmemek üzere ihtar olunur. El- Ma'ruf şaki Gamalı Mustafa"

49 BOA, DH. MKT. 785/42, 13 Kanun-u Evvel 1319/26 Aralık 1903.

50 BOA, DH.MKT. 785/42, 24 Teşrin-i Sani 1319/7 Aralık 1903.

1904 senesinde sadece Çakırcalı değil aynı zamanda Kamalı ve taslak çetesi olan Gökdeli çetesi de faaliyetlerini iyice artırmıştı. Bu çetelerle mücadelede her türlü gayreti gösteren ancak bir türlü başarılı olamayan Kâmil Paşa, Kamalı ve Gökdeli çetelerinin aile ve akrabalarını Ege adalarına sürgün etti.⁵¹ Çakırcalı ise eşkıya ile mücadelede acziyetin bir neticesi olarak 26 Mayıs 1904 tarihinde önce Birgi'de sonra da Ödemiş'te kalabalık bir halk kitlesi önünde düzenlenen af töreniyle yüze inmişti.⁵²

Eşkîyalık töresine göre büyük bir çete yüze indiği anda diğer çeteler dağda onun yerini alırdı. Çakırcalı çetesinin affa uğrayacağını öğrenen Kamalı Mustafa çetesi de faaliyetlerine hız vererek, taşkınlıklarını artırmıştı. Çete güpegündüz Alaşehir'e gelerek eşraftan Helvacı Çeltikoğlu'nun çocuklarını dağa kaldırmıştı.⁵³ Merkezi yönetim, Çakırcalı'nın affa uğramasıyla büyük bir sorundan kurtulduğunu düşünürken, bu sefer de dağlarda onun yerini alan ve Çakırcalı'nın yüze inmesiyle bölgedeki en güçlü çete konumuna yükselen Kamalı çetesiyle karşı karşıya kalmıştı. Üstelik Koca Hüseyin, Koca Mehmet ve Yılık Abdi çeteleri de şekavete başlayarak Aydın vilayetindeki asayişini alt üst ediyorlardı.

Hükümet, eşkıyalık faaliyetlerinin artması karşısında çetelerle mücadelede çaresiz kalınca Kamalı çetesine af teklif etmiş ve kabul etmemesi durumunda ise kır serdarı olan aftaki Çakırcalı Mehmet efeye takip ettirileceği tehdidinde bulunmuştu. Çetenin bu teklifi reddetmesi üzerine hükümet, dağları ve düşmanını iyi tanıyan tecrübeli eşkıya Çakırcalıyı Kamalı'nın takibine memur ederek baş düşmanı aracılığıyla çeteyi ortadan kaldırttı.⁵⁴

Hükümetin aldığı bütün tedbirlere rağmen eşkıyalık sadece Alaşehir kazasında değil, Ödemiş, Tire, Salihli ve Kula kazaları başta olmak üzere Aydın vilayetinin hemen her yerinde artan şekilde devam ediyordu.⁵⁵ Dâhiliye Nezareti'nden Aydın vilayetine gönderilen yazıdan anlaşıldığına göre, Saruhan sancağı dâhilinde zuhur eden eşkıya, yerel hükümet temsilcileri tarafından şiddetle takip edilerek bunlara yataklık eden ve fidye almalarına vasıta olan şahıslar derdest olunmuştu. Şiddetli takibata maruz kalan eşkıya, bu gelişmeler üzerine bölgenin nüfuzlu Rum tüccarlarından Pavli Efendi'yi kasaba dışındaki çiftliğini tahrip ve hayvanlarını telef etmekle tehdit ediyordu. Hatta Alaşehir'den bir İslam çocuğunu dağa kaldırıp istedikleri para Pavli Efendi tarafından verilmediği için acımasızca öldürüvermişlerdi.

51 BOA, Y.A.HUS. 469/35; BOA., Y.S.K.P. 86-21/2033'ten aktaran Yetkin, age, s.96.

52 Yetkin, age, s.98.

53 Ahenk, 29 Mart 1320/10 Nisan 1904; 31 Mart 1320/12 Nisan 1904'ten aktaran Yetkin, s.98.

54 Ahenk, 13 Temmuz 1320/26 Temmuz 1904'den aktaran Yetkin, age, s.98.

55 BOA, BEO. 2532/189847, 8 Mart 1321/21 Mart 1905.

Kararlılıklarını göstermek adına da bölgenin itibarlı Müslümanlarından iki şahıs aracılığıyla Pavli ve Mihail Efendilere mektup göndererek belirtilen süre zarfında yüzer lira vermezlerse çiftliklerinin harap edileceği ve kendilerinin de öldürüleceği bildirilmişti. Başta Pavli Efendi olmak üzere büyük bir korku ve endişeye kapılan Alaşehir Rum cemaati yaşanan olaylar neticesinde huzur ve emniyetlerinin zarar gördüğü gerekçesiyle İstanbul Fener Rum Patrikhanesi'ne şikâyette bulunmuşlardı.⁵⁶ Gelişmeler üzerine bir muhtıra yayımlayan patrikhane padişahtan söz konusu eşkıyaların tenkil edilerek huzur ve asayiş ortamının yeniden sağlamasını rica ediyordu.⁵⁷

Aydın vilayetinden Sadaret makamına gönderilen 17 Mart 1905 tarihli tahriratta Aydın Valisi Mehmet Kâmil Paşa şekâvet hareketlerini adeta salgın haline geldiğini ifade ediyordu. Kâmil Paşa'nın anlattıklarına göre; Çakırca oğlu çetesi, Köse Ali Oğlu çetesi ile müsademe ediyor, Köse Ali Oğlunun Çakırçalı tarafından öldürülmesi üzerine ise Kamalı Oğlu bu çetenin reisliğini üzerine alıp yeni üyeler dâhil etmek suretiyle şekavete devam ediyordu. Adı geçen çetelerin dışında yeni yeni eşkıya çeteleri de ortaya çıkararak, Ödemiş kazasından başka oraya hem civar olan Tire kazasıyla Aydın sancağına ve Saruhan sancağının Alaşehir, Salihli ve Kula kazalarına tecavüzde bulunup yalnız köylerden değil kasabalardan dahi adam kaldırıp fidye-i necat olarak bazılarını tahliye, bazılarını ise katlediyorlardı. Karşı karşıya kalman çaresizlik üzerine vilayet hükümetten yardım istemiş ve padişahın İrade-i Seniyyesi ile Arnavud ve yerli bahadırlardan oluşan seksen kişilik bir geçici jandarma birliği gönderilmişti. Bunlara mevcut jandarmalardan yüz yirmi kişi daha ilave edilerek iki yüz kişilik bir müfreze oluşturulmuş ve Martini tüfekleriyle teçhiz edilerek eşkıya takibine şıkarılmıştı.⁵⁸

Çakırçalı yüze indikten sonra dağlar hızlı bir şekilde çetelerle dolmuş ve yaklaşık otuz kırk çete, dağları yine mesken tutmuştu. Kâmil Paşa'yı takip etmek için İzmir'de görevlendirilen Kaymakam Refik Bey, Çakırçalının baş dışmanı olan Çamlıcalı Hüseyin çetesini affetmiş ve kır serdarı olarak görevlendirmişti. Eşkıyalık töresine göre büyük çeteler aynı anda dağda bulunmazlardı. Biri affedildi mi diğerisi faaliyetlerine başlardı.⁵⁹ Bu arada Kamalı'nın taslak çetelerinden ve efenin dışmanlarından olan Gökdeli çetesi de yörenin önde gelen eşrafından Tevfik Bey'in aracılığıyla Alaşehir'de affa uğramış ve kır serdarı olarak yüze indirilmişti. Fakat yerel yöneticilerin aftan haberi yoktu ve çetenin silahlı bir şekilde hükümet konağına gelmesi

56 BOA, DH.MKT. 784/42, 27 Nisan 1320/11 Mayıs 1904.

57 BOA, DH.MKT. 785/42, 24 Nisan 1320/8 Mayıs 1904.

58 BOA, BEO. 2532/18947, 4 Mart 1321/17 Mart 1905.

59 Yetkin, age, s.100-103.; Kemal, age, s.67.

büyük bir şaşkınlığa sebep olmuştu. Gökdeli Mehmet'in çetesiyle beraber Alaşehir'de hükümet konağına dehalet etmesiyle birlikte istîmanları da kabul edildi.⁶⁰ Çete devletin içerisinde bulunduğu acizyetten de yararlanarak oldukça şımarmıştı. Kazanın önde gelen kişilerinin affa uğrayan bu eşkıyalara ziyafetler vermesi, resimlerini çekmesi ve yörede onlara gösterilen ilgi bu şımarıklığın en önemli nedenlerini oluşturuyordu. Küstahlıkları o derece arttı ki jandarmaların Alaşehir'de dolaşmasının yasaklanmasını bile istediler. Asayiş ortamının bozulmasından endişe eden devlet eşkıyanın bu isteğini de kabul etti. Ancak bu durum askerın itibarını zedelediği gibi devletin bölgedeki otoritesini de iyice zayıflattı.⁶¹ Hatta çete, 26 Mayıs 1905'te kazayı ve bölgedeki asayiş durumunu teftiş için Alaşehir'e gelen Aydın Valisi ve beraberindeki vilayet erkânının karşısına çıkarılmak suretiyle prestijleri bir kat daha artırıldı.⁶² Alaşehir hanedanlarından Mütevellizade Akif ve Raşit Beylerin aracılığı sonucunda da Musaoğlu, İsmailoğlu ve İnce Mehmet çeteleri de affedilmişti. Fakat bunlar da Gökdeli çetesi gibi devletin içinde bulunduğu zaafi kullanarak silahlarını teslim etmeden Alaşehir'de yaşamaya başlamışlardı. Yöre halkı bu çetelere büyük ilgi gösteriyor ve kazanın ileri gelenleri de bu eşkıyaları düğünlerine misafir olarak davet etmek suretiyle saygınlıklarının artmasına neden oluyorlardı.⁶³

1905 senesi sonları ve 1906 yılında Alaşehir ve çevresinde eşkıyalık hareketlerinin yoğunluk kazandığını ve bu nedenle eşkıya tenkili için Alaşehir, Turgutlu ve Salıca arasına kuvvet gönderildiğini görmekteyiz.⁶⁴ Nitekim yapılan takibatlar neticesinde Alaşehir'in Çanakçı köyünden olup eşkıyalık yapan Sarı Hasanoğulları Hasan, Hüseyin ve biraderi Hüseyin ile arkadaşlarından Kırhoğlu Hüseyin'in yakalanması sağlanmıştı. Devletin eşkıya tenkilinde başarılı olduğu durumlarda yaşanıyor fakat bununla beraber çetelerin otorite boşluğundan kaynaklanan nedenlerle sayılarının ve faaliyetlerinin artması, buna mukabil kolluk kuvvetlerinin yetersizliği dolayısıyla bu başarılar kesin sonuç için oldukça yetersiz kalıyordu.

Bu tarihlerde bölgede faaliyet gösteren tek şaki de Çakırcalı değildi. Çeteler her yerde kol geziyordu ve devlet sadece Çakırcalıyla değil diğer çetelerle de mücadele etmek zorundaydı. İzmir Fırka Kumandanlığının 14 Mart 1906 tarihinde bildirdiğine göre şekavet ve ceraim sahiplerinden Akhisar kazasında dört, Demirci Kazasında üç, Alaşehir ve Megri kazalarının

60 BOA, Y.PRK..ASK., 228/31, 15 S 1323/20 Nisan 1905.

61 Yetkin, age, s.102.

62 BOA, Y. PRK..ASK. 229/68.

63 Yetkin, age, s.102.

64 BOA, Y.MTV. 280/67, 14 N 1323/11 Kasım 1905.

her birinde ise ikişer kişi derdest olunarak adliyyeye teslim edildiler.⁶⁵ Bu arada takip kolları 30 Mart 1906 tarihinde önemli bir başarı daha elde ederek Alaşehir ve Denizli bölgesinde faaliyet gösteren Koca Hasan çetesini yakalayarak adliyyeye teslim ettiler.⁶⁶

1906 yılı itibariyle Aydın vilayeti genelinde ve Alaşehir’de şekavet hareketlerinin yoğunluk kazanması ve devletin çeteler karşısında zayıf kalması sürekli olarak yeni tedbirler alınmasına ve değişiklikler yapılmasına neden oluyordu. 21 Nisan 1906 tarihli belgeden öğrendiğimize göre Menemen redif taburuna mensup olup Alaşehir’de bulunan ve eşkıya takibi için görevlendirilen müfrezenin terhis edilmesine ve eşkıya takibine bundan sonra jandarmanın devam etmesine karar verildi.⁶⁷ Bununla beraber, güvenlik personeli eksikliği sadece Alaşehir kazasında değil imparatorluğun her tarafında hissedilen bir vakıadır. Örneğin 1908 yılında Alaşehir’in de bağlı bulunduğu Saruhan sancağının merkez nüfusu 35.011 olup, nahiyeleriyle birlikte genel nüfusu ise 98.681’dir.⁶⁸ Bu tarihte Saruhan sancağı’nda ise Jandarma dairesinde 351 piyade, 56 süvari görev yaparken; polis idaresinin emri altında da bir Serkomiser, bir Komiser ve yedi polis memuru görev yapmaktadır.⁶⁹ Alaşehir Kaza Zabıtasının memur kadrosunda ve asker sayısında 1908 yılına kadar bir değişiklik olmamıştır. Bu tarihte kaza zabıtası, Mülazım-ı Evvel Adil Efendi, Polis Komiseri Reşad Efendi, Polis Memuru Yahya Bey, üç süvari jandarma ve yirmi beş piyade jandarma askerinden oluşmakta olup, memur ve asker kadrosu olarak aynı mevcudunu korumuştur.⁷⁰ 1908 yılı gibi geç bir tarihte bile Alaşehir kaza zabıtasındaki jandarma askerlerinin sayısındaki ağırlık, polisin sivilleşmesi sürecinin ne kadar uzun sürdüğünü göstermesi bakımından önemlidir. Bununla birlikte dikkate değer bir diğer nokta da 1908 tarihinde Alaşehir’ in merkez nüfusunun 9780, genel nüfusunun ise 35.367 olduđu⁷¹ göz önüne alındığında mevcut kaza zabıtası kadrosunun emniyet ve asayişin sağlanması noktasında ne kadar yetersiz olacağıdır. Kaldı ki 1900’lü yılların başlarında Alaşehir ve çevresinde eşkıyalık faaliyetlerinin yoğunluğu göz önüne alındığında bu durumun önemi daha da belirgin hale gelmektedir.

65 BOA, Y.PRK.ASK. 247/70.

66 BOA, Y.EE..KP. 28/2756, 05 S 1324/30 Mart 1906.

67 BOA, Y.EE..KP. 29/2818, 27 S 1314/21 Nisan 1906.

68 SVA. 1326, s.573.

69 SVA. 1326, s.567.

70 Bkz. 1319-1326 tarihleri arasındaki Aydın Vilayeti Salnameleri; SVA. 1326, s.611.

71 SVA. 1326, s.613.

Fakat alınan tüm tedbirlere rağmen ne bölge genelinde ne de Alaşehir'de asayiş problemleri bir türlü eksik olmuyor, çetelerin faaliyetlerine her geçen gün bir yenisi daha ekleniyordu. Nitekim 29 Nisan 1906 tarihinde Alaşehir'e bağlı Tepe köyünde bulunan Münhak çiftliğinin kahyası olan Zeynel oğlu Mehmet ve Koca Yusuf, eşkıyalar tarafından dağa kaldırılarak serbest bırakılmaları karşılığında fidye istenmişti.⁷² Eşkîyaların yakalanması için hemen takip kollarnının kurulmasına başlanmışsa da genellikle olduğu üzere bu sefer de devlet, çete-rehine ilişkisinin dışında tutularak rehinelere fidyeleri ödenmiş ve böylece Zeynel oğlu Mehmet ve Koca Yusuf serbest bırakılmıştı.⁷³ Çetelerle yapılan fidye görüşmelerinde devlet yetkililerinin olaya müdahil edilmemesi aslında eşkıyalığın ve uygulamalarının kurumsallaştığının da bir başka açıdan göstergesiydi.

5 Eylül 1906 tarihli bir başka belgede ise Dâhiliye Nezareti, özellikle Alaşehir ve Ödemiş kazalarında ve bunların arasındaki bölgede eşkıyalığın arttığına işaret ederek bu seferde bürokratik tedbirlere başvurmak suretiyle Alaşehir Kaymakamı Münir Bey'in Ödemiş'e, Turgutlu Kaymakamı Cemal Bey'in Alaşehir'e ve Ödemiş Kaymakamı Şükrü Bey'in de Turgutlu'ya nakil ve tahvil-i memuriyetleri hususunda gerekli işlemlerin yapılmasını istiyordu.⁷⁴ Alınan tedbirler kısa bir süreliğine de olsa etkisini göstermiş, 1 Ekim 1906'da Alaşehir kazasında dört kişi silahlarını teslim ederken⁷⁵ yine Alaşehir kazasından Ahmet Nadir ve arkadaşları Aydın vilayetinde eşkıyanın tenkilinde gösterilen başarıdan dolayı hükümet yetkililerine teşekkürlerini bildiren bir telgraf göndermişlerdi.⁷⁶

3. Alaşehir Demiryolu Hattında Yapılan Eşkîyalık Faaliyetleri

İmparatorluğun büyük kentlerinden biri olan İzmir, 19. yüzyılın başlarından itibaren önemli bir ticaret merkezi olarak dikkat çekmeye başlamıştır. İngiltere ve Fransa ile yapılan ticaretin başlıca giriş çıkış yeri İzmir limanıdır. Hinterlandının oldukça geniş ve verimli oluşu ile hammadde kaynaklarının bol miktarda bulunuşu gibi nedenler bu durumda doğal olarak etkili olmuştur. Ancak tüm bunların yanı sıra İzmir limanını bir cazibe merkezi haline getiren faktör, özellikle demiryollarının yapımından sonra ulaşım imkânlarının yeterli hale gelmesidir.⁷⁷ İzmir'in bu konumu Alaşehir'in

72 BOA, Y.EE..KP. 29/2830, 05 Ra 1324/29 Nisan 1906.

73 BOA, Y.EE..KP. 29/2853, 16 Ra 1324/10 Mayıs 1906.

74 BOA, DH.MKT. 1114/53, 16 B 1324/5 Eylül 1906.

75 BOA, Y.PRK.. ASK. 241/59, 12 Ş 1324/1 Ekim 1906.

76 BOA, Y.A...HUS. 507/56, 24 N 1324/11 Kasım 1906.

77 Bülent Varlık, *On Dokuzuncu Yüzyılda Emperyalizminin Batı Anadolu'da Yayılması*, Tüm İktisatçılar Birliği Yayınları No:15, Ankara 1976, s.44.

de ekonomik olarak gelişmesini sağlamıştır. İzmir-Afyon demiryolu hattı Alaşehir'in önemini bir kat daha artırırken özellikle ticari alanda büyük bir canlılığa neden olmuştur. Tahıl, üzüm, susam, pamuk ve meyan kökü gibi tarım ürünlerinin eskiye kıyasla oldukça kısa bir süre içerisinde İzmir limanına ulaşması Alaşehir halkının da zenginleşmesine ve refah seviyesinin artmasına katkı sağlamıştır.⁷⁸ İzmir-Kasaba demiryolunun 1 Mart 1875 tarihinde Alaşehir'e Ulaşmasıyla birlikte şehrin nüfus ve ekonomik yönden gelişmesi de hızlanmıştır. 18. yüzyılın ortalarında yedi sekiz bin civarında olan nüfusu, 1890'a doğru 22.000'e ulaşmıştır.⁷⁹ Bu durumun önemi, devletin resmi yıllığı olan Aydın Vilayeti Salnamelerinde şu şekilde ifade edilmektedir: *"İzmir'den Alaşehir'e kadar temdit edilen demiryolu Manisa ile civarında gerek ticaret ve gerek ziraatın terakkisine hayli hizmet etmiş ve mevkilere civar olan mahaller kesb-i ümran eylemiştir."*⁸⁰ Bununla beraber Alaşehir demiryolu hattı gerek inşa sürecinde gerekse de hizmet vermeye başladıktan sonra sıklıkla güvenlik ihlallerine sahne olmuştur. Kasabadan Alaşehir'e uzatılan hattın Salihli üzerinden Uşak'a bağlanmasının önemli nedenlerinden birisi de bu güzergâhın kervan yolu üzerinde olmasından kaynaklanmaktadır. Demiryolunun gelmesiyle birlikte daha önceleri develerle yapılan yük taşımacılığı yerini trene bırakmak zorunda kalmıştır.⁸¹ Ancak bu durum sosyo-ekonomik hayatı kervancılar açısından oldukça olumsuz etkilemiştir. Zira demiryolu, kervancıları işsiz bıraktığı gibi oldukça yüksek olan deve, katır gibi yük hayvanları fiyatlarının da düşmesine yol açmıştır.⁸² Kervan sahipleri ekonomik olarak zarara uğradıkları için uzun süre demiryolunu kabullenemeyerek onu sabote etmek yoluna gitmişler, fakat nihayetinde zamanın ve değişimin hızına ayak uydurmaya mecbur olarak develerini satmak zorunda kalmışlardır.⁸³ Alaşehir kazası ve çevresinde özellikle de demiryolu hattında güvenliği sadece eşkıya çeteleri ihlal etmiyorlardı. Göç ve göçün beraberinde getirdiği sorunlar da yöredeki asayiş ve emniyeti ihlal edebiliyordu. 93 Harbi sonrasında Alaşehir'e gelen göçmenler gruplar arasında Çerkezlerin de olduğu anlaşılmaktadır. Her ne kadar devlet, eldeki imkânlar ölçüsünde muhacirleri, kendileri için ayrılan arazi ve konutlara yerleştirmeye çalışıyorsa da iskân sırasında bir takım asayiş problemleri de yaşanabilmekteydi. Nitekim Çerkez göçmenler yeni kurulacak köylere

78 Enver Konukçu, "Manisa Demiryolu (Yapılış ve Gazete Haberleri 1865-1923)", *Manisa Dergisi*, Sayı I, ss.32-34.

79 Emecen, agm, s.343.

80 SVA. 1302, s.243.

81 Ahmet Otman ve Ali Aksakal, *Salihli (Antik Çağdan Günümüze)*, Salihli 2004, s.19.

82 Konukçu, agm, ss.32-34.

83 Otman ve Aksakal, age, s.19.

toplu olarak yerleşmek istemişler ayrıca hasat mevsimine kadar kendilerine tayinat verilmesini talep etmişlerdir. Merkezi hükümetin, durumları iyi olanlara tayinat verilmesini önlemek istemesi üzerine de Alaşehir ve Salihli kasabalarındaki Çerkezler, tren istasyonları etrafında toplanarak birtakım saldırılarda bulunup asayiş bozmak suretiyle tepkilerini göstermişlerdir. Devlet bu tür emniyet problemlerine karşı eşkıya ile mücadelede de sıklıkla uyguladığı geleneksel bir yöntemle başvurarak Çerkezlerin ellerindeki silahları toplama yoluna gitmek istemişse de bu durumun onlarla çatışmaya neden olabileceğini hesaba katarak bu düşüncesinden vazgeçmiş ve cebir kullanmaksızın diğer göçmenlerle birlikte toplu olarak belirlenen çiftliklere yerleştirilmelerine karar vermiştir.⁸⁴

19. yüzyılın ikinci yarısından sonra eşkıyalık Aydın vilayetinde bu dönemin öncesinde yaşandığından kat be kat fazla boyutlara ulaşmış ve merkezi hükümet bölgede güvenliği sağlamada ve eşkıyalık faaliyetlerini önlemekte açıkça büyük bir acz içerisinde kalmıştı. Aydın Vilayeti 4 Mayıs 1896'da Sadaret makamına gönderdiği yazıda elinde bulunan mevcut kuvvetlerin vilayetin hem güvenlik işlerinin sağlanmasında hem de tahsilât işlerinin yerine getirilmesinde yeterli olmadığını söyleyerek Alaşehir Demiryolu hattında bulunan çeşitli milletlere mensup ameleler arasında ortaya çıkan çatışmaların bundan dolayı önlenemediğini belirtmekte ve vilayette bulunan jandarma miktarının artırılmasını talep etmekteydi. Bunun üzerine Sadaret makamı vilayetin bu isteğini Harbiye Nezareti'ne iletmış fakat hazinenin içinde bulunduğu hiç te iç açıcı olmayan durum merkezi hükümeti oldukça çaresiz bırakmıştı.⁸⁵ Bu durumda hükümet, yaklaşık yedi bin yabancı amelenin çalıştığı ve çatışmanın eksik olmadığı hat boyunda sükûneti sağlamak ve sefaretlerin şikâyetlerini önlemek için bölgeye jandarma takviyesi yapmak yerine vilayetleri kendi kaderine bırakıyor ve gerek Aydın ve gerekse de Hüdavendigar vilayetlerinden Alaşehir- Afyon demiryolu hattının güvenliğini kendi imkânlarıyla sağlamalarını bekliyordu.⁸⁶

Bu nedenle hat boyunda güvenlik bir türlü sağlanamıyordu. Nitekim İzmir Kasaba Demiryolu Temdidi Osmanlı Şirketinin, Ticaret ve Nafia Nezareti'ne gönderdiği yazıdan anlaşıldığına göre Kasaba-Alaşehir hattının ameliyat mevkiinde görevli olan ve Devlet-i Aliye-i Osmaniye tebaasından olan on dokuz yaşındaki Jorj Elyasi Kalaycıoğlu isimli kişiye dört çoban tarafından kötü muamelede bulunulmuş, akabinde de soyulmuştu. Kasaba-Alaşehir Hattı Şirketi ayrıca ameliyat mevkiinde yedi sekiz kişiden oluşan

84 Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, TTK Basımevi, Ankara 1999, s.182.

85 BOA, BEO. 775/58125, 23 Za 1313/6 Mayıs 1896.

86 BOA, BEO. 786/58889, 17 Z 1313/30 Mayıs 1896.

silahlı eşkiya çetelerinin de dolaşmakta olduğunu belirtiyor ve hat boyunda güvenliğin sağlanması için gerekli tedbirlerin alınmasını Ticaret ve Nafia Nezareti'nden talep ediyordu.⁸⁷ Sadaret makamı, gelişmeler sonucunda Ticaret ve Nafia Nezareti'ne gönderdiği belgede hat boyunda yaşanan olaylar zerine Asakir-i şahanenin bölgedeki görevine son verildiğini ve yerine Marmaris Taburundan seksen kişilik bir müfrezenin görevlendirildiğini bildiriyordu.⁸⁸

Zaptiye nazırının 10 Ağustos 1896 tarihli yazısında belirttiğine göre ise Alaşehir demiryolu inşaat mültezimlerinden ve Fransız tebaasından olan mühendis Waligorsky eşkiyadan Posko namında bir Karadağlı tarafından dağa kaldırılmış ve olay mahalline derhal takip kolları sevk olunmuştu. Waligorsky' i kaçıran eşkiya kurtuluş fidyesi olarak da dört bin lira talep etmekteydi.⁸⁹ Bu gelişmeler üzerine sadarettten, seraskerlik makamına gönderilen belgede mösyö Waligorsky' nin Aydın vilayetinin teşebbüsleri ve aldığı tedbirler neticesinde serbest bırakıldığı fakat eşkiyanın henüz derdest edilemediği belirtilmekteydi. Hkumet söz konusu belgede Alaşehir demiryolu hattındaki asayiş sorunlarıyla ilgili bilgiler de vermekte ve demiryolu hattı inşaatında istihdam olunmakta olan ecnebilere karşı eşkiya tarafından taarruz edilmekte olduğunu ayrıca İslam ve sair milel-i muhtelifeden olan amele arasında kavga ve çatışmaların eksik olmadığını hatta bu çatışmaların ölümlerle bile sonuçlandığını yetkili merci olarak aciziyet içerisinde itiraf etmekteydi.

Merkezi hkumet bu aciziyetin ortadan kaldırılması ve hat boyundaki asayiş ve güvenliğin sağlanması için ne gibi tedbirlerin alınabileceği hususunda Aydın ve Hüdavendigar vilayetleriyle de yazışmalar yapıyordu. İlgili vilayetler bu yazışmalarda, bölgede güvenliğin sağlanabilmesi için her ne kadar hat boyunda bir bölük Asakir-i şahane piyadesinin dolaştığını söylüyorlarsa da bunun eşkiyalık olaylarını ve amele arasındaki çatışmaları nemeye kfi gelemeyeceğini bunun için jandarma miktarının artırılması gerektiğini bildiriyorlardı. Hkumet de bu durumun farkındaydı fakat hazinenin durumunun müsait olmaması vilayetlerin isteklerinin geri çevrilmesine neden oluyordu.

Bununla birlikte sefaretlerin artan şikyetleri ve bunun bir dış müdahaleye neden olacağı endişesi ağır bastı ve hkumet askeri kuvvetlerin artırılması veya vilayetlerin isteği üzere geçici jandarma istihdamı suretiyle güvenliğin ivedilikle sağlanması yolunda Seraskerlik makamına emir

87 BOA, BEO. 813/60946, 19 Juin 1896.

88 BOA, BEO. 813/60946, 10 S 1314/21 Temmuz 1896.

89 BOA, BEO. 874/65481, 01 Ra 1314/10 Ağustos 1896.

verdi.⁹⁰ Aydın ve Hüdavendigâr Vilayetlerine gönderdiği 17 Ağustos 1896 tarihli yazısında ise Alaşehir hattında güvenliğin sağlanması için memur ve müstahdem, piyade ve süvari ne kadar asker ve jandarma bulunduğunun ve bunlar yeterli değil ise ne kadar daha ihtiyaç olduğunun bildirilmesini istiyordu.⁹¹

Nitekim Fransız sefaretî, Waligorsky'nin dağa kaldırılmasından ve bölgedeki asayişsizlikten dolayı Osmanlı Hükümeti'ni sorumlu tutuyor ve bu nedenle İzmir general konsolosuna bir emir vererek olayların tahkik edilmesi istiyordu. Sefaret yapılan tahkikatın neticesine dayanarak huzur ve asayişin sağlanması noktasında hükümet-i seniyyenin gerekli tedbirleri almamasından dolayı bu tür olayların yaşandığından yakınmaktaydı. Zira Fransız sefirinin belirttiğine göre demiryolu kumpanyasının İzmir'deki vekili tarafından Aydın vilayetine, hat inşasında çalışan amelelerin himayesi için gerekli tedbirlerin alınmasına dair taleplerin zamanında iletildiği ayrıca Dersaadet de dahi reji müdürünün hat üzerinde müstahdem ecnebilerin hayatlarının muhafazası için asakir-i şahane miktarının artırılması hususunda defalarca Nafia Nezareti'ne iş'aratta bulunduğu, bütün bunların yanı sıra bizzat kendisi tarafından Hükümet-i Seniyye'ye gerekli tedbirlerin alınmasına dair iki kere yazılmasına rağmen hükümet huzur ve asayişin ber-kemal olduğunu bildirmekle yetinmişti.⁹²

Fransız Sefaretinin bütün bunları sıralamasında ve Osmanlı Hükümetini suçlamasındaki neden bölgedeki asayişsizlik kadar fidye meselesinden de kaynaklanmaktaydı. Waligorsky dağa kaldırıldığında kurtuluş fidyesi olarak istenilen dört bin liranın yirmi dört saat zarfında ödenmesi gerekiyordu ve bu para söz konusu mühendis demiryolu kumpanyası mültezimlerinden olduğundan dolayı geçici olarak kumpanyanın kasasından te'diye edildi. Sefaret bu paranın Osmanlı Hükümeti tarafından kumpanyaya geri ödenmesini talep ediyordu. Buna gerekçe olarak da daha önce Selanik demiryolu üzerinde dağa kaldırılan Fransız mühendislerinden mösyö Peredot'un fidye-i necatının ödenmesini örnek olarak gösteriyordu. Nitekim bu olayda da Waligorsky'nin serbest bırakılmasında olduğu gibi zorunluluk nedeniyle kumpanya tarafından eşkıyaya kurtuluş fidyesi ödenmiş fakat devlet-i aliye bu parayı daha sonra bölgedeki güvenliğı sağlayamadığı ve gerekli tedbirleri almadığı gerekçesiyle olaylardan kendisini sorumlu tutarak söz konusu kumpanyaya geri ödemişti. Sefarete göre bu olay, Waligorsky'nin

90 BOA, BEO. 824/61795, 02 Ra 1314/11 Ağustos 1896; BOA, BEO. 825/61821, 03 Ra 1314/13 Ağustos 1896.

91 BOA, BEO. 826/61949, 8 Ra 1314/17 Ağustos 1896.

92 BOA, BEO. 874/65481/3, 15 C 1314/21 Ekim 1896.

dağa kaldırıldığı süreçle paralellik arz ediyordu. Yani hükümet yine gereken tedbirleri almamış ve üzerine düşen sorumluluğu yerine getirmemişti.⁹³

Bu arada merkezi hükümet dış baskıların da etkisiyle Aydın ve Hüdavendigâr vilayetlerine gönderdiği yazıda Alaşehir Demiryolu Mültezimi Valigorski'nin yakalanıp yakalanmadığını soruyordu.⁹⁴ Aydın Vilayeti Valisi Kamil Paşa ise sadarete yazdığı cevapta Valigorsky' i dağa kaldırmış olan eşkıyanın derdesti için eşkâllerinin her tarafa özellikle Hüdavendigâr vilayetine yazıldığı halde Afyon Karahisar sancağınca gerekli itina gösterilmediğinden dolayı olayın faillerini Afyondan trene binerek dersaadete gittiklerini, İstanbul'da dört gün kalmalarına rağmen, bu süreç Ermeni vakiası zamanına tesadüf eylediğinden dolayı oraca aratılmayıp şimdiki hal Pire' de sefahatle vakit geçirdiklerini bildirmekteydi. Kâmil paşaya göre Fransa Sefaretinin kumpanyaya iade edilmek üzere hükümetten kurtuluş fidyesi istemeye de hakları yoktu.⁹⁵ Sadareten Hariciye Nezareti'ne gönderilen 6 Aralık 1896 tarihli yazıda ise bu olayın Mösyö Valigorsky'nin hizmetinde bulunan ecnebi işçiler tarafından gerçekleştirildiği vurgulanarak zikrolunan fidyeye-i necat talebine son verilmesi isteniyordu.⁹⁶ Elinde yeterince jandarma kuvveti bulunmayan Aydın vilayeti, hat boyundaki güvenliği bir türlü sağlayamıyor ve yaşanan gelişmeleri çaresizlik içerisinde seyrediyordu. Devletin içerisinde bulunduğu bu olumsuz durumu bir fırsat olarak gören güçler ise her türlü olayı bahane ederek merkezi hükümet üzerindeki baskılarını artırmaya çabalıyorlardı. Nitekim İzmir Ermeni Murahhasası Zesis Efendi'nin İzmir Ermeni İspitalyası'nda zatürreden vefat eden Agop' un ölüm nedenini Alaşehir-Afyon Şimendifer Hattı inşasında çalışan Kürt, Ermeni ve sair ameleler arasında çıkan kavgada yaralanmasına bağlaması bu durumun önemli bir örneğini oluşturuyordu.⁹⁷ Alaşehir demiryolunda hattında meydana gelen gelişmeler üzerine Dâhiliye Nezareti olayların araştırılmasını istemiş ve yapılan incelemeler sonucunda ise hat boyundaki çatışmalarda öldüğü iddia edilen Ermeni'nin darptan dolayı değil, zatürreden vefat ettiği anlaşılmıştı.⁹⁸

Osmanlı Devleti on dokuzuncu yüz yılın sonlarına doğru içerisinde bulunduğu ağır siyasal, sosyal ve ekonomik şartlara rağmen demiryolu yapımına büyük ilgi duyuyordu. Esasen iki önemli neden bu durumu zorunlu kılıyordu: asayiş ve ekonomi. İmparatorluğun Batı kapitalizmiyle

93 BOA, BEO. 874/65481, 15 C 1314/21 Ekim 1896.

94 BOA, BEO. 874/65481, 24 C 1314/30 Ekim 1896.

95 BOA, BEO. 878/65796, 19 Teşrin-i Sani 1312/1 Aralık 1896.

96 BOA, BEO. 878/65796, 24 Teşrin-i Sani 1312/6 Aralık 1896.

97 BOA, DH.TMIK.M..4/77, 06 Z 1313/19 Mayıs 1896; BOA, DH.TMIK.M..11/59, 24 S 1314/4 Ağustos 1896.

98 BOA, DH.TMIK.M..13/10,19 Ra 1314/28 Ağustos 1896.

eklemlenme sürecinde sosyal ve ekonomik alanda kıyasıya rekabete giren Ermeni, Rum ve Yahudi topluluklar arasında çıkan çatışmaları mahalli güvenlik güçleri başka bölgelerden asker sevkine ihtiyaç duymadan bastırabiliyordu. Fakat Batı Anadolu'nun kırsal kesimlerinde etkili olan ve zeybeklerle Yörüklerden oluşan çetelerin sebep olduğu yaygın eşkıyalık faaliyetlerini bastırmak için diğer yerlerden asker ve zaptiye sağlanmasına şiddetle ihtiyaç duyuluyordu. Çetelerin faaliyetleri bölgenin sosyo-ekonomik yapısını da negatif yönde etkiliyor, eşkıyaların saldırdığı korku nedeniyle köylü tarlalarındaki mahsulâtını dahi toplayamıyordu. Hükümete göre demiryolu yapımı ve yaygınlaşmasıyla birlikte bölge ekonomik anlamda bir istikrara kavuşabileceği gibi daha çok sayıdaki asker ve zabitanın daha hızlı bir şekilde olay yerine intikaliyle güvenlik ve asayişin sağlanması noktasında da istikrarı sağlayabilecekti.⁹⁹ Nitekim Alaşehir'in İnegöl Nahiyesi dâhilindeki Çöp Karyesi civarında Çakırcalı Çetesiyle meydana gelen şiddetli müsademe telgraflardan öğrenilir öğrenilmez Aydın Valisi Mahmut Muhtar Paşa vilayet jandarma kumandanını ve bir müfrezeyi de yanına almak suretiyle trenle ivedi bir şekilde olay yerine intikal etmiş ve telgraf aracılığıyla da gelişmeler hakkında dâhiliye nezaretini sıcağı sıcağına bilgilendirebilmişti.¹⁰⁰

Demiryolu ve telgrafın yaygınlaşmasıyla birlikte Osmanlı Devleti artık taşrayla daha sağlam bir bağ kurarak merkezi yönetimi nispi derecede kuvvetlendirdiği gibi çetelere karşı da daha hızlı ve etkili bir mücadele gerçekleştirebiliyordu. Ne var ki 1907 senesine gelindiğinde bile telgraf hatlarının istenilen ölçüde yaygınlaşmadığını görmekteyiz. Haberleşme Alaşehir, Nazilli, Tire ve Ödemiş gibi Aydın vilayetinin en önemli yerleşim merkezlerinde dahi İzmir vasıtasıyla ve birçok merkezden aktarma yapmak suretiyle sağlanabiliyordu. Hat bir tek elden ibaret olduğu için kazalar arasında doğrudan iletişim kurulamıyor ve bu nedenle önemli gecikmeler ve bundan kaynaklanan sıkıntılar yaşanabiliyordu.¹⁰¹

Aydın vilayetinin belirttiğine göre Alaşehir demiryolu hattında çeşitli milletlerden beş bin kadar amele bulunmaktaydı ve farklı nedenlerden dolayı zaman zaman aralarında ölümle sonuçlanan münazaalar gerçekleşmekteydi.¹⁰² Kendi aralarındaki kavga ve çatışmaların dışında ameleye eşkıya tarafından da saldırılar olmaktaydı. Kütahya mutasarrıfının 22 Temmuz 1896' da Hüdavendigâr vilayetine gönderdiği tahrirattan anlaşıldığına göre Alaşehir şimendifer hattında çalışan İtalyan ameleler altı nefer kürt tarafından katl

99 Orhan Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, Savaş Yayınları, Ankara 1982, s.48-49.

100 BOA, DH.MUİ. 2-7/13, 24 Mayıs 1326/6 Haziran 1910.

101 Yetkin, age, s.42.

102 BOA, BEO. 817/61235, 16 Temmuz 1312/28 Temmuz 1896.

ve cerh edilmişti. Alaşehir hattının Uşak'a sınır kısmının güvenliğini teftiş için bölgeye gönderilen zabıta ve polis memurları Kara Hasan karyesinde ikamet etmekte olan ve bazen Kara Hasan Boğazı cihetlerinde silahlı olarak gezmekte oldukları haber verilen altı krdn ikametgâhlarında yaptıkları arama sonucunda bunlardan Ahmet ve İslam isimli şahısların yatağında kanlı fanila ve bir de kırılmış kama bulmuşlar ve bölge halkından Bekir ve Ali'nin de teşhis etmeleriyle İtalyan amelelerin katl ve cerhine neden olanların bunlar oldukları sonucuna varmışlardı. Üstelik bu Kürt eşkıyalar güpegündüz Torlakoglu Ahmet ve arkadaşının da önüne geçerek silahlarını göstermek suretiyle akçelerini gasp etmişlerdi.¹⁰³

Hat boyunda çalışan ameleler arasında çatışmaların yaşandığı ve bölgede güvenlik zafiyetlerinin olduğu bilinen bir gerçekti. Fakat bölgede yaşanan otorite boşluğunu ve asayış problemlerini fırsat bilen demiryolu şirketi ve sefaretler de olayları istedikleri gibi yorumlayarak Osmanlı Devleti üzerinde siyasi bir baskı kurmaya çalışıyorlardı. Demiryolu Kumpanyasının iddiaları zerine Sadaret makamının Aydın vilayetine gönderdiği belgede merkezi hükümet, Alaşehir'de bulunan İtalyan amelelere askerler tarafından taarruz edildiği ve altı İtalya'nın yaralandığı doğrultusundaki iddiaların araştırılmasını ve bu gibi olaylara meydan verilmemesini istiyordu.¹⁰⁴

Olayların araştırılması sonucunda iddiaların asılsız olduğu anlaşılmış ve merkezi hükümet Hariciye ve Nafia Nezaretlerine gönderdiği 27 Temmuz 1896 tarihli yazıda Alaşehir hattında bulunan ameleye taarruz edildiği haberinin aslı ve esası olmadığını bildirerek demiryolu kumpanyasının ihtar edilmesini istemişti.¹⁰⁵ Yaşanan gelişmeler üzerine bu sefer de İtalya Sefiri tarafından hükümet nezdinde bazı tedbirlerin alınması hususunda uyarılarda bulunulmuştu. Bunun zerine hükümet Aydın vilayetiyle yazışmak suretiyle gerekli bilgileri almıştı. Buna göre: Demiryolu hattında çalışan 5 bin amele arasında mart başından şimdiye kadar dokuz katl ve yedi darp ve cerh meydana gelmiş olup, faillerini hemen hemen tamamına yakını derdest olunarak cinayet mahkemesine verilmişti. Olayların ekserisi gasp ve hırsızlık suçlarıyla ilgiliydi.¹⁰⁶

Osmanlı modernleşmesinin önemli kilometre taşlarında birisi olan Tanzimat'la birlikte devlet bir yandan bu sürecin sanclarını yaşarken diğer taraftan da hukuk devleti olma yolunda oldukça önemli adımlar

103 BOA, BEO. 817/61270, 10 Temmuz 1312/22 Temmuz 1896.

104 BOA, BEO. 805/60375, 24 M 1314/5 Temmuz 1896; BOA, BEO. 808/60528, 27 M 1314/8 Temmuz 1896.

105 BOA, BEO. 816/61183, 16 S 1314/27 Temmuz 1896.

106 BOA, BEO. 817/61235, 17 S 1314/28 Temmuz 1896.

atıyordu. Öte yandan imparatorluk, gelenekçi yaklaşımlardan bir türlü vazgeçemiyor, 19. yüzyılın sonlarında bile eşkıyalık olgusuna ve eşkıyalığı önleme konusundaki tutumlara klasik dönemdeki bakış açısıyla bakmaya devam ediyordu. Hükümet, bölgede yaşanan olayların bir dış müdahaleye meydan vermemesi için bütün gayretini gösteriyor ve failerin bulunması için büyük çaba sarf ediyordu. Ancak, Alaşehir hattında güvenliği sağlamada başarısız olan merkezi yönetim geleneksel yöntemlere başvurmak suretiyle olayların üstesinden geleceğini umuyordu. Bu nedenle Alaşehir'den Afyon'a kadar inşa edilmekte olan demiryolunda istihdam edilmekte olan amelelerin kimliği belli ve güvenilir kişilerden seçilmesini ve kefaletle birbirlerine rapt olunmalarını emrediyordu.¹⁰⁷

Eşkîyayla mücadelede başvurulan bir diğer yöntem ise yine gelenekseldi: Halkın elindeki Silahların toplatılması. Hükümet, on yedinci yüzyıldan itibaren uygulamaya koyduğu bir kararla şekavet hareketleri neticesinde eşkıyanın dolaştığı tüm bölgelerdeki halkın silahlarını toplatıyordu. Osmanlı yöneticileri, halkın elinde bulunan silahları eşkıyalık olgusunun en önemli sebebi olarak görüyor ve bu durumu “bais-i fesad” yani fesad sebebi olarak adlandırıyorlardı. Bu nedenle Osmanlı yönetimi sıklıkla emirler yayımlayarak halkın elinde bulunan silahları toplamak üzere memurlar gönderiyor, özellikle şüpheli şahıslar takip edilerek hareketleri kontrol ediliyordu. Eşkîyalık faaliyetlerinin görüldüğü bölgelerdeki halk bu faaliyetlere katılmayacaklarına ve eşkıyalara yataklık yapmayacaklarına dair birbirlerini müteselsilen kefillerle rapt olunuyorlardı. Şüpheli listesinde bulunanlar ve hiçbir şekilde kefil bulamayanlar ise hemen idari makamlara teslim ediliyorlardı.¹⁰⁸

Kütahya mutasarrıfının, Hüdevendigar vilayetine gönderdiği 15 Temmuz 1896 tarihli yazıdan anlaşıldığına göre Alaşehir demiryolu hattındaki mühendis muavini Poli, mültezim Mösyö Marrizi ve ser amele Mösyö Koloniki'nin altı nefer Kürt tarafından tehdit olunması üzerine, Kürt amelenin tutum ve hareketleri hemen takip altına alınarak bölge halkından tahkik olunmuş ve hat boyundaki ameleğânın silahları toplatılarak, kefaletle birbirlerine rapt olunmasına, kefil veremeyenlerinse memleketlerine iadesine karar verilmişti.¹⁰⁹

Hat boyunda meydana gelen asayiş ile ilgili problemler demir yolu kumpanyası tarafından da başta Ticaret ve Nafia Nezareti olmak üzere hükümet yetkililerine iletilmekteydi. Alaşehir demir yolu hattında silahlı bir Sırplıyla Karadağlının avaneleriyle birlikte görülmesi amele arasında

107 BOA, BEO. 825/61815, 04 Ra 1314/13 Ağustos 1896.

108 Uluçay, age, s.63-64.

109 BOA, BEO. 817/61270, 3 Temmuz 1312/15 Temmuz 1896.

endişeye neden olmuş, bu durum kumpanya tarafından merkezi hükümete bildirilmişti. Bununla ilgili Sadarettin Hariciye Nezareti'ne gönderilen 28 Temmuz 1896 tarihli yazıda bu eşkıya güruhunun mahallince aranmakta olduğu ve Fransa ve İtalya Sefaretleri tarafından durumun sorulması halinde bu şekilde bir açıklamanın yapılması gerektiği belirtiliyordu.¹¹⁰ Hükümet, Nafia Nezareti'ne gönderdiği 6 Eylül 1896 tarihli yazıda ise Alaşehir demiryolu hattında çalışan Karadağlı amelelerin elindeki silahların toplanarak bir hadisenin zuhuruna meydan verilmemesini istiyordu.¹¹¹

Merkezi yönetimin, Alaşehir demiryolu hattının güvenliğini sağlamak için almış olduğu bir diğer tedbir de hat boyunda istihdam olunmak üzere Süvari Asakir-i Şahane Alaylarının hazırlanması idi ve bu nedenle alaylardan hayvanca noksan olanların tamamlanması isteniyordu.¹¹² Bunun için hükümet süvari alaylarının ihtiyacı olan yüz adet hayvanın satın alınması hususunda Maliye ve Harbiye Nezaretlerine emirler vermişti.¹¹³ Fakat haziran 1897 tarihine kadar, hattın güvenliğini sağlayacak olan süvari alaylarının henüz bölgeye gönderilmediğini görmekteyiz. Bununla birlikte hükümet süvari alayları için alınacak yüz adet hayvanın bedelinin de Aydın emvalinden ödenmesine karar vermişti. Merkezi yönetim, mali açıdan içinde bulunduğu kötü durum nedeniyle bu tür masrafları da vilayetlere yükliyordu.¹¹⁴ Ancak, bu tür kararlar memur ve asker maaşlarını bile ödeyemeyip tedahüle bırakmak zorunda kalan Aydın ve Hüdavendigar vilayetleri tarafından tepkiyle karşılanıyordu.

Demir yolu kumpanyası her ne kadar zaman zaman hat boyunda meydan gelen güvenlik ve asayiş ile ilgili sorunları hükümet yetkililerine ileterek, eşkıyalık hareketleri ve amele arasındaki kavgalar konusunda serzeniş ve şikâyetlerde bulunuyorsa da bu huzursuzluklara bizatihi kumpanyanın kendisinin de sebebiyet verdiği oluyordu. Nitekim Sadaret tarafından, Ticaret ve Nafia Nezareti'ne gönderilen 6 Ağustos 1896 tarihli tahriratta, merkezi hükümet Hüdavendigar vilayetinden gelen yazıya dayanarak amele arasındaki huzursuzlukların kumpanyanın para politikalarından kaynaklandığını vurguluyordu. Buna göre kumpanya parça parça ameliyat ihale eylediği mültezim ve müteahhitlere vaktinde para vermediği gibi, amelenin istihkaklarında da kesinti ve ücret indirimi yaparak onların isteklerini

110 BOA, BEO. 817/61235, 16 Temmuz 1312/28 Temmuz 1896.

111 BOA, BEO. 835/62595, 28 Ra 1314/6 Eylül 1896.

112 BOA, İ.AS.. 18/1314/Ca-06, 20 Ca 1314/27 Ekim 1896.

113 BOA, BEO. 861/64511, 26 Ca 1314/2 Kasım 1896.

114 BOA, BEO. 968/72590, 23 M 1315/23 Haziran 1897.

sürekli erteliyordu. Bu nedenle Sadaret, ilgili bakanlıktan bu duruma son vermesi için kumpanyaya tebligatta bulunmasını emrediyordu.¹¹⁵

Sadaretin emri üzerine Ticaret ve Nafia Nezareti, İzmir-Kasaba demir yolu temdidini şirketine amelenin isteklerinin ertelenmeyerek zamanında ve tamamıyla tesviye ve ödenmesi hususunda 24 Ağustos 1896 tarihinde tebligatta bulunmuştu.¹¹⁶ Hat boyundaki huzursuzluk Alaşehir-Karahisar şimendifer hattının inşasının bitimine kadar sürdü. Seraskerlik makamı hattın tamamlanması üzerine burada bulunan müfrezeeye ihtiyaç bulunmadığını bildiriyordu.¹¹⁷ Aynı zamanda Hariciye Nezareti de Alaşehir-Afyon hattının sona ermesi üzerine burada bulunan İtalyan işçilere nezaret eden konsolosluk memurunun da vazifesini tamamlamış olduğunu bildiriyordu.¹¹⁸

4. Eşkîyalığın Yaygınlaşmasının ve Eşkîya ile Mücadelede Başarısız Olunmasının Nedenleri

Eşkîyalığın bu kadar yaygınlık göstermesinde birçok etken olmakla birlikte Kâmil Paşa'ya göre hâlihazırda yaşanan iki sorun bunun en önemli nedenini teşkil etmekteydi. Bunlardan birincisi, jandarma veya eşkıya ile mücadele için gönderilen geçici kuvvetlerin ellerinde bulunan silahların eşkıya takibinde yetersiz kalmalarıydı. Jandarmanın elinde Şinayder marka silah bulunuyordu ve bu silahların menzillerinin yetersizliği nedeniyle takip kolları çetelere bir türlü yaklaşamıyor ve eşkıyaya karşı mukavemette aciz kalıyorlardı. Oysa çetelerin ellerinde Martini ve Gara marka uzun menzilli silahlar bulunduğu için takip kollarını yanlarına yaklaştırmadıkları gibi, bu üstünlük nedeniyle çoğu jandarmanın bir kurşun bile atmadan şehit edilmesine ve yaralanmasına neden oluyorlardı. Bu nedenle Şinayder marka tüfeklerin acilen Martini marka tüfeklerle değiştirilmesi gerekiyordu.

Oysa çeteler silah ve cephane ihtiyaçlarını yaptıkları soygunlardan veya aldıkları fidyelerden elde ettikleri paralarla sağlayabildikleri gibi tehdit ettikleri zenginlerden de talep edebiliyorlardı. Örneğin, Alaşehir bölgesinde etkili olan meşhur şakilerden Gamalı Mustafa, Alaşehir tüccarlarından Hezan oğlu Hacı Panayot ve biraderi Manolaki'ye hitaben yazdığı tehdit dolu mektupta 400 lira para talebinin yanı sıra 200 adet de Martini fişengi istemekteydi.¹¹⁹

115 BOA, BEO. 822/61603, 25 Temmuz 1312/6 Ağustos 1896; BOA, BEO. 828/62027, 09 Ra 1314/18 Ağustos 1896.

116 BOA, BEO. 822/61603, 12 Ağustos 1312/24 Ağustos 1896.

117 BOA, Y..MTV.164/259, 15 Ra 1315/14 Ağustos 1897.

118 BOA, HR.HMŞ.İŞO.185/49, 30 B 1315/24 Aralık 1897.

119 BOA, DH.MKT. 785/42, 9 Teşrin-i Sani 1319/22 Kasım 1903.

Çetelerle mücadelede başarısız olunmasının bir diğer nedeni de merkezîyet usulünce her ay ödenmesi gereken jandarma maaşlarının bir türlü ödenememesi sorunuydu. Bu durum zaten kelle koltukta gezen jandarmanın hizmet aşkını yok ettiği gibi ferdi veya toplu olarak istifa etmelerine de neden oluyordu. Aynı belgeye göre merkez ve mülhakat-ı vilayette oturan yabancı tebaanın sayısı 60.000'i aşyordu ve bunlar bölge ticaretinde çok önemli bir rol üstlendikleri için vilayette yaşanan asayiş sorunları, eşkıyanın ahval ve harekâtı şimdîye kadar İzmir'de bulunan konsoloslardan gizli tutuluyordu. Fakat bu kez Aydın'da oturan İngiltere, Fransa ve İtalya konsolosları mensup oldukları general konsoloslarına birer rapor göndermek suretiyle vilayette yaşanan güvenlik sorunlarını aynen anlatmışlar ve nüfuzlarını kullanarak bir tedbir almalarını istemişlerdi. Kâmil Paşa'ya göre vilayetteki yabancı ticaretinin büyüklüğü ve önemi göz önüne alındığında bunun bir yabancı devlet müdahalesine meydan vermemesi için jandarma silah ve maaşlarıyla ilgili tedbirlerin acilen alınması gerekiyordu.¹²⁰

Kâmil Paşa bu düşüncesinde oldukça haklıydı. Zira Fransa'nın Aydın Konsolosu memurundan İzmir General Konsolosuna gönderilen 25 Şubat 1905 tarihli raporda bölgede faaliyet gösteren Musluoğlu çetesinin pervasızca yaptığı soygun, dağa kaldırma ve fidye isteme gibi şekavet hareketlerinden bahsediliyor ve mahalli idarecilerin herhangi bir tedbir almadıklarından yakınılıyordu. Fransa'nın Aydın Konsolosluğu ilgili raporda durumun vahametini şöyle dile getiriyordu:

...Musluoğlu'nun birkaç günden beri şehir haricinde dolaştığını işittim. Hükümet-i Mahallîye ancak vergülerin tahsiliyle meşgul olup asker fakdanından dolayı herhangi bir tedbir ittihazından acizdirler. Bütün âlem ile beraber kendimle ailem için korkmaya başladım. Eşkîya şehir haricindedir. Şehir dâhilinde olmadıklarımı her kim temin edebilir? Eğer gelip bize de tecavüz ederlerse nasıl müdafâ edeceğimizi bilemiyoruz. İngiliz ve İtalyan refiklerim mensup oldukları konsoloshanelere yazdılar. Eğer tensip buyrulursa diğer refiklerimizle beraber lütfen müracaat-ı lazîmede bulunularak tedabir-i hakika ittihazına muvaffak olmanızı rica eylerim. Benimle beraber bütün ahali hizmetdarımız olacaktır.¹²¹

Benzer duygu ve düşünceleri dile getiren bir başka raporda İngiltere'nin Aydın Konsolosluğu'ndan İzmir General Konsolosluğu'na gönderilen 9 Mart 1905 tarihli rapordur. Bu raporda da Musluoğlu çetesinin eşkıyalık faaliyetlerinden bahsediliyordu. Rapora göre çetenin Musevî, İslam, Hristiyan

120 BOA, BEO. 2532/189847, 4 Mart 1321/17 Mart 1905.

121 BOA, BEO. 2532/189847, 25 Şubat 1905.

ayrımı yapmaksızın bölge halkına zulmettiği can, mal ve namus güvenliğinin kalmadığı vurgulanıyor, bu nedenle bölge halkının ya işlerini terk ile Aydın ve İzmir'e göç etmek zorunda kaldıkları ya da istenilen himayeyi hükümet veremediğinden dolayı kendi can ve mülklerini muhafaza için silahlı adamlar tutmak zorunda kaldıkları belirtiliyordu.¹²²

Aydın Valisi Kamil Paşa Sadaret Makamına gönderdiği 17 Mart 1905 tarihli tahriratta, Ödemiş kazasında zuhur ederek Aydın sancağıyla Tire, Alaşehir, Salihli ve Kula kazalarında icrayı şekâvet eden eşkıya çetelerinin mevcut jandarmalar ile tedip ve tenkilleri için her ne kadar gayret edilmişse de Martini ve Gara tüfeklerine sahip olan eşkıyaya Şınayder tüfeklerini kullanan jandarmanın karşılık verememesinden şikâyet etmekte ve bu nedenle şekâvetin sona ermediğini belirtmekteydi.¹²³ Bölgede güvenliğin bir türlü sağlanamaması üzerine yeni bir irade-i seniyye ile daha önce gönderilen seksen kişilik geçici jandarma birliği yüz elli kişiye tamamlanarak eşkıya takibine memur edilmişti fakat vilayette bulunan jandarma alayının silahları merkezle yapılan tüm yazışmalara rağmen henüz Martini ile değiştirilmemişti. Ayrıca alayda yaşanan istifalardan dolayı sayı yetersiz olduğu için çetelerle mücadelede diğer kazaların jandarmalarından da yararlanılıyordu. Ancak bunların ellerinde bulunan Şınayder marka tüfekler, Martini ile mücadele eden eşkıyaya yaklaşılamamasına ve başarısızlığa neden oluyordu.¹²⁴ Bu durum jandarmaların güçsüzlüğünü anlayan çetelerin daha cesur ve daha korkusuz hareket etmeleri sonucunu doğuruyordu.

Alaşehir kazasının 1908 yılı itibariyle merkez nüfusu 9780 kişi iken, nahiye ve tüm köyleriyle birlikte toplam nüfusu 37.367 kişi idi.¹²⁵ Oysa kaza merkezinde bulunan asayişten sorumlu güvenlik kuvveti sayısı eşkıyalık faaliyetlerinin oldukça yoğun olduğu 1908 yılı gibi geç bir tarihte bile sadece 25 piyade ve 3 süvari jandarma neferi ile bir polis komiseri ve bir polis memurundan oluşuyordu.¹²⁶

Güçlü bir merkezi yönetimin tesis edilebilmesi, eşkıyayla etkin bir mücadelenin yapılabilmesi ve nihayetinde asayişin sağlanabilmesi için iyi işleyen bir haberleşme ve ulaşım ağına ihtiyaç vardı. Böylece Osmanlı Devleti Taşrayla daha sağlam bir bağ kurarak, çetelere karşı da daha hızlı ve etkili bir mücadele verebilecekti. Bu bağlamda Manisa'dan Alaşehir'e kadar telgraf

122 BOA, BEO. 2532/189847, 9 Mart 1905.

123 BOA, BEO. 2532/18947, 4 Mart 1321/17 Mart 1905.

124 BOA, BEO. 2332/18947, 4 Mart 1321/17 Mart 1905.

125 SVA. 1326, s.613.

126 Ags., s.611.

hattının temdidini ilk kez 2 Nisan 1874 tarihinde gerçekleştirildi.¹²⁷ Bununla birlikte telgrafın Aydın vilayetinin bütün sancak ve kazalarına ulaştırılması ancak 1891 yılında gerekleşebilecekti.

Ancak, telgraf merkezlerinde sadece birer memurun görevlendirilebildiği bu hatlar da oldukça yetersizdi. Alaşehir kazasında görev yapan bizim tespit edebildiğimiz ilk telgraf memuru Zihni Efendi'dir.¹²⁸ Öte yandan eşkıyalığın en yüksek seviyesine ulaştığı 1907 yılında bile hat, bir tek telden ibaret olup, İzmir üzerinden ve birçok merkezden aktarma yapmak suretiyle haberleşme sağlanabilmekteydi. Güvenlik problemlerinin yaygın olarak görüldüğü Alaşehir, Ödemiş, Tire ve Nazilli gibi vilayetin en büyük kazaları bile birbirleriyle doğrudan haberleşememekteydi.¹²⁹

22 Ekim 1908 tarihli Dâhiliye Nezareti'nden Aydın vilayetine gönderilen bir belgede ise merkezi hükümet ekonomik nedenlerden dolayı telgraf hattının yapımının eşkıya takibinde kolaylık sağlaması bakımından gerekli olup olmadığının bildirilmesini istiyordu.¹³⁰ Bu durum merkezi hazinenin içinde bulunduğu olumsuz hali bir kez daha gözler önüne serdiği gibi eşkıyaya karşı etkin bir mücadele verilmemesinin en önemli nedenlerinden birisini de oluşturmaktaydı.

Merkezi hükümetin yerel temsilcileri eşkıya çeteleriyle mücadelede kolluk kuvvetlerinin yetersizliği nedeniyle mecburiyeti karşısında çoğu zaman bölge halkından da yardım alıyorlardı. Fakat gerek eşkıya takibinde gerekse de çetelerle müsademede canla başla mücadelede gayret eden köylüler çoğunluğunun silahlarının olmaması var olanlarında eşkıya silahları karşısında tesirsizliği nedeniyle gerekli katkıyı sağlayamıyorlardı. Bu nedenle çetelerle meydana gelen çatışmalarda tüm iyi niyetlerine rağmen bu bi-are köylüler ya bozguna uğrayıp kısa sürede dağılıyorlar, ya da çok sayıda şehit ve yaralı vermek zorunda kalıyorlardı.¹³¹

Sonuç

Osmanlı döneminde ticaret yollarının yanı sıra askeri yollar bakımından da önemini korumayı başaran Alaşehir, ulaşım bakımından Manisa-Denizli ve İzmir-Uşak-Afyon güzergâhı üzerinde önemli bir konuma sahip olmuştur. Alaşehir'in, Ege kıyılarını İç Anadolu Bölgesi'ne ve Ege'nin diğer önemli bir vadisi olan Büyük Menderes havzasına bağlayan önemli bir geçiş noktasında

127 BOA, İ..ŞD.. 28/1346, 15 S 1291.

128 SVA. 1296, s. 118.

129 Yetkin, age, s.42.

130 BOA, DH.MKT, 2634/59, 23 N 1326/19 Ekim 1908.

131 BOA, DH.MUİ. 2-7/3, 16 Mayıs 1326/29 Mayıs 1910.

yer alması, onun stratejik açıdan önemini daha da artırmaktadır. Yerleşim yerinin böyle işlek bir yol güzergâhında bulunması onu eski çağ döneminde de önemli kılmış ve gerek ticari ve gerekse de askeri hareketliliğin belirgin merkezlerinden biri haline getirmiştir.

Eşkîyalığın genelde Aydın vilayeti, özelde ise Alaşehir kazasında 20. Asrın başlarına kadar “zeybek” adı altında şiddeti artan bir şekilde devam ettiği görülmektedir. Eşkîya ile çıkar ilişkisi ve iş birliği içerisinde giren sadece Alaşehir'deki ayan veya eşraf olarak nitelendirilen hanedan kökenli aileler değildir. Bunların yanı sıra yerel idarecilerin de bağlı buldukları devlet otoritesine rağmen çetelerle oldukça güçlü bağlar kurdukları bilinmektedir. Yatak adı verilen destekçiler ağına sahip olan eşkıyalar, sosyo-ekonomik yapının bozulmasına ve merkezi otoritenin bölgedeki gücünün azalmasına paralel olarak güçlerini artırmayı ve güvenliği zaafa uğratmayı başarmışlardır.

Aydın'dan Burdur'a hatta Konya'ya kadar oldukça geniş bir alanda faaliyet gösteren, 19. yüzyılın hatta Osmanlı Devleti'nin en önemli eşkıyalarından biri olan Çakırcalı Mehmet Efe, ele aldığımız yöre olan Alaşehir ve çevresinde de oldukça etkili olmuştur. Ünlü şaki Çakırcalıya yataklık eden yörenin önde gelen eşrafı arasında Mütevelli Oğlu Tevfik Bey, en önde gelen isim olarak karşımıza çıkmaktadır. Büyük derebeyleri soyundan gelen Tevfik Bey, Onun dağa çıkmasına yardım ettiği gibi önemli yatakları arasında da yer almaktadır. Kendisine düşman çetelerin artmasından çekinen Çakırcalı, Kara Ali ve Hacı İlyasoğlu Çolağa taslak çeteler kurdurmak suretiyle dağlardaki gücünü artırmıştır. Alaşehir ve çevresinde faaliyet gösteren çeteler arasında sadece Çakırcalı değil aynı zamanda Kamalı Mehmet ve taslak çeteleri olan Gökdeli ve Küçük İsmail Çeteleri ile Köselioğlu ve Çamlıcalı Hüseyin çeteleri de yer almaktadır. Ödemiş kazasında zuhur ederek Aydın sancağıyla Tire, Alaşehir, Salihli ve Kula kazalarında icrayı şekâvet eden eşkıya çetelerinin mevcut jandarmalar ile ele geçirilmeleri veya tenkilleri için her ne kadar gayret edilmişse de Martini ve Gara tüfeklerine sahip olan eşkıyaya karşı Şınayder tüfeklerini kullanan jandarma tarafından karşılık verilse bile etkili olunamamıştır. Bu durum Vilayet Valisi Kamil Paşa'nın bile şikayetlerine neden olmuş, bu nedenle bölgede etkin olan Çakırcaoğlu ve Köse Ali Oğlu gibi çetelerinin üstesinden gelinememiştir.

Eşkîya ile mücadelede olay yerine süratle intikal edebilmek ve başarılı bir sonuç alabilmek için şüphesiz ki yollar büyük önem arz etmektedir. Vilayet salnamelerinde yer alan ifadelere göre bu tarihlerde yol yapımına ivme kazandıran en önemli husus ticaret olmakla birlikte gerek kara gerekse de demir yolunun inşasının hızlanmasında etkili olan bir diğer husus ise güvenlik sorunudur. 19.yüzyılın sonlarına doğru merkezi otoritenin zayıflamasına

paralel olarak devletin taşradaki gücü hissedilir şekilde azalmış ve buna bağlı olarak da eyaletlerdeki eşkıyalık faaliyetleri ivme kazanmıştır.

Aydın vilayeti merkezi hükümete gönderdiği yazılarda elinde bulunan mevcut kuvvetlerin vilayetin hem güvenlik işlerinin sağlanmasında hem de tahsilât işlerinin yerine getirilmesinde yeterli olmadığını söyleyerek Alaşehir demiryolu hattında bulunan çeşitli milletlere mensup ameleler arasında ortaya çıkan çatışmaların bundan dolayı önlenemediğini belirtmiş ve vilayette bulunan jandarma miktarının artırılmasını talep etmiştir. Sadaret makamı vilayetin bu isteğini Harbiye Nezareti'ne iletmekle beraber hazinenin içinde bulunduğu hiç de iç açıcı olmayan durum merkezi hükümeti oldukça çaresiz bir vaziyette bırakmıştır. Bu durumda hükümet, yaklaşık yedi bin yabancı amelenin çalıştığı ve çatışmanın eksik olmadığı hat boyunda sükûneti sağlamak ve sefaretlerin şikâyetlerini önlemek için bölgeye jandarma takviyesi yapmak yerine vilayetleri kendi kaderine bırakmış ve gerek Aydın ve gerekse de Hüdavendigâr vilayetlerinden Alaşehir-Afyon demiryolu hattının güvenliğini kendi imkânlarıyla sağlamalarını beklemiştir. Hiç şüphesiz ki demiryolları, geçtiği yerleşim merkezlerinin sosyal, ekonomik ve demografik yapılarını doğrudan etkilemektedir. İzmir-Afyon demiryolu hattı Alaşehir'in önemini bir kat daha artırırken özellikle ticari alanda büyük bir canlılığa neden olmuştur. Bu bağlamda Alaşehir, bahsi geçen noktalarda demiryolunun gelmesinden olumlu olarak etkilenmiştir.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

- BOA. BEO.** 775/58125, (23 Za 1313/6 Mayıs 1896); 786/58889, (17 Z 1313/30 Mayıs 1896); 813/60946, (19 Jun 1896); 805/60375, (24 M 1314/5 Temmuz 1896); 808/60528, (27 M 1314/8 Temmuz 1896); 817/61270, (3 Temmuz 1312/15 Temmuz 1896); 813/60946, (10 S 1314/21 Temmuz 1896); 817/61270, (10 Temmuz 1312/22 Temmuz 1896); 816/61183, (16 S 1314/27 Temmuz 1896); 817/61235, (16 Temmuz 1312/28 Temmuz 1896); 822/61603, (25 Temmuz 1312/6 Ağustos 1896); 874/65481, (01 Ra 1314/10 Ağustos 1896); 824/61795, (02 Ra 1314/11 Ağustos 1896); 825/61821, (03 Ra 1314/13 Ağustos 1896); 825/61815, (04 Ra 1314/13 Ağustos 1896); 826/61949, (8 Ra 1314/17 Ağustos 1896); 828/62027, (09 Ra 1314/18 Ağustos 1896); 822/61603, (12 Ağustos 1312/24 Ağustos 1896); 835/62595, (28 Ra 1314/6 Eylül 1896); 874/65481/3, (15 C 1314/21 Ekim 1896); 874/65481, (24 C 1314/30 Ekim 1896); 861/64511, (26 Ca 1314/2 Kasım 1896); 878/65796, (19 Teşrin-i Sani 1312/1 Aralık 1896); 878/65796, (24 Teşrin-i Sani 1312/6 Aralık 1896); 968/72590, (23 M 1315/23 Haziran 1897); 2532/189847, (25 Şubat 1905); 2532/18947, (4 Mart 1321/M.17 Mart 1905); 2532/189847, (8 Mart 1321/21 Mart 1905); 2532/189847, (9 Mart 1905); 2532/18947, (4 Mart 1321/17 Mart 1905)
- BOA. DH.MKT.** 785/42, (4 Teşrin-i Evvel 1319/17 Ekim 1903); 785/42, (7 Teşrin-i Evvel 1319/20 Ekim 1903); 785/42, (9 Teşrin-i Sani 1319/22 Kasım 1903); 785/42, (24 Teşrin-i Sani 1319/7 Aralık 1903); 785/42, (13 Kanun-u Evvel 1319/26 Aralık 1903); 784/42, (27 Nisan 1320/11 Mayıs 1904); 785/42, (24 Nisan 1320/8 Mayıs 1904); 1114/53, (16 B 1324/5 Eylül 1906); 2634/59, (23 N 1326/19 Ekim 1908).
- BOA. DH. MUI.** 2-7/3, (16 Mayıs 1326/29 Mayıs 1910); 2-7/3, (17 Mayıs 1326/M.30 Mayıs 1910); 2-7/3, (23 Mayıs 1326/5 Haziran 1910); 2-7/13, (24 Mayıs 1326/6 Haziran 1910); 2-7/13, (25 Mayıs 1326/7 Haziran 1910); 2-7/13, (31 Mayıs 1326/13 Haziran 1910); 2-7/13, (24 Mayıs 1326/6 Haziran 1910); 2-7/13, (25 Mayıs 1326/7 Haziran 1910); 2-7/3, (16 Mayıs 1326/29 Mayıs 1910); 2-7/13, (31 Mayıs 1326/13 Haziran 1910); 2-7/13, 2 Haziran 1326/15 Haziran 1910
- BOA. DH.TMIK.M..** 4/77, (06 Z 1313/19 Mayıs 1896); 11/59, (24 S 1314/4 Ağustos 1896); 13/10, (19 Ra 1314/28 Ağustos 1896).
- BOA. HR.HMŞ.İŞO.**185/49, (30 B 1315/24 Aralık 1897).
- BOA. İ..AS..** 18/1314/Ca-06, (20 Ca 1314/27 Ekim 1896).
- BOA. İ..ŞD..** 28/1346, (15 S 1291)

BOA. YA.HUS. 469/35; 507/56, 24 N 1324/11 Kasım 1906

BOA. Y. EE.. KP. 24/2357, (09 S 1323/14 Nisan 1905); 24/2368, (19 S 1323/24 Nisan 1905); 27/2672, (01 M 1324/25 Şubat 1906); 28/2756, (05 S 1324/30 Mart 1906); 29/2818, (27 S 1314/21 Nisan 1906); 29/2830, (05 Ra 1324/29 Nisan 1906); 29/2853, (16 Ra 1324/10 Mayıs 1906)

BOA. Y.MTV. 164/259, (15 Ra 1315/14 Ağustos 1897); 280/67, (14 N 1323/11 Kasım 1905).

BOA. Y.PRK.ASK. 228/31, (15 S 1323/20 Nisan 1905); 241/59, (12 Ş 1324/1 Ekim 1906); 247/70, (13 Şubat 1322/26 Şubat 1907).

Belgesel Kaynaklar

Salname-i Vilayet-i Aydın, H.1296/M.1878, Vilayet Basımevi.

Salname-i Vilayet-i Aydın, H.1302/M.1885, Vilayet Basımevi.

Salname-i Vilayet-i Aydın, H.1312/M.1894, Vilayet Basımevi.

Salname-i Vilayet-i Aydın, H.1326/M.1908, Vilayet Basımevi.

Gazeteler

Ahenk, 5 Nisan 1322/18 Nisan 1906.

Araştırma ve İnceleme Eserler

Ceylan, Mehmet Akif, *Şehir Coğrafyası Açısından Bir Araştırma Alaşehir*, Çantay Kitabevi, İstanbul 2004.

Erdem, Gülin, *Kastamonu, Aydın, Hüdavendigar ve Ankara Vilayetlerinin İdari Taksimatı (1272 h./ 1855-6 ile 1328 h./1910-1)*, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Niğde 2001.

Feridun Emecen, "Alaşehir", DİA, C.2, İstanbul 1989.

Faroqhi, Suraiya, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2011.

Hasbawm, J. Eric, *Eşkıyalar* (Türkçesi: Osman Akinhay), a Agora Kitaplığı, İstanbul 2011.

İpek, Nedim, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, TTK. Basımevi, Ankara 1999.

Kemal, Yaşar, *Çakırcalı Efe*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2013.

Konukçu, Enver, "Manisa Demiryolu (Yapılış ve Gazete Haberleri 1865-1923)", *Manisa Dergisi*, Sayı I.

Kurmuş, Orhan, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, Savaş Yayınları, Ankara 1982.

Otman, Ahmet-Aksakal, Ali, *Salihli (Antik Çağdan Günümüze)*, Salihli 2004.

Uluçay, Çağatay, *18. ve 19. Yüzyılda Saruhan'da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri*, Berksoy Basımevi, İstanbul 1955.

Varlık, Bülent, *On Dokuzuncu Yüzyılda Emperyalizminin Batı Anadolu'da Yayılması*, Tüm İktisatçılar Birliği Yayınları No:15, Ankara 1976, s.44.

Yetkin, Sabri, *Egede Eşkıyalar*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003.

Ermeni Mezaliminin Kars'taki İktisadi Boyutu

Nurhan Aydın¹

Kübranur Öztürk Derici²

Özet

Ermeniler, Osmanlı İmparatorluğu hakimiyetinde asırlarca huzur, güven ve hoşgörü ortamında yaşamışlardır. Ancak 18. Yüzyıla gelindiğinde Ermenilerin imparatorluktaki bu ayrıcalıklı konumları Avrupalı devletlerin ilgisini çekmiş, Ermenilerin bu durumlarından faydalanarak Kafkasya'da hükmedebilecekleri yeni bir alan yaratmak istemişlerdir.

19. yüzyıl itibariyle Ermeniler bağımsız olmak amacıyla harekete geçmişlerdir. Ermenilerin bu düşüncesi Rusların Ermenileri Osmanlılara karşı kışkırtması sonucunda olmuştur. Özellikle de 93 Harbi sırasında Rus ordusunda bulunan Ermenilerin Osmanlı ordusuna karşı kullanılması, aynı zamanda Osmanlı ordusu içerisindeki Ermenilerle irtibata geçerek Ermenilerin Osmanlı Devleti'ne ihanetini gün yüzüne çıkarmıştır.

Ermeniler bağımsız olma istekleriyle Osmanlı Devleti'ne karşı harekete geçmişler, Avrupa Devletlerinin destekleriyle de istediklerini alabilmek ve Doğu Anadolu'da kendilerine ait bir devlet kurabilmek amacıyla harekete geçmişlerdir. Bu doğrultuda ilk olarak Doğu Anadolu'yu Müslümanlardan temizlemek ve bölgede Ermeni devletini kurabilmek için çalışmalara başlamışlardır. Bölgedeki taşkınlıkları sebebiyle Osmanlı Devleti tarafından zorunlu göçe tabi tutulmuşlardır. Ermeniler, göç ettirilmeleri olayını Avrupa devletlerine karşı bir katliam olarak göstermişler, dünya kamuoyunda yer edinmeye çalışmışlardır.

Ermeniler bağımsız olma ve Doğu Anadolu'da bir devlet kurabilme amacıyla Doğu Anadolu'daki halkı katletmeye başlamışlardır. Bu çalışma Ermenilerin Kars ve çevresinde yaptıkları katliamın iktisadi boyutunu gözler önüne sermektedir.

1 Prof. Dr., Kafkas Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, z.nurhanaydin@hotmail.com, ORCID: 0000-0003-2240-2548

2 Doktora Öğrencisi, Kafkas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Öğrencisi, kubraozturk73@gmail.com, ORCID: 0000-0003-3240-3499

GİRİŞ

Ermeni ismi ilk olarak İran'ın Kirmanşah şehrinin birkaç kilometre doğusundaki Behistan kasabasının yakınlarında bulunan kayalıklardaki oyma yazılarda görülmüştür. Bu yazılarda I. Daryus'un zaferleri kayalara oyma yazılarla yazılarak kabartma resimlerle süslenmiştir. Ermeni adının nerden geldiği kesin olarak bilinmese de Anadolu'da Teselya'da Ermeni ismine benzer birtakım kasaba ve limanlar olduğu biliniyordu. Ayrıca Ermeni tarihçisi Karakasyan da "Armania" adının eski Sami dilinden geldiğini ve Ararat yani Ağrı şehri anlamına geldiğini, bu nedenle de İranlıların da Ermenilerin burada oturmalarından dolayı bu ismi verdiklerini iddia etmiştir³.

Özellikle de Doğu Anadolu ve Kafkasya'da yaşayan Ermeniler, Bizans İmparatorluğu, İran ve Arapların mücadelesi alanında sıkışıp kalmışlardır. Bu mücadeleler arasında kalan Ermenilerin bir kısmı da Gürcistan, Galiciya ve Polonya'ya, büyük bir kısmı da Akdeniz kıyılarına göç etmişlerdir. Selçuklu Devleti'nin İran ve Kafkasya üzerinden Doğu Anadolu'ya gelmesi ve 1064 yılında Kars ve Ani'yi ele geçirerek 1071'de Malazgirt Savaşı ile Bizans İmparatorluğu'nu mağlup etmesi üzerine Ermeni krallıkları da Bizans tarafından dağıtılmıştır. Bunun üzerine de Ermeniler Kilikya bölgesine göç etmişlerdir. Ermenilerin diğer bir kısmı ise Gürcistan tarafından ilhak edilmiş, ancak Gürcistan'ın da Moğollar tarafından işgal edilmesi üzerine bölgede İlhanlılar Devleti kurulmuştur⁴.

Bizanslılar, Kafkaslarda küçük bir prenslik halinde yaşayan Ermenileri kendi hakimiyetlerinde bulunduruyorlardı. Ortodoks olan Bizanslılar, kendi hakimiyetlerinde bulunan diğer milletleri de kendi dinlerine girmeye zorlamışlar, Gregoryen mezhebine sahip olan Ermeniler de bu baskılardan rahatsız olmuşlardır. Baskıların boyutunu arttırması üzerine Ermeniler, Selçuklu Türklerinin hoşgörü politikasını görmüşler ve onların hakimiyetine girmişlerdir. 1015 tarihinde Çağrı Bey'in seferleri ile başlayan Türk-Ermeni ilişkileri, sonrasında düzenli fetih hareketleri ile daha da ilerlemiştir. Büyük Selçuklu Hükümdarı Alparslan'ın 1071 tarihinde kazandığı zafer Anadolu'nun Türkleşmesinin başlangıcı olmuş, Ermeniler de bu dönemden itibaren Türklerin idaresinde huzurlu bir şekilde yaşamaya başlamışlardır⁵.

3 Habib Çap, "Türk-Ermeni İlişkileri (1919-1923)", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi*, Eskişehir 2001, s.7-8.

4 Hülya Yazar, "Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri", *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Cilt: 13, Sayı: 13, Yıl: 2002, s.36-37.

5 Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi I, (1906-1918)*, Ankara 1995, s.4.

1. Osmanlı Devleti Zamanında Ermeniler

1324 tarihinde Osman Gazi'nin devletin merkezini Bursa'ya taşıması üzerine, o dönemde Kütahya'da yaşayan Ermenilerin büyük bir kısmı, Ermeni ruhani reisliği ile birlikte Bursa'ya nakledilmiştir. Böylece Osmanlı Devleti'nin de Ermenilerle ilk teması ve ilişkileri burada başlamıştır. Ermeniler bu dönemde buldukları bölgelerde azınlık olarak küçük beylik ve krallıkların yönetimi altında bulunuyorlardı. Siyasi ve sosyal açıdan ise herhangi bir teşkilatları bulunmuyordu. Ermeniler Osmanlı Devleti'ne kadar yönetimi altında oldukları devletlerin baskıları altında ezilerek yaşamışlardı. Fatih Sultan Mehmet dönemine gelindiğinde ise Ermeniler ilk olarak din ve özgürlüklerine kavuşmuşlardı. Bu dönemde Ermeniler için bir Patrikhane tesis edilmiş ve başına da Ermeni Patriği Hovakim getirilerek Ermenilerin dini yönetimi Patrikhane'ye verilmişti. Fatih Sultan Mehmet dönemiyle birlikte zengin ve rahat bir hayata kavuşan Ermeniler, sanat ve ticaretle de önde gelen topluluk olmuşlardır. Yavuz Sultan Selim döneminde 1514'te Tebriz'den İstanbul'a kadar Ermenilerden birçok sanatçı aileleriyle birlikte İstanbul'a gelmişler ve İstanbul'un en güzel yerlerinde yaşama fırsatı bulmuşlardır. Türkler ve Ermeniler bu dönemde sevgi ve güven ortamında birlikte yaşamışlardır⁶.

Ermeniler Osmanlı Devleti hakimiyetinde yıllarca huzur ve güven ortamında yaşamışlar, bu durum ilerleyen zamanlarda Batılı ülkelerin dikkatini çekmiştir. Avrupa devletleri Ermenilerin Osmanlı Devleti'ndeki bu ayrıcalıklı konumlarından faydalanmak istemiş, Osmanlı Devleti'ndeki ticari durumlarının geleceği için Ermenilerle ilgilenmeye başlamışlardır. Avrupa Devletlerinden ilk olarak Fransa, 1630 yılından itibaren Ermeniler arasında Katolik propagandası yapmaya başlamıştır. Bu propagandaların sonucunda da Ermenilerin bir kısmı Katolik olmuşlardır. Avrupalı devletlerin Ermenilerle ilgilenmesi sonucunda Osmanlı Devleti hakimiyetindeki Ermenilerin ilk ayrılıkçı hareketleri 1828-1829 tarihlerinde Osmanlı-Rus Harbi'nde başlamıştır. Savaş sırasında Osmanlı Devleti'ndeki Ermeniler Osmanlı ordusunun harekâtı ve konumlarını Rus ordusuna söyleyerek Doğu Anadolu'nun işgal edilmesine sebep olmuşlardır. Ermenilerin Ahıska ve Kars'taki faaliyetleri sonucu buralardaki kaleler de kolayca Rusların eline geçmiştir⁷.

1839 Tanzimat Fermanı ile birlikte Ermeniler, gazeteler çıkarmaya başlamışlar ve yeni okullar açmışlardır. Misyonerler de bu dönemde

6 Yarat, "Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri", s.37-38.

7 Muammer Demirel, **Birinci Dünya Harbi'nde Erzurum ve Çevresinde Ermeni Hareketleri (1914-1918)**, T.C. Genelkurmay Başkanlığı, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1996, s.1-2.

Ermenilerle yakından ilişki kurmuşlar, Ruslar da açılan Ermeni okullarında ihtilalci fikirleri yaymaya çalışmışlardır. 1856 yılındaki İslahat Fermanı'ndan sonra Ermenilere devlet içinde devlet yetkileri veren "Nizamname-i Millet-Ermeniyân ilan edilmiştir. 30 Mart 1863 tarihinde ilan edilen bu nizamname ile Ermeniler 140 üyeden oluşan bir meclis kurmuşlardır. Ermeniler bu meclisle dini işlerle birlikte eğitim, sağlık, vergi ve kısmi olarak da adalet işleriyle ilgili ilgilenerek karar vereceklerdi. Ermenilerin kurdukları bu meclis aynı zamanda toplu olarak hareket etmelerini sağlamış, olağanüstü zamanlarda toplanma kararları sayesinde de ihtilalcilik fikirlerinin yaygınlaşmasına neden olmuştur. 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı sırasında Rus ordusundaki Ermeni subay ve komutanların sayesinde Doğu Anadolu işgal edilmiştir. Ermeni komutanlar bu işgali Osmanlı ordusundaki Ermenilerin yardımıyla gerçekleştirmişlerdir. Rus ordusunda Ermeni komutanın işgal ettiği yerlerde Müslümanlar katledilmiştir. Doğu Anadolu'da yaşayan Ermeniler, Rusların kışkırtması sonucu ayaklanarak toplu hareket etmeye başlamışlardır⁸.

2. Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı

1856 yılına kadar Osmanlı Devleti hakimiyetinde bulunan Ermeniler, huzur ve güven içerisinde yaşamışlar, herhangi bir çatışma içinde bulunmamışlardır. Ancak söz konusu tarih itibariyle Ermeniler arasında patrikhanenin de dahil olduğu bir iç çatışma mevcuttu. 1875 yılında Hersek'te isyan çıkması ve büyük devletlerin bu isyana karışarak Balkanlarda yenileştirme ve iyileştirme bahanesiyle bu bölgede çalışması üzerine Ermeni Kilisesi de bunu fırsat olarak görmüş, aynı şeyi Doğu illerinin özerk olabilmesi için çalışmalarına başlamışlardır. Hersek ve Bulgaristan isyanlarının çıkması üzerine Avrupa devletleri İstanbul'da bir konferans düzenlenmesini planlamış, Ermeniler de bu konferansa katılabilmek amacıyla devletlere muhtıralar göndermişlerdir. Ermenilerin konferansa katılmak istemelerindeki amaç ise kendilerinin de özerklik istemesi ve bu durumu konferansta görüşmek istemeleriydi. Ermenilerin bu toplantıya katılmasına rağmen toplantıda Ermenilerin durumu görüşülmedi. 24 Nisan 1877 tarihinde Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne savaş açması üzerine Ermeniler de özerklik umutlarını bu savaşa bağladılar. 1877-1878 savaşı Osmanlı Devleti açısından oldukça zor geçmiş, ağır koşullar altında 3 Mart 1878'de Yeşilköy Antlaşması'nı imzalamak durumunda kalmışlardır. Ermenilerin çabalarıyla antlaşmaya bir madde daha eklenmişti. Söz konusu 16. Maddede; Ermenistan isimli bir devlet olduğunu ve bu devletin ihtiyaçları olduğunu, devletin Kürtler ve Çerkezler tarafından tehdit edildiği ve güvenliklerinin sağlanması gerektiğinden söz edilmiştir. Yeşilköy

8 Demirel, *Birinci Dünya Harbi'nde Erzurum ve Çevresinde Ermeni Hareketleri (1914-1918)*, s.2-3.

Antlaşması'nın söz konusu 16. Maddesi nedeniyle Ermeni Sorunu ilk olarak uluslararası alanda yer almış oluyordu. Ancak bu anlaşma yürürlüğe girmedi. Avrupa Devletleri antlaşmanın Rusları üstün bir duruma getirdiğini iddia ederek Berlin'de bir kongrenin düzenlenmesine karar vermişlerdir. İngiltere, Fransa, Almanya ve Avusturya'nın katılımı ile düzenlenen konferansa Rusya da katılmıştır. 13 Haziran- 13 Temmuz 1878 tarihleri arasında düzenlenen konferansta Osmanlı Devleti, Yeşilköy Antlaşması'na nazaran daha az yükümlülüğü olan bir anlaşma imzalamıştı. Berlin'de imzalanan anlaşmada Ermenilerle ilgili olarak; Ermeni nüfusunun bulunduğu illerde gerekli düzenleme ve yeniliklerin yapılacağı, Ermenilerin huzur ve güvenliklerinin temin edileceği ve konuyla ilgili olarak diğer devletlerin bilgilendirilerek alınan tedbirleri kontrol edeceğinden söz edilmiştir⁹.

Yeşilköy Antlaşması'nın ardından Ruslar Ermenilerin hamisi gibi görünmeye başlamış, ancak Berlin Antlaşması'nın imzalanmasıyla Ermeniler için bir ıslahat yapılmasını da gerekli görmediklerini belirtmişlerdir. Rusya'nın böyle düşünmesindeki sebep ise Ermenilerin İngilizlere yaklaşmış olmasıydı. Diğer yandan Doğu Anadolu'daki Ermenilerin bağımsız olma düşüncelerinin Rusya'da yaşayan Ermenileri de etkileyeceği düşüncesi, Ruslar tarafından Ermenileri bir bakıma tehdit olarak görmelerini sağlıyordu¹⁰.

Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı'na girmeden önce Ermeniler Komitalar kurmuşlardı. Bu dönemde Avrupa Devletleri Ermeniler üzerinde misyonerlik faaliyetlerini yoğunlaştırmış ve bu kapsamda Anadolu'da misyoner okulları açmıştır. Avrupa Devletlerinin bu misyonerlik faaliyetleri Anadolu'da Ermeniler tarafından birçok olayın çıkmasına neden olmuş ve bu olaylarda Müslümanlar katledilmiştir¹¹.

Ermeni cephesinde olayların ciddi boyuta ulaşması 1890 yılında oldu. 1890 yılının Haziran ve Temmuz aylarında Erzurum'da Anavatan Müdafileri Cemiyeti mensupları ve İstanbul Kumkapı Hınçak Partisi üyelerinin Ermenileri kışkırtması sonucunda meydana gelen olaylar, asırlardır barış içinde yaşayan Müslüman ve Ermeni topluluklarını karşı karşıya getirdi. Her iki taraftan 12 kişinin öldüğü olaylar, Avrupa basını tarafından Ermenilere yapılan bir katliam olarak nitelendirildi. Avrupa Devletleri bu tarihlerde Osmanlı Devleti'ne Ermeniler konusunda baskı yapmış ve

9 İlhan Akbulut, "Türk Tarihinde Ermeniler", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt: 50, Sayı:1, Yıl: 1995, s.32.

10 Kürşad Erdoğan, "Osmanlı Askeri Belgeleri ile 1915 Ermeni Olaylarının Değerlendirilmesi (Erzurum-Kars İlleri)", *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi*, Edirne 2011, s.12.

11 Erdoğan, "Osmanlı Askeri Belgeleri ile 1915 Ermeni Olaylarının Değerlendirilmesi (Erzurum-Kars İlleri)", s.12-13.

Ermeni çetelerinin olaylar sebebiyle ceza almasını engellemişlerdir. Diğer yandan 1897 yılında II. Abdülhamit Ermeniler için genel bir af çıkardı. Ancak çıkarılan bu affa rağmen Ermenilerin çeteleşme ve komitacılık faaliyetleri devam etti. 1892 yılının sonlarında Ermeniler Van Valisine karşı suikast teşebbüsünde bulunmuşlar, 1893 yılında da Merzifon, Ankara, Amasya, Tokat, Çorum ve Yozgat ve Diyarbakır'da II. Abdülhamit'e karşı pankartlar asarak birtakım olaylar çıkarmışlardır. Avrupa Devletlerini kendi yanına çekmek isteyen Ermeniler, 1894 yılında Patrik Aşıkyan'a suikast düzenleyerek Sason'da olaylar çıkardılar. Sason ayaklanması, Ermeni tarafından kayıplar olması sebebiyle Avrupa basınına Türkler aleyhine harekete geçirdi. Olaylar üzerine kurulan Uluslararası Tahkikat Komisyonu, 20 Temmuz 1895 tarihinde yayınladığı bir raporda Ermenilerin masum olmadığını açıkladı. Sason ayaklanmaları Ermenilere uluslararası bir boyut kazandırdı. Bu olaylar İngiltere, Fransa ve Rusya'ya ıslahat yapması için bir baskı oluşturuyordu. Avrupa Devletleri Mayıs 1895'te Babıali'ye verdikleri notada Doğu Anadolu'nun altı ilinde (Erzurum, Sivas, Van, Bitlis, Elâzığ, Diyarbakır) Ermenilere imtiyazlar verilmesi, Babıali'nin de bölgede askeri, idari ve mali açıdan yetkilerinin kısıtlanmasını istiyorlardı. II. Abdülhamit buna karşı çıkmış, bunun üzerine İngiltere de ıslahatların yapılması konusunda Rusya'ya baskı yapmıştır. Ancak Rusya ve Fransa İngiltere'nin bu baskılarına kulak asmamıştır¹².

Sason İsyanı sonrası Babıali üzerindeki hedeflerine ulaşamaması üzerine Ermeniler, 1895 yılında Hınçak Komitesi üyelerinin kışkırtmasıyla İstanbul, Erzincan, Bitlis, Gümüşhane, Trabzon, Maraş ve Erzurum başta olmak üzere birçok yerde isyan çıkardılar. Bu bölgelerde kendilerine katılmayan Türklere yönelik saldırılarda bulundular. Hınçak ve Taşnak Komiteleri 1896 yılında Van'da bir isyan çıkardılar. Bu isyanda 418 Müslüman ve 1715 Ermeni öldü. Bunun ardından Ağustos 1896'da Osmanlı Bankası'na saldırı düzenlendi. Van olayları ve ardından gerçekleşen Osmanlı Bankası saldırı üzerine İngiltere, Babıali'ye ıslahat yapması konusunda baskıda bulundu. İngiltere'nin 20 Ekim 1896 tarihli notası sonrası II. Abdülhamit ıslahatın sadece Doğu illerinde değil tüm vilayetlerde uygulanmasına karar vermiş, ayrıca Ermenilere yönelik de bir af kanunu çıkarmıştır. Aynı tarihlerde Girit İsyanı ve Yunan Savaşı'nın çıkmasıyla Osmanlı Devleti dikkatini buraya yöneltmiş, Ermeni olayları bir müddet geri plana düşmüştür¹³.

12 Özcan Mert, "Osmanlı Türkleri İdaresinde Ermeniler", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 3, Yıl: 2003, s.158-159.

13 Mert, "Osmanlı Türkleri İdaresinde Ermeniler", s.160.

1. 3. Ermeni Tehcirinin Uygulanması

1878 tarihinden itibaren Avrupa Devletleri ve Ermenilerin yoğun çabalarıyla ortaya atılan “İslahat Planı”, 1915 yılının mayıs ayından itibaren yerini “Ermeni Katliamı” na bırakmıştır. İslahat planıyla Ermeniler “hor görülen” ve “hakları ellerinden alınan” imajıyla kendilerini Avrupa’ya karşı böyle lanse ettirmişler, “katliam” sözüyle de “sürülen”, “toplu olarak katledilen” olarak nitelendirerek Avrupa kamuoyunda kendilerine yer edinmek ve taraftar bulmayı amaçlamışlardır. Osmanlı Devleti açısından hiçbir surette kabul edilmeyen bu ifadelerde Ermenilerin aksine, katledilen hep Anadolu ve Kafkasya’daki Müslüman halk olmuştur. Ancak Ermeni kaynaklarına göre Birinci Dünya Savaşı sırasında 300 bin Ermeninin öldürüldüğü iddia edilmiş, hatta bazı kaynaklarda bu sayının abartılarak 1,5 milyona kadar çıkardıkları görülmüştür. Ancak tarihi kaynaklar incelendiğinde Ermenilerin bu iddialarının asılsız olduğu görülmektedir. Ermenilerin Patrikhane ve Konsolosluk kaynağı olan New York Times Gazetesi’nin 5 Eylül 1915 tarihli gazetesine göre 500 bin Ermeni’nin açlıktan öldüğünü, aynı gazetenin 24 Eylül 1915 tarihli sayısına göre 500 bin Ermeni’nin öldüğünü ve 7 Ekim 1915 tarihli sayıya göre de 800 bin Ermeni’nin katledildiği iddia edilmiştir. Ancak Osmanlı Devleti’nde yaşayan Ermeni nüfusuna bakıldığında göç ettirilen veya da katledilen Ermenilerin sayısındaki farklılıklar nedeniyle bu sayıların gerçeği yansıtmadığı görülmektedir¹⁴.

Tehcir kelimesi aslen Arapça “hecera” fiilinden gelmektedir. Anlam olarak ise “bir yerden bir yere göç ettirmek” veya “hicret ettirmek” manasında kullanılmıştır. Ermenilerin iddialarının aksine sürgün anlamı taşımamaktadır. Tehcir meselesi kanunlaştıktan sonra da “Sevk ve İskân” kanunu olarak geçmiştir. Buna rağmen Avrupa ve Ermeniler tarafından “Tehcir” kelimesi farklı yönlerle çekilerek çoğu zaman olaylar dramatize edilmiştir. Ermeniler Osmanlı Devleti sınırları içinde veya dışında Batı’dan maddi ve manevi destek almışlardır. Birinci Dünya Savaşı’nın başlamasıyla da bu destekleri fiiliyata dökerek faaliyetlerini arttırmışlardır. Osmanlı Devleti içerisinde Ermeni milletvekilleri, devlet yönetimindeki yetkili kişiler, Patrikhane ve konsolosluk çalışanları bu faaliyetleri yürütürken, diğer yandan da komitacılık ve çetecilik faaliyetleri de mevcuttu. Ermeniler faaliyetlerini yürütürken direktiflerini sistemli ve planlı bir şekilde köylere kadar iletmişlerdir. Yaptıkları planlarda; Ermenilerin mutlaka silahlanması gerektiği, seferberlik çağrısına uymayacaklarını, silah altına alınan Ermenilerin ordudan kaçarak Ermeni

14 Kenan Ünal, “Doğu Anadolu Bölgesinde Ermeni Mezalimi ve Halk Üzerindeki Etkileri”, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Isparta 2000, s.48-49.

çetelerine katılmalarını, Rus ordularının sınırı geçmeleri durumunda Ruslara katılarak Osmanlı ordusuna karşı savaşacaklarını, Müslüman halkın malını yağmalayarak onları katledecekleri planları mevcuttur. Osmanlı Devleti Ermenilerin bütün bu yaptıklarına karşı savaş halinde olması nedeniyle bölgesel tedbirler alarak olayları kısa süreli yatıştırmaya çalışmıştır. Ancak Ermenilerin olayları giderek büyütmesi üzerine Osmanlı Devleti kesin tedbirler almıştır. İlk olarak 24 Nisan 1915 tarihinde Ermeni komitelerinin kapatılması, evraklarına el konularak liderlerinin tutuklanması tedbiri alınmıştır. 2345 komitecinin tutuklanmasının ardından 27 Mayıs 1915 tarihli bir kanunla Doğu Anadolu'da savaş bölgesi içinde kalan bölgelere, Suriye'ye tehcir edilmiştir. Ancak bu tehcir uygulaması Ermeniler ve Batılı devletler tarafından katliam olarak adlandırılmıştır¹⁵.

4. Birinci Dünya Savaşı'nda Kars ve Çevresinde Ermeniler

93 Harbi olarak bilinen 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra özellikle de Doğu Anadolu bölgesinde sınırlara birtakım saldırılar olmuş ve Rus Ermenileri Osmanlı Ermenilerini tahrik etmeye başlamıştır. Bu dönemde Rus Ermenileri Osmanlı Devleti'ne karşı casusluk faaliyeti yürütmek ve Osmanlı Ermenilerine karşı isyan ve ihtilal fikirlerini aşlamak amacıyla Kafkasya'da faaliyetlerde bulunuyorlardı¹⁶.

1914 yılına gelindiğinde Osmanlı Devleti Almanya ile yaptığı ittifak sonucu Birinci Dünya Savaşı'na katıldı. Savaş süresince açılan cepheleden en önemlilerinden biri de Kafkas Cephesi'ydi. Bu cephede Osmanlı kuvvetleri Rus ve Ermenilere karşı savaşıyordu. Rusya bu cephenin kendisine coğrafi açıdan yakın olmasını fırsat bilerek Ermenilerle iş birliği yapmış, onları Osmanlılara karşı kullanmaya çalışmıştır. Savaş başladığı sırada Ermeni komiteleri, Ermeni kuvvetlerine Rus kuvvetlerine takviyede bulunulması talimatını vermiştir. Ayrıca 4 Ağustos 1914 tarihinde Kağızman Rus Birlikleri Bölge Komutanlığı, Rus Çarına gönderilen telgrafta Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Ermeni kuvvetlerinin örgütlenmelerinin mümkün olmaması durumunda bu birliklerin Rus birliklerine katılması ve savaşa orada devam edecekleri belirtilmiştir. 1914 tarihinde Ermeni Komiteleri, Osmanlı ülkesinde yaşayan Ermenilere Ruslarla hareket edeceklerinin direktifini vermiş ve buna bağlı olarak da 3 Ağustos 1914 tarihinde seferberlik ilan ederek Rusya'ya kaçmışlardır. Böylece asırlardır Osmanlı ülkesinde huzur ve güven ortamında yaşayan Ermeni toplulukları, savaş yıllarında ihanet

15 Ünal, "Doğu Anadolu Bölgesinde Ermeni Mezalimi ve Halk Üzerindeki Etkileri", s.50-53.

16 Bülent Bakar, "Ermeni Tehciri ve Uygulaması", *Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Doktora Tezi*, İstanbul 2003, s.54.

ederek Rusya tarafına geçmiş ve Osmanlı'ya karşı savaş halinde olmuşlardır. Ermenilerin Rus ordusuna katılmak amacıyla gönüllü birlikleri özellikle de Kafkasya'dan gidiyordu. Bunların büyük çoğunluğu 1914 yılında Kars sınırından geçmişlerdir. Ruslar Ermeni birliklerini cephe hattında huzursuzluk çıkarmak ve bölgede Rus işgalini kolaylaştırmak amacıyla savunma hattını oluşturmak amaçlıydı. Ruslar tarafından özellikle de Sarıkamış ve Kağızman'a yerleştirilen Ermeni birlikleri geçtikleri Müslüman köylerinde halkın malını yağmalayarak onları katletmişlerdir¹⁷.

1914 yılında başlayan Birinci Dünya Savaşı, 1917 yılına kadar Kafkas Cephesi'nde Osmanlı Devleti açısından iyi gitmemiştir. 1917 yılında Bolşevik İhtilali'nin çıkması üzerine Rusya savaştan çekilmiştir. Savaşın başından ihtilale kadar geçen dönemde Trabzon'un batısından başlayarak Erzincan, Van-Başkale'ye kadar olan yerler Ruslara bırakılmıştır. 1916 yılında Erzincan Ruslar tarafından işgale uğramış ve iki yıl boyunca işgal altında kalmıştır. Bölge işgal altında kaldığı müddetçe Rus askerleri Ermeni çeteleriyle birlikte bölgede Müslüman halka yönelik katliam ve yağma hareketlerinde bulunmuşlardır¹⁸. Rusya'nın savaştan çekilmesi sonrasında 1918 yılında Brest-Litovsk Antlaşması imzalanmış ve Kafkasya'da Rus işgali dönemi de sona ermiştir. Ancak Rus işgalinin sona ermesiyle Ruslar bölgeden çekilmiş, ancak yerini Ermenilere bırakmışlardır. Ermeniler bölgedeki Müslüman halka karşı katliamda bulunmuşlardır. Katliam ancak Türk birliklerinin Erzincan'a ulaşmasıyla son bulabilmiştir¹⁹.

30 Ekim 1918 tarihinde imzalanan Mondros Mütarekesi'nin 11. Maddesi, Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'dan çekilmesini öngörüyordu. Ancak Kafkas Orduları Komutanı Yakup Şevki Paşa'nın çabaları sonucunda 5 Kasım 1918'te Kars'ta Milli İslam Şura Hükümeti kurulmuştur. Ancak 13 Nisan 1919 tarihinde İngilizlerin bu hükümeti dağıtması sonucunda Kars ve Sarıkamış çevresinde Ermenilerin Müslüman halka yönelik katliamları yeniden başlamıştır²⁰.

Kars ve çevresinde yaşayan Müslümanlara yönelik Ermeni saldırıları 1918 ve 1920 yıllarında daha da artmıştır. Bölgeden Rusların çekilmesinin ardından 1918 Nisan'ında Ermeni çeteleri Kars, Kağızman, Revan, Göle ve Çıldır bölgelerinde saldırıya geçerek Türk ve Müslüman halka mezalimde

17 Arzu Boy, "1877-1878'den 1920'ye Kadar Kars ve Çevresinde Rus-Ermeni İş birliği", *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 10, Sayı: 18, Yıl: 2018, s.116-118.

18 BOA, HR.SYS., 2872-2, M-14-05-1916.

19 Canan Tay, "Ermeni Mezalimi Işığında Kafkas Cephesi", *İstanbul Aydın Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü*, İstanbul 2022, s.31-32.

20 Muammer Demirel, "Sarıkamış'ta Ermeni Olayları", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü*, Sayı: 31, Yıl: 2006, s.109-110.

bulunmuşlardır. Ermenilerin çetecilik faaliyetleri Kars ve çevresiyle de sınırlı kalmamış, Güney Kafkasya'daki Müslümanlara kadar varmıştır. İngilizlerin 1919'da Kars İslam Şurası'na son vermelerinin ardından Ermeniler de bu bölgede İngilizlerin yardımıyla harekete geçerek Kars, Ardahan, Sarıkamış ve Kağızman'da katliamlara başlamışlardır. 1919 yılının temmuz ayına gelindiğinde Kars ve çevresinde Ermenilerin mezalimi had safhaya ulaşmış, bölge halkı göçe zorlanmıştır. Bölgede yaşanan Ermeni saldırıları Kaymakam tarafından Kazım Karabekir Paşa'ya bildirilmiş, Kazım Karabekir de İngiliz Mümessili Rawlison'a yazdığı mektupta Ermenilerin Kars ve çevresinde katliam yaptıklarını ve sorumluların derhal cezalandırılmasını istemiştir²¹.

İngiliz Mümessili Rawlinson Kars ve çevresine giderek bölgede incelemelerde bulunmuştur. Rawlinson İngiliz Karargahına gönderdiği mektupta Ermenilerin Oltu'dan Bayezid sınırına kadar katliam yaptıklarını ifade etmiştir. Rawlinson ayrıca bölgede yaptığı incelemelerde Ermenilerin disiplinsiz ve kontrolsüz hareket ettiklerini, bunda İngilizlerin de payı olduğunu dile getirerek kendilerinin de "vicdanen sorumlu olduklarını" vurgulamıştır. Diğer yandan Ermeniler, katliam ve yağma yoluyla göçe zorladıkları halkın peşini gittikleri yerde de bırakmamışlar, gidenleri yakaladıkları yerlerde katliamlarını devam ettirmişlerdir. Özellikle de Erivan ve İğdir'dan kaçarak Kağızman'ın Oluklu ve Sarıkamış'ın Yeni Selim köylerine yerleşen Müslümanları da katletmişlerdir. 1919 yılının Ağustos ayında saldırılarını arttıran Ermeniler, Elviye-i Selase'de tek bir Müslüman kalmayınca kadar katliamlarını devam ettireceklerini, bunun için de her türlü mezalimi yapacaklarını belirtmişlerdir²².

5. Ermeni Mezaliminin İktisadi Boyutu

İngilizler Kars İslam Şura Hükümeti'ni dağıtmalarının ardından bir süre sonra Ermeniler bölgeye gelerek saldırılarına başlamışlardır. Ermeniler Sarıkamış'a varmalarından ardından Mescitli Köyü'ne baskın yaparak Erivan Muhaciri olan Derviş Ağa ve ailesinden yirmi kişiyi öldürmüşlerdir. Ermeniler bununla da kalmayıp köyü topla bombardıman ederek köylünün mallarını ve eşyalarını da çalmışlardır. Sarıkamış'ın eski kaymakamı Bekir Sıtkı Bey Ermenilerin bu saldırısını protesto etmesinin ardından kaymakamın evi de Ermeniler tarafından yakılarak para ve eşyalarını da çalmışlardır²³.

21 Erol Yüksel, "Mondros Mütarekesi'nden Kurtuluşa Kağızman'da Ermeni Tedhişi (1918-1920)", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 41, Yıl: 2017, s.291-293.

22 Yüksel, "Mondros Mütarekesi'nden Kurtuluşa Kağızman'da Ermeni Tedhişi (1918-1920)", s.295, *Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)*, DH.KMS., 49-50, H-24-12-1337

23 Fahrettin Kızıoğlu, *Kars İli ve Çevresinde Ermeni Mezalimi (1918-1920)*, Turizm ve Tanıtma Derneği Yayınları, Ankara 1970, s.100.

Kars Milli Şura Hükümeti'nin kurucularından Cihangiroğlu İbrahim Bey, Hasan Bey, Aziz Cihangiroğlu, Yusuf Bey, Muhlis Efendi, Rus milletinden Simon Raçinski, Kağızmanlı Ali Rıza Ataman Bey, Revanlı Mehmet Bey, Hüseyin Ağa ve Ahmet Efendi hükümetin dağılmasının ardından tutuklanmışlardır. İngilizler ve Ermeniler tarafından hepsinin evlerine el konulmuş, eşyaları da yağmalanmıştır. Aynı günlerde Fırıncı Mustafa Ağa öldürülerek eşyası yağmalanmıştır. Fırıncı Mehmet Ağa'nın oğlu Hasan'ın 700 Osmanlı altın lirası ve 2000 banknot lirası da gasp edilmiştir. 1919 yılı Haziran ayında Kars'ın Hacıhalil köyünden Sumbatoğlu Murat, 500 atlı tarafından kuşatılmış, 8 bin koyun, 500 sığır, ve 200 bin liralık nakit para ve eşyası gasp edilmiştir. Ermeni çeteleri Küçükyusuf, Hacımaho, Sanokaöyü ve Ağadeve köylerine de saldırıda bulunmuşlar, köylerdeki 30 kişiyi katlederek evlerini yağmalamışlardır. 2 bin koyun ve sığırı gasp ederek Kars'a götürmüşlerdir²⁴.

Ermeni General Osebyan komutasındaki çeteler, Kars ve çevresindeki Karapınar, Akdere, Çamurlu, Berdik, Gölbaşı, Aynalı, Kızılçakçak köylerine saldırarak yüzden fazla Müslümanı katletmişlerdir. 2000 koyun, sığır ve 100 bin liralık halı, ev eşyası ve diğer değerli eşyaları da gasp etmişlerdir. Bölgede yaşayan halk Ermeni mezaliminden kaçmak amacıyla Göle ve Çıldır'a kaçmak durumunda kalmışlardır. Ancak bu göç sırasında birçok kadın ve çocuk donarak ölmüşlerdir²⁵.

1919 yılının Haziran ayında Ermenilerin Kars Valisi Garganof, kumandanı Marzmanof'un emriyle Ermeni birlikleri Göle kazasında Müslümanlara yönelik katliam ve yağmada bulunmuşlardır²⁶. Ayrıca Mazmanof komutasındaki Ermeniler Pülümür Köyü'ne saldırarak halkın hayvan ve eşyalarını yağmalamışlar, halktan kaçamayan kişileri de katletmişlerdir. 4 Haziran 1920 tarihinde de Ermeniler Sivin Köyü'ne saldırarak halktan 200 inek ve öküz ile 20 at çalmışlardır. Bunların yanı sıra da köylünün birçok eşyasını alarak köylüleri de yakarak öldürmüşlerdir. Kosor Bucağına bağlı bazı köyleri yakarak 31 köyün de malları, hayvanları ve değerli eşyalarını yağmalamışlardır. Bu bölgede Ermeni mezaliminden kaçan 40 aile ve 200'den fazla erkek, kadın ve çocuk katledilmiştir. Ayrıca 3000 hayvan ile bütün para ve eşyalarını yağmalamışlardır²⁷.

24 Fahrettin Kırzioğlu, *Ermeniler Hakkında Makaleler-Derlemeler*, Cilt: II, Atatürk Üniversitesi Yayınları, No:535, Ankara 1978, s.322-323.

25 Kırzioğlu, *Ermeniler Hakkında Makaleler-Derlemeler*, s.323.

26 BOA, HR.SYS., 2878-59, M-02-12-1920., *Ermenilerin Ruslarla Göle'de yaptıkları katliam için bkz: BOA, HR.SYS., 2878-70, M-0612-1920.*

27 Kırzioğlu, *Kars İli ve Çevresinde Ermeni Mezalimi (1918-1920)*, s.107-108.

15. Kolordu Kumandanlığına gönderilen telgrafta Kars'tan gelen Erzurumlu Kurban Efendi'nin malumatına göre; Ermenilerin Müslüman köylerine giderek halkın mallarını gasp ettiği bildirilmiştir. Berdik Karyesinden 93 öküz, 30 inek, 50 koyun, Kalo köyünden de 4 öküz, 10 koyun ve köylülerin diğer eşyaları da Ermeni çeteleri tarafından gasp edilmiştir²⁸.

15. Kolordu Kumandanlığından yazılarak Erzurum'a gönderilen üç raporda Ermenilerin Pozat, Gülantap ve Kurudere'de halkı katlettiği bilgisi verilmiştir. Ayrıca Kurudere'den sekiz kişinin öldürülerek otuz beş kişi ile birlikte 440 hayvanın götürüldüğü de raporda yazmaktadır. Sarıkamış ve Kars civarından gençlerin Ermeniler tarafından kaçırıldığı ve kendilerinden haber alınmadığı, Kars ve Göle ileri gelenlerinden sekiz kişinin öldürülerek savaş vergisi adıyla at, araba, öküz ve diğer hayvanlarının Ermeniler tarafından çalındığı bilgisi de raporda yer alır. Sarıkamış'tan Müslüman olan yüz hanenin hayvanları, paraları ve zahireleri de gasp edilerek Ermeniler arasında paylaştırıldığı bilgisi Erzurum'a gönderilen raporda belirtilmiştir²⁹.

Erzurum'dan Harbiye Nezareti'ne gönderilen bir raporda Ermenilerin Kars'ın Bayrampaşa mahallesinde bir aileye saldırdığından bahsedilmiştir. Ermeniler ailenin bütün eşyalarına gasp ederek aileyi de katletmişlerdir. Ayrıca Kars'ta Eflatun adında bir kişinin evine girerek on bin manatlık eşyasını da çalmışlardır³⁰.

Kars muhacirlerinden Hurşid isimli bir çocuğun 15. Kolordu Komutanlığına verdiği ifadesine göre Türk ordusunun Kafkasya'daki ileri harekatı sırasında Ermenilerin annesini ve kız kardeşlerini katlettiğinden bahsetmiştir. Hurşid isimli çocuk Ermenilerin mezaliminden bir şekilde kaçmış ve Kars hastanelerinden birinde tam elli gün kalmıştır. Çocuğun ifadesine göre Ermeniler kendisinin ve ailesinin yaşadığı köye saldırıda bulunmuş, Müslüman halkı tehdit ederek mallarına el koymuşlardır³¹.

1920 yılı şubat ayı itibariyle Ermeniler Çıldır, Akbaba, Zaruşad ve Şüregel'in de dahil olduğu yirmi sekiz köye baskın düzenleyerek iki binden fazla Müslüman halkı katletmişlerdir. Ermeniler Müslüman haneleri katlettikleri sırada birçok eşya ve hayvanlarını da gasp etmişlerdir³².

28 BOA, HR.SYS., 2877-66, 02-08-1919.

29 Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi III 1919-1920, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No: 34, Ankara 1997, s.17.

30 BOA, HR.SYS., 2602-1, 22-01-1919.

31 BOA, HR.SYS., 2878-8, 04-12-1919.

32 BOA, HR.SYS., 2878-24, 22-03-1920.

1920 yılı itibariyle Ermeniler Kars ve çevresindeki Malakan köylerine saldırırlarda bulunmuşlardır. Kars'ın kuzeybatısında bulunan Çakmak Köyü'nden üç milyon manat ve iki yüz at isteyen Ermeni birlikleri, istediklerini alamamışlar, bunun üzerine köyü tahrip ederek halkın eşyalarını yağmalayarak gasp etmişlerdir. Ermeniler Çakmak Köyü'nü talan etmelerinin ardından Yukarıkotanlı, Aşağıkotanlı Böcükli, Tuzluca, Kemerli ve Oluklu köylerine giderek doksan bin manat istemişler, vermedikleri takdirde de Çakmak Köyü'ne yaptıklarının aynısını yapacaklarını söyleyerek köylüleri tehdit etmişlerdir³³.

Ermeniler Penek karyesini işgal etmelerinin ardından bir kısım halkı Göle'ye göndermişlerdir. Burada Toptaş, Gülpınar, Arpaşen batısındaki Telli karyelerinde halkı katletmeye başlamışlar ve Arpaşen karyesinden 48, Tellioglu karyesinden 18 kişiyi şehit etmişlerdir. Ayrıca köylerin içine girerek mallarını ve eşyalarını gasp etmişlerdir. Penek'in işgalinin ardından Zaruşad nahiyesine gelerek buradan 184 tüfek, 37 öküz ve beş yüz bin manat çalmışlardır³⁴.

1920 yılının Nisan ayından itibaren Ermeniler Sarıkamış'a yerleşen Osmanlı muhacirlerini Sarıkamış köylerine yerleştirirken, bölgede yaşayan Müslüman halkı da göç ettirmeye çalışmıştır. Muhacirleri yerleştirmelerinin ardından da köyleri yağmalamaya başlamışlardır. Ermeniler Sübhanazad karyesinden yüz sığır, beş bin pot zahire, on bin liralık hane eşyası, Yukarıkotanlı karyesinden yüz elli sığır, yedi bin pot zahire, yedi bin liralık hane eşyası, Aşağıkotanlı karyesinden de iki yüz sığır, iki bin pot zahire, Tuzluca, Akyar ve Oluklu karyelerinden on bin pot zahire, elli bin liralık ev eşyası, Karahamza karyesinden beş yüz sığır, dört koyun ve on beş bin pot zahireyi yağmalamışlardır. Ayrıca Kırkpınar karyesinden beş yüz sığır, bin koyun, beş bin pot zahire, elli bin liralık altın ve gümüş eşya, Bölükbaş, Katranlı ve Laloğlu karyelerinden bin iki yüz koyun, bin sığır, on beş bin pot zahire, yüz bin lira değerinde eşya, Başköy, Karakal'a, Akçakal'a, Zellige, Beyköyü, Emirhan, Hacıbey ve Yankoca karyelerinden beş bin koyun, iki bin sığır, yüz elli bin liralık eşya ve otuz bin pot zahire yağmalamışlardır³⁵.

Ermeniler 1920 yılının bahar aylarında Zengibasar, Oltu, Kağızman, Sarıkamış ve Kars bölgelerinde de Müslüman halka yönelik katliamlarda bulunmuşlardır. Yöre halkı Bardız'a göç etmek durumunda kalmıştır.

33 BOA, HR.SYS., 2878-34, 26-05-1920.

34 BOA, HR.SYS., 2878-44, 27-07-1920.

35 Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi III 1919-1920, s.123., *Ermenilerin Kars, Sarıkamış ve Karakurt Havalisinde Yaptıkları Yağma ve Zulüm için bkz: BOA, HR.SYS., 2878-30, M-05-00-1982.*

Aşağısalut, Yukarısalut ve Boyalı köylerinin halkı katledilerek malları ve eşyalarını da gasp etmişlerdir. Ermeni çeteleri Kars'ın Laloğlu köyüne baskın yaparak halkı katletmişler, mallarını, hayvanlarını ve eşyalarını da gasp etmişlerdir³⁶.

SONUÇ

Osmanlı Devleti içerisinde uzun yıllar huzur içerisinde yaşayan Ermeniler, 19. Yüzyıla gelindiğinde Rusya ve Avrupa devletlerinin kışkırtmasıyla Osmanlı Devleti'ne baş kaldırmışlardır. Asırlardır güven içerisinde yaşadıkları devlete ihanet eden Ermeniler bağımsız olmak için harekete geçmişler, bunun için de her yolu denemişlerdir. Doğu Anadolu'da kendilerine ait bir devlet kurmak isteyen Ermeniler, bölgeyi Müslümanlardan temizlemek için halkı katletmeye başlamışlardır.

Ermeniler faaliyetlerini özellikle de Birinci Dünya Savaşı sırasında yoğunlaştırmışlar, bu da Osmanlı Devleti'nin Ermenileri zorunlu göçe tabi tutmasına sebep olmuştur. Ermenilerin tehcir edilmeleri onların kendilerini Avrupa'ya karşı mağdur durumda olduklarını göstermelerine neden olmuştur. Ermeniler bu mağduriyet adı altında kendilerine Türkler tarafından katliam yapıldığını iddia etmiş, buna karşılık da Müslüman halka karşı katliam girişiminde bulunmuşlardır. Zaman geçtikçe katliamların boyutu artmış Doğu Anadolu ve Anadolu'da Müslüman halkı katletmeye başlamışlardır. Özellikle de Kars ve çevresinde katliamlarını yoğunlaştıran Ermeniler, halkın mallarını ve eşyalarını gasp etmişlerdir.

36 Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi III 1919-1920, s.134., BOA, HR.SYS., 2878-42, M-30-06-1920.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri ve Resmî Yayınlar

Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi III 1919-1920, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No: 34, Ankara 1997.

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi I, (1906-1918), Ankara 1995.

BOA, HR.SYS., 2878-30, M-05-00-1982.

BOA, HR.SYS., 2878-70, M-0612-1920.

BOA, DH.KMS., 49-50, H-24-12-1337

BOA, HR.SYS., 2872-2, M-14-05-1916.

BOA, HR.SYS., 2602-1, 22-01-1919.

BOA, HR.SYS., 2877-66, 02-08-1919.

BOA, HR.SYS., 2878-8, 04-12-1919.

BOA, HR.SYS., 2878-24, 22-03-1920.

BOA, HR.SYS., 2878-34, 26-05-1920.

BOA, HR.SYS., 2878-42, M-30-06-1920.

BOA, HR.SYS., 2878-44, 27-07-1920.

BOA, HR.SYS., 2878-59, M-02-12-1920

Diğer Eserler

AKBULUT, İ. (1995). "Türk Tarihinde Ermeniler", Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, Cilt: 50, Sayı:1.

BAKAR, B. (2003). Ermeni Tehciri ve Uygulaması, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Doktora Tezi, İstanbul 2003.

BOY, A. (2018). "1877-1878'den 1920'ye Kadar Kars ve Çevresinde Rus-Ermeni İş birliği", Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt: 10, Sayı: 18.

ÇAP, H. (2001). Türk-Ermeni İlişkileri (1919-1923). Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir.

DEMİREL, M. (1996). Birinci Dünya Harbi'nde Erzurum ve Çevresinde Ermeni Hareketleri (1914-1918), T.C. Genelkurmay Başkanlığı, Genelkurmay Basımevi, Ankara.

DEMİREL, M. (2006). "Sarıkamış'ta Ermeni Olayları", Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Sayı: 31.

ERDOĞAN, K. (2011). Osmanlı Askeri Belgeleri ile 1915 Ermeni Olaylarının Değerlendirilmesi (Erzurum-Kars İlleri), Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Edirne 2011.

KIRZIOĞLU, F. (1970). Kars İli ve Çevresinde Ermeni Mezalimi (1918-1920), Turizm ve Tanıtma Derneği Yayınları, Ankara.

- KIRZIOĞLU, F. (1978). Ermeniler Hakkında Makaleler-Derlemeler, Cilt: II, Atatürk Üniversitesi Yayınları, No:535, Ankara.
- MERT, Ö. (2003). "Osmanlı Türkleri İdaresinde Ermeniler", Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi, Sayı: 3.
- TAY, C. (2022). Ermeni Mezalimi Işığında Kafkas Cephesi, İstanbul Aydın Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul.
- ÜNAL, K. (2000). Doğu Anadolu Bölgesinde Ermeni Mezalimi ve Halk Üzerindeki Etkileri, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Isparta.
- YARAR, H. (2002). "Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri", OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, Cilt: 13, Sayı: 13.
- YÜKSEL, E. (2017). "Mondros Mütarekesi'nden Kurtuluşa Kağızman'da Ermeni Tedhişi (1918-1920)", Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Sayı: 41.

Günümüz Bankacılığının Temeli: Para Vakıfları

Mehmet Ali Türkmenoğlu¹

Mehmet Ziya Kantaş²

Özet

İslam toplumlarında hayır müesseseleri çok hassasiyetle üzerinde durulan bir konumda yer almıştır. İslam devletlerinde de hayır işleri bir yandan devlet tarafından yapılırken diğer taraftan onun ön açmasıyla neredeyse devlet bütçesine yakın güçleriyle vakıf kurumları tarafından yapılmıştır. Geniş bir perspektiften bakıldığında vakıflar, toplumu birçok yönden etkilemiş ve geliştirmiştir. Bu kurumların işleyişinden elde edilen gelirler; gerek dini, gerek sosyal gerekse de iktisadi amaçlı olarak halkın menfaati doğrultusunda kullanılmıştır. Devlet tarafından denetlenen vakıfların idari mekanizması da iç tüzük niteliğinde olan vakfiyenâmelerde ayrıntılı bir şekilde ifade edilmiştir. Vakıfların uzun ömürlü ve güvenilir olmasının temelinde devletin etkisi yer almıştır.

İslam devletlerinde birçok alanda önemli görevler üstlenen vakıflar, devletlerin gelişimine paralel olarak özellikle Osmanlı İmparatorluğuyla zirveye ulaşmıştır. Buna bağlı olarak faaliyetleri ve işleyiş yöntemlerinde de değişiklikler olmuştur. Faizin hoş karşılanmadığı İslam hukukunda, insanların yararı için, para vakıflarının ticari bir araç ve hayır kurumu olarak kullanılması bahsedilen değişikliklerden biri olmuştur. Para vakıflarıyla ilgili yapılan tartışma ve eleştirilere rağmen dönemin ulemasının çoğu bu işlemin kısaca peşin alıp vadeli satma olarak tanımlanabilecek bir ticaret olduğunu belirterek İslam şeriatına uygun olduğu yönünde fetva vermişlerdir. İcazeti verilmiş olan bu yapılanma ile İslam devletlerinde bankacılığın temelleri atılmış; halk nakit ihtiyacını tefecilerden değil bu kurumlardan karşılamıştır.

1 Doç. Dr., Harran Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, maliturkmenoglu@harran.edu.tr ORCID: 0000-0001-8826-6572.

2 Harran Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Yüksek Lisans, m_ziya_kantas@hotmail.com ORCID: 0000-0003-2710-3854.

GİRİŞ

Vakıf sisteminin asıl amacı Allah rızasını kazanma düşüncesidir. Aynı zamanda iktisadi bir gerçeklik anlamına da gelen bu sistem hem hayır hem akar hayrat amaçlı olup, toplumu iktisadi açıdan da etkileyen olumlu bir müessesedir.³ Bu yönüyle vakıflar toplumun ihtiyaçlarını giderme, çatışmaları engelleme, birlik ve beraberlik duygusunu geliştirme gibi fonksiyonları olan bir kamu kurumu niteliği kazanmıştır. Farklı formatlarıyla tüm devletlerde ama vakıf kimliği ile İslam devletlerinde var olan bu hayır kurumları Osmanlı döneminde büyük gelişme göstermiş ve gerek devletin kurumsallaşmasında gerekse de devamlılığında etkin bir rol oynamıştır. Böylece Osmanlı Devleti “Devlet-i Âliyye-i Ebed Müddet” diye anılırken tarihi değerlerin dışında, varlığını bu kurumlar sayesinde günümüze kadar taşımıştır.⁴ Osmanlı’da oluşturulan vakıf kurumları, hukuki temelli olup devlet kontrolünde işlerliğini sağlamıştır. Toplumsal dayanışmayı arttıran bu kurumların toplumun refahını arttırması ve israfi engellemesi gibi yararları olmuştur.⁵

Vakıflar, mahalle halkının gündelik hayatında önemli bir yer işgal etmiş ve ihtiyaç dâhilinde kurulmuşlardır. Şehrin temeli mahallelerdir, mahallelerin de temeli kurucu mescitleri olarak adlandırılan mescitlerdir. İslam şehirlerinde önce mescit inşa edilir, ardından etrafındaki meydanda kazanç sağlayacak dükkânlar ve çarşısı, mektebi, çeşmesi ile küçük bir yapılar topluluğu oluşturulurdu. Bu topluluğun etrafında da mahallenin iskân yerleri oluşmaya başlardı. Bu sisteme vakıf kurumu açısından bakıldığında; mahallenin kurucu mescidinin inşasından önce vakıf kurulur, inşaatın bitmesinden sonra gerekli ihtiyaçlarının giderilebilmesi ve te’bid olması için vakfiyesinde yazan koşullara göre gelirleri gerekli yerlere tasarruf edilirdi. Zamanla başka vakıflar tarafından da mescidin ihtiyaçlarına katkı sağlanırken mahallenin gereken ihtiyaçlarını da karşılayabilmek adına diğer hayır kurumlarının yapımına başlanırdı. Bu oluşuma sadece mahalle halkının değil çevre mahallelerin halkları tarafından da destekler gelir; böylece her cihetten insanın bu kurumlara katkısı sağlanırdı. Fazla sermayeye ihtiyaç duyulan eserler ise devlet idarecileri tarafından vakfedilirdi. Suyolları, hastaneler, selâtin camileri gibi daha kapsamlı hayratları da padişah ve ailelerinin vakfettiği bilinmektedir. Bu durumda Osmanlı’da mahallelerin ortaya çıkmasında halk, nahiyelerin ortaya çıkmasında askeri sınıftan şahıslar, şehrin bütününe ortaya çıkmasında da

3 Mehmet Ali Türkmenoğlu, “Para Vakfı: Faizli Dindarlık Mı? Karz-ı Hasen mi? Bir Anlama Denemesi”, *Manisa Celal Bayar Üni. Sosyal Bilimler Der.*, 20/2 (2022): 298.

4 Mehmet Genç, “Vakıf ve İktisat”, *Vakıf ve İktisat Sempozyum*, Ed. Mehmet Kurtoğlu (Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 2014), 25.

5 Mehmet Ziya Kantaş, *215 Numaralı Mardin Şer’iyye Sicilinin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi*, (Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022), 31-32.

padişah ve aileleri oluşturdukları vakıflarla bir bütünün parçası olarak sistem içinde yerlerini almaktaydı.⁶

Aynı mahalleye, camiye, iskeleye vb. mahallere vakfedilmiş vakıflar birbirlerinin noksanlıklarını gidermek için kurulmuştur. Bu durumda yeni hayır kurumları yapmanın dışında daha önce yapılmış olanların noksanlığını tamamlamak amaçlı düşünülüp koordinasyonlu hareket edildiği anlaşılmıştır. Tüm bu aşamalarda mümkün olduğunca israftan kaçınıldığı görülmüştür. Kurumlara vakfedilen birden çok vakfin dışında, bazı vakıfların birden çok mahallenin, yapının ihtiyacına yönelik kuruldukları da anlaşılmıştır. Örneğin 1820: 8/95/76b. numaralı vakfiyede iki mescit ve bir caminin giderlerinin karşılandığı tespit edilmiştir.⁷

Bazı mahallelerde Müslim-Gayrimüslim teb'anın iç içe geçmiş olduğu seyyahların da gözünden kaçmamıştır. Yani yeri geldiğinde oluşturulan vakıf kurumlarından Gayrimüslimler de faydalanmış; toplumdaki birlik ve beraberlik duygusu perçinlenmiştir. Örneğin; Yozgat'ta yaşayan Ermeni ve Müslüman halk birlikte yaşamlarını sürdürmektedir. Sağlam komşuluk ilişkilerinin kurulmuş olmasının yanında mal ortaklığına da girişilmesi toplumun karşılıklı güvenine bağlıdır.⁸

Tahrirlerden elde edilen verilere dayanarak 1521-1546 seneleri arasında İstanbul'u oluşturan 13 nahiyeye ve her bir nahiyenin altındaki mahallelerde oluşturulmuş olan toplam 2431 vakfin mahiyeti incelendiğinde bunların 1292'si taşınmaz, 294'ü taşınır ve taşınmaz, 845'i ise taşınır vakıflar/para vakıflarından oluştuğu anlaşılmıştır. Oluşturulan vakıflar dâhilinde 845 para vakfının %34,76 oranına karşılık gelmesi para vakıflarının 16. asrın ilk yarısındaki yaygınlığını göstermektedir.⁹

Günümüzde para vakfi tabirinin yaygın kullanılmasına paralel olarak çalışmanın başlığında aynı tabir kullanıldı. Hâlbuki Osmanlı Döneminde para vakfi diye isimlendirilmeyip medrese vakfi, mescit vakfi, avarız vakfi gibi isimlerle anıldıkları bilinmektedir.¹⁰ Para vakıfları sosyal hizmetleri ifa

6 Çiğdem Gürsoy, *Osmanlı'da Para Vakıflarının İşleyişi ve Muhasebe Uygulamaları: Davudpaşa Mahkemesi Para Vakıfları*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015), 1.

7 Gürsoy, *Osmanlı'da Para Vakıflarının İşleyişi ve Muhasebe Uygulamaları: Davudpaşa Mahkemesi Para Vakıfları*, 305-313.

8 Taha Niyazi Karaca, *Ermeni Sorununun Gelişim Sürecinde Yozgat'ta Türk Ermeni İlişkileri*, (Ankara: TTK, 2005), 43-45.

9 Ömer Lütfi Barkan vd., *İstanbul Vakıfları Tabir Defteri 953 (1546) Tarihli*, (İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti İstanbul Enstitüsü Yayınları, 1970), VIII.

10 Ahmet Akgündüz, *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, (İstanbul: OSAV Yayıncılık, 2013), 8.

için oluşturulmuş, bilinen diğer vakıflardan farklılık arz etmektedir. Diğer vakıflar gibi toplumsal ihtiyaçları karşılamalarının yanında işlettikleri ve kâr elde ettikleri bir de sermayeleri bulunmaktadır. Üç kıtaya yayılan geniş hakimiyet sahasında ve altı yüz yılı aşkın uzun hakimiyet süresinde her zaman ve her yerde aynı hassasiyetle uygulanmamış olsa da Osmanlı Devleti en azından söylemde her zaman ve her yerde bir şeriat devletidir. Bu pencereden bakıldığında para vakıflarının işletilmesinde faiz yasağına dikkat edilmiş olması açıktır. Zira faizin haram olduğu kesin ve sarih bir şekilde Kur'an-ı Kerim'de bildirilmektedir. Haramları bildiren ayetlerin en tehditkâr olanları faiz yiyenler için söylenmiştir. Faiz yiyenlerin Allah'a ve Peygambere (SAV) savaş açmış olduğunu ifade eden ayetlerin varlığı karşısında tüccarın finansman ihtiyaçlarını karşılayan para vakıflarının Osmanlı ulemasının geliştirdiği yöntemlerle çalıştığı anlaşılmaktadır.¹¹

Para vakıflarının, dünya ekonomisindeki büyümeye paralel olarak arttığı anlaşılmıştır. Takas usulü yavaş yavaş paraya dönüşmüş, dolayısıyla paraya duyulan ihtiyaç da artmıştır.¹² Dünyada yaşanan bu gelişmeler doğal olarak Osmanlı'yı da etkilemiştir. Eldeki sermayenin âtil bırakılmaması ve paranın dolaşıma dâhil edilmesi gibi iki kural benimsenmiştir. Bu şekilde sermaye ve emeğin bütünleşmesi mümkün olmuş; şahıslardaki birikim para vakıflarında aktif hale gelmiştir. Ayrıca, para erişiminin kolay olması düşük gelirli gurupların küçük birikimler oluşturmasını sağlamıştır. Vakfiyelerdeki bilgilerden hareketle, imkân sahibi hayırseverlerin mal ve mülkün yanında nakit para da bağışladığı anlaşılmıştır. Bu paralar, vakfiyenâmelerdeki amaçlara uygun olarak ihtiyaç sahiplerine ulaştırılmıştır. Böylece elde edilen kar ile ana paraya dokunmadan vakıfların masrafları karşılanmıştır.¹³

Osmanlı iktisadi yapısında vakıflar, diğer devletlere hatta İslam devletlerine oranla en gelişmiş hale ulaşmıştır. Vakıfların icraatları neticesinde yapılan gayrimenkul yapılar, kiralama yöntemiyle akar hale getirilmiş; hayır ve hasenat işleri için kullanılmaya başlanmıştır. Bu tesisler, özellikle üretici esnaf ve tüccarlara kiralanıyordu. Bu iktisadi faaliyetler esnasında büyük yatırımların yapılamayacağı bilinmektedir. İşte bu noktada vakıflar devreye girmiştir. Yapılan fiziki yatırımlar; doğal afet, yangın gibi birçok riskle

11 Akgündüz, *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, 8.

12 Ömer Lütfi Barkan, "Edirne Askerî Kassamına ait Tereke Defterleri (1545-1659) IV. Faizle İşletilen Paralara Ait Kayıtlar.", *Belgeler*, 3/5-6 (1966): 36; Tefvik Güran, *İktisat Tarihi*, (İstanbul: Der Yayınları, 2011), 101-119; Mehmet Bulut, "Osmanlı Dünyasında Vakıflar ve Finans", *Vakıf ve İktisat Sempozyum*, Ed. Mehmet Kurtoglu (Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 2014), 33.

13 Türkmenoğlu, "Para Vakfı: Faizli Dindarlık Mı? Karz-ı Hasen mi? Bir Anlama Denemesi", 298.

karşılaşmış olup Osmanlı'nın bu durumlara karşı aldığı tedbirlerden biri de para vakıfları olmuştur.¹⁴

İslam âleminde ilk defa Osmanlı Devletinde uygulanmaya başlayan para vakıfları, fıkıh ulemaları tarafından tartışma konusu olmuştur. Bunun da nedeni İslam dininde faizin (Riba) hoş karşılanmamasıdır.¹⁵ Para vakıflarının meşruiyet sorunu, Rumeli Kazaskeri Çivizade'nin bu vakıfları yasaklamasıyla başlamış; konuya cevaz veren Ebussuud Efendi ile sonlanmıştır. Tartışmaların özellikle Hanefi mezhebine dayandırılarak izahı görülmüştür.¹⁶

Sıkça eleştiri konusu olan bu uygulama sayesinde küçük tasarruflarla toplumun tüm iktisadi kesimleri bu faaliyetlere katılabilmiştir. Tasarrufların kendi aralarında birleşme durumları ortaya çıktığında yeni ve daha büyük vakıflar oluşmuştur. Böylece esnaf loncaları, mahalleler, köyler vd. topluluklar, para vakıfları kurarak refah seviyelerini daha da arttırmış; Osmanlı iktisadi gelişimine katkı sağlamıştır. Aynı zamanda ticari faaliyetlerde oluşabilecek olan riskler de en aza indirgenmiştir.¹⁷

Osmanlı'da diğer Türk-İslam devletlerinde olduğu gibi kadına değer verilmiş ve kadın toplumda önemli bir yer işgal etmiştir.¹⁸ Zaman zaman seyahatnamelere bile yansıyan kadın faaliyetlerinden şeriyye sicilleri gibi kaynaklar da bahseder. Kaynaklardan anlaşıldığı üzere kadın, hukuki ve ekonomik açıdan erkeklerden pek farklı değildir. Mülkiyet hakkına da sahiptir. Miras, mihr ve başka şekillerde malvarlığı kazanmıştır. Kadın, elde ettiği bu varlığını çeşitli şekillerde tasarruf etmiştir. Bu değerlendirme durumlarından biri de para vakıfları olmuştur. Böylece kadınlar kurdukları hayri ve ailevi vakıflarla topluma yararlı olmuşlardır. Bazen bu vakıfların yöneticiliğine bile gelmişlerdir.¹⁹ Ancak kadınların yaptığı idane işlemleri çok fazla olmamıştır.²⁰

14 Genç, "Vakıf ve İktisat", 28.

15 Türkmenoğlu, "Para Vakfı: Faizli Dindarlık Mı? Karz-ı Hasen mi? Bir Anlama Denemesi", 298.

16 Tahsin Özcan, *Osmanlı Para Vakıfları Kanuni Dönemi Üsküdar Örneği*, (Ankara: TTK, 2003), 28-50; Bulut, "Osmanlı Dünyasında Vakıflar ve Finans", 34; Mevlüt Çam, "Vakfiyelere Göre İktisadi Teşekküller", *Vakıf ve İktisat Sempozyum*, Ed. Mehmet Kurtoğlu (Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 2014), 46.

17 Genç, "Vakıf ve İktisat", 28-29.

18 Bk. Abdullah Ekinci vd, "Osmanlı Toplumunda Müslüman Kadının Mahremiyeti: Urfa Örneği (1866-1895)", *Mukaddime*, 11/1 (2020): 154-176.

19 Mehmet Emin Üner, "Şeriyye Sicillerine Göre Urfa'da Kadın ve Aile (XVII-XVIII. Yüzyıllar)", *Harran Üni. İlahiyat Fak. Der.*, S.34/Yıl 20 (Temmuz-Aralık 2015): 39-42; Mehmet Ali Türkmenoğlu, *XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Trabzon (Şer'iyye Sicillerine Göre)*, (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016), 196-197, 205; Ekinci vd, "Osmanlı Toplumunda Müslüman Kadının Mahremiyeti: Urfa Örneği (1866-1895)", 154, 173.

20 Özcan, *Osmanlı Para Vakıfları Kanuni Dönemi Üsküdar Örneği*, 300-301.

Para vakıflarından Müslüman, gayrimüslim, kadın-erkek ayırımı yapılmadan herkes yararlanabilir. 17. asırda Trabzon'da kadın vâkıflarının varlığının yanı sıra bu vakıflardan yararlanan kadınların olduğu da anlaşılmıştır. Kadınların yapmış olduğu ticari faaliyetlerde gayrimüslim kadınların da önemli bir yer tuttuğu görülmüştür. Alınan nakit sermayenin de genelde ticari işlerde değerlendirildiği düşünüldüğünde 17. asırda kadınların iktisadi alanda mühim bir yer işgal ettiği anlaşılmaktadır.²¹ Sicillere bakıldığında borç alıp verme işleminin çoğunlukla aynı iş gurupları arasında olduğu anlaşılmıştır. Kadınların kadınlarla, âlimlerin âlimlerle, esnafın esnafla bu tür ilişkide olduğu görülmüştür.²²

İslam dünyasında kadınların kurduğu vakıflar sayesinde sosyal, kültürel, sağlık ve iktisadi alanda gelişmeler yaşanmış; birlik ve beraberlik duygusu daha da gelişmiştir.²³ Kadınların inşa ettirdiği vakıflar, her dönemde diğer vakıflar arasında önemli bir yer işgal etmiştir. Tahrir defterleri ve arşiv belgelerinden de anlaşılacağı üzere kadınların bu faaliyetlerinin oranı bölgeden bölgeye farklılık arz eder. Bu çalışmalara özellikle varlıklı kadınlar, hanım sultanlar, saray kadınları, üst düzey devlet yöneticilerinin kızları veya eşleri katılmıştır. Böylece vakıf müessesesine önemli bütçeler hibe ederek hayra öncülük etmişlerdir.²⁴

Urfa ile ilgili yapılan çalışmada kadınlar tarafından kurulan Zeynel Kızı Vakfı, Vesile Hatun Vakfı, Rızaiye Medresesi, Dehriye vt. Agop Vakfı gibi birçok müessese mevcuttur. Burada dikkati çeken başka bir nokta da Dehriye vt. Agop Vakfı'dır.²⁵ Vakfı kuran kadının Ermeni olması bu hayır kurumlarının sadece Osmanlı toplumundaki Müslümanlara has bir durum olmadığını, tüm toplumun birlik ve beraberlik duygusu içinde kenetlenmiş olduğunu göstermektedir.

Günümüz bankacılık faaliyetlerine benzer bir işletim sistemiyle devreye giren para vakıfları, özellikle yetimlere ait sermayelerde²⁶ ve "Avarız" vergisini

21 Türkmenoğlu, *XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Trabzon (Şer'îye Sicillerine Göre)*, 198-199, 212-214.

22 Türkmenoğlu, *XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Trabzon (Şer'îye Sicillerine Göre)*, 207.

23 Örneğin; Abdullah Kızı Fatma Kadın, 1843 yılında, vakfettiği 3000 kuruşun, ipotek ve güvenilir bir kefil karşılığında istirbâh ve istiğlâl olunması ve kazançtan Salıpazarı Çeşmesi'nin onarım ve bakımını şart sunmuştur. Çam, "Vakfiyelere Göre İktisadi Teşekküller", 48.

24 Yasin Taş, "Osmanlı'nın Son Yüzylında Urfa'da Kadın Vakıfları", *History Studies international Journal of History*, 7/ 1 (Mart 2015): 192-194.

25 Çam, "Vakfiyelere Göre İktisadi Teşekküller", 197-208; Üner, "Şer'iyye Sicillerine Göre Urfa'da Kadın ve Aile (XVII-XVIII. Yüzyıllar)", 41.

26 Örneğin; muamelenin faydalı olduğunu düşünen Ömer Nasuhi Bilmen'e göre: "Bu, bir mahlas-ı şer'îdir. Bununla haramdan ihtiraz edilmiş olur. Yetimin veya vakfın malını veli veya mütevevelli, bir kimseye ribhsiz ikrâz edemez, faiz alması ise haramdır. Bu halde meşru bir bey' ve

ödeyebilmek için kullanılmıştır. Böylece toplumsal ve dini bütünlüğünün yanında yardımlaşma hissiyatı da ön plana çıkmıştır. Para vakıflarının sürekliliğini sağlamak için gerekli olan kâr durumu hukuken ribâ sayılmamıştır. Böylece faize karşı olan olumsuz tavırlar bertaraf edilirken para vakıflarına olan rağbet artmıştır.²⁷ Daha da önemlisi bu vakıflar, insanların menfaatleri doğrultusunda kullanılarak halkı tefecilerin ellerinden kurtarmıştır.²⁸

Osmanlı'da faizsiz destek veren para vakıflarının sermayesini nakit para oluşturmaktadır. Vakfi işletme yöntemleri olarak da muamele-i şer'îye²⁹, karz-ı hasen, bey' (istiğlâl, ferağ bi'l istiğlâl), mudarebe ve bidâa usulleri (Ticari ortaklıklar) kullanılmıştır.³⁰

Para vakıflarında sermayenin getirdiği kazançta ribah denmiştir. Ribh oranı muameleyle aynı miktarda uygulanmıştır. Osmanlı âlimlerinin de olumlu görüş beyan ettiği bu sistemde oran, "Onda" kavramıyla ifade edilmiştir.³¹

şira vâsıtasıyla bunların menfaatleri temin edilmiş, riba suretiyle bir muâmele yapılmamış olur. Bu din-i hikmet-i karinde gösterilen bir vüs'at, bir sübûlet, bir müsaade demektir. Rasûl-i Ekrem (SAV) Efendimizden bunun bir misli mervidir. Bununla emir buyurmuş oldukları rivâyet edilmiştir. Artık bu muâmeleyi, gayr-i meşrû bir hile telakki etmek doğru değildir." Türkmenoğlu, XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Trabzon (Şer'îye Sicillerine Göre), 211.

27 Genç, "Vakıf ve İktisat", 29.

28 Konu Ebusuud Efendi'nin Fetvaları'nda da yerini almıştır. "Mesele: Bir kimse emlakından ba'zı nesneyi vakf etmek istedikte, ne vehile etmek gerekir vakıf lâzım ola? Elcevap: Vakf edip, mesârif-i müebbede ta'yin edip, ve mütevelliyeye teslim edip, andan sonra hâkime verub, vakf edip mesârifini ta'yin ettiğün tafsil eyleyip, mütevellî dahi tasdik ettikten sonra, "İmam-ı Âzam katında vakıf değildir yine rücu' ettim emlakı alırım" deyu mütevelliden talep edip, ol dahi "İmâmeyn katında lâzımdır" deyu vermeyip, hâkim dahi "vakfın sâbhatine ve lüzumuna hükm ettim" demek gerekir ki artık dönmeye." Gürsoy, Osmanlı'da Para Vakıflarının İşleyişi ve Muhasebe Uygulamaları: Davudpaşa Mahkemesi Para Vakıfları, 39-40.

29 Muamele-i şer'îye, Osmanlı'da özellikle para vakıflarındaki sermayenin, karz verenin alacağını her an geri isteyebilmesi kararına takılmadan ve faiz yasağını alenen çiğnemenin belirli oranda bir artışla ödünç verilmesini mümkün kılan İslam hukukunda da "ine satışı" diye yer alan bir yöntemdir. Sistemde, önce vakfeden, borç vereceği şahsın sembolik değere sahip bir malını kredi vereceği para kadar bir meblağ değerinde nakit olarak satın alır; daha sonra bu mal, vakıf aracılığıyla belli bir yüzde ilave edilmiş bedelle vadeli şekilde aynı şahsa satılır. Bu yöntem aynı sonucu verecek şekilde kendi içinde başka durumlarda da düzenlenebilir. Örneğin, vakfa ait sembolik değere sahip bir mal önce vadeli yöntemle satılır, sonrasında daha az bir bedelle nakit şeklinde geri alınır. Muamele-i Şer'îye veya kısaca muamele adı verilen bu yöntemle hem karzdaki vade belirsizliği problemi son bulmuş hem de kredi gereksinimleri vakıflara belli bir kazanç getirecek şekilde karşılanmış oluyordu. Türkmenoğlu, XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Trabzon (Şer'îye Sicillerine Göre), 210-211.

30 Bk. Türkmenoğlu, "Para Vakfı: Faizli Dindarlık Mı? Karz-ı Hasen mi? Bir Anlama Denemesi", 301-306.

31 Örneğin, Ebusuud Efendi'nin ribh oranı konusundaki fetvası: "Zeyd 12'ye (%20), 13'e (%30), dahi ziyade ile muâmele eylese, zamanımızda emr-i Sultani ve şeybu'l-İslam hazretlerinin fetvası, on bir buçuktan (%15) ziyade verilmeye deyu tenbih olunduktan sonra kulak asmayıp ısrar eyleseler tazir edilir ve hapsedilirler. Alınan kâr ise anlaşmaları şart ile geri alınmaz deyu memurlardır." Arif Akkaya, 18. Yüzyılın Sonlarında Muhasebe Kayıtları Işığında Üsküdar Para Vakıfları, (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ocak 2018), 43.

“Onu on bir buçuktan verme” olarak yapılan akitlerde bu oran, %15 olarak geçmiştir. Kadıya onaylatılarak verilen ribh oranları %15’i geçmemiştir.³²

Bu çalışmada İslam âleminde başlayan vakıf geleneğinin Osmanlı’ya sirayetine ve sonrasında bu kurumların zirveye ulaşmasına değinilerek para vakıflarına giriş yapılmıştır. Daha sonrasında para vakıflarının vakıf sistemindeki yeri açıklanarak bu kurumların bankalaşma sürecine ulaşması ele alınmıştır. Nakit olarak bağışlanan sermayenin dışında taşınmazların kiralanması yöntemiyle de para vakıflarına maddi getiri sağlayan usullere değinilmiştir. Osmanlı’da asl-ı malın yani vakfın sermayesinin muhafaza edilebilmesi için günümüzdeki bankacılık sisteminin bir benzeri niteliğinde olan teminatlar kullanılmış; giderler de ayrıca not alınmıştır. Sonraki bölümlerde bu durum örneklerle ifade edilmiştir. Vakıfların içtüzüğü niteliğinde olan vakfiyemelere verilen bir örnekle çalışma neticelendirilmiştir.

1. Para Vakıflarının Vakıf Sistemindeki Yeri

Vakıf, bir malın kişisel mülkiyetten çıkarılarak ticarete ve mülkiyete konu olmadan insanların yararına sunulmasıdır. Vakfın kuruluş amacı vakfiyemelerde belirtilmiştir. Vasiyet yoluyla vakıf kurma sisteminde ise bu düzenleme vasiyetname ile gerçekleşmiştir. Bu yolla kurulan para vakıflarında malın 1/3’ünü geçmemek kaydıyla mütevellî teslim alır ve kadının da hüccetiyle vakıf kurulmuş olur. Direkt oluşturulan vakıflarda ise vakfiyenin düzenlenmesine müteakip aynı işlemler uygulanır. Ve tevliyetin alınmasıyla kurum amacına yönelik faaliyetlere başlar.³³

Vakfın içerisinde genel olarak iki tür mal varlığı vardır. Bunlar; gayrimenkul, menkul, para vakıfları gibi gelir getiren mallar ve cami, medrese, imarethane gibi vakfın gayesine uygun çalışan mallardır. Böylece bir yandan ticaretin temeli olan çarşı, han gibi yapılar oluşurken; bunlardan elde edilen kazançlar da eğitim, sağlık, din gibi hizmetlerin ifa edilmesinde kullanılmıştır. Osmanlı’da vakıf sistemi en üst seviyeye ulaşmış; farklı alanlarda ve Osmanlı’ya has farklı usuller- para vakıfları, icrateyn usulü gibi oluşmuştur.³⁴

32 Özcan, *Osmanlı Para Vakıfları Kanuni Dönemi Üsküdar Örneği*, 296-299; Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2005), 82; Hacı Mehmet Günay, “Vakıf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42: 475-479; İsmail Bektaş, *Muhasebe Kayıtları Işığında 18. Yüzyılın İlk Yarısında Üsküdar Para Vakıfları*, (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Temmuz 2017), 36.

33 Tahsin Özcan, *Osmanlı Para Vakıfları Kanuni Dönemi Üsküdar Örneği*, 51,53; Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, 78.

34 Tahsin Özcan, *Osmanlı Para Vakıfları Kanuni Dönemi Üsküdar Örneği*, 1-2.

İslamiyet'in kişi hukukuna ve emanete verdiği önem ile ya da gelir gider dengesinin sağlıklı bir şekilde gözlemlenebilmesi gereksinimi nedeniyle Osmanlı, muhasebe sistemine ayrıca değer vermiştir. Osmanlı Devleti tarihte uygulaması görülmemiş yeni bir muhasebe sistemi oluşturmamış; Abbasilerde doğmuş ve İlhanlılarda gelişmiş olan muhasebe sistemi olan "merdiven yöntemi" uygulamıştır. 20. asra değin Osmanlı muhasebe sistemi merdiven usulü uygulanarak devam ettirilmiş, 20. asra gelindiğinde ise çağın muhasebe ihtiyaçlarını yeterince karşılayamadığı gerekçesiyle merdiven yönteminden vazgeçilmiş, çift yanlı kayıt usulüne geçilmiştir. Usulün merdiven adıyla anılmasının sebebi, ana tutar yani asl-ı mal en başa yazıldıktan sonra ana tutarı oluşturan ayrıntıların merdiven basamağını andırır bir biçimde üstten alta doğru sıralamasıdır.³⁵

Osmanlıda para vakıfları da dâhil olmak üzere tüm vakıf çeşitleri, genellikle uzun ömürlü kurumlar olmayı başarmışlardır. Vakıfların sağlam bir yasal düzen üzerine inşa edilmiş olması ve sürekli merkezi muhasebenin denetimi altında tutulan muhasebe sistemlerine sahip olmaları uzun ömürlü olmalarının başlıca nedenleri olarak gösterilmiştir.³⁶ Para vakıflarında muhasebe kayıtları kadının kâtipleri aracılığıyla yazılmaktadır. Para vakıflarında muhasebe sistemine dair bir diğer nokta, kâtip tarafından vakfın kayıtları tutulduktan sonra kaydın tahrir edilmesi yani kadı ya da görevli muharrir tarafından tekrardan gözden geçirilip tescil edilmesi işlemidir. Bu husus para vakıflarında muhasebeye verilen önemi ve devletin vakıflara verdiği önemin bir göstergesi olarak gösterilebilir. Sonuç olarak hem Osmanlı merkez muhasebesi hem de bizatihi para vakıfları muhasebe kayıtlarına oldukça önem vermiş ve bu kayıtlar sayesinde gelir-gider dengesini kontrol ederek uzun seneler boyunca varlıklarını sürdürmüşlerdir.³⁷

Osmanlı muhasebe sistemine dair belirtilmesi gereken önemli bir nokta da muhasebe kaydı alınırken siyakat yazı çeşidinin kullanılmış olmasıdır. Siyakat, arşiv belge ve kayıtlarında okunması çok zor, girift, sanat özelliği olmayan bir eski yazı çeşididir. Siyakat yazıda harfler noktalama işaretleri olmadan akıcı bir biçimde yazılır. Siyakat yazı da merdiven muhasebe yönteminde olduğu gibi Abbasiler ile başlamış ve İlhanlılar üzerinden Osmanlı'ya geçmiş

35 Bektaş, *Muhasebe Kayıtları Işığında 18. Yüzyılın İlk Yarısında Üsküdar Para Vakıfları*, 7-10,99; Ahmet Sedat Akel, *Şer'iyye Sicillerinde Yer Alan 346 Numaralı Muhasebe Defterine Göre Eyyüp Vakıfları (1219-1223)*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 7-8.

36 Bektaş, *Muhasebe Kayıtları Işığında 18. Yüzyılın İlk Yarısında Üsküdar Para Vakıfları*, 11-12.

37 Bektaş, *Muhasebe Kayıtları Işığında 18. Yüzyılın İlk Yarısında Üsküdar Para Vakıfları*, 16-18; Akel, *Şer'iyye Sicillerinde Yer Alan 346 Numaralı Muhasebe Defterine Göre Eyyüp Vakıfları (1219-1223)*, 7-9.

bir yazı çeşididir. Siyakat yazının kullanılmasında resmî belgelerin güvenliği ve gizliliği, kayıtların daha seri ve daha az yer kaplayacak biçimde yazılması gibi sebeplerin etkili olduğu düşünülebilir.³⁸

Para vakıflarında muhasebe kayıtlarının uygulama yöntemi 6 kademeli bir yapı göstermektedir. İlk olarak vakfın ismi, yeri, vakfın kuruluş amacı, mütevellisi ve kaydın tutulduğu yıl ile ilgili bilgilerin yer aldığı bir paragraf ile kayıtlara başlanmaktadır. Bazı vakıflarda kaydın baş kısmındaki bu bilgilerin bir ya da birkaçı eksik olarak verilebilmekle birlikte bu durumun istisna olduğu söylenebilir. Vakıfla ilgili bu genel bilgilerin altında 2. kademe olarak genelde vakfın asl-ı malı, ribh oranı ile ilgili bilgilere yer verilmektedir. 3. kademe, vakfın îrâdı (gelirleri) yani murabahât (Murabahadan elde edilen toplam gelir), icârât (Kiralardan elde edilen gelir) gelirleri toplam tutar olarak asl-ı malın altında yazılmaktadır. 4. kademe, vakfın masârif ve vazâif bilgileri ve miktarları yani giderleri ile ilgili bilgiler sıralanmaktadır. Masârif ve vazâif bazen aynı kısımda birleşik olarak bazen de ayrı ayrı kısımlar olarak kaydedilebilmektedir. Îrâd, masârif ve vazâif kısımlarının her birinin en alt bölümünde ise o kısmın yekûn miktar yani toplam miktarı kaydedilmektedir. 5. kademe olarak vakfın istirbâh olunmak üzere finansman sağladığı kişiler ile ilgili bilgiler yani zimem bilgileri yer almaktadır. Son kademe ise vakfı ile ilgili herhangi bir konuda verilmesi gerekli görülmüş bir veya birkaç şerh yer almaktadır.³⁹

Para vakıflarına dönecek olursak, ülkenin her yerinde kullanım alanı bulmuştur. Örneğin: Erzincan'ın Eğin Kazası'nın Ençeti Köyü'nde yapılan çeşmeler ve diğer hayratlar 1800 8/95/47b.; 1820: 8/95/77. ve 1873: 8/145/15. numaralı dört vakıf sayesinde 73 yıl boyunca izlenebilmesidir. Konuyla ilgili Kadı Sicillerinden alınan diğer bir örneğe göre; Karamürsel kazası Ulaşlı Köyü'nde Ekmekçi başı Kasım Ağa'nın 1576 yılında kurduğu vakfın koşulunda ifade edilenlerden vakfedilen 36000 akçenin %10 nema oranıyla muameleye verildiği ve kazancından günlük iki akçenin mütevellî ücreti olarak ayrıldığı anlaşılmıştır. Bunun haricinde kalan bütün kârın sırasıyla Karamürsel kazası Ulaşlı Köyü'nde yollarda dört parçaya bölünmüş taşların onarımına, daha önceden vâkıfın köyün iskelesinde ve merkezinde inşa ettirdiği çeşmelerin ve mescidin bakımı ile aynı şekilde önceden vakfedilmiş dükkânların bakımına sarf edilmesi şart koşulmuştur (Hüküm no: 92.).⁴⁰

38 Bektaş, *Muhasebe Kayıtları Işığında 18. Yüzyılın İlk Yarısında Üsküdar Para Vakıfları*, 8; Akel, *Şer'iyye Sicillerinde Yer Alan 346 Numaralı Muhasebe Defterine Göre Eyüp Vakıfları (1219-1223)*, 9.

39 Bektaş, *Muhasebe Kayıtları Işığında 18. Yüzyılın İlk Yarısında Üsküdar Para Vakıfları*, 12-13, 16.

40 Mehmet Akman (Haz.), *İstanbul Kadı Sicilleri Galata Mahkemesi 5.*, (İstanbul: İSAM Yayınları,

2. Para Vakıflarının Tarihi Gelişimi

Para vakıfları, malvarlığın hepsinin ya da bir miktarının para şeklinde vakfedilmesiyle oluşmuştur. Bu kurumların meşruiyeti ve işletilmesi sıkça tartışma konusu olmuştur. Bu kurumların ilk ortaya çıkış tarihleri hakkında net bir malumat bulunmamaktadır. Ancak yapılan araştırmalar neticesinde Osmanlı öncesi İslam devletlerinde para vakıfları görülmemiştir. Bali Efendi'nin mektuplarına dayanarak, bu kurumların Rumeli'nin alınmasından beri aktif olduğu anlaşılmaktadır. Osmanlı'da para vakıflarının ilk örneği olarak, 1423'te Edirne'de Yağcı Musluhiddin'in kurduğu vakıf gösterilir. Musluhiddin'in mülkle birlikte para da vakfettiği bilinmektedir. Osmanlı'da ilk para vakfi olarak, Prof. Dr. Jon E. Mandaville tarafından 1423 tarihinde Yağcı Hacı Muslihidin'in Edirne'de Ağaçpazarı'ndaki dükkânlarını ve 10.000 akçesini vakfetmesi gösterilmiştir. Daha sonra para vakfi çalışmaları yapan araştırmacılar tarafından da aynı tarih kabul edilmiştir. Daha sonra Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul kasaplarının et sübvansiyonunda kullanılmak için vakfettiği vakıftan başlayarak para vakıfları 15. asrın ikinci yarısının sonları ile 16. asrın ilk yarısında yükseliş eğilimine girmiş, 17. asrın sonlarına kadar da bu eğilimi sürdürmüştür. II. Viyana kuşatmasından sonra kurulan para vakfi sayısında düşüş meydana geldiği, daha sonraki yıllarda yeniden yükselişe geçerek 1878'e kadar artmaya devam ettiği bilinmektedir. 1293 Rus Harbi ve Avrupa'da yaşanan iktisadî krizin de etkisiyle 20.yy'a gelindiğinde kurulan para vakfi sayısında tekrar keskin bir düşüş yaşanmıştır.⁴¹

Bu kurumların, II. Murat ve Fatih zamanında sayılarının fazla artmadığı; ancak bu durumun 16. asırdan sonra gerçekleştiği anlaşılmıştır.⁴² Çünkü 16. asrın ikinci yarısına değin yaşanan hızlı fetihler sayesinde ek kazançlar elde edilmiş ve devlet maliyesi güçlü olmuştur.⁴³ Kaynaklardan anlaşılacağı üzere Osmanlı'da para vakıfları, 15. asırdan sonra kurulmuş, 16. asır ile giderek artmıştır.⁴⁴ 1546-1596 seneleri arasında para vakıflarına rağbet gerilemiş ve duraklama yaşanmıştır. Bunun da nedeni, bu vakıfların meşruiyetiyle ilgili cevaz tartışmalarından kaynaklanmıştır. Ancak sonraki dönemlerde verilen cevaz fetvaları ve padişah beratları neticesinde tekrar aktif hale gelmiştir.⁴⁵

2011), 32: 82.

41 Fethi Gedikli, "İstanbul'da Para Vakıfları ve Mudarebe" *Osmanlı Hukuku: Makaleler*, (İstanbul: Gündoğan Yayınları, 2012), 36.

42 Özcan, *Osmanlı Para Vakıfları Kanuni Dönemi Üsküdar Örneği*, 10-12; Bulut, "Osmanlı Dünyasında Vakıflar ve Finans", 33; İsmail Kurt, *Para Vakıfları Nazariyat ve Tatbikat*, 2. Bs. (İstanbul: Ensar Yayınları, 2015), 29-32.

43 Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, 81.

44 Murat Çizakça, "İktisat Tarihi Açısından Vakıflar", *Vakıflar Der.*, 80. Yıl Özel Sayısı (2019), 74.

45 Çizakça, "İktisat Tarihi Açısından Vakıflar", 75. Muamelelerin helal oluşuyla ilgili fetvalara

Bu gerilemenin sebeplerinden biri de 1541 senesinde başlayan ve 1548'e kadar devam eden Kanuni'nin getirdiği yasaklardır. Ayrıca 16. asrın ikinci yarısında yaşanan, Osmanlı'da akçenin yarı yarıya değer yitirmesiyle neticelenen devalüasyon da bu kurumları olumsuz etkilemiştir.⁴⁶ Daha sonraki zamanlarda ise Osmanlı sosyo-iktisadi aşamasında önemli bir yer işgal etmiştir. Para vakıfları özellikle Balkanlara, sonrasında ise Anadolu'ya yayılmıştır. Diğer Arap vilayetlerinde ise pek etkili olmadığı anlaşılmıştır. Pamuk bu durumu, İslam'ın Anadolu'da Arap vilayetlerine kıyasla daha esnek yorumlanmasına bağlamıştır.⁴⁷

19. asra gelindiğinde vakıflar maddi olarak bunalıma girmiş, Cumhuriyet döneminde de bu sıkıntı devam etmiştir. Özellikle Avrupa'nın Osmanlı üzerindeki ciddi mali baskısı, savaşların etkisiyle alınan dış borçlar ve akabinde Batılı devletlerin vakıfların kapatılmasını talep etmesi, bunu da modernleşmenin koşulu olarak görmesi yaşanan krizin başlıca etkenleri olmuştur. 1954 yılında Menderes döneminde para vakıflarının tüm varlıklarına el konmuş ve Vakıflar Bankasına devredilmiştir.

Bütün vakıfların büyük sermayelerle oluşturulmadığını bilmek gerekir. Vakıfların sermaye miktarı kesin olarak tespit edilemezse de birkaç kuruş ile oluşturulan müesseselerin varlığı aşıkardır.⁴⁸ Para vakıfları sermayesi bankaya aktarılmadan evvel şu aşamalardan geçmiştir: 1908 yılına değin Evkaf-ı Hümayun Müfettişliği içinde varlığını sürdürmüştür. II. Meşrutiyetin ilanıyla birlikte, adı 1914 yılında Nukûd-u Mevkûfe İdaresi olarak geçecek olan, Terekât ve Nukûd-u Mevkûfe Kalemî isminde bir bakanlık oluşturulmuş ve para vakıflarının yek elden devamı sağlanmıştır. Vakıf paralarının korunması ve işletilmesi amacıyla kurulan kurum, ihtiyacı olanlara senet karşılığında borç vermiştir. 1925 yılındaki yasa ile Evkaf Umum Müdürlüğü'nün verdiği borç sisteminde muâmele-i ser'iyeye sistemi yerine rehin yöntemi getirilmiş;

örnek olarak: “*üzerine bir sene tamamına dek onu on bir buçuk hisabı üzere muâmele-i ser'iyeye ile şu kadar ribh ilzam idiüb sene tamamında ribh-i mezburi Zeyd'den alsa ribh-i mezbûr Zeyd'e helâl olur mu? el-Cevap: Olur.*” Gürsoy, *Osmanlı'da Para Vakıflarının İşleyişi ve Muhasebe Uygulamaları: Davudpaşa Mahkemesi Para Vakıfları*, 71.

46 Betül Aşar, *İslam Hukuk Tarihinde Para Vakıfları ve Finansman Kaynağı Olarak Kullanılması*, (Samsun: OMÜ., Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011), 12.

47 Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, 80.

48 Para vakıfları arasında özellikle kentin önemli şahısları olan bey ve paşalar aracılığıyla oluşturulan Şaban Paşa vakfı, Erdoğan Bey vakfı, Sinan Paşa Vakfı ve Yahya Paşa vakfı gibi 4-5 tanesinin ise maddi olanağı çok güçlü olup, kaynakları içerisinde Trabzon haricinde da bazı mülkler yer almaktadır. Örneğin, kentin vakfı kebirî olduğu anlaşılan Yahya Paşa vakfının Samsun'da 1.800 akçelik bir sermayesi bulunmaktadır. (Sebahattin Usta kentin en büyük vakfının Yahya Paşa vakfı olduğunu belirtmiştir. Ayrıca, Şaban Paşa vakfının sermayesinin 300.000 akçe, Sinan Paşanın vakfı sermayesinin ise 100.000 akçe olduğunu kentin en çok kredi veren vakfının ise Erdoğan Bey vakfı olduğunu ifade etmiştir. Türkmenoğlu, *XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Trabzon (Şer'iyeye Sicillerine Göre)*, 214.

krediler bu düzenle verilmeye başlanmıştır. 1927'de İş Bankası ile müşterek çalışma kararı alınmış; 1930'da da kurumun adı Vakıflar Para Müdürlüğü olmuştur. II. Meşrutiyet sonrası birçok defa banka kurma girişiminde bulunulmuş; 1954'te Türkiye Vakıflar Bankası T.A.O. kurulmuş ve vakıflar buraya aktarılmıştır.⁴⁹

1967'de çıkan yasayla birlikte para vakıflarının bir nevi tekrar hayatiyet kazandığı düşünülenebilir. Böylece para vakıfları, anonim şirketlerinin hisse senetleriyle tekrar oluşturulmuş olmaktadır. Çizakça bu duruma örnek olarak; Vehbi Koç Vakfı'nın, Koç şirketlerinin hisse senetlerini bağış olarak almasını göstermiştir. Bu şekilde “mudarebe” usulünün kullanıldığı anlaşılmıştır. Kâr ve zararın paylaşıldığı bu sistemin klasik mudarebelere farkı, günümüzde var olan hisse senedi oranında hesaplanarak daha kolay yapılmasıdır. Böylece vakıf; mudarebedeki gibi pasif sermayedar ortak, girişimci de vakfın hisse senetlerine sahip olduğu şirket olmuştur.⁵⁰ Bu sayede para vakıfları çağın gereklerine uygun olarak güncellenmek suretiyle yeniden doğmuştur.

Anlaşılan Osmanlı Devleti döneminde vakıflardan sağlanan faydanın devamında yarar görülmüştür. Gerçekten de Osmanlı döneminde vakıflar üzerinden geniş bir coğrafyada, özellikle eğitim kurumlarının etkisi ile her açıdan düzgün bir vatandaş oluşturma çabasına ciddi katkı sağlanmıştır. Bu düzgün vatandaştan kasıt sadece devletin arzu ettiği insan tipi olmanın ötesinde devlete tam bir bağlılığı ifade etmektedir. Hatta bu bağlılığın Osmanlı hâkimiyetinin sonlanmasından sonra da eski Osmanlı topraklarında devam ettiği anlaşılmaktadır. Mesela Orta Afrika ülkelerinde Osmanlı hâkimiyetinin sona ermesinden günümüze değin devam eden Türkiye taraftarlığı bu mirasa bağlanabilir. Aynı şekilde bu etkiyi kırmak isteyen yabancı devletlerin de aynı politikayla bölgede nüfuz sahibi olma gayretleri olmuştur. Bu gayretler neticesinde oluşturulan kuruluşlar dünyanın farklı yerlerinde yaşayan toplumların kültürel bağlarının bulunduğu Türkiye aleyhine alınan kararlara da öncülük etmişlerdir. Mesela Lübnan parlamentosunun 24 Nisanı “Ermeni Katliamı Anma Günü” olarak kabul etmesi buna örnek verilebilir.⁵¹

49 Aşar, *İslam Hukuk Tarihinde Para Vakıfları ve Finansman Kaynağı Olarak Kullanılması*, 50-52; Günay, “Vakıf”, 42: 475-479; Bulut, “Osmanlı Dünyasında Vakıflar ve Finans”, 35; H. Hüsnü Koyunoğlu, “Osmanlı Vakıflarının İktisadi Faaliyetleri ve Etkinlikleri”, *Vakıf ve İktisat Sempozyum*, Ed. Mehmet Kurtoglu (Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 2014), 54; Gürsoy, *Osmanlı'da Para Vakıflarının İşleyişi ve Muhasebe Uygulamaları: Davudpaşa Mahkemesi Para Vakıfları*, 27.

50 Çizakça, “İktisat Tarihi Açısından Vakıflar”, 79-80.

51 Mehmet Ziya Kantaş, *Lübnan'da Lise Düzeyinde Okutulan Resmi Tarih Kitabında Türk Tarihi Algısı* (Ankara: Gece Akademi, Eylül 2019), 12, 58-59, 61-62.

19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu siyasi bulanımı fırsat bilen Batılı misyonerler çalışmalarına başlamıştır. Bireyin; din, eğitim ve sağlık gibi temel ihtiyaçları üzerine odaklanan bu örgütlerin hedef aldığı kitle çoğunlukla Müslüman olmayan kesim olmuştur. Özellikle gayrimüslim nüfusun fazla olduğu Urfa ve Yozgat gibi şehirler seçilmiştir.⁵² Osmanlı'nın hayrî amaçla kurmuş olduğu vakıfların toplumun yararına kullanıldığı; hatta bu vakıflardan herhangi bir ayırım yapılmaksızın herkesin faydalandığı bilinirken misyonerlerin bu faaliyetleri günümüzde bile devam etmektedir.

3. Para Vakıflarında Taşınmazların Kiralanması Yöntemi

Para vakıflarında gelir getiren iki durum vardır: Nakit para ve taşınmazlar. Nakit para; muamele-i şer'iyeye, bey' bi'l istiğlâl, ferağ bi'l istiğlâl vd. yollarla işletilir. Taşınmazlar ise; icare-i vahide (icare), icareteyn ve mukataa ile kiralanarak işletilir. Bu bölümde taşınmazların işletim yöntemleri ele alınmıştır.

3.1. İcare-i vahide (İcare)

İcare-i vahide, Arapça'da bir kira anlamında kullanılır. Kiralama yöntemleri dâhilindeki örneklerine az rastlanılan icare-i vahidenin diğer bir ismi de icâre-i sahihadr. Günümüzde kullanılan taşınmazları kiralama şekline benzediği söylenebilir.⁵³ Vakıf istilâhında ise çatılı ya da çatısız akarların belli bir zaman için vakıf yönetimi tarafından kiraya verilmesidir.⁵⁴ Böylece vakfa ait olan taşınmaz bir defalık ve belli bir zaman için kiralanmış olur. En kesin kira sözleşmesi ve akla ilk gelen yöntemdir. Akidler, çiftlik ve arazi gibi çatısız taşınmazlarda (müstegellatlarda) en fazla üç yıl, ev-dükkân gibi çatılı taşınmazlarda (musakkafatlarda) en çok bir sene süresince yapılır. Burada ferağ ve intikal hakları geçerli değildir. Yani kiracı, gayrimenkul üzerindeki tasarrufunu başkasına devredemez. Sözleşme süresince malı kullanma hakkı kiracıya aittir. Günümüz koşullarında olduğu gibi taraflar karşılıklı olarak sözleşme feshini gerçekleştirebilir. Kira bedelinin de ecr-i misilden az

52 Abdullah Ekinci vd., "Osmanlı Arşiv Vesikalarına Göre Misyoner Hekimler ve Urfa'daki Faaliyetleri", *Şehir ve İrfan*, S. 5, (2017): 106. Toplumdaki birlik ve beraberlik duygusu, değişen koşullar ve yabancı devletlerin etkisiyle zamanla bozulmaya başlamıştır. Taha Niyazi Karaca; 19. yüzyıllarda Yozgat'ta Ermeni ve Amerikalı misyonerlere ait olan okullardan bahsetmektedir. Bk. Taha Niyazi Karaca, "Yozgat Eğitim Tarihine Katkı", *Erciyes Üni. Sosyal Bilimler Enst. Der.*, 17/2, (2004): 146.

53 Akkaya, *18. Yüzyılın Sonlarında Muhasebe Kayıtları Işığında Üsküdar Para Vakıfları*, 90.

54 Ahmet Akagündüz, "İcare-i Vahide", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2000), 21: 388-389; Günay, "Vakıf", 42: 475-479; Çam, "Vakfiyelere Göre İktisadi Teşekküller", 38-39; Kurt, *Para Vakıfları Nazariyat ve Tatbikat*, 247.

olmaması gerektiğine dair fıkıhçılar tarafından görüş birliği sağlanmıştır.⁵⁵ Kiranın ödendiği müddetçe ve kiraların ecr-i misli olması koşuluyla kiracının dükkânda süresiz tasarruf yetkisine sahip olduğu anlaşmalar da mevcuttur. Buna da **İcâre-i tavîle** adı verilmiştir.⁵⁶

3.2. İcâreteyn

İcâreteyn, Arapça'da çift kira anlamında kullanılır. Terim anlamında ise; vakfa ait akarın kayd-ı hayat koşuluyla (yaşadığı sürece kullanabilme), istifa mümkün olmadığından muaccelle ücretini geri alabilme, kullanımını evladına aktarabilme, ferağ etmek ve alacaklıların bu yöntemdeki akara dokunamaması gibi bazı haklar verilerek kiracıya bir bölümün hemen (muaccel), bir bölümün de taksitle (müeccel) çift kira olarak verilmesi demektir. Bu iyileştirmelerin karşılığında kiracı da kira akdinin gerçekleştiği zamandan itibaren taşınmazın olabilecek bütün onarım, bakım vb. işlerini üstlenmiş olurdu. Böylece kiraladığı taşınmazlarda uzun süre ikamet edeceğinin farkında olan kiracı mülke bakıp gerekli ihtiyaçlarını sağlıyordu. **İcâre-i muaccelle**; peşin şekilde alınan, malın asıl değerine denk veya bu değere yakın bir meblağdır. **İcâre-i müeccele**; belli bir süre zarfında verilen az miktardaki kiradır. İcâre-i vahide yöntemiyle akarı sağlanan malın; yangın, deprem vs. olaylar neticesinde tahrip olması, vakıf malının da tekrardan onarımı yapılıp ve restore edilebilmesi amacıyla icâreteyn usulü kullanılmıştır. Bu durumda Osmanlı uleması icâreteyn yöntemini örf, ihtiyaç ve zaruret gibi terimlerle yorumlamıştır. Yıpranan malı onaran kiracı olsa da mülk vakfa aittir. Kiracının tek avantajı yukarıda sayılan koşullarla tasarruf yetkisine haiz olmasıdır. Vakfın kazancı ise, yok olmaması gereken bir malın tekrar işler hale getirmek için sermaye bulmuş olmasıdır. Çocuksuz mutasarrıfın ölümü halinde akar tekrar vakfa avdet eder.⁵⁷

İcâreteyn yöntemi, sonraki zamanlarda vakfın dışında şahıslar tarafından da kullanılmaya başlanmıştır. Bir taşınmazı olan kişi taşınmazını belli bir

55 Aşar, *İslam Hukuk Tarihinde Para Vakıfları ve Finansman Kaynağı Olarak Kullanılması*, 28-29; Gürsoy, *Osmanlı'da Para Vakıflarının İşleyişi ve Muhasebe Uygulamaları: Davudpaşa Mahkemesi Para Vakıfları*, 58; Bektaş, *Muhasebe Kayıtları Işığında 18. Yüzyılın İlk Yarısında Üsküdar Para Vakıfları*, 54-55.

56 Gürsoy, *Osmanlı'da Para Vakıflarının İşleyişi ve Muhasebe Uygulamaları: Davudpaşa Mahkemesi Para Vakıfları*, 59.

57 Aşar, *İslam Hukuk Tarihinde Para Vakıfları ve Finansman Kaynağı Olarak Kullanılması*, 20; Günay, "Vakıf", 42: 475-479; Çam, "Vakfiyelere Göre İktisadi Teşekküller", 38-39; Gürsoy, *Osmanlı'da Para Vakıflarının İşleyişi ve Muhasebe Uygulamaları: Davudpaşa Mahkemesi Para Vakıfları*, 60; Kurt, *Para Vakıfları Nazariyat ve Tatbikat*, 247; Bektaş, *Muhasebe Kayıtları Işığında 18. Yüzyılın İlk Yarısında Üsküdar Para Vakıfları*, 55; Akkaya, *18. Yüzyılın Sonlarında Muhasebe Kayıtları Işığında Üsküdar Para Vakıfları*, 32, 90-96; Çizakça, "İktisat Tarihi Açısından Vakıflar", 76.

ücret mukabilinde vakfa bey' eder. Vakfın yöneticisi alınan bu taşınmazın kullanım yetkisini icareteyn sözleşmesi ile eski sahibine devreder. Muaccele ücretiyle satım ücretinin bir miktarı takas edilir. Vakfın yöneticisi, muaccele ile satış sonucunda oluşan farkı satıcıya öder. Böylece taşınmazını vakfa bey' eden şahıs, aynı taşınmazın kullanım yetkisini tekrar kazanır. Vakıf da akarın rakabesini kazanır. Böylece satıcı vakıftan nakit para kazanmış, karşılığında da makul oranda müeccele ödemeyi kabul etmiştir. Buradan da tarafların tamamı kazançlı çıkmıştır.⁵⁸

3.3. Mukataa

Mukataa; Arapça'da kesişmek, ortak bir noktada buluşmak manasında kullanılmaktadır. İstilahta ise, devlete veya vakıflara ait olan arazi veya arsalarından ifraz edilerek özel kişilere ya da kurumlara kiralanan bölümler için yapılan bir akiddir. Bu sistemde ödenen kiraya mukataa-i zemin, icare-i zemin veya mukataalı vakıf denir.⁵⁹ İlk zamanlarda sadece icâre-i zemin ismiyle bilinen kira bedelinin dışında daha sonraları bedel-i mukataa ismiyle bir bedel daha ortaya çıkmıştır. Kira sözleşmesi yapılırken alınmaya başlanılan bedel-i mukataa, neredeyse arsanın fiyatına yakın bir miktara tekabül etmekteydi. Bu bedeli peşinen ödeyen kiracı, her yıl makul bir miktar olan icâre-i zemini de ödemeye devam etmektedir. Tek bir bedel ödenerek başlanılan mukataa usulü, daha sonrasında çift bedel ödenerek sürmüştür. Bu yönü ile icâre-teyn yöntemiyle kiralama usulüne benzerlik göstermiştir. Mukataada ödenen bedel-i mukataa, icâre-teyn usulündeki muacceleyle; icâre-i zemin ise müecceleyle benzemektedir.⁶⁰

Kira sürecine bakıldığında icareteyn yöntemi gibi uzun süreli kiralama yöntemidir. Mecburiyetten kaynaklanan uzun zamanlı bu kiralama yönteminde, icareteyn sözleşmesinin kullanılmadığı ya da yetersiz olduğu yerlerde mukataa sistemi kullanılarak vakfa ait taşınmazdan kazanç elde edilmiştir. Bu sistemi icareteynden ayıran en mühim özellik, icareteynde vakıf malı üzerindeki tasarruf yetkisi kiracıdadır. Ama malın mülkiyeti vakfa aittir. Mukataada ise vakıf malı sadece zemindir. (Arsa, arazi ...) Arazi üzerinde kurulacak her şeyin mülkiyeti de tasarrufu da kiracıya aittir. İcareteynde kiracının ölümü sonrası malın tasarruf yetkisi çocuklarına

58 Bahaeddin Yediyıldız, *XIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi Bir Sosyal Tarih İncelemesi*, (Ankara: TTK, 2003), 134-141; Bektaş, *Muhasebe Kayıtları Işığında 18. Yüzyılın İlk Yarısında Üsküdar Para Vakıfları*, 55; Çizakça, "İktisat Tarihi Açısından Vakıflar", 76.

59 Yediyıldız, *XIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi Bir Sosyal Tarih İncelemesi*, 134-141; Bektaş, *Muhasebe Kayıtları Işığında 18. Yüzyılın İlk Yarısında Üsküdar Para Vakıfları*, 56-57.

60 Akkaya, *18. Yüzyılın Sonlarında Muhasebe Kayıtları Işığında Üsküdar Para Vakıfları*, 115-116; Akel, *Şer'îye Sicillerinde Yer Alan 346 Numaralı Muhasebe Defterine Göre Eyyüp Vakıfları (1219-1223)*, 21.

kalırken mukataada miras yöntemi kullanılır. Yani mirasçılara intikal eder. Buradan vakıf malının sadece arsa olması ve arazi üzerine inşa edilenin satılabilmesi, hibe edilebilmesi, başka bir amaçla vakfedilmesi ya da üçüncü bir kişiye kiralanabilmesi sonucu çıkmaktadır. Görüldüğü gibi tasarruf yetkisi tamamen kiracıya aittir.⁶¹

Vakfın kira kayıtlarına ait olan “İrad” bölümünde kiralanın malın nev’ine, kiralayana ve ele geçen kazanca ait veriler bulunmaktadır. Fakat bu verilerin her kayıtta tam olarak belirtilmediği de görülmüştür.⁶²

4. Para Vakıflarının Talep Ettiği Teminat Çeşitleri

Para vakıflarının amaçlarından biri de sermayeyi (Asl-ı mal) muhafaza etmektir. Borcu geri alamama ihtimaline karşın borç verilecek kişinin güvenilir, sadık ve dürüst olması gerekmektedir. Borçlar karşısında alınan teminatla sayesinde vakfın asl-ı malı güvenceye alınmış olmaktadır. Bu teminat, bazen bir bazen de birden çok olabilmektedir. Talep edilen teminatlar, kaynaklarda “ba rehin”, “ba istiğlâl”, “ba kefil”, “ba temessük”, “ba kefil ve rehin”, “ba kefil ve temessük” şeklinde geçmektedir.⁶³

Kişisel borç taleplerinde taraflar arasındaki yakınlık derecesi borç vermeyi engel bir durum olarak görülmemiş; borç isteyen kim olursa olsun temessük adındaki borç senedi düzenlenirdi.⁶⁴ Yapılacak alışverişle ilgili ayrıntıların yer aldığı bu belgeler; tarih, imza ve birden çok mühür yer alarak resmiyet kazanmıştır. Borcun ifasının gerçekleşmediği durumlarda, günümüz bankacılık sisteminde olduğu gibi mahkeme yoluyla tahsil edilmiştir. Yapılan sözleşmede alınan teminat temessük olarak geçer.⁶⁵ Temessükün diğer teminatlarla birlikte alındığı belirtilmişse de bazı kaynaklar, Osmanlı’da bu yöntemin örneklerine rastlanılmadığını belirtmiştir.⁶⁶

61 Yediyıldız, *XIII. Yüzyılda Türkiye’de Vakıf Müessesesi Bir Sosyal Tarih İncelemesi*, 134-141; Bektaş, *Muhasebe Kayıtları Işığında 18. Yüzyılın İlk Yarısında Üsküdar Para Vakıfları*, 57. Akkaya, *18. Yüzyılın Sonlarında Muhasebe Kayıtları Işığında Üsküdar Para Vakıfları*, 116-117; Akel, *Şer’iyye Sicillerinde Yer Alan 346 Numaralı Muhasebe Defterine Göre Eyüp Vakıfları (1219-1223)*, 21.

62 Bektaş, *Muhasebe Kayıtları Işığında 18. Yüzyılın İlk Yarısında Üsküdar Para Vakıfları*, 58.

63 Akgündüz, *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, 233; Bektaş, *Muhasebe Kayıtları Işığında 18. Yüzyılın İlk Yarısında Üsküdar Para Vakıfları*, 41.

64 Mübahat S. Kütükoğlu, “Temessük”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2011), 40: 413-414.

65 Kütükoğlu, “Temessük”, 40: 413-414; Bektaş, *Muhasebe Kayıtları Işığında 18. Yüzyılın İlk Yarısında Üsküdar Para Vakıfları*, 45-46.

66 Özcan, *Osmanlı Para Vakıfları Kanunî Dönemi Üsküdar Örneği*, 305; Kütükoğlu, “Temessük”, 40: 413-414.

Vakıflardan bazılarının sermayelerinin tümünü bir şahsa kullandırmak suretiyle gelir elde ettikleri de görülen bir durum olmuştur. Halk arasında güvenilen şahıslar, vakıflardan oldukça yüksek miktarda borçlanmalar yapmışlardır, denebilir. Örneğin; “Hüsrev Ağa Mescidi Şerif Vakfı”, sermayesinin tümünü Sarraf Ağa isminde bir şahsa kullandırmıştır. Vakıf, 1000 kuruşun tümünü muâmele-i şeriyye şeklinde kullandırmış ve teminat olarak temessük almıştır. 1216 senesine değin 1000 kuruş aynı şahsın zimmetinde kalmaya devam etmiş, sadece ribhini ödemekle yetinmiştir. Borç alan şahsın sarraf olması vakıftan aldığı borç miktarında etkili olmuştur. Zira 1000 kuruş gibi bu kadar yüksek miktarda finansmanı alabilmek için, borcu talep edenin mesleğinin sıradan bir meslek olması düşünülemezdi.⁶⁷

Başka bir örnekte ise; “Hayrettin Çavuş Mescidi Şerif Vakfı” Zeliha Hatun isminde bir kadına rehin teminatı ile 800 kuruşu muamele-i şeriyye yöntemiyle borç vermiştir. Bir kadının tek başına 800 kuruş gibi yüksek meblağı borç olarak alabilmesi, benzer bir örnekte “Hamza Fakih Mescidi Şerifinde Ashab-ı Hayırdan Çandar Çavuş Ecza-i Şerif Tilaveti Vakfı” 473 kuruşluk sermayesinin tümünü Emine Hatun isminde bir kadına kefaletle kullandırmış olması para vakıfları adına iki şeyi göstermektedir: Birincisi, cinsiyet ayrımı gözetmeden vakıfların güvenilir olan her insana eşit muamele yaptığı, ikincisi ise, kadınların ekonomik hayatın içinde rahatlıkla yer edindikleridir.⁶⁸

Borç alacak olan kişilerde aranan en önemli koşul, kişinin borcunu ödeme gücüne sahip olup olmadığıdır. İstenen kefil, rehin gibi önlemler genelde ayrı ayrı alınırken bazen de birden fazlası talep edilebilmektedir.⁶⁹ Rehın genelde taşınmaz olarak kabul edilse de değerli eşyalar da bu amaçla kullanılabilmiştir.⁷⁰ Rehın olarak gösterilen taşınmazlarla ilgili ortaya çıkan sorunlardan biri, bırakılan rehınin kâr hakkının vakfa mı malın sahibine mi ait olduğu düşüncesidir (ferâğ meselesi). Ferâğ işlemini geçerli olabilmesi için tarafların tam fiil ehliyetine sahip olmaları ve yapılacak olan işleme rızalarının bulunması icap eder. Aksi takdirde işlem geçersiz olur. Bu durumda vakıf sermayesinden yararlanmak isteyen şahıslardan, ipotek kısmında alınan malın kârından ferâğ edilmesi talep edilir. Yani kârın vakfa

67 Akkaya, 18. *Yüzyılın Sonlarında Muhasebe Kayıtları Işığında Üsküdar Para Vakıfları*, 26.

68 Akkaya, 18. *Yüzyılın Sonlarında Muhasebe Kayıtları Işığında Üsküdar Para Vakıfları*, 27.

69 II. Beyazıt zamanında yaptırılan İbrahim Ağa Zaviyesi'nde gerçekleşen kefil işlemlerinde rehın alma uygulamaları çoğunlukta olup ayrıca bir de kefil talep edildiği görülmüştür. Bunun yanında her ikisinin de alınmadığı durumlara da rastlanmıştır. Özcan, *Osmanlı Para Vakıfları Kanuni Dönemi Üsküdar Örneği*, 165-168.

70 Özcan, *Osmanlı Para Vakıfları Kanuni Dönemi Üsküdar Örneği*, 287-288, 302-303.

birakılması şart koşulur. Ancak söz konusu kazanç, şahsın geçim kaynağını oluşturuyorsa bir istisna gerçekleşebilir. Aksi durumda borç talep eden kişi ferağ koşuluna uymazsa vakıf sermayesinden yararlanamaz. Ferağ durumu kabul edildikten sonra alınan borç iade edilmişse, mal kârıyla birlikte asıl sahibine intikal eder. Ölüm hastalığında vakıf malların ferâğının geçerli olması için ferâğı yapanın intikal hakkına sahip vârisinin bulunması koşulu aranmış, böylece ferâğın vakıf malın mahlûlen vakfına geri avdetini engelleme amacıyla yapılmasına engel olmak istenmiştir. Yapılmış olan ferâğ akdini tarafların karşılıklı anlaşma ile bitirmesinin yasal olup olmadığı tartışmalıdır. Ferâğı bey^r ya da kira sözleşmesine kıyas edenler bunun yasal olduğunu, onu bir hakkın ıskatı olarak görenler ise aksi görüşü savunmuştur. Osmanlı'da bu tür karışıklıklara mahal vermemek adına genelde kefil talep edilir. Büyük miktarda bir alacak söz konusuysa kefile birlikte rehin işlemi de kullanılır.⁷¹

5. Para Vakıflarının Giderleri (Masrafları)

Vakıf müessesesinin genelinde özellikle maddi gelir ve giderlerin kayda geçirilmesi durumuna özen gösterilmiştir. Ancak giderlere harcanan maddi kaynaklar için bu durumun pek dikkate alınmadığı anlaşılmıştır. Harcamalarla ilgili vakfiye ve vasiyetnamelerde bilgiler mevcut olsa da yeterli görülmemiştir. Vakıfların mesarifatı, vakfin yönetim kadrosu için ve vakfin kuruluş amacına binaen yapılan harcamalardan oluşmuştur. Yapılan mesarifat, vakfin büyüklüğüne göre değişir. Vakfin çalışanlarının aldığı ücretlere vakfiyemelerde “vazife” denir. Ücret almadan çalışan imam, kadı gibi şahıslara masraf sarf edilmez. Bu ödemelerden sonra elde kalan para ise vakfin kuruluş amacına uygun olarak kullanılır. Para vakıflarında, asl-ı malın korunma gereği duyulduğundan genelde gelir ve giderler eşit seviyede olmuş, kâra geçen (zevayid) para vakıflarının varlığı da görülmüştür.⁷²

71 Ali Bardakoğlu, “Ferâğ” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 1995), 12: 351-354; Bektaş, *Muhasebe Kayıtları Işığında 18. Yüzyılın İlk Yarısında Üsküdar Para Vakıfları*, 41-45.

72 Özcan, *Osmanlı Para Vakıfları Kanuni Dönemi Üsküdar Örneği*, 310-313; Bektaş, *Muhasebe Kayıtları Işığında 18. Yüzyılın İlk Yarısında Üsküdar Para Vakıfları*, 70-99.

Tablo 2: Gider Kalemleri

Masraf Türü	Toplam Gider (Akçe)	Oran
Tamirat, Bakım ve Onarım	229.681	13,5%
Avarız Gideri	94.014	5,5%
Temizlik ve Taşıma	38.221	2,3%
Aydınlatma	143.543	8,5%
Taamiye Masrafı	9.180	0,5%
Muhasebe ve Harçlar	67.920	3,9%
Battaliye ve Zayıyat	467.542	27,6%
Mukataa Giderleri	6.787	0,4%
Diğer Masraflar	62.000	3,7%
Ara Toplam	1.118.888	65,9%
Vazife Türü	Toplam Gider (Akçe)	Oran
İdari Kadro	224.776	13,2%
Eğitim Görevlileri	88.410	5,2%
Cami Görevlileri	165.861	10%
Kıraat Görevlileri	87.371	5,1%
Diğer Görevliler	11.582	0,7%
Ara Toplam	578.000	34,1%
Genel Toplam	1.696.888	100%

Kaynak: Arif Akkaya, "18. Yüzyılın Sonlarında Muhasebe Kayıtları İşliğinde Üsküdar Para Vakıfları", Sakarya Üni. Sosyal Bil. Enst. Yüksek Lisans Tezi, (Sakarya: Ocak 2018), 127-128.

Vakfın masârif ve vazâif bilgilerine örnek olarak yukarıdaki Tablo 2 verilmiştir. Vakıflar kamu menfaati için çalışan kurumlar olduğundan, vakıfların menfaati halkın menfaati anlamına gelmektedir. Bu yüzden kurumların muhasebe kayıtları büyük bir ciddiyetle tutulmuş; vakıfların aldanması, zarar görmesi engellenmeye çalışılmıştır.⁷³ Örnek tablodan da anlaşılacağı üzere çalışanlar için sarf edilen giderler toplam giderin sadece %34,1 oranında olmuş, masrafın önemli bir bölümü ise vakfın kuruluş amacı için kullanılmıştır.

6. Para Vakıflarıyla İlgili Bir Vakfiye Örneği

Vakıf belgelerinin mütalaa edilmesiyle düzenlenen şahsiyet defterlerinde vakfın ismi, oluşturulduğu yer, tarihi, çalışanların alacağı maaşlar gibi

73 Akkaya, 18. Yüzyılın Sonlarında Muhasebe Kayıtları İşliğinde Üsküdar Para Vakıfları, 88.

malumat yer almıştır. Bunların dışında çalışanların değişmesi durumunda kısa bir açıklamayla neden kaydedilmekte, yerine gelen yeni çalışanın bilgileri de eklenmektedir. Bu durumda bir şahsiyet kaydından vakıfla ilgili uzun vadeli takip yapılabilen, birkaç defa yapılan görev değişikliklerinden vakıfların zamanla geçirmiş olduğu aşamaları ve ne durumda oldukları takip edilebilmektedir.⁷⁴

Vakıf hesap defterinde bulunan bölümler ve mahiyetleri: “İcmâl, asl-ı mal, nukûd, fâiz-i devriye, müddet, bilâ devr güzeşte fâizi, müddet, teslimat, bakayâ, esâmî-i ve meşheret-i medyûn, esâmî-i ve meşheret-i kefil, cins-i ruhsat, vâkıf-ı esâmî, nev’î hayrât, masârifât, esâmî-i mütevellî ve nazır, kuzât, mülâhazât.”⁷⁵ Başlıklardaki meblağlar kuruş, müddetler ay olarak yazılmıştır. **İcmâl**; vakfın asl-ı mal, nema ve bakayalarının toplamıdır. **Asl-ı mal**; nukûd vakfın ana parasını bazen de borca verilen kadarını ifade etmektedir. **Fâiz-i devriyesi** bugün bilenen anlamında faizden uzak olarak nema kazancını göstermektedir. **Müddet**; borç verilen paranın ne kadar süreyle verildiğini göstermektedir. Örneğin; “gurre-i ibtidâ-i Muharrem 87/ gaye-i Zilhicce 87” 1287 yılının Muharrem’i başından 1287’nin Zilhicce sonuna kadar bir yıllık süreyi kapsamaktadır. **Bilâ devr güzeşte fâizi** bir önceki müddet içinde ödenmeyen nemaların tekrar yapılandırılmaya gidilip uzatıldıktan sonraki fâizidir. Burada hesaplamalar, bazen ilk borcun neması katılmadan ana para üzerinden bazen de ana para ve ilk nema toplanarak bileşik fâiz üzerinden yapılmıştır. **Müddet ikinci müddette** yeniden yapılandırılmış borcun süresini göstermektedir. **Teslimat asl-ı malın** vakıf tarafından alınan kısmı bir başka deyişle borçlunun geri ödediği miktardır. **Bakaya** borç olarak alınan paraların ödenmeyen kısımları, kalan borcu göstermektedir. **Meşheret-i medyûn** borçlunun ismi ve varsa lakabı kısaca borçlunun şöhreti, nasıl tanındığını göstermektedir. **Esâmî-i ve meşheret-i kefil** borçluya kefil olan kişinin ismi ve şöhretidir. **Cins-i ruhsat** borca karşılık rehin alınan malların yazıldığı bölümdür. **Vâkıf-ı esâmî** vâkıfın adı. **Nev’î hayrât** vakfın meşrut olduğu hayrâtın cinsi. **Masârifât** karz müddetince borçluya ilişkin olabilecek masraflar, vâkıfların şartları doğrultusunda hayrâtların bakım ve tamir masrafları. **Esâmî-i mütevellî ve nazır**; vakfın mütevellisinin ve nezaret edecek kişinin isimleridir. **Kuzât** kadının çoğulu olan kuzât, kadınlara verilen ücreti göstermektedir ki defterde işlem başına bir kuruştur. **Mülâhazât** borç işlemi ve vakıf hakkında bilgilerin açıklandığı sütundur.⁷⁶

74 Gürsoy, *Osmanlı’da Para Vakıflarının İşleyişi ve Muhasebe Uygulamaları: Davudpaşa Mahkemesi Para Vakıfları*, 281.

75 Gürsoy, *Osmanlı’da Para Vakıflarının İşleyişi ve Muhasebe Uygulamaları: Davudpaşa Mahkemesi Para Vakıfları*, 117.

76 Gürsoy, *Osmanlı’da Para Vakıflarının İşleyişi ve Muhasebe Uygulamaları: Davudpaşa Mahkemesi Para Vakıfları*, 176-177.

Vakfin muhasebesinin belirtildiği gelir ve gider bölümünü, Gürsoy şu başlık altında incelemiştir: *Vâkife Emetullah Hatun ibneti Halil ibn. el-Hâc Mehmed'in 17 Cemâziyelâhbir 1210/29 Aralık 1795 tarihinde onaylanmış vakfiyesi*. Bu bölümde, “vakfedilen para/asl-ı mal” başlığı altında elde edilen kazançlar belirtilmiştir. Bağışlanan taşınır, taşınmaz ve diğer mallar belirtilmiş, nemâ oranı söz konusu olmuşsa kayda geçirilmiş ve hesaplanarak senelik kazanç bulunmuştur. Oran verilmediği durumlarda giderin muhasebesi yapılarak ulaşılabilen en küçük oran belirtilerek hesaplanmış ama kesinlik taşımadığından kayda geçirilmemiştir. Sonrasında vakfin işletme yöntemi, kefil ve rehin talebi varsa asl-ı mala eklenmesi icap eden meblağlar bir şablon halinde bütün vakfiyelerde kullanılmak üzere düzenlenmiştir.⁷⁷

Vakfin muhasebe giderlerinin ele alındığı üçüncü bölüm “harcamalar/masârifât” başlığında düzenlenmiştir. Vakfiyede yazan görevli ücretleri, yapılması gereken tamir ve bakımlara harcananlar ve diğer giderler yıllık kuruş ve günlük akçe üzerinden kaydedilmiştir. En sonunda tüm giderlerin toplamı alınarak vakfin nemâ geliri ile karşılaştırılmıştır.⁷⁸

Para vakıflarıyla ilgili olan vakfiyenin başka bir kısmı, “vâkıfın şartı/şart-ı vâkıf” başlığı altında incelemiş olup vakfin idaresiyle alakalı konular mütalaa edilmiştir. Vakfedenin vakfin onayı için müteveli olarak görevlendirdiği şahıslar, vakfin tescili sonrası kimin müteveli olacağı ölümü halinde yerine kimin görev alacağı ayrıntılı bir şekilde belirtilmiştir. Bu verilerden vakfin şahıs/evlâtlık olup olmadığı da anlaşılmıştır. Sonrasında vakfa nezaret eden kişiler ve muhasebesinin görülmesi konusu da ele alınmıştır.⁷⁹

77 Gürsoy, *Osmanlı'da Para Vakıflarının İşleyişi ve Muhasebe Uygulamaları: Davudpaşa Mahkemesi Para Vakıfları*, 281-282. Örneğin; Vakfedenin para/asl-ı mal: nakit 50 kuruş, nemâ oranı %15, nemâ kazancı 7,5 kuruş. Vakfiyede nemâ oranı “onu onbir buçuk” %15 şeklinde belirtilmiştir. 7,5 kuruş nemâ kazancı ise bu oran üzerinden hesaplanarak elde edilmiştir. Vakfedenin paranın her yıl müteveli aracılığıyla vakfiyede belirtilen “istirbâh” işletme yöntemiyle muameleye verilmesi talep edilmiştir. Borç verme aşamasında kefil ve rehin bir mal yada ikisinden birinin alınması koşulu verilmiştir. “...*ikrâr-ı sahib şer'î ve i'tirâf-ı sarîh mer-i edub etyab-ı emvâl-i ve enfes-i menâlimden ikrâz eylediğim elli guruş hasbeten lillâbi te'âlâ vakf-ı sahib müebbed ve habs-ı sarîh muhalled ile vakf ve habs edub şöyle şart ve ta'yîn eyledim ki meblağ-ı mezbûr elli guruş ba yed-i müteveli onu onbir buçuk guruş hesabı üzre rehn-i kavî ve kefil-i melî yahud ikisinden biri ile sal be sal istirbâh ve i'mâl olunub...*” Gürsoy, *Osmanlı'da Para Vakıflarının İşleyişi ve Muhasebe Uygulamaları: Davudpaşa Mahkemesi Para Vakıfları*, 282.

78 Gürsoy, *Osmanlı'da Para Vakıflarının İşleyişi ve Muhasebe Uygulamaları: Davudpaşa Mahkemesi Para Vakıfları*, 282. Vakıfta harcamalar/masârifât, yevmiye şeklinde ödenmiştir. 1,5 akçe imam, 1 akçe müezzin. Toplam senelik gider; 7,5 kuruş vakfin senelik nemâ gelirine eşittir. Örneğin; “...*hasıl olan ribh ve nemâsından mahmiye-i mezbûrda Aydın Kethüda Câmi'î şerifinde imâm olanlara yevmi birbuçuk akçe ve müezzin olanlara bir akçe vazîfe verilub...*” Gürsoy, *Osmanlı'da Para Vakıflarının İşleyişi ve Muhasebe Uygulamaları: Davudpaşa Mahkemesi Para Vakıfları*, 282.

79 Gürsoy, *Osmanlı'da Para Vakıflarının İşleyişi ve Muhasebe Uygulamaları: Davudpaşa Mahkemesi Para Vakıfları*, 283. Vâkıfın şartı/şart-ı vâkıfa örnek olarak: Emetullah Hatun vakfının onayı için

Vakfiye ve diğer literatür kaynaklarından ulaşılan verilere dayanan son bölümünde ise bu kurumla alakalı düşünceler yer almakta, hayratların ve mahallelerin, takiplerinin mümkün kılınabilmesi amacıyla ihtiyaç duyulan malumat toplanmıştır. Örneğin; dini gaye ile oluşturulan, Şhremini civarında Ereğli Mahallesi'nde oturan Emetullah Hatun vakfını, Aydın Kethüda Mahallesi Camisi gereksinimlerini gidermek amacıyla vakfetmiştir. Vakfedilen 50 kuruş, Davudpaşa Mahkemesi kayıtlarındaki en az miktarlardan biri olmasına rağmen vakfiyenin tüm şartları gerçekleştirilmiş, nemâ oranı verilmiş, kefil ve rehin talep edilmiş, işletme yöntemleri gibi nüanslar atlanmadan kayda geçirilmiştir. Vakfin nemâ kazancının tamamının cami çalışanlarına aktarıldığı anlaşılmıştır. Bunun haricinde vakfiyenin sağladığı veriden, Aydın Kethüda Camisi'nin 1795 yılında var olduğu ve aktif şekilde hizmet verdiği anlaşılmaktadır. Aynı şartlarla oluşturulan başka bir vakıf ise 1804 yılında tescillenen 87985/59b. numaralı vakıftır. Burada da Aydın Kethüda Camisi'nin çalışanlarının alacakları, gereken onarım ve bakımı için 500 kuruş bağışlanmıştır. Bunun dışında 8/95/52b. numaralı bir başka vakıf da aynı mahallenin su gereksinimini gidermeye yönelik olarak 1802 yılında oluşturularak mahalle avarızına vakfedilmiştir.⁸⁰

SONUÇ

İslam devletlerinde varlıklı insanlar Allah rızası için hayır işlemek üzere vakıflara bağışlar yapmışlardır. Sadaka olarak gerçekleştirilen bu faaliyet, vakıfların da malvarlığını oluşturmuştur. Toplumsal birlik ve beraberlik duygusunu geliştiren bu faaliyetler, sosyo-ekonomik açıdan gelişimi de beraberinde getirmiştir. İslam devletlerinde köklü bir geçmişe sahip olan vakıf kurumları, zamanla artış göstermiş; çeşitleri ve faaliyetleri değişerek içinde bulunduğu toplumu da devleti de geliştirerek ileri taşımıştır. Vakıflar özellikle Osmanlı Devleti ile zirveye ulaşmıştır. Devletin kontrolü ve desteğiyle hukuki bir çehre kazanan bu kurumlara olan güven de talep de aynı paralellikte artmıştır.

mütevelli olarak Ebubekir Ağa ibn. Ebubekir'i görevlendirilmiş, vakfin tescilinden sonra tekrar yaşadığı sürece Ebubekir Ağa'nın tevliyeti almasını ölümüyle birlikte tevliyetin, çocuklarına ve onların çocuklarına intikalini, soyu tükendiğinde ise Aydın Kethüda Cami'nin imamına devredilmesini talep etmiştir. Cami ile aynı ismi taşıyan Aydın Kethüda Mahallesi ahali de vakfa nezaret edeceklerdir. Örneğin; "...zikri âti vakfına li ecli'r-tescül ve'l-itmâm ve teknil-i mütevelli nash ve ta'yîn eylediği Ebubekir Ağa ibn. Ebubekir mahzarında vakf-ı mezkûreme Ebubekir Ağa hasbî mütevelli ola ba'de-l vefât evlâdına ve evlâd-ı evlâdına batnen ba'de-l batın mütevelli ola ba'de-l inkirâz câmi'i mezkûrda her kim imâm olur ise ol hasbî mütevelli ola ve câmi'i mezkûr mahallesi ahâlisi hasbî nâzir olub vakf-ı mezbûruma nezâret eyleyeler..." Gürsoy, *Osmanlı'da Para Vakıflarının İşleyişi ve Muhasebe Uygulamaları: Davudpaşa Mahkemesi Para Vakıfları*, 283.

80 Gürsoy, *Osmanlı'da Para Vakıflarının İşleyişi ve Muhasebe Uygulamaları: Davudpaşa Mahkemesi Para Vakıfları*, 283.

Şehrin temeli olan mahallelerde başlayan vakfetme faaliyetleri, zamanla imparatorluk vasfı taşıyan devletin çeşitli yerlerine de ulaşmıştır. Günümüzde sınırlarımız dışında kalan topraklarda bile hala İslam kültürü ve ülkemizle olan bağlar devam etmektedir. Vakıfların etkisiyle devam eden bu bağları yok ederek kendi yapılanmalarını oluşturmak isteyen yabancı devletler, Osmanlı'nın uygulamalarına benzer çalışmalar yapmışlardır. Dikkat çeken noktalardan biri Batılı devletlerin bunu daha çok eğitim yoluyla yapıyor olması ve yıllar önce Osmanlı'nın hayır için kullandığı yöntemleri günümüzde kendi menfaatleri için kullanıyor olmalarıdır.

Vakıf kayıtlarından anlaşılacağı üzere bu müesseselerde taşınır ve taşınmaz vakıfların dâhilinde para vakıfları da önemli bir yer tutmaktadır. İçerik olarak diğer vakıflardan farklılık arz eden para vakıfları ile ilgili en önemli sorun, İslam dininde faizin haram olmasından dolayı cevaz problemi olmuştur. Ancak asl-ı malın muhafaza edilmesi gerekliliği ve tefecilerin insafına bırakılan halkın maddi olarak desteklenme isteği ile verilen olumlu fetvalar neticesinde bu sorun aşılmıştır.

Küçük birikimleriyle yatırım yapma olanağı kazanan halk ekonomik refaha kavuşmuş; ihtiyaç sahiplerine yapılan yardım sayesinde de manevi bir doyuma ulaşmıştır. Para vakıflarında kadınların etkin olduğu anlaşılmuş olup yapılan ticarete gayrimüslim kadınların da müdahil olmuş olması önemli bir nüanstır. Teminatı karşılayabilecek olan herkesin yararlanabileceği para vakıfları genelde aynı iş kolları arasında işlerliğini sürdürmüştür. "Onu on bir buçuk" olarak ifade edilen para vakfının faiz oranı %15 olarak belirlenmiş olsa da ülkenin her yerinde bu oran uygulanmamış; ancak %15'i de geçmemiştir.

Para vakıflarında gelir getiren iki durum vardır: Nakit para ve taşınmazlar. Nakit para; muamele-i şer'iyeye, bey' bi'l istiğlâl, ferağ bi'l istiğlâl vd. yollarla işletilir. Taşınmazlar ise; icare-i vahide (icare), icareteyn ve mukataa ile kiralanarak işletilir. Osmanlı fıkıhçıları tarafından cevaz verilen para vakıflarında bu yollarla elde edilen gelirler, ihtiyaç sahiplerine dağıtılmıştır. Ancak borç verme işleminin gerçekleşebilmesi için günümüz bankacılık sisteminde olduğu gibi borç talep edenin çeşitli teminat göstermesi gerekmektedir. Böylece asl-ı mal (sermaye) güvence altına alınmıştır. Ayırım yapılmaksızın koşulları sağlayan herkese borç veren bu kurumlar, gelir ve giderlerini kalem kalem yazmıştır.

Para vakıflarının vakıf sistemindeki yerine bakacak olursak; bu sistemin Osmanlı ile ortaya çıktığı görülmüştür. Tüm vakıflarda olduğu gibi faaliyetler devlet kontrolünde olmuştur. 15. yüzyılda başlayan para vakıflarının faaliyetleri, bir ara cevaz tartışmalarından dolayı yavaşlaşa da varlığını korumuştur. 1954 yılında, Adnan Menderes döneminde, tüm

para vakıflarının varlıklarına el konarak Vakıflar Bankası'na devredilmiştir. Mudarebe usulünün kullanıldığı; Vehbi Koç Vakfı'nın, Koç şirketlerinin hisse senetlerini bağış olarak alması örneğinde olduğu gibi 1967 yılında para vakıfları bir nevi tekrar canlandırılmıştır. Böylece vakıf; mudarebedeki gibi pasif sermayedar ortak, girişimci de vakfın hisse senetlerine sahip olduğu şirket olmuştur. Bu sayede para vakıfları çağın gereklerine uygun olarak güncellenmek suretiyle yeniden doğmuştur.

Kısacası para vakıfları; diğer vakıf kurumlarında olduğu gibi, hayrî amaçla oluşturulmuş medrese, cami, mescit vb. maddi kurumların devamı için de faaliyet göstermiş; insanların maddi sıkıntılarını giderme konusunda da destek olmuştur.

KAYNAKÇA

- Akagündüz, Ahmet. “İcare-i Vahide”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21: 388-389. Ankara: TDV Yayınları, 2000.
- Akel, Ahmet Sedat. *Şer’iyye Sicillerinde Yer Alan 346 Numaralı Muhasebe Defterine Göre Eyüp Vakıfları (1219-1223)*. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.
- Akgündüz, Ahmet. *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*. İstanbul: OSAV Yayıncılık, 2013.
- Akkaya, Arif. 18. Yüzyılın Sonlarında Muhasebe Kayıtları Işığında Üsküdar Para Vakıfları. Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ocak 2018.
- Akman, Mehmet (Haz.). *İstanbul Kadı Sicilleri Galata Mahkemesi 5*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2011.
- Aşar, Betül. *İslam Hukuk Tarihinde Para Vakıfları ve Finansman Kaynağı Olarak Kullanılması*. Yüksek Lisans Tezi, OMÜ., Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011.
- Bardakoğlu, Ali. “Ferâğ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12: 351-354. Ankara: TDV Yayınları, 1995.
- Barkan, Ömer Lütfi vd. *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri 953 (1546) Tarihli*. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti İstanbul Enstitüsü Yayınları, 1970.
- Barkan, Ömer Lütfi. “Edirne Askerî Kassamına ait Tereke Defterleri (1545-1659) IV. Faizle İşletilen Paralara Ait Kayıtlar”. *Belgeler*. 3/5-6 (1966): 31-46.
- Bektaş, İsmail. *Muhasebe Kayıtları Işığında 18. Yüzyılın İlk Yarısında Üsküdar Para Vakıfları*. Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temmuz 2017.
- Bulut, Mehmet. “Osmanlı Dünyasında Vakıflar ve Finans”. *Vakıf ve İktisat Sempozyum*. Ed. Mehmet Kurtoğlu. 33-35. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 2014.
- Çam, Mevlüt. “Vakfiyelere Göre İktisadi Teşekküller”. *Vakıf ve İktisat Sempozyum*. Ed. Mehmet Kurtoğlu. 37-50. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 2014.
- Çizakça, Murat. “İktisat Tarihi Açısından Vakıflar”. *Vakıflar Der.*, 80. Yıl Özel Sayısı (2019): 73-84.
- Ekinci Abdullah vd. “Osmanlı Arşiv Vesikalarına Göre Misyoner Hekimler ve Urfa’daki Faaliyetleri”. *Şehir ve İrfan*. S. 5. (2017): 106-120.
- Ekinci Abdullah vd. “Osmanlı Toplumunda Müslüman Kadının Mahremiyeti: Urfa Örneği (1866-1895)”. *Mukaddime*. 11/1 (2020): 154-176.
- Gedikli, Fethi. “İstanbul’da Para Vakıfları ve Mudarebe”. *Osmanlı Hukuku: Makaleler*. (2012): 31-47.

- Genç, Mehmet. “Vakıf ve İktisat”. *Vakıf ve İktisat Sempozyum*. Ed. Mehmet Kurtuluş. 25-29. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 2014.
- Günay, Hacı Mehmet. “Vakıf”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42: 475-479. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Güran, Tevfik. *İktisat Tarihi*. İstanbul: Der Yayınları, 2011.
- Gürsoy, Çiğdem. *Osmanlı’da Para Vakıflarının İşleyişi ve Muhasebe Uygulamaları: Davudpaşa Mahkemesi Para Vakıfları*. Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.
- Kantaş, Mehmet Ziya. *215 Numaralı Mardin Şer’iyye Sicilinin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi*. Yüksek Lisans Tezi, Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2022.
- Kantaş, Mehmet Ziya. *Lübnan’da Lise Düzeyinde Okutulan Resmi Tarih Kitabında Türk Tarihi Algısı*. 1. Bs. Ankara: Gece Akademi, Eylül 2019.
- Karaca, Taha Niyazi. “Yozgat Eğitim Tarihine Katkı”. *Erciyes Üni. Sosyal Bilimler Enst. Der.* 17/2 (2004): 139-150.
- Karaca, Taha Niyazi. *Ermeni Sorununun Gelişim Sürecinde Yozgat’ta Türk Ermeni İlişkileri*. Ankara: TTK, 2005.
- Koyunoğlu, H. Hüsnü. “Osmanlı Vakıflarının İktisadi Faaliyetleri ve Etkinlikleri”. *Vakıf ve İktisat Sempozyum*. Ed. Mehmet Kurtuluş. 51-63. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 2014.
- Kurt, İsmail. *Para Vakıfları Nazariyat ve Tatbikat*. 2. Bs. İstanbul: Ensar Yayınları, 2015.
- Kütükoğlu, Mübahat S. “Temessük”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40: 413-414. Ankara: TDV Yayınları, 2011.
- Özcan, Tahsin. *Osmanlı Para Vakıfları Kanuni Dönemi Üsküdar Örneği*. Ankara: TTK, 2003.
- Pamuk, Şevket. *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.
- Taş, Yasin. “Osmanlı’nın Son Yüzylında Urfa’da Kadın Vakıfları”. *History Studies international Journal of History*. 7/ 1 (Mart 2015): 191-211.
- Türkmenoğlu Mehmet Ali, “Para Vakfı: Faizli Dindarlık Mı? Karz-ı Hasen mi? Bir Anlama Denemesi”, *Manisa Celal Bayar Üni. Sosyal Bilimler Der.*, 20/2 (2022): 297-314.
- Türkmenoğlu, Mehmet Ali. *XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Trabzon (Şer’iye Sicillerine Göre)*. Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016.
- Üner, Mehmet Emin. “Şer’iye Sicillerine Göre Urfa’da Kadın ve Aile (XVII-XVIII. Yüzyıllar)”. *Harran Üni. İlahiyat Fakültesi Der.* S.34/Yıl 20 (Temmuz-Aralık 2015): 22-48.
- Yediyıldız, Bahaeddin. *XIII. Yüzyılda Türkiye’de Vakıf Müessesesi Bir Sosyal Tarih İncelemesi*. Ankara: TTK, 2003.

II. Abdülhamid Döneminden Bir Osmanlı Aydını Portresi: Selanikli Tevfik

Mustafa Oğuz¹

Özet

Selanikli Tevfik, 1857-1910 tarihleri arasında yaşadı. Elli üç yıllık yaşamını gazetecilik, hocalık, mütercimlik, yazarlık ile bütünleştirdi. Mükemmel Fransızcası ile Fransız yazarların eserlerini Türkçeye kazandırdı. Selanikli Tevfik okullarda tarih muallimliği ve Mekteb-i Hukuk'ta hocalık yaptı. Yaşadığı dönemdeki gazeteler ve mecmualarda makaleleri, tercümeleri ve tefrikaları yayınlandı. Tedavi için gittiği Viyana'da vefat etti.

Öğrencilik yıllarından itibaren gazeteciliğe başlayan Selanikli Tevfik, bu mesleğe tutku ile bağlı olan bir Osmanlı aydınıdır. Bu makalede Selanikli Tevfik'nin hayatı, çalıştığı gazete ve mecmualar, tercüme ettiği eserler, telif çalışmaları ve kişiliği anlatılacaktır.

Gazete ve dergilerin yaygınlaşması ile birlikte basın yayın tarihinde öne çıkan gazeteci ve yazarların sayısı da artmıştır. Bu gazeteci ve yazarlar arasında yer alanlardan biri de Selanikli Tevfik'dir. Bu çalışmada yaşadığı dönemde muharrir ve yazar olarak saygın bir konumda olan fakat günümüzde unutulmuş bir kişiye dönüşen Selanikli Tevfik'nin hayatı, çalışmaları ve hakkında yazılanlar çerçevesinde biyografisine katkıda bulunulmaya çalışılacaktır.

Yaşadığı dönemde şeyhülmuhririn kabul edilen fakat sonra unutilan bir değer olan Selanikli Tevfik, gazete ve mecmua sayfaları arasında kalan binlerce yazısı ile yeniden keşfedilmeyi beklemektedir.

Giriş

Osmanlı Devleti'nin Tanzimat ile başlayan modernleşme sürecinde basın ve yayıncılık faaliyetleri önemli bir yer tutar. Takvim-i Vekayi'nin yayın hayatına başlamasından sonra gazete ve mecmualar Osmanlı toplumsal hayatının ayrılmaz bir parçası olmuştur. Şinasi, Namık Kemal ve Ahmet

1 Dr. Öğretim Üyesi, Erciyes Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü ORCID ID: 0000-0002-3931-0781 mustafaoguz@erciyes.edu.tr

Midhat Efendi gibi dönemin popüler yazarlarının çıkardıkları gazeteler ve yazdıkları toplumsal gelişmeyi hızlandıran bir sürece sebep olmuştur. Gazete ve dergilerin yaygınlaşması ile birlikte basın yayın tarihinde öne çıkan gazeteci ve yazarların sayısı da artmıştır. Bu gazeteci ve yazarlar arasında yer alanlardan biri de Selanikli Mehmed Tevfik Efendidir. Bu çalışmada yaşadığı dönemde muharrir ve yazar olarak saygın bir konumda olan fakat günümüzde unutulmuş bir kişiye dönüşen Selanikli Tevfik Efendi'nin hayatı, çalışmaları ve hakkında yazılanlar çerçevesinde biyografisine katkıda bulunulmaya çalışılacaktır².

Selanikli Tevfik olarak tanınan Mehmed Tevfik, Murad Efendi'nin oğlu olarak 1273 Cemaziyelahirinde (Ocak-Şubat 1857) Selanik'te doğdu³. Selanikli Tevfik ile ilgili bütün biyografik eserlerde ve çalışmalarda onun 1860 tarihinde doğduğu belirtilir⁴. Sicill-i Ahval'deki resmi kayıta ise 1857 tarihi verilir. 1860 tarihinin verilmesinin sebebi muhtemelen vefatının ardından yazılan Musavver Salnâme-i Servet-i Fünûn'daki biyografisinin ilk kaynak olarak müracaat edilmesidir⁵.

-
- 2 Selanikli Tevfik'in hayatının çeşitli safhaları hakkında bilgiler veren ve onun unutulduğundan şikâyeteye dair bkz. Münir Süleyman Çapanoğlu, *Basın Tarihine Dair Bilgiler ve Hatıralar*, Hür Türkiye Dergisi Yayınları, İstanbul 1962, s. 111-115.
 - 3 Mehmed Tevfik Efendi'nin 1273 Cemaziyelahirinde (Ocak-Şubat 1857)'de doğduğu bilgisi için bkz. BOA, *Sicill-i Ahval Defterleri*, Defter No: 50, sayfa 171. Bu bilgi için ayrıca bkz. Ali Adem Yörük, Hukuk Tarihi Dersinin İhdâsı ve Mahmud Esad Seydişehir, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, C. LXX, S. 1, s. 480; Mustafa Oğuz, XX. Yüzyılın Başında Bir Osmanlı Aydınının Gözünden Hindistan: Selanikli Tevfik'in Hindistan Seyahatnamesi, *VI. Uluslararası Türklerin Dünyası Sosyal Bilimler Sempozyumu*, ed. Osman Kubilay Gül, 13-15 Mayıs 2022 Komrat-Gagauz Yeri (Moldova), Ankara 2022, s. 959.
 - 4 Selanikli Tevfik Efendi'nin biyografilerinde onun 1277 (1860) tarihinde doğduğu kayıtlıdır. Bkz. Ekrem Reşad, Osman Ferid, *Nevsâl-i Osmani*, Üçüncü Sene, İstanbul: İkbâl Kitabhanesi, Rumi 1327-Hicri 1329, s. 188; Mehmed Zeki Pakalın, Tevfik Efendi (Selanikli Tevfik Efendi), *Sicill-i Osmani Zeyli Son Devir Osmanlı Meşhurları Ansiklopedisi*, haz. Ali Aktan, C. XVIII, TTK Yayınları, Ankara 2009, s. 105; İsmail Subhi ve Mehmed Fuad, *Musavver Salname-i Servet- Fünun*, İkinci Sene, Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaası, İstanbul 1327, s. 326; Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, haz. M. A. Yekta Saraç, C. 2, Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları, Ankara 2006, s. 676; İbrahim Alâettin, *Meşhur Adamlar Hayatları-Eserleri*, haz. Sedat Simavi, C. 4, İstanbul 1933-1936, s. 1434; Tevfik, *Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi*, C. VIII, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2007, s. 259; Necdet Öztürk, Murat Yıldız, *İmparatorluk Tarihinin Kalemler Muhafızları Osmanlı Tarihçileri -Ahmedi'den Ahmed Refik'e-*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2013, s. 258-259; M. Türker Acaroğlu, Balkanlarda Türkçe Yer Adları Kılavuzu, IQ Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2006, s. 519; Tevfik Selanikli, *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, C. 18, Gelişim Yayınları, İstanbul 1986, s. 11474; Tevfik Selanikli, *Meydan-Larousse Büyük Lügat ve Ansiklopedi*, C. 12, Meydan Yayınevi, İstanbul 1990; Tevfik, Selanikli, *Grolier International Americana Encyclopedia*, C. 12, Sabah Gazetesi Yayınları, İstanbul 1993, s. 257; Çapanoğlu, *age*, s. 112.
 - 5 *Musavver Salname-i Servet- Fünun*, s. 326.

Mehmed Tevfik ilköğrenimini Selanik Mekteb-i İbtidaisinde tamamladıktan sonra İstanbul'a geldi. Çiçek Pazarı Rüşdiyesi⁶, Dârülmârif⁷ ve 1862'de Osmanlı Devleti'ne kâtip yetiştirmek için "Mekteb-i Aklâm" adıyla açılan ve sonra adı "Mahrec-i Aklâm" olan okulda⁸ eğitimini tamamladı⁹. Sicill-i Ahval'de kendisinin Türkçe ve Fransızca kitabet bildiği de yazılıdır¹⁰.

Mehmed Tevfik'in Sicill-i Ahval'deki bilgileri arasında "Çekmece¹¹ namında bir risâle-i mevkute ile Mükemmel Elif-bâ-yı Osmânî namında bir eser telif" ettiği kayıtlıdır¹². Gazetecilik mesleğine girişi 5 Ramazan 1294/13 Eylül 1877'de yirmi bir yaşında iken "resmi Hakikat" gazetesine 800 kuruş maaş ile mütercim olarak atanması ile başladı¹³. Hakikat gazetesinde çalışırken mütercimlik kadrosu ile Ceride-i Askeriyye'ye nakledildi¹⁴.

Selanikli Tevfik 1297/1879-1880 veya 1298/1880-1881 tarihlerinde Selanik'teki Mekteb-i Terakki'de Edebiyat ve Kitâbet dersleri verdi¹⁵. Yaz tatillerini Selanik'te geçirmek alışkanlığında olan Selanikli Tevfik, bu tatillerinde de Selanik'in resmi vilayet gazetesinin¹⁶ çıkarılmasına yardım eder hatta bütün işi kendisi üzerine alıp tek başına gazeteyi çıkarırdı¹⁷.

Selanikli Tevfik Mekteb-i Hukuk'a hoca olarak atandığı tarihe kadar birçok gazete ve mecmuada çalıştı. Matbuatta tercüme ve telif eserler

-
- 6 Cemil Öztürk, Rüşdiye, *DİA*, C. 35, İstanbul 2008, s. 300-303. Çiçekpazarı Rüşdiyesi için bkz. Fatma Kaya Doğanay, *Tanzimât'tan Cumhuriyet'e Rüşdiye Mektepleri*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2011, s. 53-54, 57.
 - 7 Muharrem Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, C. 1-2, Eser Kültür Yayınları, İstanbul 1977, s. 449-453; M. Hüdaî Şentürk, Dârülmârif, *DİA*, C. 8, İstanbul 1993, s. 548-549.
 - 8 Mehmet İpşirli, "Mahrec", *DİA*, C. 27, İstanbul 2003, s. 387-388; Ergin, *age*, s. 476-479.
 - 9 BOA, *Sicill-i Ahval Defterleri*, Defter No: 50, sayfa 171.
 - 10 Aynı belge.
 - 11 Hasan Duman, *Başlangıcından Harf Devrimine Kadar Osmanlı-Türk Süreli Yayınlar ve Gazeteler Bibliyografyası ve Toplu Kataloğu 1828-1928*, C. I, Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı, Ankara 2000, s. 223.
 - 12 BOA, *Sicill-i Ahval Defterleri*, Defter No: 50, sayfa 171.
 - 13 Aynı belge; *Musavver Salname-i Servet-i Fünun*, s. 326.
 - 14 BOA, *Sicill-i Ahval Defterleri*, Defter No: 50, sayfa 171. Ceride-i Askeriyye 16 Ocak 1864'de yayımlanmaya başlamıştır. Bkz. Ayten Can Tunalı, Ceride-i Askeriyye'nin Tarih Araştırmalarındaki Yeri, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 24, S. 37, s. 195-211; Uğur Ünal, *Sultan Abdülaziz Devri Kara Ordusu (1861-1876)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2016, s. 192-193; Duman, *age*, s. 202-204.
 - 15 Abdurrahman Adil, Matbuat-ı Osmaniye Hatıraları, *İkdâm*, 3 Rebiülahir 1340, Nu: 8878, s. 2. Bu yazının transkripsiyonları için bkz. Bahattin Çatma, Abdurrahman Âdil (Eren)'in Osmanlı Matbuât Âlemine Dair Hatıraları, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, C. 7, S. 2, 2021, s. 645; Pakalın, *age*, s. 106.
 - 16 Duman, *age*, C. II, s. 737.
 - 17 Abdurrahman Adil, *agm*, s. 2; Çatma, *agm*, s. 645.

verdi, çeşitli okullarda Fransızca ve tarih muallimliği yaptı¹⁸. Selanikli Tevfik 24 Şevval 1326/19 Kasım 1908'de Mekteb-i Hukuk'a "Tarih-i Hukuk-ı Osmanıyye" dersine muallim olarak atandı¹⁹. Hayatının sonuna kadar gazeteciliğinin yanında kitaplar telif ve tercüme ederek yazarlığını sürdürdü²⁰. Selanikli Tevfik Efendi, Tercüman-ı Hakikat, Ceride-i Askeriyye, Teâvün-i Aklâm, Mecmua-i Edebiyye, Osmanlı, Saadet, Tarik, Sabah, İkdâm ve Tanin gazetelerinde başmuharrir ve muharrir olarak çalıştı. Selanikli Tevfik'in dönemin gazetelerinde yazarlık yapması hakkında Kemal Paşazade Sait Bey aşağıdaki beyti yazmıştır:

"İkdâm'da, Sabah'ta, Tercüman'da
Kâtiplik eder nice mekânda"²¹

Selanikli Tevfik, II. Meşrutiyet'in ilanı öncesinde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin tahlif heyeti içinde yer alıyordu²². II. Meşrutiyet'in ilanından sonra kurulan Cemiyet-i Matbuat-ı Osmanıyye'nin kurucuları arasında yer aldı²³.

Selanikli Tevfik, 1910 yılının başlarında beynindeki rahatsızlığın tedavisi için dostlarının aracılığıyla gönderildiği Viyana'da 17 Nisan 1910'da vefat etti. Na'şısı Selanik'e getirilerek burada defnedildi²⁴. Hayatının son yıllarında

18 Hüseyin Cahit'in liseyi okuduğu Dersaadet İdadı'sinde tarih hocalığı için bkz. Hilmi Yücebaş, *Büyük Mücahit Hüseyin Cahit*, Dizerkonca Matbaası, İstanbul 1960, s. 21

19 BOA, *Maarif Nezareti, Mektubi Kalemi*, Dosya nr. 1082, Gömlek nr. 49.

20 Selanikli Tevfik Efendi'nin döneminin tanınmış gazetecileri arasında olduğuna dair birçok tanıklık vardır. Bkz. Sadri Sema, *Eski İstanbul'dan Hatıralar*, 3. Basım, İletişim Yayınları, İstanbul 1994, s. 59, 86, 124; Murat Çulcu, *Osmanlı'da Çağdaşlaşma-Taassup Çatışması*, C. 1, Kastaş Yayınları, İstanbul 1990, s. 177; Reşad Ekrem Koçu, *İstanbul Ansiklopedisi*, C. 9, Koçu Yayınları, İstanbul 1968, s. 4984; Hüseyin Cahid, *Hayat-ı Matbûat* 8, *Sabah*, nr. 3441, 10 Safer 1317/ 18 Haziran 1899, s. 3; Orhan Koloğlu, *Tercümanı Hakikat, Düünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. 7, İstanbul 1994, s. 252; Orhan Koloğlu, *Mihran Efendi, Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, C. 2, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999, s. 2011; Midhat Sertoğlu, *Mufassal Osmanlı Tarihi Resimli-Haritalı*, C. VI, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011, s. 3659.

21 Muzaffer Gökman, *İstanbul'u Yaşayan ve Yaşatan Adam Ahmet Rasim*, C. 1, Çelik Gülersoy Vakfı Yayınları, İstanbul 1989, s. 176.

22 Mustafa Ragıp, *Meşrutiyet'ten Önce Manastır'da Patlayan Tabanca*, haz. Rahşan Aktaş, Bengi Yayınları, İstanbul 2007, s. 594.

23 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler İkinci Meşrutiyet Dönemi 1908-1918*, C. I, 2. Basım, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1988, s.488; Hakan Aydın, *Cemiyet-i Matbuat-ı Osmanıyye: Kuruluşu ve Basında Tartışmalar*, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 27, 2010, s. 559, 566; Palmira Brummet, *İkinci Meşrutiyet Basınında İmge ve Emperyalizm 1908-1911*, çev. Ayşen Anadol, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s. 67.

24 Diran Kelekyan, *Sabah Gazetesi*, No: 7390, 8 Rebiyülahir 1328/5 Nisan 1326/18 Nisan 1910, s. 1; Çapanoğlu, *age*, s. 115; Gövsâ, *age*, s. 1434; Bursalı Mehmed Tâhir Bey, *age*, s. 371.

geçim sıkıntısı çekmiş ve sefalet içinde yaşamıştı²⁵. Selanikli Tevfik, son olarak Tanin Gazetesinin yazı heyetinde bulunuyordu.²⁶

Hüseyin Cahit Yalçın, hatıralarında: “*Selanikli Tevfik Efendi öğretmenliğinde ve gazeteciliğinde ömrünün sonuna kadar bu yoksunluk ve alçak gönüllülük içinde sürdürdü yaşamını. Sonraları, artık çalışamaz bir duruma düşmüştü. Sanırım öğretmenliğini de almışlardı. O zamanlar Tanin çıkıyordu. Geçmişe saygı duygusuyla Tanin’de başyazarlığı kabul etmesini diledim.*” ifadeleriyle onu Tanin’in yazar kadrosuna dâhil ettiğini belirtir²⁷.

Selanikli Tevfik yaşamının son yıllarında aşırı çalışma, yorgunluk ve hastalığı sebebiyle ellili yaşlarda olmasına rağmen yetmişlik bir ihtiyar gibi görünmekteydi²⁸. Selanikli Tevfik’in döneminin önemli simalarından biri olduğu ve ölümünün Osmanlı toplumu için bir kayıp olduğu hakkında Servet-i Fünûn Mecmuası’nda aşağıdaki yazı çıkmıştır;

“bu Vatan, şu üç senelik Meşrûtiyetimizde, belki de bir yenisini yetiştiremediği hâlde üçü kurşundan (Hasan Fehmi, Ahmed Samim, Zeki Bey’ler), ikisi hastalıktan (Selânikli Tevfik ve Hâlid Bey’ler) beş güzide evlâdını elemler içinde kaybetti. Kaht-ı nûr-ı irfan içinde bocaladığımız şu melâlkâr günlerimizde, bu beş meslekdaşımızın kaafile-i sa’y ve mücâhede’den eksilmesi ne elim bir tecellidir!”²⁹.

25 Hilmi Yücebaş, *Abmet Rasim Aşkları-Hâtıraları Ölümünün 25. Yıldönümü Münasebetiyle*, Dizerkonca Matbaası, İstanbul 1957, s. 23.

26 Süleyman Kâni İrtem, *Meşrutiyet Doğarken 1908 Jön-Türk İhtilâli*, haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul 1999, s. 222.

27 Benzer bir tanıklık için bkz. Yücebaş, *Büyük Mücabit Hüseyin Cahit*, s. 60. Kitapta Refi Cevat Ulunay’ın 21 Mart 1957’de Milliyet gazetesinde yayınladığı yazısı alıntılanmıştır.

28 Gövsa, *age*, s. 1434; Selânikli Tevfik, *Resimli Türk ve Dünya Meşhurları Ansiklopedisi*, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul 1962, s. 282-283.

29 Ali Çankaya Mücellidoğlu, “*Son Asır Türk Tarihini Önemli Olayları ile Birlikde*” *Yeni Mülkiye Târîhi ve Mülkiyeliler (Mülkiye Şeref Kitabı)*, C. III, Mars Matbaası, Ankara 1968-1969, s. 408.

Selanikli Tevfik'in Çalıştığı Gazete ve Mecmualar

Selanikli Tevfik Tercüman-ı Hakikat³⁰, Ceride-i Askeriyye, Teâvün-i Aklâm³¹, Osmanlı³², Saadet, Tarik³³, Sabah³⁴ ve Tanin gazetelerinde başmuharrir, muharrir ve idari görevlerde bulundu³⁵. Mahrec-i Aklâm'dan mezun olduktan sonra Tercüman-ı Hakikat gazetesinde gazetecilik mesleğine girdi. Abdurrahman Adil Eren matbuat hatıralarında Selanikli Tevfik'in gazetecilik mesleğine girişini şöyle anlatır:

“Tevfik Efendi, Mahrec-i Aklâm'ı ikmal ettikten sonra Tercüman-ı Hakikate intisâb etmiş, Ahmed Midhat Efendi'nin irşâdatıyla pek çok tevsî-i malûmat eylemiş bir sahib-i kalem idi. Sade ve selis ve pek çabuk yazardı. Fransızca tercümede büyük bir rûsûh ve melekesi var idi. Levand Herald veya Monitör Oryantali eline alır, bir taraftan göz gezdirir, diğer taraftan bilâ-tereddüt ve tevakkuf tercümesini yazar ve istiktâb eder idi. ... Selanikli Tevfik Efendi'nin başlı başına umûr-ı tahririyyesini tedvir ettiği günler eksik değildi.”³⁶

Selanikli Tevfik Efendi'nin gazeteciliğe bağlılığı konusunda Diran Kelekyan da şu ifadeleri kullanmaktadır:

“Fakat bu zât-ı muhteremin en büyük meziyeti mesleği haricinde hiçbir şeref, hiçbir muvaffakiyet aramaması olmuştur. Onun iktidarını, onun

30 Abdurrahman Adil Eren, En Çok Yazı Yazan Türk Muharriri, *Akşam Gazetesi*, 1 Kasım 1936, s. 5; Alpay Kabacalı, *Başlangıcından Günümüze Türkiye'de Matbaa, Basın ve Yayın*, Literatür Yayınları, İstanbul 2000, s. 96-97; M. Nuri İnuğur, *Basın ve Yayın Tarihi*, 5. Basım, Der Yayınları, İstanbul 2005, s. 279-281; Mehmet Tekin, Tercüman-ı Hakikat, C. 40, *DİA*, İstanbul 2011, s. 497-498.

31 Selanikli Tevfik, Teavün-i Aklâm'ı Muallim Naci ile birlikte çıkardılar. Derginin başlığının yanında ikisinin isimleri yer almaktadır. Bkz. *Teâvün-i Aklâm*, 3 Temmuz 1302, Nu: 1, imtiyaz sahipleri: Muallim Naci, Selanikli Tevfik. Erdal Doğan, *Edebiyatımızda Dergüler*, Bağlam Yayınları, İstanbul 1997, s. 218; Erdal Bozdağ, *Muallim Naci'nin Düşünce Dünyası ve Tanzimat Yenileşmesindeki Yeri*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Malatya 2020, s. 122-124; Duman, *age*, C. 2, s. 822.

32 Eren, *agm*, s. 5.

33 Nesimi Yazıcı, Tarik, *DİA*, C. 40, İstanbul 2011, s. 94.

34 İnuğur, *age*, s. 275; Selanikli Tevfik'in Sabah Gazetesindeki bir yazısının transkripsiyonu için bkz. İsmail Turan, Edebiyatımıza Yaptığı Katkılar İle Parantez Açan Bir Yazar: Selanikli Tevfik, *Türk Dili*, C. CXVII, S. 813, Eylül 2019, s. 86-87; Selanikli Tevfik, Sakız'a Bir Seyahat, *Türk Dili*, C. CXVII, S. 813, Eylül 2019, s. 86-87; Başmuharrirliği için bkz. Yusuf Kemal Tengirşenk, *Vatan Hizmetinde*, Bahar Matbaası, İstanbul 1967, s. 87.

35 Selanikli Tevfik Efendi'nin Saadet, Sabah ve Tarik gazetelerinde çalıştığına dair bkz. Kelekyan, *agm*, s. 1; Enver Behnan Şapolyo, *Türk Gazeteciliği Tarihi Her Yönüyle Basın*, Güven Matbaası, İstanbul 1969, s. 171.

36 Abdurrahman Adil, *agm*, s. 2. Bu yazının transkripsiyonları için bkz. Pakalın, *age*, s. 106; Çatma, *agm*, s. 645; benzer görüşler için bkz. Şemsettin Kutlu, *Eski İstanbul'un Ünlüleri*, Hürriyet Yayınları, İstanbul 1978, s. 111; Eren, *agm*, s. 5.

şöhretini haiz bir muharririn devr-i sâbıkda büyük maaşlı bir memuriyet kapması işden değil iken, Selanikli Tevfik gazete muharriri, kitab muharriri, muallim olmak haricinde hiçbir emel perverde etmedi. Hiçbir talebde bulunmadı. Kendisine haber gönderdiler. Mahzâ iktidarını takdiren – biraz rahat itsün diye - memûriyet istihsalı teklifinde bulundular. Hakkında bu yolda bir eser-i ihtirâm ibrâz edenlerden biri namusperverliği cümlelerin mâlûmu olan ser-kâtib Süreyya Paşa merhûm olmuş idi. Koca Selanikli kabul itmedi. Günde on beş saat yazı yazmayı, hanesinden matbaaya, matbaadan mekteblere, mekteplerden yine matbaaya koşmayı tercih itdi.³⁷

Selanikli Tevfik'in gazeteciliğe bağlılığı ve hayatının merkezinde yer almasına dair Abdurrahman Adil Eren şu bilgileri vermektedir:

“Midhat efendinin matbaaya gelmediği zamanlar gazeteyi baştan başa Tevfik efendi yazardı. Hattâ efendi hazretlerinin roman tefrikasını bile Tevfik efendi devam ederdi. Çünkü Mithat efendi tefrikayı günbegün yazardı. Ne elde bir program ve ne de yazılmış hazır yazı vardı. Gelmiyeceği günler haber gönderir, “Tevfik efendi roman tefrikasını devam etsin” dedirtirdi. Şayanı hayrettir ki, Tevfik efendi roman tefrikasının hiç ekini belli etmiyerek devam eder, okuyanlar Mithat efendinin zihninden ve Mithat efendinin kaleminden çıkmış zannederlerdi.”³⁸

Selanikli Tevfik, Muallim Naci ile beraber 1886'da Teâvün-i Aklâm mecmuasını çıkardı³⁹. Beşir Fuad'ın mektuplarında bununla ilgili olarak “*Fakat Teâvün-i Aklâm masârifini koruyamadığını Selânikli Tevfik Efendi Muallim Naci Efendi'ye hesap verdiği vakit gördüm. Binâenaleyh bunların satışı dokuz yüz değil belki iki yüzü geçiyordu.*” anlatır ve dönemin basın hayatındaki edebi ilişkilerin ticaretin gölgesinde kaldığını ima eder⁴⁰.

Selanikli Tevfik'in daha öğrenci iken yayınladığı Çekmece mecmuasını “*Edebiyat, fînûn, tarih, tiyatro, hikâyat, letâif ve asar-ı nâfiâyı câmidir.*” başlığı ve mukaddimesinin altına yazdığı “*Mabrec-i Aklâm şakirdânından Selanikli Mehmed Tevfik*” ile 1290/1873-1874 tarihinde 4 cüz olarak çıkarmıştır⁴¹.

37 Kelekyan, *agm*, s. 1. Ayrıca bkz. Çapanoğlu, *age*, s. 114; Tercüman-ı Hakikat Gazetesindeki başyazarların çoğu imzasız olmakla birlikte Ahmet Midhat ve Selanikli Tevfik'in kaleminden çıktıkları hakkında bkz. Orhan Koloğlu, Ahmet Midhat ve Tercüman-ı Hakikat'te Yahudi Sorunu, *Osmanlı Araştırmaları*, S. XIII, İstanbul 1993, s. 11.

38 Eren, *agm*, s. 5.

39 Abdullâh Uçman, Muallim-i Nâci, *DİA*, C. 30, Ankara 2020, s. 313; Duman, *age*, C. 2, s. 822; Naci (Muallim), *Tanzimat'tan Bugüne Edebiyatçılar Ansiklopedisi*, C. II, 3. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010, s. 728.

40 Beşir Fuad, *Şiir ve Hakikat Yazılar ve Tartışmalar*, haz. Handan İnci, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999, s. 504; *İlk Türk Materyalist Beşir Fuad'ın Mektupları*, haz. C. Parkan Özturan, Arba Yayınları, İstanbul 1989, s. 74.

41 Duman, *age*, C. 1, s. 223.

Selanikli Tevfik çıkardığı başka bir dergi Ramazan ayına mahsus olarak ilk sayısı 2 Ramazan 1306/2 Mayıs 1889 tarihinde çıkan Ezhâr-i Ramazan ismiyle musavver bir mecmua⁴² ve haftalık olarak Letâif-i Âsâr mecmuasını çıkardı⁴³.

Selanikli Tevfik'in "*Seyyabî, fennî, cenânî, ablâkî romanlardan müteşekkildir. Haftada iki defa neşredilir roman mecmuasıdır. Müessis ve nâşiri Tercümân-ı Hakikat başmubarriri Selanikli Tevfik*" tanıtımıyla 1312/1317-1894-1900 "Roman Cüzdanı" adıyla haftalık olarak çıkarttığı mecmuada Fransızca roman çevirileri yayımlamıştı⁴⁴.

Selanikli Tevfik Efendi'nin idaresi altında 56 sayı çıkan mecmualardan biri de Mecmua-i Edebiyye'dir⁴⁵. Dergi haftalık olup ilk sayısı 3 Temmuz 1322/16 Temmuz 1906'da çıkmış, Muallim Naci 22. sayıda mecmuadan ayrılmış ve Selanikli Tevfik dergi kapanana kadar devam ettirmiştir⁴⁶. Hüseyin Cahit, Sabah gazetesinde bu derginin yayın hayatına başladığını dair "Hayat-ı Matbûat" adıyla yayınladığı dizi yazısının sekizincisinde aşağıdaki bilgileri vermektedir:

"Haftalık cerâid ve resâile yeni bir refik daha inzımâm etdi: Mecmua-i Edebiye. Umûr-ı idâre ve tahrîriyesine Selanikli Tevfik Efendi'nin nezaret etmekte olması mükemmeliyeti, nâmûs ve haysiyeti hakkında kuvvetli bir delildir. Selanikli Tevfik namı matbûat-ı Osmanîye'de şâyan-ı hürmet bir kıdem kazanmışdır. Bâhusus âlem-i matbûatda bunca senelik gayret ve gûşîş ile beraber nâmûs-ı kalemiyyesine bâis-i şeyn olabilecek bir lekeden muarrâ olması bütün bütün şâyan-ı takdir bir muvaffakiyettir.⁴⁷"

42 Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 25. Baskı, Aydın Kitabevi, Ankara 2008, s. 246; Duman, *age*, C. I, s. 291, 450.

43 Duman, *age*, C. I, s. 499-501.

44 Duman, *age*, C. II, s. 707. 96 sayı çıkan Roman Cüzdanı Mecmuası hakkında bkz. Gül Durmaz, Tanzimat Döneminde Tercüme Roman Tartışmaları ve Edebiyatımızın İlk Roman Dergisi: Roman Cüzdanı, *Roman Kabramanları*, Ekim/Aralık, S. 12, 2012, s. 150-153; Aynı yazar, Tanzimat Döneminde Tercüme Roman Tartışmaları ve Edebiyatımızın İlk Roman Dergisi: Roman Cüzdanı III, *Roman Kabramanları*, Ocak/Mart, S. 13, 2013, s. 188-191; Aynı yazar, Tanzimat Döneminde Tercüme Roman Tartışmaları ve Edebiyatımızın İlk Roman Dergisi: Roman Cüzdanı III, *Roman Kabramanları*, Nisan/Haziran, S. 14, 2014, s. 192-195.

45 Ağâh Sırrı Levend, *Şemsettin Sami*, Can Yayınları, İstanbul 2010, s. 67; Duman, *age*, C. I, s. 291, 450; Tevfik, Selanikli, *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, C. 8, İstanbul: Dergâh Yayınları, İstanbul 1976, s. 330; Kübra Özdemir, *Mecmua-i Edebiyye'de Edebi Tenkit (1899-1900)*, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir 2019, s. 19.

46 Fevziye Abdullah Tansel, Muallim Naci İle Rezaizâde Ekrem Arasındaki Münakaşalar ve Bu Münakaşaların Sebep Olduğu Edebî Hâdiseler, *Türkiyat Mecmuası*, C. X, İstanbul 1953, s. 176.

47 Hüseyin Cahit, Hayat-ı Matbûat 8, *Sabah Gazetesi*, nr. 3441, 10 Safer 1317/19 Haziran 1899, s. 3.

Selanikli Tevfik “*fennî, edebî, seyâhat, terâcîm-i alvâl ve mizah gazetesi*” başlığı ile haftalık olarak 7 Ağustos 1324/20 Ağustos 1908 tarihinde Mir’ât-ı Âlem’de⁴⁸ yazmış; Osmanlı⁴⁹, İntibah⁵⁰, Çekirge⁵¹ ve Kamer⁵², Gülşen⁵³, Şafak⁵⁴, Malûmat⁵⁵, Mütâlaa⁵⁶, Resimli Kitab⁵⁷, Çocuklara Rehber⁵⁸ Kevkebü’l-ilm⁵⁹, Musavver Fen ve Edeb Mecmuası⁶⁰, Mekteb Mecmuası⁶¹ vb. gazete ve mecmualarında idareci ve yazar olarak yer almıştır.

-
- 48 Duman, *age*, C. I, s. 580.
- 49 Türkçe-Fransızca basılan Osmanlı Gazetesini Ahmet Mithat Efendi çıkarmakta ve Selanikli Tevfik’in yazarları arasında bulunduğu dair bkz. Münir Süleyman Çapanoğlu, *İdeal Gazeteci, Efendi Babamız Ahmet Mithat*, Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1964, s. 7; Hasan Duman, *İstanbul Kütüphaneleri Arap Harfli Süreli Yayınlar Toplu Kataloğu 1828-1928*, IRCICA Yayınları, İstanbul 1986, s. 311; aynı yazar, *Başlangıçından Harf Devrimine Kadar*, C. 2, s. 661.
- 50 Muharririn-i Osmaniye’den Selanikli Tevfik Bey’in çıkardığı günlük gazete için bkz. Ali Birinci, Meşrutiyet Matbuatı (1324-1325) III, *Kebikeç İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi*, S. 4, Ankara 1996, s. 41.
- 51 Duman, *age*, C. I, s. 223.
- 52 Duman, *age*, C. I, s. 464.
- 53 Nurullah Bulut, *Ara Nesil Dönemi Yazarlarının Edebi Yazılarının Yeni Harflere Aktarılması ve Tablîli*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta 2018, s. 167; Hafize Bakay, *Ara Nesilde Üç Mecmuası (Güneş, Gülşen, Şafak) Üzerine Bir İnceleme ve Seçilmiş Metinler*, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sivas 2016, s. 63.
- 54 Bulut, *agt*, s. 169; Bakay, *agt*, s. 63.
- 55 Bulut, *agt*, s. 177.
- 56 Ahmet İhsan Kaya, “Mütâlaa Gazetesi”-İnceleme, *Fibrîst, Seçme Metinler*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 1998, s. 52; Oğuzhan Davut İslamoğlu, *Mütâlaa Mecmuası Tablîli Fibrîst, İnceleme, Metinler*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 2000, s. 63; Cengiz Şişman, *Susukunluğun Yükü Sabatay Sevi ve Osmanlı-Türk Dönemlerinin Evrimi*, çev Ahmet Demirhan, Doğan Egmont Yayınları, İstanbul 2016, s. 286.
- 57 Serkan Canseven, *Resimli Kitab (1908-1913) Sosyal, Kültürel ve Siyasal Açardan Döneme Bakışının İncelenmesi*, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Manisa 2000, s. 27, 318-321; *Resimli Kitap*, haz. Arslan Tekin, Ahmet Zeki İzgöer, TTK Yayınları, Ankara 2017,
- 58 1897-1900 tarihleri arasında 173 sayı çıkan Çocuklara Rehber mecmuasında Selanikli Tevfik’in Fen, Ticaret, Akıl ve Zekâ, Sa’y-ü İkdâm, Hikmet başlıklı neşriyatı için bkz. Fevziye Abdullah Tansel, *Çocuklar İçin Dinî Şiirler*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1961, s. x; Merve Kar, *Çocuklara Rehber Mecmuası (İnceleme, Tablîli Fibrîst, Seçme Yazılar)*, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2020, s. V, 54, 63, 74-75, 130, 280.
- 59 Canan Kaya, *Birinci Meşrutiyet Döneminde Yayınlanan Kevkebü’l-İlm, Berk, Sebat ve Sıraç Mecmuaları Üzerine Bir İnceleme ve Seçilmiş Metinler*, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sivas 2018, s. 34, 55, 89, 108, 139.
- 60 Abdurrahman Kolcu, *Musavver Fen ve Edeb Mecmuası (İnceleme, Tablîli Fibrîst ve Seçme Metinler)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2004, s. 33, 157.
- 61 Cem Şemş Tümer, *Mektep Mecmuası Tablîli Fibrîst-İnceleme-Seçilmiş Yazılar*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 1994, s. 39.

Selanikli Tefvik, Tercüman-ı Hakikat'in rüşdiye öğrencileri için haftalık olarak 26 sayı çıkan dergisinin de idari işlerinden sorumlu kişisi olup bu dergiye şiirler yazmıştır⁶². Refi Cevat Ulunay gazetecilikle ilgili hatıralarında Selanikli Tefvik için “şeyhülmuhammadî” olarak bahsetmektedir⁶³.

Selanikli Tefvik Efendi hastalığı ileri aşamaya gelinceye kadar geçen süre içerisinde çok çeşitli konularda makaleler, tercüme ve tefrikaları gazete ve mecmua sütunlarını doldurmuştu⁶⁴. Döneminin çeşitli gazete ve mecmualarında başmuharrir ve muharrir olarak tarih, siyaset, edebiyat ve o zamanın tartışma konuları üzerinde binlerce yazı yazmıştır⁶⁵.

Bu yazılara bir örnek olarak Selanikli Tefvik'in Ahmed Midhat Efendi'nin Tercüman-ı Hakikat'ta çıkan bir yazısında iktisat karşılığı kullandığı Fransızca “ekonomi” kelimesini üzerinden Batıdan alınacak kavramlardaki kelimeler ve dil üzerine yapılan tartışma gösterilebilir⁶⁶.

Selanikli Tefvik'in Telif Eserleri

Selanikli Tefvik Efendi döneminin birçok yazarı gibi üretken bir yazar ve mütercimdi. Selanikli Tefvik, gazete ve mecmualardaki yazılarının yanında tarih, edebiyat, eğitim ile ilgili kitaplar yazmıştır⁶⁷.

Selanikli Tefvik Efendi'nin Mir'at-ı Vukû'ât-ı Harbiye, Musavver Islâhât-ı Osmâniye Tarihi, Muhtasar Târîh-i Osmânî, Nevsâl-i Askerî, Sabah'ın Kış Geceleri Eğlencesi Musavver Hindistan Seyâhatnâmesi⁶⁸, Mükemmel Elif-

62 Sena Küçük, İlk Türkçe Çocuk Dergileri ve “Çocuklara Mahsus Gazete”, *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S. 24, 2010, s. 225, 234; Duman, *age*, C. II, s. 843.

63 Cemaleddin Bildik, Gazeteciliğe Nasıl Başladılar?, *Akşam Gazetesi*, 12 Mayıs 1948, s. 5.

64 Gövsa, *age*, s. 1434; Selanikli Tefvik'in mektep binaları ile mektep kitapları hakkındaki 5 Teşrinievvel 1908 tarihli Sabah gazetesindeki yazısı için bkz. İskit, *age*, s. 102-103.

65 Mesela edebiyatta “Klasikler” konusunda Selanikli Tefvik, Hacı İbrahim Efendi, Ahmet Mithat, Muallim Naci, Kemalpaşazade Sait Bey, Ebüzziya arasında gazete ve mecmualarda geçen tartışmalar yapmıştır. Bkz. Enginün, *Yeni Türk Edebiyatı Tanzimat'tan Cumhuriyet'e (1839-1923)*, 5. Basım, Dergâh Yayınları, İstanbul 2010. s. 749.

66 H. Sabahattin Payzın, Yüz Yıl Öncesinde Dil Tartışması: İktisat mı, Ekonomi mi?, *Tarih ve Toplum*, S. 9, Eylül 1984, s. 14-15, aynı yazar, *Tarihte Dil, Yazı, Bilim ve Toplum*, Doğruluk Matbaacılık, İzmir 1992, s. 240.

67 Ara Nesil edebiyatçıları arasında sayılanlardan biri de Selanikli Tefvik Efendi'dir. Bkz. Necat Birinci, *Menemenlizâde Mehmed Tahîr*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988, s. 55; aynı yazar, Ara Nesil Edebiyatı, *Osmanlı Kültür ve Sanat*, ed. Güler Eren, C. 9, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 767; aynı yazar, Ara Nesil, *Türk Edebiyatı Tarihi*, C. 3, ed. Talât Sait Halman vd., Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İstanbul 2007, s. 98; Mahmut Babacan, *Ara Nesil'de Tenkid*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1993, s. VI; Orhan Okay, *Batılılaşma Devri Türk Edebiyatı*, 2. Basım, Dergâh Yayınları, İstanbul 2010, s. 134.

68 Selanikli Tefvik, *Sabah'ın Kış Geceleri Eğlencesi Musavver Hindistan Seyâhatnâmesi*, Mihran Matbaası, İstanbul 1318. Kitabın transkripsiyonu için bkz. Nadeem Javed, *Selanikli Tefvik'in*

bâ-yı Osmânî⁶⁹, Yeni Elif-bâ ve Tekmül-i Kırâ'at⁷⁰, Bir Şehidin Vasiyeti⁷¹, Kânûn-ı Esâsî ve Meclis-i Meb'ûsân Târîhi, Bir Kadının Tedbiri⁷², Yâdigâr-ı Seyâhat, Mecmua-i Letâif, Çanta⁷³, Midhat Paşa'nın Son Seneleri başlıkları ile telif eserler yazmıştır.

Selanikli Tevfik'in Çeviri Eserleri

Selanikli Tevfik, yaşadığı dönemin önemli mütercimleri arasında yer almaktadır⁷⁴. Abdurrahman Adil, yukarıda verdiğimiz alıntıda onun "Fransızca tercümede büyük bir rûsûh ve melekesi var idi. *Levand Herald* veya

-
- (1860-1910) *Hindistan Seyahatnamesi*, (Metin-İnceleme-İndeks), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2019. Ayrıca eserle ilgili değerlendirmeler için bkz. H. Dilek Batıslam, Musavver Hindistan Seyahatnamesi, *Toplumsal Tarih*, S. 48, Aralık 1997, s. 62-64; Alparslan Oymak, Hindistan'a Türkiye'den Bakmak, *International Journal of Languages Education and Teaching*, December 2015, Volume 3, Issue 3, s. 71-85; Oğuz, *agm*, s. 959-1002.
- 69 Selanikli Tevfik, *Mükemmel Elif-bâ-yı Osmânî*, Kitabçı Arakel, İstanbul 1328.
- 70 Selanikli Tevfik, *Yeni Elif-bâ ve Tekmül-i Kırâ'at*, İkinci Tab', A. Asaduryan Şirket-i Mürettebiyye Matbaası, Dersaadet 1320.
- 71 Selanikli Tevfik, *Bir Şehidin Vasiyeti*, Tercümân-ı Hakikat Matbaası, İstanbul 1315. Bu kitapta 1897 Türk-Yunan Savaşında şehit olan Abdülezel Paşa'nın şehit olması üzerine onun hakkında bazı bilgiler ve 29 kıtadan oluşan bir şiir vardır. Eser hakkında daha fazla bilgi için bkz. Erol Ülgen, 1897 Türk-Yunan Savaşı'nın Ünlü Komutanlarından Şehit Abdülezel Paşa (1828-1897), Hayatı ve Hakkında Yazılan Şiirler, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, S. 42, Ankara 1994, s. 169-203; M. Orhan Bayrak, "Osmanlı Tarihi" *Yazarları*, Milenyum Yayınları, İstanbul 2002, s. 313.
- 72 Selanikli Tevfik, *Bir Kadının Tedbiri*, Mahmud Beğ Matbaası, Dersaadet 1312.
- 73 Gövsa, *age*, s. 1434; Pakalın, *age*, s. 107.
- 74 İsmail Habib, *Avrupa Edebiyatı ve Biz Garpten Tercimeler*, C. II, Remzi Kitabevi, İstanbul 1941, s. 128, 135, 245, 248, 251, 253-255; Cevdet Perin, *Tanzimat Edebiyatında Fransız Tesiri*, Pulhan Matbaası, İstanbul 1946, s. 215, 217, 219, 221-222, 224-225; Zeynep Kerem, *1862-1910 Yılları Arasında Victor Hugo'dan Türkçeye Yapılan Tercümelere Üzerinde Bir Araştırma*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1978, s. 14, 376; Ayşe Banu Karadağ, Türk Çeviri Tarihimizde "Mütercim" Selanikli Tevfik, *Turkish Studies*, V. 8/10, 2013, s. 355-363; Hasan Anamur, *Başlangıçtan Bugüne Fransızcadan Türkçeye Yapılmış Çeviriler İle Fransız Düşünürler, Yazarlar, Sanatçılar Üzerine Türkçe Yayınları İçeren Bir Kaynakça Denemesi*, Gündoğan Yayınları, İstanbul 2014, s. 182, 249, 350, 516, 951, 997, 1013, Tevfik, Selanikli, *Türk Ansiklopedisi*, C. 31, MEB Yayınları, Ankara 1982, s. 152; Tevfik, Selanikli, *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, C. 8, İstanbul: Dergâh Yayınları, İstanbul 1976, s. 330; Bursalı Mehmed Tâhir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, C. 2, haz. A. Fikri Yavuz, İsmail Özen, İstanbul: Meral Yayınevi, İstanbul 1972, s. 371; Erol Üyepazarcı, *Korkmayınız Mister Sherlock Holmes! Türkiye'de Polisiye Romanın 125 Yıllık Öyküsü (1881-2006)*, Oğlak Yayınları, İstanbul 2008, s. 530, 535-536; aynı yazar, II. Abdülhamid'in Çevirttiği Polisiye Romanlar, *Müteferrika Kitaplıyat Dergisi*, S. 28, Kış 2005-2, s. 30; Ahmed Rasim, *Matbúat Hâtıralarından Muharrir, Şâir Edib*, haz. Ali İhsan Kolcu, Salkımsöğüt Yayınları, Erzurum 2016, s. 147; M. Sabri Koz, Jules Verne'nin Türkçedeki Serüveni/Seçme Kaynakça, Kitap-lık, S. 44, Kasım-Aralık 2000, s. 151-160; F. Özlem Bay, *Fransız Edebiyatından Yapılan İlk Edebi Çeviriler Üzerine Analitik Bir Uygulama (1860-1900)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2013, s. 91, 117; Hakan Yekbaş, Tevfik, Mehmed Tevfik, Selanikli, <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/tevfik-mehmed-tevfik-selanikli> erişim tarihi: 14.04.2022; Enginün, *age*, s. 181-182.

Monitör Oryantali eline alır, bir taraftan göz gezdirir; diğer taraftan bilâ-tereddüüt ve tevakkuf tercümesini yazar ve istiktâb eder idi. Bununla beraber Selanikli Tevfik Efendi kendi nam ve hesabına romanlar tercüme etmeye yine vakit buluyor idi.⁷⁵” sözleriyle Fransızca’ya olan hâkimiyetini belirtir.

Selanikli Tevfik’in Fransızcaya olan hâkimiyeti için başka bir tanıklığı da Yusuf Kemal Tengirşenk anlatır: “*Selanikli Tevfik Bey’in kendine mahsus meziyetleri vardı. Bir ara Paris’ten Vello adlı bir gazete geldi. Bunda Paris’e gitmiş Türk pehlivanlarının güreşleri yazılı idi. Bu gibi şeylerin tercümesi benim vazifem olduğu için bana verdiler. İmkan yok yapamadım. Dikran Kelekyan da işin içinden çıkamadı. Nihayet Selanikli Tevfik Bey geldi. Aşağı yukarı ancak o yapabildi.*”⁷⁶

Selanikli Tevfik, Victor Hugo’dan çevirdiği Klod Go tercümesinin ifade-i mütercim başlıklı mukaddimesinin “haşiye” kısmında kendi çeviri anlayışını anlatır. Bu mukaddimede milli ahlâk için çevrilecek eserin adaba aykırı bölümlerin metinden sansürlenmesi konusundan bahseder. Onun bu mukaddimesi, Menemenlizâde Tâhir Bey’in Klod Go tercümesine⁷⁷ yapmış olduğu sansüre de bir eleştiridir.⁷⁸

“Tâhir Beğ Efendi, kitabın ahlâk ve efkâr-ı milliyemize tevâfuk etmeyen yerlerinin tercümesinden ise lisânımızda bulunmamasını hayırlı görmüş olduklarını mukaddimelerinde beyan buyuruyorlar. Biz ise kitabın hiç bir fıkrasını tayı etmeğe lüzum görmedik, bilâkis her bir fıkrasını aynen tercüme eyledik. Kitap zaten meyânında intişâr itdiği kavm için değil ebnây-ı beşerden bir biçârenin sergüzeşt-i musîbet meâlîni âlem-i insaniyete ilâm için yazılmışdır. İçinde âdâtımıza tevâfuk iden veya itmeyen mütâlaâtın kabûl veya reddi mütercimine âid değildir. Fi 5 Ramazan sene 1303/7 Haziran 1886”⁷⁹

Selanikli Tevfik’in Fransızcaya hâkimiyeti ve ustalığına dair Suut Kemal Yetkin, tercüme hakkında yazdığı bir yazıda ona ait çeviriyi zevkle

75 Abdurrahman Adil, *agm*, s. 2.

76 Tengirşenk, *age*, s. 88.

77 Hava Büyükdereci, “*Gayret Dergisi*” (*Fibrîst ve Metinler*), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2001, s. 47-49, 54-56, 63-65.

78 Nesime Ceyhan, Romanla Tanışan Neslin Tercüme Tekniği ve Tenkidine Dâir Tartışmaları, *Türkbilgi*, S. 14, 2007, s. 45; Emrullah Yakut, *Feridi’nin Manzum Hafız Divanı Tercümesi (İnceleme-Metin)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2015, s. 1-2; Gülbahar Akçakale, *Tanzimat Döneminde Yayınlanan Tercüme Roman Mukaddimeleri Üzerine Bir İnceleme (1860-1896)*, Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Manisa 2021, s. 106.

79 Victor Hugo, *Klod Gö [yani Obur Klod]*, mütercimi Selanikli Tevfik, Matbaa-i Ebuzziya, Kostantiniye 1303/1885, s. 6; Ceyhan, *agm*, s. 45.

okuduğundan sitayişle bahseder⁸⁰. Selanikli Tevfik şöhretinin çoğunluğunu yapmış tercümelemler ile kazanmıştı⁸¹.

Selanikli Tevfik'in tercümelemleri arasında⁸² Eugène Sue'den Serseri Yahudi; Edmond Tarbé'den Katil Bernar; Victor Hugo'dan Klod Gö [yani Obur Klod]; Georges Ohnet'den Serj Panin; Fortuné Du Boisgobey'den Mösyö Lökok'un İhtiyarlığı; Jules Mary'den Menfur Roje, Câzibeli; Xavier de Montépin'den Paris Fâciaları, La Vikontes Jermen, Bir Vasiyetname; Jules Verne'den Seyahati Fevkalade: Üç Rus ve Üç İngiliz'in Seyâhati-Cenûbî Afrika'da Seyâhati, Elmaspâre, Şehr-i Sâbih; Eugène Chavette'den Dilber Elit/Allit; Louis Noir'den Meş'um Misafirhane, Sevdâ Fâciaları; Pierre Zaccane'dan 7 Numaralı Hapishâne Odası; Louis Jacolliot'dan Değirmen Cinâyeti; Henri Chabrilat ve Paul D'Ivo'dan Mösyö Lavared'in Kırk Beş Parası; Alexandre Dumas Pere'den Korkunç Sefine, Müthiş Korsanlar; Guy De Maupassant'dan Cazibeli Kız; Thomas Mayne-Reid'ten Amerika'da Çöl Avcıları⁸³; Voltaire'den Yıldızdan Yıldıza Seyahat; İlm-i Eşya⁸⁴, Friedrich W. Hackländer'den Prusya'da Askerlik Âlemi⁸⁵ bulunmaktadır.

Selanikli Tevfik'in Tarihçiliği

Selanikli Tevfik'in tarihçiliği ve çalışmaları “*Salname-i Servet-i Fünûn*”da “*bilhassa tarib-i Osmani'nin tedkik ve mütalaasına çalışmış ve bu hususta cidden*

-
- 80 Suut Kemal Yetkin, Eski Bir Tercüme-yi Okurken, *Ülkü Milli Kültür Dergisi*, S. 3, 1 İkinciteşrin 1941, s. 8; aynı yazar, *Edebiyat Konuşmaları*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1960, s. 41-43.
- 81 Mustafa Nihat Özön, *Metinlerle Muasır Türk Edebiyatı Tarihi*, Devlet Matbaası, Ankara 1934, s. 332; Hıfzı Tevfik Gönensay, *Tanzimattan Zamanımıza Kadar Türk Edebiyatı Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1949, s. 112, 207.
- 82 Eshabil Bozkurt, Ayşe Banu Karadağ, II. Abdülhamid Dönemi Roman Çevirileri, *Rumelide Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 3, 2015, s. 46, 74-75. (43-77); Sıddıka Dilek Yalçın, *XXIX. Yüzyıl Türk Edebiyatında Popüler Roman*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1998, s. 212-213, 219-221, 224-225, 230-231, 241, 247, 252-254, 257, 265, 270, 291, 300, 303, 313, 318, 320.
- 83 Selanikli Tevfik'in çevirdiği bu kitabın yazarın sadece baş harfleri M. R. olarak verilmiştir. Kitabın yazarı Thomas Mayne-Reid'tir (1818-1883). Selanikli Tevfik bu kitabı Fransızcasından çevirmiştir. Kitabın Fransızca adı Thomas Mayne-Reid, *Les Chasseurs De Chevelures*, Émile de La Bédollière, Publié Par Gustave Barba, Librairie-Éditeur, Paris 1883. Günümüz Türkçesi ile yayını için bkz. Mayne Reid, Selanikli Tevfik, *Amerika'da Çöl Avcıları*, çev. Murat Dursun Tosun, Depo Print Dijital, 2022.
- 84 Orijinal ismi Leçons des Choses olan kitap için bkz. Çağrı Uğur, *Osmanlı'da Bilimsel Tercüme Faaliyetleri: Envanter ve Analiz*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2018, s. 174.
- 85 Can Eyüp Çekiç, *Hamidian Epic: War Literature The Late Nineteenth Century Ottoman Empire*, Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2016, s. 149.

kesb-i ihtisas eylemişti. Meşrutiyetten sonra birkaç cüzünü neşrine muvaffak olduğu "Tarih-i Islahat-ı Osmaniye" iyi bir delildir." cümleleriyle övülür⁸⁶.

Hayreddin Bey, "Tarih-i Islahat-ı Osmaniye" isimli eseri üzerinden Selanikli Tevfik'in tarihçiliğini aşağıdaki gibi değerlendirmektedir:

"Eski ve çok değerli hocam Selanikli Tevfik Efendi merhum, milletin konuşma ve yazma hürriyeti üzerine [Tarih-i Islahât-ı Osmanîyye] adında gayet kıymetli, konuya hakim ve zengin muhtevalı bir eser yazmaya ve yayınlamaya başlamıştı. Tarihimizin ayaklı bir kütüphanesi olan Tevfik Efendi bu güzel eserini, yazılmış olan bütün tarihi eserleri araştırarak ve meşhur yabancı yazarların bizimle alakalı yayınladıkları eserleri inceleyip eleştirerek tamamlayacaktı. Bu azim ve kararlılığı kitabının yazılmış olan ilk kısımlarındaki tenkit ve ispatlardan anlamak mümkündür. Ne acı ki ömrü yetmedi."⁸⁷

Selanikli Tevfik, gazete ve mecmualardaki yazılarının yanında tarih, edebiyat, eğitim ile ilgili kitaplar yazmış ve birçok Fransızca roman ve farklı konulara ait kitapları Türkçeye tercüme etmiştir⁸⁸. Selanikli Tevfik Efendi'nin Mir'at-ı Vukû'at-ı Harbiyye⁸⁹, Musavver Islâhât-ı Osmâniyye Tarihi⁹⁰, Muhtasar Târîh-i Osmânî⁹¹, Nevsâl-i Askerî⁹², Kânûn-ı Esâsî ve Meclis-i

86 İsmail Subhi ve Mehmed Fuad, *age*, s. 326; Pakalın, *age*, s. 106; Çapanoğlu, *age*, s. 111-116. Kırım Harbi müellifi Hayrettin Bey, Tevfik Bey'in tarihçiliği için "*Muhterem hocam Selanikli Tevfik Efendi, bana önemli şark meselelerinin Senyiboz'dan ıktibas suretiyle, tarihe giriş olmak üzere kaleme alınmasını tavsiye etmişti.*" ifadeleriyle görüşlerini belirtir. Bkz. Hayrettin Bey, *Kırım Harbi*, haz. Şemsettin Kutlu, Tercüman 1001 Temel Eser Yayınları, İstanbul ty., s. 34; bu yazının transkripsiyonu için bkz. Eyüp Baş, *Osmanlı Tarih Yazarlarında Sorumluluk Bilinci*, İlâhiyât Yayınları, Ankara 2006, s. 162. Süleyman Kâni İrtem, *Yıldız ve Jön Türkler İttihat-Terakki Cemiyeti ve Gizli Tarihi*, haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul 1999, s. 17.

87 Hayreddin Bey, "*Vesâik-i Tarihîyye ve Siyasiyye*" *Belgelerin Dilinden Osmanlı ve Avrupa*, haz. İshak Keskin, Ali Ahmetbeyoğlu, Selis Kitaplar, İstanbul 2008, s. 296.

88 Ahmet Mithat Efendi, *Musahabat-ı Leyliye: İnceleme ve Tefrika-Kitap Karşılaştırmalı Latin Harflerine Aktarım*, haz. Nuran Özlük, Hiperlink Yayınları, İstanbul 2013, s. 30, 32, 60, 82, 310.

89 Selanikli Tevfik, *Mir'at-ı Vukû'at-ı Harbiyye*, Tercüman-ı Hakikat Matbaası, İstanbul 1315.

90 Selanikli Tevfik, *Musavver Islâhât-ı Osmâniyye*, Selanik Matbaası, Dersaadet 1326.

91 Selanikli Tevfik, *Muhtasar Târîh-i Osmânî*, Cild-i Evvel, Matbaa-i Kütübhaneye-i Cihân, Dersaadet 1322.

92 Selanikli Tevfik, *Nevsâl-i Askerî*, Saryan Matbaası, Dersaadet 1321. Eserin transkripsiyonu için bkz. Yücel Çelik, "*Nevsâl-i Askerî*" *Kitabının Transkripsiyonu*, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep 2013.

Meb'ûsân Târîhi⁹³, Yâdigâr-ı Seyâhat⁹⁴, Midhat Paşa'nın Son Seneleri⁹⁵ başlıkları altında tarih ile ilgili eserleri vardır.

Selanikli Tevfik'in rüşdiyeler için yazdığı Muhtasar Târîh-i Osmânî kitabı S. A. Somel'e göre Türk etnik kimliğinin daha güçlü vurgulandığı ve Türk milliyetçiliğinin açıkça sergilendiği bir kitaptır. Somel'e göre Selanikli Tevfik sadece Osmanlı hanedanının Türk kökenlerini anlatmakla kalmaz, Türk halkının yüceliğini de vurgular. Ona göre Türklerin dünya tarihindeki önemini vurgulayan bu örnek Mutlakiyet devri tarih ders kitapları arasında istisna teşkil eder⁹⁶. Selanikli Tevfik bu kitabında şu ifadeleri kullanır:

“Sevgili büyük pâdişâhımızın cedd-i âlâları ve pâdişâhın bizim gibi kulu olanların büyük babaları “Türk” nâmı verilen bir şanlı kavme mensûbdurlar. Bu Türk kavmi Asya kıtasının orta cihetlerinde (Altay) Altun dağları civarında zuhûr etmişler. Türk kavmi diğer kavimler arasında yiğitlik, güzel huyluluk, güzellik ile şöhret almışdır; meşhûr Oğuz Han bu kavmin en meşhûr hükümdâridir. Oğuz Han zamânından itibaren Türk kavminin nâmı etrâfa yayılmağa başladı.”⁹⁷

Hayatının neredeyse tamamını II. Abdülhamid'in saltanatı altında yaşayan ve yayıncılık faaliyetlerinde bulunan Selanikli Tevfik, bu döneme ait bir günlük tuttuğu ve bunları daha sonra imha ettiği hatıralarda anlatılmaktadır. Buna göre günlükler, Tevfik Efendi'nin Nuru Osmaniye civarında ikamet ettiği evinin zaptiyelerce basılacağı haber alınca çareyi su sarmıcına atmakta görmüş, sürgün ve hapis cezası almaktan da bu sayede kurtulmuştu⁹⁸.

Selanikli Tevfik'in Kişiliği

Selanikli Tevfik Efendi'nin hayatı hakkında çalışma arkadaşları ve dönemin tanıklarının vermiş olduğu bilgiler, onun kişiliği ve karakteri hakkında faydalı

93 Selanikli Tevfik, *Kânûn-ı Esâsî ve Meclis-i Meb'ûsân Târîhi*, Karabet Matbaası, İstanbul 1324-1326. Kitabın künyesi için bkz. Seyfettin Özege, *Başış Kitapları Kataloğu*, C. 1-2, haz. Ali Bayram, M. Sadi Çöğenli, Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi Yayınları, Erzurum 1978, s. 364.

94 Selanikli Tevfik, *Yâdigâr-ı Seyâhat*, Matbaa-i Ebüzziya, Kostantiniyye 1316.

95 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Midhat Vê Rüştiî Paşaların Tevkiplerine Dâir Vesikalar*, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987, s. 64; Sertoğlu, *age*, s. 3255. Aynı isimle başka bir kitap için bkz. A. Faik Selanikli, *Matem-i Millet'ten Birkaç Yaprak yahut Mithat Paşa'nın Son Seneleri*, Selanik Matbaası, Selanik, ty.

96 Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908) İslâmlaşma, Otokrasi ve Disiplin*, çev. Osman Yener, 2. Basım, İletişim Yayınları, İstanbul 2015, s. 252-253; Arzu M. Nurdogan, II. Abdülhamid Döneminde İlköğretim Okullarındaki Ders Kitapları ve Tarih Öğretimi, *Turkish History Education Journal*, 3 (2), 2014, s. 98-99.

97 Selanikli Tevfik, *Muhtasar Târîh-i Osmânî* [Mekâtib-i Rüşdiye Programına Tevfikân Tahîr Olunmuşdur], Cild-i Evvel, Matbaa-i Kütübhaneye-i Cihân, Dersaadet 1322/1904, s. 3.

98 İrtem, *age*, s. 17-18.

bilgiler sunmaktadır. Öncelikle o yorulmak bilmez bir işkoliktir. Gazetecilik ve yazarlık mesleğine başladığı tarihten çalışamaz duruma gelinceye kadarki sürece kadar durmadan çalışmıştır. En yakın çalışma arkadaşlarından olan Diran Kelekyan Efendi onun ölümü üzerine yazdığı anma yazısında:

“Tevfik bir mürebbi-i avam *Vulgarisateur* idi. Ulûmu, fûnûnu, edebiyatı, mebâhis-i ahlâkiyyeyi en az terbiye görmüş fikirlerin bile hazm edebileceği sûrete vaz’ ider, öylece yazar, bu sûretle irfân-ı umûmiyyenin tezâyüdü nokta-i nazarından mühim hizmetler ibrâz eylerdi. Kendisi daima öğreniyor ve öğretmeğe çalışıyordu. Rüşdiye fevkinde mekteb görmemiş olan koca Selanikli, ulûm ve fûnûnun her hangi şubesinden bahs olunsa, Avrupa dârülfünûnları mezûnlarına taş çıkarmağa muktedir idi. Hele fenn-i tedrise ve tarihe vukufu pek vâsi’ olub, tarih-i Osmani hakkındaki tettebbuâtı kendisini bir mütehassıs derecesine ısrâd eylemişidi. Edebiyat-ı Osmaniyyeye vukufu gayet mükemmel olduğu halde, şiveye ehemmiyet vermezdi. Süratle yazı yazmak ve mümkün olduğu kadar çok eser vücuda getirmek tarafdarı idi. Mâmâfih sırf edebî bazı âsârı da vardır. Boş zamanlarında – boş zamanı ne kadar az idi!⁹⁹ onun çalışma öğrenme ve çalışma azmini över.

Selanikli Tefvik hakkında yazarların ortak kanaati onun melek huylu, herkesin iyiliğini isteyen, insanlara iyi davranan, kimsenin aleyhinde konuşmayan bir karaktere sahip olduğu yönündedir¹⁰⁰.

Selanikli Tefvik Efendi’nin kişiliğinin bir özelliği de “*kül altında örtülmüş kora*” benzetilmesidir¹⁰¹. Dış görünüş itibarıyla “*güler yüzlü, mahviyetli, üstü başı ihmal edilmiş, derviş-nihâd bir kimse idi. Bir kere olsun hiddet ettiği, kimsenin kalbini incitmemiştir*”¹⁰². Hüseyin Cahit de “... *öğretmenliğinde ve gazeteciliğinde ömrünün sonuna kadar bu yoksunluk ve alçak gönüllülük içinde sürdürdü yaşamını. ... Gene de yazıyor, görev duygusunu yitirmemeğe uğraşıyordu. Bu ara geç vakit matbaadan çıkarken Türkçe ve Fransızca gazeteleri koca bir paket halinde taşımak merakına kapılmıştı. Gözü hala okumakta, çalışmaktaydı.*”¹⁰³ cümleleriyle onun çalışma ve öğrenme aşkını anlatmaktadır.

Selanikli Tefvik’in kişisel özelliklerinden biri de dalgınlığıydı. Hüseyin Cahit öğrencilik dönemi hatıralarında tarih derslerine giren Selanikli Tefvik’in dalgınlığından şu şekilde bahseder:

99 Kelekyan, *agm*, s. 1.

100 Kutlu, *age*, s. 111-112.

101 Abdurrahman Adil, *agm*, s. 2; Pakalın, *age*, s. 106; Çatma, *agm*, s. 645; Kutlu, *age*, 111.

102 Abdurrahman Adil, *agm*, s. 2.

103 Yalçın, *age*, s. 58-59.

“Basın dünyasına uzun hizmetleri, temiz yaradılışı ile kendisini tanıtmış olan Selânikli Tevfik Efendi de öğretmenlerimizdendi. Bize tarih okuturdu. O da ünlü dalgınlardandı. Ders verirken sınıfta düzence bozulmuyorsa bu, yalnızca bizim ona karşı beslediğimiz saygıdan doğardı. Bir gün, sınıfa girdiğimiz zaman, sınıf defterine bakmak için belletici yokluğundan yararlanarak, öğretmen kürsüsünün çevresine toplanmıştık. Birdenbire içeriye Selânikli Tevfik Efendi girdi. Herkes yerine kaçıştı. Gene de öğretmen kürsüsünün önünde, ayakta bir öğrenci kalmıştı. Bu, Aynizade Haşan Tahsin idi. Parmağını kürsünün budak deliğine sokmuş, çekmek istediği halde parmağı şiştiği için çıkaramamıştı. Selânikli Tevfik Efendi, burunun dibinde ayakta dikilen bu öğrencisini görmedi mi, gördü mü, ya da bundan olağan dışı bir durum mu görmedi, bilmiyorum. Hiç ses çıkarmadan, her zamanki gibi ön sıradaki öğrencilerden birini göz hapsine alarak, hep onun yüzüne bakarak, gözlerini çevirmeden dersini anlatmaya devam etti, sürdürdü, öğretmene bir kez yakalandıktan sonra başını çevirmek ayıp olacağı için, tarih dersi arasında roman okumak isteyenler daha başlangıçta gözlerini yere indirirler ve bu ders anlatımından kurtulmuş bulunurlardı.”¹⁰⁴

Sonuç

Selanikli Tevfik Efendi, II. Abdülhamid dönemi ve II. Meşrutiyet’in ilk yılları arasında yaşayan, çağının hemen hemen her gazete ve mecmualarında başmuharrir, muharrir olarak yazılar yazan, tercümeleri ile şöhret olan, tarih muallimliği yapmış bir Osmanlı aydınıdır. Beynindeki rahatsızlığın tedavisi için gittiği Viyana’da vefat etmiş olan Selanikli Tevfik Efendi, Osmanlı basın ve yayın hayatının önemli simaları arasındadır.

Dönemin tanıklıkları Selanikli Tevfik’in kendisini gazetecilik ve yazarlığa büyük bir şevkle adanmış olduğunu belirtirler. Öğrencilik hayatından başlayarak gazetecilik mesleğine girmiş, mükemmel Fransızcası ile birçok eser tercümeler yapmış ve bu çevirileri ile şöhret olmuştu. Tarihe karşı büyük bir ilgisi olan Selanikli Tevfik, bu alanda yazdığı eserler ile ustalığını kanıtlamıştır.

Yaşadığı dönemde şeyhülmuhririn kabul edilen Selanikli Tevfik, ölümünün ardından unutulmaya terk edilmiş, yazıları gazete arşivlerinde tozlanmış. Kendisi Ahmet Mithat Efendi gibi bir halkı eğitmeye adanmış bir muallim idi.

Selanikli Tevfik’in gazete ve dergilerin sayfaları arasında unutilan tarih, edebiyat, siyaset, toplum vb. konularda yazmış olduğu yazılarının

104 Yalçın, *age*, s. 58.

yeniden gün yüzüne çıkarılmalı ve görüşlerinin dönemin diğer aydınları ile karşılaştırılmasının yapılması gereklidir. Bu sayede Selanikli Tefvik'in Türk düşünce tarihindeki yeri, bu alana yaptığı etkileri ve katkıları da gün ışığına çıkarılmış olacaktır.

Ekler

Aşağıda Selanikli Tefvik hakkında ölümünden sonra çıkan üç yazının transkripsiyonu verilmiştir.

Ek 1: Diran Kelekyan'ın Selanikli Tefvik Efendi'nin vefatı üzerine Sabah Gazetesinde 8 Rebiyülahir 1328/18 Nisan 1910'da yazdığı yazı¹⁰⁵.

Selanikli Tefvik

Dün Viyana'dan aldığımız bir kara haber matbaaca cümlemizi ağlattı. Otuz senelik bir sevgili arkadaşımın zıyâ-ı ebedisinden mütehasıl-ı amik bir teessür mevcudiyetimi tazyik ediyor. Bilmem ki biçare Selanikli Tefvik haber-i vefatının Osmanlı erbâb-ı tahriri için nasıl elim zâyiatdan olduğunu his ettiğim derecelerde târife muvaffak olacak mıyım?

Nesl-i cedid Selanikli Tefvik'in âlem-i tahrire girdiği zaman, yani bundan takriben kırk sene evvel bizde seviye-i irfânın –ve hidmet-i tahrîriyyenin-bulunduğu hali bilemez.

Devr-i Hamidi başlamamış, binaenaleyh âlem-i tahrir sansür tazyiki altına girmemiş olduğundan, ilim ü irfân namına, terakkiyât namına meydan-ı mücâhede umuma açık ise de o âleme giren mücahidlerin mikdarı bi'n-nisbe mahdud idi. Lisân bilmek, ulûm ve fûnûn ve edebiyatdan anlamak, âleme beğendirecek surette yazı yazmak o zamanlarda erbâbı nâdir-i mezâyâdan idi. İlm ü irfân mücâhedesiyile beraber mülkümüzde siyasi ve edebi bir mücâhede dahi başlamış ve Namık Kemal gibi, Şinasi gibi Osmanlılık hissini ve Osmanlı lisânını a'lâ eden iki dühâtın husûle getirdikleri cereyan mütefekkirin-i millet tarafından meftûniyetle selamlanmış olduğundan, onlar var iken âlem-i tahrire intisâb etmek büyük bir cesarete tevakkuf ederdi. O zamanlarda üdebâmız, muharrirlerimiz az, fakat cümlesi de büyük iktidâr erbâbından idi. Gözü henüz açılmamış olan millet, okumak, mümkün olduğu kadar çok okumak istiyordu. Sahâif-i matbûâtta ıslâhat lüzûmünden, hürriyetden, hatta ara sıra şûrâ-yı ümmetden ve kanûn-i esâsîden bahs olunuyordu. Garb hayatıyla irtibât günden güne artmakta ve mütalâanın da bir zevk olduğu anlaşılacak olduğundan, her nevi neşriyata, hususiyle merakı tahrir eden âsâra büyük bir rağbet gösteriliyordu.

105 Diran Kelekyan, *Sabah Gazetesi*, No: 7390, 8 Rebiyülahir 1328/5 Nisan 1326/18 Nisan 1910, s. 1.

O zamanlar on beş, on altı yaşında bir genç olan Selanikli Tevfik işte bu gibi ahval arasında âlem-i tahrir intisâb eylemiştir. Meslek-i tahririn kıdemlileri bir o zaman intisâbını tahattur ediyorlar, bir de dūçâr olduğu hastalık sebebiyle – bir çok ay evvel - kalemi terk ettiğini biliyorlar. Bu müddet zarfında – ara sıra maskat-i re’si olan Selanik’e vuku bulan seyahatleri haricinde - matbaalardan hiç ayrılmadı. Kırk senelik muharrir idi; bir muharrir ki bu kırk sene zarfında şahsı için kırk satır yazı yazmamış, daima mülk ü millete hizmet etmek istemiş, hiç şan ve şeref aramamış, vazifesinin hüsn-i ifası haricinde hiçbir şeyden zevk duymamıştır. Bu mesleğe hilm ile, hamiyetle girmiş idi; hilm ile, hamiyetle ayrılab gitdi.

Selanikli Tevfik şeref-i refâkatine otuz sene evvel (Saâdet) heyet-i tahririyesinde mazhar olmuş idim. O zamandan beri – haricde geçirdiğim seneler müstesna olarak - heman daima aynı gazetelerde bulunduk. Selanikli Tevfik, 1305’de (Sabah)ın yeniden intişâra başlaması üzerine ser muharrirliğini deruhde ederek (Saâdet)den ayrılmış ise de bilâhare (Tarik)de ve (Sabah)da da refâkatimiz vaki olmuş idi. Yekdiğerimizin gayet samimi arkadaşı olduk. Nezâhet-i ahlâkiyye ve nezâket-i fitriyyesi hasebiyle hiçbir refiki ondan gocunmamıştır. Meveddetiyle beni bilhassa taltif ettiğiinden, aramızdaki irtibat artık arkadaşlık derecesini bulmuş idi. Onunla bir masa başında yazı yazmak benim için büyük bir mazhariyet idi. Eminim ki o da benim refâkatimi severdi. Bu otuz senelik arkadaşlığın heman hiçbir günü bir latifesiz – muhabbete delâlet iden bir latifesiz - geçmemiştir. İşte dün bu âlem-i fânîyi bir ecnebi [1. Sütun] memleketinde, bir ecnebi hastahanesinde terk idüb âzim-i dâr-ı beka olan zât-ı muhterem benim için böyle bir arkadaş idi.

Gazetecilik hizmeti zamanına münhasır, âsârı istikbâle kalmaz bir meslektir. Yazılarımız bu varak-pârelerin nesh-i yevmiyyesi gibidir. Gününde ehemmiyeti var; gün geçince kimse onları tahattur etmez. Eğer Selanikli Tevfik tahrir ve tercüme suretiyle vücuda getirdiği birkaç düzine âsârı olmasa idi, şimdi hizmetinin ehemmiyetini isbât için müşkülât çekecekdik. Hâlbuki onun âlem-i matbûata aid faaliyetinin hiçbir günü faidesiz geçmemiştir. Tevfik bir mürebbi-i avam *Vulgarisateur* idi. Ulûmu, fûnûnu, edebiyatı, mebâhis-i ahlâkiyyeyi en az terbiye görmüş fikirlerin bile hazm edebileceği sûrete vaz’ ider, öylece yazar, bu sûretle irfân-ı umûmiyyenin tezâyüdü nokta-i nazarından mühim hizmetler ibrâz eylerdi. Kendisi daima öğreniyor ve öğretmeğe çalışıyordu. Rüşdiye fevkinde mekteb görmemiş olan koca Selanikli, ulûm ve fûnûnun her hangi şubesinden bahs olunsa, Avrupa dârülfünûnları mezûnlarına taş çıkarmağa muktedir idi. Hele fenn-i tedrise ve tarihe vukufu pek vâsi’ olub, tarih-i Osmani hakkındaki tettebbuâtı kendisini bir mütehassıs derecesine is’âd eylemişti. Edebiyat-ı Osmaniyyeye vukufu gayet mükemmel olduğu halde, şiveye ehemmiyet vermezdi. Sûratle

yazı yazmak ve mümkün olduğu kadar çok eser vücuda getirmek taraftarı idi. Mâmâfih sırf edebî bazı âsârı da vardır. Boş zamanlarında – boş zamanı ne kadar az idi! - bazen inşâd-ı eş'âr iderdi. Zân idersem o yolda bazı âsâr-ı gayr-ı münteşire bırakmıştır.

Fakat bu zât-ı muhteremin en büyük meziyeti mesleği haricinde hiçbir şeref, hiçbir muvaffakiyet aramaması olmuştur. Onun iktidarını, onun şöhretini haiz bir muharririn devr-i sâbıkda büyük maaşlı bir memuriyet kapması işden değil iken, Selanikli Tefik gazete muharriri, kitab muharriri, muallim olmak haricinde hiçbir emel perverde etmedi. Hiçbir talebde bulunmadı. Kendisine haber gönderdiler. Mahzâ iktidarını takdiren – biraz rahat itsün diye - memuriyet istihali teklifinde bulundular. Hakkında bu yolda bir eser-i ihtirâm ibrâz edenlerden biri namusperverliği cümlelerin malumu olan ser-kâtib Süreyya Paşa merhûm olmuştu. Koca Selanikli kabul itmedi. Günde on beş saat yazı yazmayı, hanesinden matbaaya, matbaadan mekteblere, mekteplerden yine matbaaya koşmayı tercih itti. Devr-i cedit geldi. Mücâhidin-i hürriyet meyânında hemşehrileri, hatta şakirdleri vardı. Şahsına karşı ihtirâm-perverde itmeyen ferd-i aferide bulunamayacağı gibi, vukuf ve iktidarı cihetiyle dahi, kendisinden istifâde edilebileceği derkâr idi: İdare-i sâbıkadan hiçbir lütuf kabul etmemiş olduğuna göre, teceddüden müstefid olması icab iderdi; idare-i ceditde bir mevki' ihrâzı hakkı idi; kendisini düşünenler, tekliflerde bulunanlar oldu. İstemedi. O çalışmak istiyordu. Vatanının saâdetini görmesi kâfi idi. Şahsı için hiçbir nâiliyyet, hiçbir mükâfat aramadı

Geçen mayıs ibtidâsında Mısır'dan avdetimde Tefik (Tanin) heyet-i tahririyesinde bulunuyordu. Bir memuriyet kabul ve biraz rahat itmesini birkaç kere ben de teklif itdim. Her defasında gayet tabii bir vaz' ile:

--- Kalemim beni geçindirir, biz geldik gidiyoruz; hamd olsun ki bu günleri gördük. Memuriyet ne olacak! - derdi.

Öyle derdi ama, sıhhati tahammül itmedi. Kendisini günden güne daha yorgun görüyorduk. Çalışmak için müşkülât çektiğini his ediyorduk. Bir buçuk ay evvel hastalandığını haber verdiler. [2. Sütun] O kadar yorduğu bîçâre zihni artık bar-sakil-i tahrir altında ezilmişti!!

Zavallı Tefik söylediğini bilmiyor, ifâdâtında insicamı gaib ediyor, bazen bilâ-sebebe korku gösteriyor, bazen de – yine bilâ-sebebe olarak - sevinç izhâr ediyordu. Bu halini gören eviddâsı tedavisi için heman Viyana'ya i'zâmını teemmül itdiler. Bir tabib-i hâzık refâkatiyle Viyana'ya gönderilüb, bir darü't-tedavi-i hususiye konuldu. Dün oradan haber-i vefatını aldık!

Selanikli Tefik gazetecilik âleminde en eski arkadaşı – ve hiç şübhe yok ki kendisini cidden sever dostlarından biri - olmak sıfatıyla muhterem

arkadaşıma göz yaşlarıyla veda ve aile-i keder-didesine arz-ı tâziyet ediyorum. Mezarının üzerine şu altı kelimeyi yazsunlar:

“Namuslu adam – vazifeperver muharrir- hamiyetli Osmanlı”

Senin mezarına bu sözleri yazdırmağa kesb-i istihkak idenler dünya ve ukbâda bahtiyardırlar.

D[iran]. K[elekyan] [3. Sütun]

Ek 2: Nevsâl-i Osmanî'de Selanikli Tevfik Bey'in ölümü üzerine çıkan yazı.¹⁰⁶

Selanikli Tevfik Efendi

Kudemây-ı muharririn-i Osmanîden Selanikli Selanikli Tevfik Efendi mübtelâ olduğu illeti-i dimâgiyenin tedavisi zımında Viyana'ya götürülmüş ve ora hastanelerinin birinde geçen Nisan içinde terk-i (187) hayat eylemiştir. Naaşı Selanik'e nakl edilmiş ihtifâlât-ı lâzıme ile kaldırılarak medfûn-ı mahsûsuna tevdi olunmuştur. İstanbul'da münteşir Türkçe gazeteler birer zâtı Selanik'e izâm ederek merhumun cenazesinde hazır bulunmak suretiyle vazife-i uhuvveti îfâ etmişlerdir.

Tevfik Bey elyevm Selanik'de mukim Murad Efendi'nin mahdûmu olup 1277 tarihinde şehri-i mezkûrda tevellüd etmiştir. Tahsil-i ibtidâisini orada ikmal ettikten sonra on yaşında pederiyle beraber İstanbul'a gelmiş, bir müddet de İstanbul'da tahsil ile iştigal ettikten sonra 1288'de o zamanın en büyük müessesesi-i tahsilîyesi olan mahrec-i aklâma dâhil olmuşdur.

Tevfik Efendi mahrec-i aklâma girdiğinden pek az zaman sonra tarîk-i tahrir dâhil oldu. Hersek, Karadağ, Sırb, Rusya muhârebati esnasında muhtelif gazetelerde yazı yazmağa başlamış ve o zamandan itibaren bî-sükûn bir sa'y ile âlem-i tahrir dâhil olmuş olan bu dimâğ düne kadar çalışmış yorulmuş fakat çalışmaktan vaz geçmemiştir.

Bu gün âlem-i matbûatda en eski hâtırate mâlik olan bu memleketin bilhassa son devresine aid olan tarihini en ince teferruâtına kadar hıfz etmiş olan Tevfik Beğ şeyhü'l-muharririn denilebilecek bir halde idi. Çünkü bu gün kendisinden fazla bir hayat-ı tahrir mâlik olan yegâne muharrir Ahmed Midhat Efendi'dir ki kendisi Selanikli Tevfik Efendi gibi çalışmış olmadığı yâni son on sene zarfında Ahmed Midhat Efendi hayat-ı tahrirden çekildiği nazar-ı dikkate alındığı halde Tevfik Efendi'nin ihrâz-ı nüfûz edeceği tabiidir.

106 Ekrem Reşad ve Osman Ferid, *Nevsâl-i Osmani*, Üçüncü Sene, İstanbul: İkbal Kitabhanesi, Rumi 1327-Hicri 1329, s. 187-189

Tevfik Efendi'nin mesaisi hakikaten tahammülün fevkinde idi. Devr-i sâbıkın en hamul bir gazetecisi olan merhum, bir yandan muhtelif mekteplerde ders veriyor, bir yandan Ceride-i Askeriyye'yi idare ve bir yandan da birçok romanlar tercüme ediyordu. Tercüme tarîkiyle meydana koyduğu âsâr cidden insanı düşündürcek derecededir.

Merhum mekteplerde senelerden beri tadrîsât-ı tarihiyye ile iştilal etmiş tarihe müteallik bir iki eser yazmış kütüphanesinde muhtelif lisanlarda birçok âsâr-ı tarihiyye cem' etmiş idi. (188) Her hangi bir mesele olsa bütün teferruâtıyla tahattur edemese bile hangi kitabın hangi bâbında ona dâir ne gibi mâlûmat bulunabileceğini bilir derhal onu bulur çıkarırdı.

Her halde merhum yorulmak bilmez bir sa'ya, en küçük bir fenalık bile yapmaktan korkan saf ve samimi bir kalbe mâlikdi.

Matbû âsârından tahattur edebildiğimiz şunlardır: Serseri Yahudi, Korkunç Sefîne, Müdhîş Korsanlar, Şehr-i Sâbih, Roman Cüzdanı, Mir'ât-ı Vukuât-ı Harbiyye, Prusya'da Askerlik Âlemi, Nevsâl-i Askerî, Mükemmel Elif-ba-yı Osmanî, Çanta.

Ek 3: Salnâme-i Servet-i Fünun'da Selanikli Tefvik Bey hakkında çıkan yazı¹⁰⁷

Selanikli Tefvik Efendi

Otuz seneden beri matbat-ı Osmanîyye'de ifâ-yı hizmet eden Selanikli Tefvik Efendi "1277" senesinde tevellüd iderek Vâlide Rüşdiyesini bi'l-ikmal "mahrec-i aklâm"a girmiş ve muahharan Fransızca'yı hususi olarak öğrenmiştir. Âlem-i tahrir ilk intisâbı Rusya mûharebe-i zâilesi esnasında neşr ettiği "Hakikat" gazetesiyle başlar. Bu gazetenin tatilinden sonra, Tefvik Efendi âlem-i matbûatdan ayrılmayarak otuz senelik hayat-ı tahririyesini bir sa'y-i metâib ve dâimî içinde geçirmiş, ve hemen bilumum gazetelerin heyet-i tahririyesine dâhil olarak cümlesinde de ifâ-yı hizmete, tenvir-i efkâr-ı millete çalışmıştır. Tercüme ve tahrir ettiği romanlar, makaleler toplanacak olsa pek mühim bir yekûna balığ olur. Tefvik Efendi bu girdâbad-ı meşâgil arasında bilhassa tarih-i Osmanî'nin tedkik ve mütâlasasına çalışmış ve bu hususda cidden kesb-i ihtisas eylemişti. Meşrutiyetden sonra birkaç cüzünü neşrine muvaffak olduğu "Tarih-i Islâhat-ı Osmaniyye" buna iyi bir delildir. Tefvik Efendi vefat ettiği zaman Tanin gazetesi heyet-i tahririyesine dâhil bulunuyordu.

107 İsmail Subhi ve Mehmed Fuad (1327), *Musavver Salname-i Servet- Fünun*, İkinci Sene, Ahmed İhsan ve Şürekası Matbaası, s. 326.

Kaynakça

- BOA, *Maarif Nezareti, Mektubi Kalemi*, Dosya nr. 1082, Gömlek nr. 49.
- BOA, *Sicill-i Ahval Defterleri*, Defter No: 50, sayfa 171.
- A. Faik Selanikli, *Matem-i Millet'ten Birkaç Yaprak yahut Mithat Paşa'nın Son Seneleri*, Selanik Matbaası, Selanik, ty.
- Abdurrahman Adil, *Matbuat-ı Osmaniye Hatıraları, İkdâm*, 3 Rebiülahir 1340, Nu: 8878, s. 2.
- Acaroğlu, M. Türker, *Balkanlarda Türkçe Yer Adları Kılavuzu*, IQ Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2006.
- Ahmet Mithat Efendi, *Musahabat-ı Leyliye: İnceleme ve Tefrika-Kıtap Karşılaştırmalı Latin Harflerine Aktarım*, haz. Nuran Özlük, Hiperlink Yayınları, İstanbul 2013.
- Ahmed Rasim, *Matbüat Hâtıralarından Muharrir; Şâir Edib*, haz. Ali İhsan Koculu, Salkımsöğüt Yayınları, Erzurum 2016.
- Akçakale, Gülbahar, *Tanzimat Döneminde Yayımlanan Tercüme Roman Mukaddimeleri Üzerine Bir İnceleme (1860-1896)*, Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Manisa 2021.
- Anamur, Hasan, *Başlangıçtan Bugüne Fransızcadan Türkçeye Yapılmış Çeviriler İle Fransız Düşünürler, Yazarlar, Sanatçılar Üzerine Türkçe Yayınları İçeren Bir Kaynakça Denemesi*, Gündoğan Yayınları, İstanbul 2014.
- Aydın, Hakan, Cemiyet-i Matbuat-ı Osmaniye: Kuruluşu ve Basında Tartışmalar, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 27, 2010, s. 559, 566
- Babacan, Mahmut, *Ara Nesil'de Tenkid*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1993.
- Bakay, Hafize, *Ara Nesilde Üç Mecmua (Güneş, Gülşen, Şafak) Üzerine Bir İnceleme ve Seçilmiş Metinler*, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sivas 2016.
- Baş, Eyüp, *Osmanlı Tarih Yazarlarında Sorumluluk Bilinci*, İlahiyât Yayınları, Ankara 2006.
- Batıslam, H. Dilek, *Musavver Hindistan Seyahatnamesi, Toplumsal Tarih*, S. 48, Aralık 1997, s. 62-64.
- Bay, F. Özlem, *Fransız Edebiyatından Yapılan İlk Edebi Çeviriler Üzerine Analitik Bir Uygulama (1860-1900)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2013.
- Bayrak, M. Orhan, *"Osmanlı Tarihi" Yazarları*, Milenyum Yayınları, İstanbul 2002.
- Beşir Fuad, *Şiir ve Hakikat Yazılar ve Tartışmalar*, haz. Handan İnci, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999.

- Bildik, Cemaletdin, Gazeteciliğe Nasıl Başladılar?, *Akşam Gazetesi*, 12 Mayıs 1948, s. 5.
- Birinci, Ali, Meşrutiyet Matbuatı (1324-1325) III, *Kebikeç İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi*, S. 4, Ankara 1996, s. 39-42.
- Birinci, Necat, Ara Nesil Edebiyatı, *Osmanlı Kültür ve Sanat*, ed. Güler Eren, C. 9, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 766-779.
- Birinci, Necat, Ara Nesil, *Türk Edebiyatı Tarihi*, C. 3, ed. Talât Sait Halman vd., Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İstanbul 2007, s. 97-109.
- Birinci, Necat, *Menemenlîzâde Mehmed Tahir*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988.
- Bozdağ, Erdal, *Muallim Naci'nin Düşünce Dünyası ve Tanzimat Yenileşmesindeki Yeri*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Malatya 2020.
- Bozkurt, Eshabil, Ayşe Banu Karadağ, II. Abdülhamid Dönemi Roman Çevirileri, *Rumelide Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 3, 2015, s. 43-77.
- Brummet, Palmira, *İkinci Meşrutiyet Basınında İmge ve Emperyalizm 1908-1911*, çev. Ayşen Anadol, İletişim Yayınları, İstanbul 2003.
- Bulut, Nurullah, *Ara Nesil Dönemi Yazarlarının Edebi Yazılarının Yeni Harflere Aktarılması ve Tahlili*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta 2018.
- Bursalı Mehmed Tâhir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, C. 2, haz. A. Fikri Yavuz, İsmail Özen, Meral Yayınevi, İstanbul 1972.
- Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, haz. M. A. Yekta Saraç, C. 2, Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları. Ankara 2016.
- Büyükdereci, Hava, "Gayret Dergisi" (Fibrîst ve Metinler), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2001.
- Canseven, Serkan, *Resimli Kitab (1908-1913) Sosyal, Kültürel ve Siyasî Açıldan Döneme Bakışının İncelenmesi*, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Manisa 2000.
- Ceyhan, Nesîme, Romanla Tanışan Neslin Tercüme Tekniği ve Tenkîdine Dâir Tartışmaları, *Türkbilgi*, S. 14, 2007, s. 41-59.
- Çapanoğlu, Münir Süleyman, *Basın Tarihine Dair Bilgiler ve Hatıralar*, Hür Türkiye Dergisi Yayınları, İstanbul 1962.
- Çapanoğlu, Münir Süleyman, *İdeal Gazeteci, Efendi Babamız Ahmet Mithat*, Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1964.
- Çatma, Bahattin, Abdurrahman Âdil (Eren)'in Osmanlı Matbûat Âlemine Dair Hatıraları, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, C. 7, S. 2, 2021, s. 636-654.

- Çekiş, Can Eyüp, *Hamidian Epic: War Literature The Late Nineteenth Century Ottoman Empire*, Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2016.
- Çelik, Yücel, “*Nevsâl-i Askerî*” *Kitabının Transkripsiyonu*, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep 2013.
- Çulcu, Murat, *Osmanlı’da Çağdaşlaşma-Taassup Çatışması*, C. 1, Kastaş Yayınları, İstanbul 1990.
- Devellioglu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, 25. Basım, Aydın Kitabevi, Ankara 2008.
- Diran Kelekyan, *Sabah Gazetesi*, No: 7390, 8 Rebiyülahir 1328/5 Nisan 1326/18 Nisan 1910, s. 1.
- Doğan, Erdal, *Edebiyatımızda Dergiler*, Bağlam Yayınları, İstanbul 1997.
- Doğanay, Fatma Kaya, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Rüşdiye Mektepleri*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2011.
- Duman, Hasan, *Başlangıcından Harf Devrimine Kadar Osmanlı-Türk Süreli Yayınlar ve Gazeteler Bibliyografyası ve Toplu Kataloğu 1828-1928*, C. I-II, Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı, Ankara 2000.
- Duman, Hasan, *İstanbul Kütüphaneleri Arap Harfli Süreli Yayınlar Toplu Kataloğu 1828-1928*, IRCICA Yayınları, İstanbul 1986.
- Dumas, Alexandre, *Meçhul Bir Gemi*, çev. Mehmed İhsan, Matbaa-i Ebuzziya, Kostantiniyye 1308.
- Durmaz, Gül, Tanzimat Döneminde Tercüme Roman Tartışmaları ve Edebiyatımızın İlk Roman Dergisi: Roman Cüzdanı, *Roman Kahramanları*, Ekim/Aralık, S. 12, 2012, s. 150-153.
- Durmaz, Gül, Tanzimat Döneminde Tercüme Roman Tartışmaları ve Edebiyatımızın İlk Roman Dergisi: Roman Cüzdanı III, *Roman Kahramanları*, Ocak/Mart, S. 13, 2013, s. 188-191.
- Durmaz, Gül, Tanzimat Döneminde Tercüme Roman Tartışmaları ve Edebiyatımızın İlk Roman Dergisi: Roman Cüzdanı III, *Roman Kahramanları*, Nisan/Haziran, S. 14, 2014, s. 192-195.
- Ekrem Reşad ve Osman Ferid, *Nevsâl-i Osmanî*, Üçüncü Sene, İktisat Kitabhane-i İstanbul Rumi 1327-Hicri 1329.
- Enginün, İnci, *Yeni Türk Edebiyatı Tanzimat’tan Cumhuriyet’e (1839-1923)*, 5. Basım, Dergâh Yayınları, İstanbul 2010.
- Eren, Abdurrahman Adil, En Çok Yazı Yazan Türk Muharriri, *Akşam Gazetesi*, 1 Kasım 1936, s. 5.
- Ergin, Muharrem, *Türkiye Maarif Tarihi*, C. 1-2, Eser Kültür Yayınları, İstanbul 1977.

- Gökman, Muzaffer, *İstanbul'u Yaşayan ve Yaşatan Adam Ahmet Rasim*, C. 1, Çelik Gülersoy Vakfı, İstanbul 1989.
- Gönensay, Hıfzı Tevfik, *Tanzimattan Zamanımıza Kadar Türk Edebiyatı Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1949.
- Hayreddin Bey, “*Vesâik-i Tarîhiyye ve Siyasiyye*” *Belgelerin Dilinden Osmanlı ve Avrupa*, haz. İshak Keskin, Ali Ahmetbeyoğlu, Selis Kitaplar, İstanbul 2008.
- Hayrettin Bey, *Kırım Harbi*, haz. Şemsettin Kutlu, Tercüman 1001 Temel Eser Yayınları, İstanbul ty.
- Hugo, Victor, *Klod Gö [yani Obur Klod]*, mütercimi Selanikli Tevfik, Matbaa-i Ebuzziya, Kostantiniye 1303/1885.
- Hüseyin Cahid, Hayat-ı Matbûat 8, *Sabah*, nr. 3441, 10 Safer 1317/ 18 Haziran 1899, s. 3.
- İbrahim Alâettin, *Meşhur Adamlar Hayatları-Eserleri*, haz. Sedat Simavi, C. 4, İstanbul 1933-1936, s. 1434.
- İlk Türk Materyalisti Beşir Fuad'ın Mektupları*, haz. C. Parkan Özturan, Arba Yayınları, İstanbul 1989.
- İnuğur, M. Nuri, *Basın ve Yayın Tarihi*, 5. Basım, Der Yayınları, İstanbul 2005.
- İpşirli, Mehmet (2003). “Mahreç”, *DİA*, C. 27, s. 387-388.
- İrtem, Süleyman Kâni, *Meşrutiyet Doğarken 1908 Jön-Türk İhtilâli*, haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul 1999.
- İrtem, Süleyman Kâni, *Yıldız ve Jön Türkler İttihat-Terakki Cemiyeti ve Gizli Tarihi*, haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul 1999.
- İslamoğlu, Oğuzhan Davut, *Mütâlaa Mecmuası Tablîli Fibrîst, İnceleme, Metinler*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 2000.
- İsmail Habib, *Avrupa Edebiyatı ve Biz Garpten Tercimeler*, C. II, Remzi Kitabevi, İstanbul 1941.
- İsmail Subhi ve Mehmed Fuad, *Musavver Salnâme-i Servet- Fünûn*, Bade'l-İnkılab İkinci Sene -1326 Sene-i Rumiyesi-, Ahmed İhsan ve Şürekâsi Matbaacılık Osmanlı Şirketi, İstanbul 1327.
- Javed, Nadeem, *Selanikli Tevfik'in (1860-1910) Hindistan Seyahatnamesi, (Metin-İnceleme-İndeks)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2019.
- Kabacalı, Alpay, *Başlangıcından Günümüze Türkiye'de Matbaa, Basın ve Yayın*, Literatür Yayınları, İstanbul 2000.
- Kar, Merve, *Çocuklara Rehber Mecmuası (İnceleme, Tablîli Fibrîst, Seçme Yazılar)*, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2020.
- Karadağ, Ayşe Banu (2013), Türk Çeviri Tarihimizde “Mütercim” Selanikli Tevfik, *Turkish Studies*, V. 8/10, s. 355-363.

- Kaya, Ahmet İhsan, “*Mütâlaa Gazetesi*”-İnceleme, *Fibrist, Seçme Metinler*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 1998.
- Kaya, Canan, *Birinci Meşrutiyet Döneminde Yayınlanan Kevkebü'l-İlm, Berk, Sebat ve Sıraç Mecmuaları Üzerine Bir İnceleme ve Seçilmiş Metinler*, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sivas 2018.
- Kerman, Zeynep, *1862-1910 Yılları Arasında Victor Hugo'dan Türkçeye Yapılan Tercüme Üzerinde Bir Araştırma*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1978.
- Koçu, Reşad Ekrem, *İstanbul Ansiklopedisi*, C. 9, Koçu Yayınları, İstanbul 1968.
- Kolcu, Abdurrahman, *Musavver Fen ve Edeb Mecmuası (İnceleme, Tablilî Fibrist ve Seçme Metinler)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2004.
- Koloğlu, Orhan, Ahmet Midhat ve Tercüman-ı Hakikat'te Yahudi Sorunu, *Osmanlı Araştırmaları*, S. XIII, İstanbul 1993, s. 11-21.
- Koloğlu, Orhan, Mihran Efendi, *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, C. 2, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999, s. 2011.
- Koloğlu, Orhan, Tercümanı Hakikat, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. 7, İstanbul 1994, s. 252.
- Koz, M. Sabri, Jules Verne'nin Türkçedeki Serüveni/Seçme Kaynakça, Kitaplık, S. 44, Kasım-Aralık 2000, s. 151-160.
- Kutlu, Şemsettin, *Eski İstanbul'un Ünlüleri*, Hürriyet Yayınları, İstanbul 1978.
- Küçük, Sena, İlk Türkçe Çocuk Dergileri ve “Çocuklara Mahsus Gazete”, *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S. 24, 2010, s. 221-257.
- Levend, Ağâh Sırrı, *Şemsettin Sami*, Can Yayınları, İstanbul 2010.
- Mücellidoğlu, Ali Çankaya, “*Son Asır Türk Tarihini Önemli Olayları ile Birlikte Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler (Mülkiye Şeref Kitabı)*”, C. III, Mars Matbaası, Ankara 1968-1969.
- Naci (Muallim), *Tanzimat'tan Bugüne Edebiyatçılar Ansiklopedisi*, C. II, 3. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010, s. 728.
- Nurdoğan, Arzu M., II. Abdülhamid Döneminde İlköğretim Okullarındaki Ders Kitapları ve Tarih Öğretimi, *Turkish History Education Journal*, 3 (2), 2014, s. 82-111.
- Oğuz, Mustafa, XX. Yüzyılın Başında Bir Osmanlı Aydınım Gözünden Hindistan: Selanikli Tefik'in Hindistan Seyahatnamesi, *VI. Uluslararası Türklerin Dünyası Sosyal Bilimler Sempozyumu*, ed. Osman Kubilay Gül, 13-15 Mayıs 2022 Komrat-Gagauz Yeri (Moldova), Ankara 2022, s. 959-1002.
- Okay, Orhan, *Batılılaşma Devri Türk Edebiyatı*, 2. Basım, Dergâh Yayınları, İstanbul 2010.

- Oymak, Alparslan, Hindistan'a Türkiye'den Bakmak, *International Journal of Languages Education and Teaching*, December 2015, Volume 3, Issue 3, s. 71-85.
- Özdemir, Kübra, *Mecmua-i Edebiyye'de Edebi Tenkit (1899-1900)*, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir 2019.
- Özege, Seyfettin, *Başış Kitapları Kataloğu*, C. 1-2, haz. Ali Bayram, M. Sadi Çöğenli, Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi Yayınları, Erzurum 1978.
- Özön, Mustafa Nihat, *Metinlerle Muasır Türk Edebiyatı Tarihi*, Devlet Matbaası, Ankara 1934.
- Öztürk, Cemil, Rüşdiye, *DİA*, C. 35, İstanbul 2008, s. 300-303.
- Öztürk, Necdet, Murat Yıldız, *İmparatorluk Tarihinin Kalemleri Muhafızları Osmanlı Tarihçileri –Ahmedi'den Ahmed Refik'e-*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2013.
- Pakalın, Mehmed Zeki, *Sicill-i Osmanî Zeyli Son Devir Osmanlı Meşhurları Ansiklopedisi*, haz. Ali Aktan, C. XVIII, TTK Yayınları, Ankara 2009.
- Payzın, H. Sabahattin, *Tarihte Dil, Yaza, Bilim ve Toplum*, Doğruluk Matbaacılık, İzmir 1992.
- Payzın, H. Sabahattin, Yüz Yıl Öncesinde Dil Tartışması: İktisat mı, Ekonomi mi?, *Tarih ve Toplum*, S. 9, Eylül 1984, s. 14-15.
- Perin, Cevdet, *Tanzimat Edebiyatında Fransız Tesiri*, Pulhan Matbaası, İstanbul 1946.
- Ragıp, Mustafa, *Meşrutiyet'ten Önce Manastır'da Patlayan Tabanca*, haz. Rahşan Aktaş, Bengi Yayınları, İstanbul 2007.
- Reid, Mayne, Selanikli Tevfik, *Amerika'da Çöl Avcıları*, çev. Murat Dursun Tosun, Depo Print Dijital, 2022.
- Reid, Thomas Mayne, *Le Capitaine Mayne-Reid, Les Chasseurs De Chevelures*, çev. Émile de La Bédollière, Publié Par Gustave Barba, Librairie-Éditeur, Paris 1883.
- Resimli Kitap*, haz. Arslan Tekin, Ahmet Zeki İzgöer, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2017.
- Sadri Sema, *Eski İstanbul'dan Hatıralar*, 3. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 1994.
- Selanikli Tevfik, *Bir Kadının Tedbiri*, Mahmud Beğ Matbaası, Dersaadet 1312.
- Selanikli Tevfik, *Bir Şehidin Vasiyeti*, Tercümân-ı Hakikat Matbaası, İstanbul 1315.
- Selanikli Tevfik, *Kânûn-ı Esâsî ve Meclis-i Meb'ûsân Târîhi*, Karabet Matbaası, İstanbul 1324/1326.
- Selanikli Tevfik, *Mir'ât-ı Vukû'ât-ı Harbiyye*, Tercüman-ı Hakikat Matbaası, İstanbul 1315.

- Selanikli Tevfik, *Mubtasar Târîh-i Osmânî* [Mekâtib-i Rüşdiye Programına Tevfikân Tahrîr Olunmuştur], Cild-i Evvel, Matbaa-i Kütübhaneci Cihân, Dersaadet 1322/1904.
- Selanikli Tevfik, *Musavver Islâhât-ı Osmâniyye*, Selanik Matbaası, Dersaadet 1326.
- Selanikli Tevfik, *Mükemmel Elif-bâ-yı Osmânî*, Kitabçı Arakel, İstanbul 1328.
- Selanikli Tevfik, *Nevsâl-i Askerî*, Saryan Matbaası, Dersaadet 1321.
- Selânikli Tevfik, *Resimli Türk ve Dünya Meşhurları Ansiklopedisi*, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul 1962, s. 282-283.
- Selanikli Tevfik, *Sabah'ın Kış Geceleri Eğlencesi Musavver Hindistan Seyâhatnâmesi*, Mihran Matbaası, İstanbul 1318.
- Selanikli Tevfik, Sakız'a Bir Seyahat, *Türk Dili*, C. CXVII, S. 813, Eylül 2019, s. 86-87.
- Selanikli Tevfik, *Yâdigâr-ı Seyâhat*, Matbaa-i Ebuzziya, Kostantiniyye 1316.
- Selanikli Tevfik, *Yeni Elif-bâ ve Tekmül-i Kurâ'at*, İkinci Tab', A. Asaduryan Şirket-i Mürettebiyye Matbaası, Dersaadet 1320.
- Sertoğlu, Midhat, *Mufassal Osmanlı Tarihi Resimli-Haritalı*, C. VI, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011.
- Somel, Selçuk Akşin, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908) İslâmlaşma, Otokrasi ve Disiplin*, çev. Osman Yener, 2. Basım, İletişim Yayınları, İstanbul 2015.
- Şapolyo, Enver Behnan, *Türk Gazeteciliği Tarihi Her Yönüyle Basın*, Güven Matbaası, İstanbul 1969.
- Şentürk, M. Hüdayi, *Dârülmâârif, DİA*, C. 8, İstanbul 1993, s. 548-549.
- Şişman, Cengiz, *Suskunluğun Yükü Sabatay Sevi ve Osmanlı-Türk Dönemlerinin Evrimi*, çev. Ahmet Demirhan, Doğan Egmont Yayınları, İstanbul 2016.
- Tansel, Fevziye Abdullah, *Çocuklar İçin Dinî Şiirler*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1961.
- Tansel, Fevziye Abdullah, Muallim Naci İle Recaizâde Ekrem Arasındaki Münakaşalar ve Bu Münakaşaların Sebep Olduğu Edebî Hâdiseler, *Türkiyat Mecmuası*, C. X, İstanbul 1953, s. 159-200.
- Teâvün-i Aklâm*, 3 Temmuz 1302, Nu: 1, imtiyaz sahipleri: Muallim Naci, Selanikli Tevfik.
- Tekin, Mehmet, *Tercümân-ı Hakikat, DİA*, C. 40, İstanbul 2011, s. 497-498.
- Tengirşenk, Yusuf Kemal, *Vatan Hizmetinde*, Bahar Matbaası, İstanbul 1967.
- Tevfik Selanikli, *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, C. 18, Gelişim Yayınları, İstanbul 1986, s. 11474.
- Tevfik Selanikli, *Grolier International Americana Encyclopedia*, C. 12, Sabah Gazetesi Yayınları, İstanbul 1993, s. 207.

- Tevfik Selânikli, *Meydan-Larousse Büyük Lûgat ve Ansiklopedi*, C. 12, Meydan Yayınevi, İstanbul 1990, s. 111.
- Tevfik, Selanikli, *Türk Ansiklopedisi*, C. 31, MEB Yayınları, Ankara 1982, s. 152.
- Tevfik, Selanikli, *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, C. 8, İstanbul: Dergâh Yayınları, İstanbul 1976, s. 330.
- Tevfik, *Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi*, C. VIII, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2007, s. 259.
- Tunalı, Ayten Can, Ceride-i Askeriye'nin Tarih Araştırmalarındaki Yeri, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 24, S. 37, s. 195-211.
- Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Partiler İkinci Meşrutiyet Dönemi 1908-1918*, C. I, 2. Basım, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1988.
- Turan, İsmail, Edebiyatımıza Yaptığı Katkıları İle Parantez Açan Bir Yazar: Selanikli Tevfik, *Türk Dili*, C. CXVII, S. 813, Eylül 2019, s. 86-87.
- Tümer, Cem Şemş, *Mektep Mecmuası Tablilî Fihrist-İnceleme-Seçilmiş Yazılar*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 1994.
- Uçman, Abdullah, Muallim-i Nâci, *DİA*, C. 30, Ankara 2020, s. 313-316.
- Uğur, Çağrı, *Osmanlı'da Bilimsel Tercüme Faaliyetleri: Envanter ve Analiz*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2018.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Midhat Vê Rüşti Paşaların Tevkiplerine Dâir Vesikalar*, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987.
- Ülgen, Erol, 1897 Türk-Yunan Savaşı'nın Ünlü Komutanlarından Şehit Abdülzel Paşa (1828-1897), Hayatı ve Hakkında Yazılan Şiirler, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, S. 42, Ankara 1994, s. 169-203.
- Ünal, Uğur, *Sultan Abdülaziz Devri Kara Ordusu (1861-1876)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2016.
- Üyepazarcı, Erol, II. Abdülhamid'in Çevirttiği Polisiye Romanlar, *Müteferrika Kitabiyat Dergisi*, S. 28, Kış 2005-2, s. 25-34.
- Üyepazarcı, Erol, *Korkmayınız Mister Sherlock Holmes! Türkiye'de Polisiye Romanın 125 Yıllık Öyküsü (1881-2006)*, Oğlak Yayınları, İstanbul 2008.
- Yakut, Emrullah, *Feridi'nin Manzum Hafız Divanı Tercümesi (İnceleme-Metin)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2015.
- Yalçın, Hüseyin Cahit, *Edebiyat Anıları*, haz. Rauf Mutluay, 3. Basım, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1999.
- Yalçın, Sıddıka Dilek, *XIX. Yüzyıl Türk Edebiyatında Popüler Roman*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1998.
- Yazıcı, Nesimi, Tarık, *DİA*, C. 40, İstanbul 2011, s. 94-95.

- Yekbaş, Hakan, Tevfik, Mehmed Tevfik, Selanikli, <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/tevfik-mehmed-tevfik-selanikli> erişim tarihi: 14.04.2022.
- Yetkin, Suut Kemal, *Edebiyat Konuşmaları*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1960.
- Yetkin, Suut Kemal, Eski Bir Tercüme'yi Okurken, *Ülkü Milli Kültür Dergisi*, S. 3, 1 İkinciteşrin 1941, s. 8.
- Yörük, Ali Adem (2012), Hukuk Tarihi Dersinin İhdâsı ve Mahmud Esad Seydişehri, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, C. LXX, S. 1, s. 479-492.
- Yücebaş, Hilmi, *Abmet Rasim Aşkları-Hâtıraları Ölümünün 25. Yıldönümü Münasebetiyle*, Dizerkonca Matbaası, İstanbul 1957.
- Yücebaş, Hilmi, *Büyük Mücahit Hüseyin Cahit*, Dizerkonca Matbaası, İstanbul 1960.

Osmanlı Tarih Yazıcılığında Biyografi Türü: Taşköprülüzade'nin *eş-Şakaiku'n-Nu'mâniyye* Eseri Üzerinden Genel Bir Değerlendirme

Nejla Doğan¹

Özet

Bu çalışmada, Osmanlı'nın ünlü bilgini Taşköprülüzade Ahmed Efendi tarafından 1558 senesinde tamamlanan ve Osmanlı literatüründe terceme-i hâl olarak bilinen biyografi alanında ortaya konulmuş ilk müstakil eser *eş-Şakaiku'n-Nu'mâniyye*'ye odaklanılmıştır. Osmanlı tarih yazımında biyografi türünün gelişim seyri üzerine kısa bir değerlendirme yapıldıktan sonra, biyografi çalışmaları kapsamında 16. asra damgasını vuran bu eserin mahiyetine ve ilgili sorunlarına değinilmiştir. Önemli şahsiyetlerin biyografilerine dair kıymetli bilgiler ihtiva eden eser, salt bir “yaşam anlatısı” olarak değerlendirilmemiştir. İçerdiği zengin bilgilere nasıl yaklaşılması gerektiğini ele almak çalışmanın temel sorunsallarından birini teşkil etmektedir. İkincil kaynaklar ışığında yapılan irdeleme ve sorgulama sonucu, biyografi verilerinin Osmanlı dünyasının yaşam öykülerini kayıt altına almaya düşkün olduklarını gösterdiği gibi dönemin biyografi türü hakkında da bilgiler vermektedir. Şakaik'e içerdiği şeyh ve ulema biyografilerinden dolayı bir veri toplama amacından ziyade, Osmanlı kültür ve ilmi dünyasını anlamak için başvurulmalıdır. Olgusal bilgilerden daha fazlasını elde edeceğimiz söz konusu esere doğru yaklaşıldığı zaman İmparatorluğu'n sosyo- ekonomik ve siyasi ağları hakkında da ipuçları yakalayabileceğimiz sonucuna varılmıştır.

1. Giriş

Herhangi bir bireyin doğumundan ölümüne kadar olan hayat hikayesini içeren biyografi türü tarih yazımı tarihçilerin geneli tarafından imkânsız bir

1 Karabük Üniversitesi- Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, ORCID: 0000-0003-4104-9700, nejlad1@gmail.com / nejladogan@karabuk.edu.tr

faaliyet olarak görülmektedir.² Biyografi yazmanın mümkün olmadığı fikri üzerinde durulmasına rağmen, alana yönelik, özellikle son dönem tarihçileri tarafından, yoğun bir ilgi gösterilmektedir.³ Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi yaşam öykülerine artan bu ilgi sonucu ortaya konulan çalışmalar, genellikle sıradan insanlardan ziyade “büyük adamların” etrafında inşa edilen hikâyelerden oluşmaktadır. Diğer bir ifade ile, “X kişinin hayatı ve eserleri” başlığıyla yapılan çalışmalar genelde tarihin “güçlü kahramanlarını” içermektedir.⁴ “Tarihin büyük adamların biyografisi” olduğu savını ortaya attığı iddia edilen Carly'e⁵ karşı çıkan E.H.Carr, bu ifadeyi modası geçmiş bir söylem olarak değerlendirmiştir.⁶ 20. yüzyılın başlarında Fransız *Annales* ekolünün etkisiyle başlayan tarih yazımındaki değişimler de bu düşünceye karşı çıkmasına rağmen, Türkiye'de hazırlanan biyografi alanındaki tarih tezlerinin çoğunluğu halen “büyük insanlar”ın yaşam öyküsünden oluşmaktadır. Bu yüzden biyografi alanında yapılan çalışmaların, bu düşünceden uzaklaşarak, farklı disiplinlerle daha analitik bir perspektiften inşa edilmesi gerekmektedir.

Biyografi türü tarih yazımına dair ortaya konulan eksikliklerin en önemlisi ve belki en çok eleştiri alan husus, kişinin hayatının kronolojik olarak yazılmasından dolayı metinde anlatının zayıf olduğu iddiasıdır. Alanın uzman akademisyenlerine göre, biyografi kişinin hayatının kronolojik olarak yazıya aktarılmasından ziyade var olan birincil kaynaklar üzerinden yeni bir söylem inşa etmektir. Bir başka deyişle, var olan malzemenin mamul hale getirilmesi gerekmektedir. Kişiyi yeniden hayat verilen bu türde böylece, akıcı ve tutarlı bir anlatının ortaya çıkabileceği vurgulanmaktadır.⁷

2 Biyografi yazmanın imkansızlığı üzerine ufuk açıcı bir bakış için bakınız: Abdülhamit Kırmızı “Oto/biyografik Vebal: Tutarlılık ve Kronoloji Sorunları”, *Otur Baştan Yaz Beni- Oto/ Biyografıye Taze Bakışlar*, Haz. Abdülhamit Kırmızı, Küre Yayınları, İstanbul 2012, s. 26.

3 Lisansüstü tezlerin bulunduğu YÖK verilerine göre, biyografi alanında 4220 kayıt ile karşılaşılmış olup, görüntülenen çalışmalardan 621'i tarih alanıyla ilgilidir. Bu verilerin yaklaşık olarak %20'si daha kapsamlı olan doktora çalışmasına aittir. Biyografi alanında ortaya konulan ürünlere 1990'lardan önce başlanılmasına rağmen, 2000'lerden sonra yapılan çalışmalarda büyük bir ivme kazanıldığı söylenebilir.

4 Biyografi çalışmalarının izlediği seyirin detaylı kritik ve analizi için bakınız: Derin Terzioğlu, “Tarihi İnsanlı Yazmak: Bir Tarih Anlatı Türü Olarak Biyografi ve Osmanlı Tarih yazıcılığı”, *Cogito*, Sayı 29, 2001, ss. 284- 296.

5 Edward Hallett Carr, *Tarih Nedir?*, İletişim Yayınları, 2011 İstanbul, s.98.

6 Carr, *Tarih Nedir?*, s. 107.

7 Abdülhamit Kırmızı, ““Biyografi”, *Tarih İçin Metodoloji*, Ed. Ahmet Şimşek, Pegem Akademi, Ankara 2015, ss.156-162. Ali Akyıldız, “İnsanı Yazmak: 19. Yüzyıl Osmanlı Biyografi Yazıcılığı ve Problemleri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies*, İstanbul 2017, ss. 219- 241.

İnsanın soyut ve somut kimlikleriyle tarihteki yerini konumlandırmak oldukça zordur. Ancak, tüm eleştirilere rağmen, son zamanlarda bireylerin yaşam öyküleri üzerinden üretilen çalışmaların alana kayda değer katkılar sunduğunu da vurgulamak gerekir. Var olan arşiv belgeleriyle desteklenerek ortaya konulan çalışmalar arasında Leslie Peirce'in Antep'teki köylü kadınların hikayelerinden yola çıkarak kaleme aldığı *Ablak Oyunları*; Osmanlı'nın son devirlerini Avlonyalı bir vali ve sadrazam üzerinden bizlere aktaran Abdülhamid Kırmızı'nın *Avlonyalı Ferid Paşa: Bir Ömür Devlet* ; alana önemli katkılarda bulunan Ali Akyıldız'ın *Sürgün Sefir Sadullah Paşa* adlı biyografik çalışması; birçok casusun hayat hikayelerinden yola çıkarak Osmanlı İmparatorluğu için oldukça hareketli olan 16. yüzyılın istihbarat, sabotaj ve casusluk ağlarına odaklanan Emrah Safa Gürkan'ın *Sultan'ın Casusları: 16. Yüzyılda İstihbarat, Sabotaj ve Rüşvet Ağları* sayılabilir. Çağdaş yazarların eserleri, biyografi türü çalışmalarının nasıl kaleme alınacağı, diğer bir söylemle salt yaşam öykülerine nasıl yaklaşılması gerektiği konusunda bizlere ışık tutmaktadır. Peki Osmanlı dönemi yazarları dönemin yaşam öykülerini nasıl aktarmışlardır?

Tarih yazıcılığında kökeni çok eskilere dayanan biyografi çalışmalarının Osmanlı İmparatorluğu'nda nasıl bir durumda olduğuna değinmek bu çalışmanın temel gayelerinden birini teşkil etmektedir. Osmanlı dönemi yaşam öykülerine dair eğilimin ve söylemlerin İmparatorluk topraklarında yüzyıllar boyunca nasıl bir çizgide ilerlediğine kısaca değindikten sonra, bu türün ilki kabul edilen “eş-Şekā'iku'n-nu 'māniyye fi 'ulemā 'i'd-Devleti'l-'Osmāniyye” adlı esere odaklanılacaktır. Eserin kısa bir tanıtımından sonra mahiyeti ortaya konulmaya çalışılacaktır. Ardından, söz konusu biyografik eser hakkında kaleme alınan ikincil çalışmalara değinilecektir. Yukarıda tespit edilen eksiklikler çerçevesinde eserin genel bir değerlendirilmesi yapılarak, biyografi çalışmasının nasıl okunması gerektiği diğer bir ifade ile bu tür bir kaynağa nasıl yaklaşılması gerektiği sorusuna da açıklık getirilmeye çalışılacaktır.

1.1. Osmanlı Tarih Yazıcılığının Doğuşu ve Gelişimi

Osmanlı tarih yazıcılığı kuruluşundan çok sonraları ortaya çıkmıştır. Yakşı Fakih'in *Menâkıb-ı Âl-i Osman*'ı ilk örnek sayılmaktadır. Elimize ulaşmayan bu eserin Aşıkpaşazade başta olmak üzere birçok tarihçi tarafından kaynak olarak kullanılması sonucu varlığından haberdar olunmuştur. Bu yüzden, günümüze ulaşan ilk müstakil ve mevcut eser 15. yüzyılın ilk çeyreğinde kaleme alınan *İskendernâme* adlı eserdir. Dolayısıyla, Osmanlı tarih yazıcılığının kuruluşundan yaklaşık olarak 150 yıl sonra çıktığı savı geçerliliğini halen korumaktadır. II. Murad devrinde gördüğümüz anonim

Tevârîh-i Âl-i Osman eserleri ile devam eden tarih yazıcılığı 16. yüzyılda başka bir noktaya evrilmiştir. İlk döneme ait eserlerdeki destan geleneğine dayalı tarih yazıcılığından ziyade dünya standartlarında eserler verilmeye başlanmıştır. Şükrullah'ın Behcetü't-tevârîh'i, Enveri'nin Düstûrnâme'si, İbn Kemâl'in *Tevârîh-i Âl-i Osman*'ı, İdrîs-i Bitlisî'nin Farsça Heşt Bihişt'i, Gelibolulu Mustafa Âlî'nin *Künhü'l-ahbâr*'ı gibi eserler döneme damgasını vurmuş önemli kaynaklardır. 16. yüzyıldan sonra Osmanlı tarih yazıcılığı gelişerek devam etmiştir. Dünya ve Osmanlı tarihleri hakkında eserler ortaya koyanlar arasında Karaçelebizade Abdülaziz Efendi, Bosnalı Koca Hüseyin, Hasanbeyzade Ahmed Paşa, Solakzade Mehmed Hemdemi, Abdurrahman Hibri gibi önemli kişiler bulunmaktadır. Evliya Çelebi, Eremya Çelebi ve Katib Çelebi gibi önemli tarihçi ve şahsiyetlerden dolayı "Çelebiler Çağı" olarak da anılan bu yüzyılda vekayiname, gazavatname, fetihname gibi yazım türlerinde de artışlar görülmüştür. Vekayiname ve monografi gibi türlerde örneklerin görülmeye devam ettiği 18. yüzyılda tarih yazıcılığı resmi bir kimliğe bürünmüştür. Naima, Raşid Mehmed Efendi, İzzi Süleyman Efendi, Enveri, Ahmed Vasıf Efendi gibi resmi vakanüvislerin yanı sıra, Silahtar Fındıklılı Mehmed Ağa, Defterdar Sarı Mehmed Ağa ve Uşşakizade Hasib Efendi gibi hususi vekayiname kaleme alan tarihçiler ön planda olmuştur. 19. ve 20. yüzyılları ise birçok değişikliğin meydana geldiği dönemlerdir. Meskukat ve arkeoloji gibi alanlara dair ilk eserler kaleme alındığı gibi yeni türlerle de karşılaşmıştır.⁸

Osmanlı tarih yazıcılığında, özel veya resmi anlamda eserler kaleme alındığı gibi, seyahatname, seferatname, bibliyografya, ansiklopedi gibi çok farklı alanlarda eserler ortaya konulmuştur. 16. asırdan itibaren özgün eserlerin verilmeye başlandığı en önemli alanlardan biri de biyografi türü tarih yazımıdır.

1.1.1. Osmanlı Tarih Yazımında Biyografi Türünün İlk Örnekleri ve Gelişim Süreci

Osmanlı tarih yazımı türü olan biyografi alanına ait ilk müstakil eserler oldukça geç dönemde kaleme alınmıştır. Bu eserlere değinmeden önce İmparatorluğu'nun tarih ve edebiyat kültüründe önemli yer edinen Osmanlı biyografisinin ortaya çıkışına ve önceki uzantılarına göz atılması gerekmektedir.

8 Halil İncalcık, "The Rise of Ottoman Historiography", *From Empire to Republic- Essays on Ottoman and Turkish Social History*, The Isis Press, İstanbul 1995, ss. 1-16. Abdülkadir Özcan, "Osmanlı Tarihçiliğine ve Tarih Kaynaklarına Genel Bir Bakış", *Fsm İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 1 (2013), ss. 271-279. Abdülkadir Özcan, *Osmanlı'da Tarih Yazımı ve Kaynak Türleri*, Kronik Yayınları, 2020 İstanbul. Şhabettin Tekindağ, "Osmanlı Tarih Yazıcılığı", *Belleten*, C. 35, S. 140, 1971, ss.655- 664.

İslam medeniyetinde toplum içerisinde ünlü olan kişilerin hayat hikayeleri hadis teriminde biyografi anlamını da içeren terceme (çoğulu terâcim)⁹ kelimesi ile tercüme-i hâl ve terâcim-i ahvâl gibi terimlerle ifade edilmiştir. İslam kültüründe çok önemli yer edinen biyografi dalı Arap dünyasında *tabakat*; İran da ise *tezkiye* tabiriyle gelenekselleşmiştir. Hz. Muhammed ve soyundan gelenler ile sahabelerin hayatlarına dair gösterilen ilgiden dolayı tabakat ilmi İslam dünyasında oldukça önemli bir yer edinmiştir.¹⁰ Zaman içerisinde yaşam öyküsü ele alınan kişi ve grupların sayısı arttı ve böylece tabakat türü içerik olarak zenginleşti.¹¹ Zikr kökünden türeyen tezkire (çoğulu tezakir) kelimesi ise Arap ilim dünyasında önemli yer edinen tabakat ile aynı anlamdadır. Fars edebiyatında alim ve özellikle şairlerin hayat hikayelerini içeren tezkireler, Türk edebiyatını ve Osmanlı tarih yazımını derinden etkilemiştir.¹²

Osmanlı ilim dünyası, tabakat ve tezkire türünden etkilenecek biyografi geleneğini devam ettirmiştir. Örneğin Türk şairlerinin hayatı ve eserleri hakkında önemli malumatlar içeren 15. yüzyıla ait Ali Şir Nevayî'nin *Mecâlisü'n-Nefûs*'i ile Sehi Bey'in *Heşt Behişt*'i Osmanlı'daki tezkireciliğin ilk örnekleri sayılmıştır.¹³ İlk özgün örneklerine 16. yüzyılda rastlanılmasına rağmen, tarihçilere göre tabakat/biyografi türüne ait örnekler 14. yüzyılın sonlarında rastlanılmıştır. 14. yüzyıl ile 15. yüzyıl arasında Ahmedî'nin *İskendername*'si, Hz. Hamza'nın kahramanlıklarını içeren *Hamzaname* ile Süleyman Çelebi'nin *Vesâletü'n-necât* adlı eserleri bu türün ilkleri olarak kabul edilmektedir.¹⁴

Makedonyalı kralı Büyük İskender'in efsanevi hayat hikayesinin olumsuz bir imaj ile kaleme alındığı Ahmedî'nin *İskendername*¹⁵ adlı eserinin tamamen biyografi özelliğine sahip olduğunu iddia etmek zordur. Farklı

-
- 9 Erdinç Ahatlı, "Terceme", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 40, İstanbul 2011, s. 483-484.
 - 10 Mustafa İsen'e göre Arapların soy bağlarıyla övünme alışkanlıkları İslam dünyasında biyografi türünün gelişmesine katkıda bulunmuştur. Mustafa İsen, "Tezkireler Sadece Biyografi Kaynakları Değil Aynı Zamanda Eleştiri Tarihimizin de Kaynaklarıdır", *İlmi Araştırmalar*, S. 10, 2014, s. 157.
 - 11 Casim Avcı, "Tabakat: İslam Tarihi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 39, İstanbul 2010, s. 297
 - 12 Tezkire hakkında detaylı bilgi için bakınız: Yusuf Öz, "Tezkire", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.41, İstanbul 2012, s.68-69.
 - 13 Günay Kut, "Heşt Behişt", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.17, İstanbul 1998, ss. 273-274. Rıdvan Canım, "Sehi Bey", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 36, İstanbul 2009, ss. 316-317.
 - 14 Özcan, Osmanlı'da Tarih Yazımı ve Kaynak Türleri, s. 71. Özcan, "Osmanlı Tarihçiliğine ve Tarih Kaynaklarına Genel Bir Bakış", s. 278.
 - 15 Ahmedî, *İskendername*, haz. Yaşar Akdoğan, Nalan Kutsal, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2019.

yazarlar tarafından¹⁶ birçok nüshası bulunan bu eserde yer alan ve Osmanlı tarihi hakkında bilgi veren vekayiname bölümü göz önünde bulundurulunca yapıtı salt bir biyografi eseri olarak tanımlamak güçtür. Menkıbevi ve tarihi şahsiyet olan Hz. Hamza'nın hayatını içeren Hamzanâme adlı eser, destani ve zengin maceralardan oluşmaktadır. Bu yüzden eser, her ne kadar şahısların hayatı hakkında bilgiler içerse de genel itibarıyla halk hikayelerinden oluşmaktadır.¹⁷ Süleyman Çelebi'nin kaleme aldığı Vesiletü'n-necât (diğer adıyla *Mevlid*) adlı eser ise salt Hz. Muhammed'in hayatını içermemektedir. Alemin yaratılmasının sebepleri ve Peygamber mucizeleri gibi bölümleri ihtiva ettiğinden diğer eserler gibi özgün biyografik çalışma kategorisinde değerlendirmek zordur.¹⁸

16. yüzyılın ilk ve özgün biyografi eseri Taşköprülüzade Ahmed Efendi tarafından kaleme alınmıştır. Kendinden sonrakilere rol model olan Taşköprülüzade'nin bu eserinin çok farklı tercüme ve zeyilleri oluşmuştur. Hatta 20. yüzyılda büyük bir Şakaik külliyatı meydana getirilmiştir. 16. asra kadar Osmanlı biyografi alanındaki çalışmalarda üsluba özen gösterilmiştir; ancak alana dair standart bir dil ve üslup bu yüzyıldan sonra oluşmuştur.¹⁹

17. yüzyılda biyografi alanında kaleme alınan en önemli çalışmalar arasında Nev'izade Atai'nin Şakaik Tercümesi Zeyli ile Katib Çelebi'nin Süllemü'l-vusûl adlı eserleri sayılabilir. 18. yüzyılda biyografi alanında önemli gelişmeler olmuştur. Vefeyat, tezkire, tabakat gibi eski tür eserler kaleme alındığı gibi dönemin bazı biyografik eserleri mesleklerine göre adlandırılmıştır. Ulema ve meşayih biyografileri, şura biyografileri, padişah ve sadrazam biyografileri, hattat ve kaptanıderya biyografileri gibi başlıklarla ortaya konulan müstakil eserler bu türün başlıcaları olarak sayılabilir.²⁰

16 Ahmedî'den sonra İskendername adıyla eser ortaya koyan birçok kişi bulunmaktaydı ki bunların arasında kardeşi Hamzavi, Ahmed-i Rıdvan, Behiştî Ahmed Sinan ve Ebu Hasan Turtusi gibi isimler zikredilebilir. Ancak, mevcut eserleri birbirinden ayıran en önemli özellik içerdikleri bazı bilgilerin farklı olmasıdır.

17 Nurettin Albayrak, "Hamzanâme", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 15, İstanbul 1997, ss. 516-517.

18 Süleyman Çelebi, *Mevlid (Vesiletü'n Necat)*, haz. Faruk K. Timurtaş, M.E.B. Yayınları, İstanbul 1990, s. VII. Hasan Aksoy, "Mevlid", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 29, Ankara 2004, ss. 482-484.

19 Yakup Çelik, "Biyografi Yazma Geleneği ve Cumhuriyet Sonrasında Biyografi Sözlükleri", *Bilgi*, S. 102, Yaz 2022, s.4. (Mustafa İsen'in, "XVI. yüzyılın Sonuna Kadar Osmanlılarda Biyografi Geleneği" adlı çalışmasından aktarmıştır).

20 Özcan, Osmanlı'da Tarih Yazımı, ss. 174-184. Müstakimzade Süleyman Sadeddin Efendi'nin Devha-i Meşayih-i Kibar'ı ile Tuhfe-i Hattâtın adlı eserleri; Osmanzade Tâib Ahmed Efendi'nin Hadîkatü'l-Vüzerâ; Ahmed Resmi Efendi'nin Halîkatü'r-Rüesâ; Hâfız Hüseyin Ayvansarayî'nin Vefeyât-ı Selâtin ve Meşâhir-i Ricâl gibi eserler örnek verilebilir.

19. ve 20. yüzyıllarda tarih yazıcılığında meydana gelen değişimler biyografi alanında da görülmüştür. Bir yandan eski türden eserler kaleme alınırken diğer yandan da yeni türler ortaya çıkarılmıştır. İlk nakibüleşraf biyografilerine bu dönemde rastlanılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun son asrında kaleme alınan *Sicil-i Osmani* (Mehmed Süreyya), *Osmanlı Müellifleri* (Bursalı Mehmed Tahir) ile Mehmed Cemaleddin Efendi'nin *Âyine-i Zürefâ* adlı eserler bu türün öne çıkan yapıtları arasında sayılabilir.²¹ Tanzimat ile başlayan Batı'ya açılma devri Osmanlı son döneminde kaleme alınan onlarca biyografi çalışmasına da yansımıştır ve eserlerde Batı etkisi hissedilmiştir.

Feridun Emecen, yukarıda genel hatlarıyla verilen müstakil biyografilerin yanı sıra, vekayiname türüne ait eserlerin vefayat veyahut biyografi kısımlarının alandaki boşluğu doldurabileceğini iddia etmektedir. Aşıkpaşazade'nin *Tevârih-i Âl-i Osman*'ı, 16. yüzyıl başında Kemalpaşazade tarafından kaleme alınan *Tevârih-i Âl-i Osman*, Hoca Sadeddin Efendi'nin *Tacü't- Tevârih* ile 17. yüzyılın başlarında Mehmed b. Mehmed'in *Nuhbetü't- tevârih* gibi eserlerini örnek göstererek iddia ettiği vekayiname- biyografi ilişkisini gözler önüne sermiştir.²² Emecen'in biyografi çalışmalarına kaynaklık edeceğini iddia ettiği vekayinamelerin yanı sıra monografiler, hatıratlar, seferatnameler ve seyahatname türü eserlerin de yaşam öyküsü çalışmalarına malzeme sunabileceğinin altını çizmekte yarar vardır.

16. yüzyılın sonuna kadar Osmanlı tarihinde yer alan biyografi türü üç farklı şekilde gruplandırılmıştır: "1. Umumi tarihlerde yer alan biyografiler; 2. Şakaik, te'lif, tercüme ve zeyillerinde yer alan biyografiler; 3. Şuara tezkirelerinde yer alan biyografiler".²³ Bu kısa çalışmada Şakaik külliyyatının ilki olan eser üzerinde durulacaktır.

2. XVI. Asrın En Büyük Biyografi Eseri: *eş-Şakaiku'n-Nu'mâniyye*

Osmanlı tarih yazımında biyografi türündeki eserler Arap tabakat ve İran tezkire geleneğinin etkisiyle ortaya çıkmıştır. Bu türe ait ilk müstakil örnek 16. yüzyılda Taşköprülüzade Ahmed Efendi tarafından kaleme alınmıştır. Bursa'da dünyaya gelen ve çeşitli medreselerde eğitim aldıktan sonra ilim tahsilini tamamlayan İsamüddin Ahmed Efendi, ulema ailesine mensuptur. Bir süre müderrislik yaptıktan sonra İstanbul kadılığına atanmış ve bu

21 Detaylı bilgi için bakınız: Özcan, "Osmanlı Tarihçiliğine ve Tarih Kaynaklarına Genel Bir Bakış", s. 285.

22 Feridun Emecen, "Osmanlı Kronikleri ve Biyografi", *İslam Araştırmaları Dergisi*, S. 3, İstanbul 1999, ss.83-90.

23 Çelik, "Biyografi Yazma Geleneği ve Cumhuriyet Sonrasında Biyografi Sözlükleri", s.4. (Mustafa İsen'in, "XVI. yüzyılın Sonuna Kadar Osmanlılarda Biyografi Geleneği" adlı çalışmasından aktarmıştır).

görevini ifa ederken görme yetisini kaybetmiştir. Tıp, tarih, fıkıh, kelim, mantık gibi çeşitli ilim alanında eserler veren²⁴ Taşköprülüzade'nin hayatı ve eserleri üzerine yapılan çalışmalar incelendiğinde, tarihçilerden ziyade ilahiyatçılar tarafından büyük bir ilgiye mazhar olduğu göze çarpmaktadır. Diğer bir deyişle, Taşköprülüzade hakkında İslami ilimler alanında uzman araştırmacılar tarafından ortaya konulan ürünlerin daha fazla olduğu rahatlıkla söylenebilir.²⁵

Taşköprülüzade, kuşkusuz en başarılı eserini biyografi alanında vermiştir. “eş-Şekâ'îku'n-nu'mâniyye fî 'ulemâ'i'd-Devleti'l-'Osmâniyye” tam adıyla bilinen bu biyografik eserini 1558 senesinde kaleme almıştır. Hanefi mezhebine iltisaklı alimlere nispeten Şakâiku'n-nu'mâniyye²⁶ başlığıyla Arapça olarak kaleme alınan bu eser, Osman Gazi'den başlayarak Kanuni Sultan Süleyman zamanına kadar tahta geçmiş olan 10 padişah döneminde yaşamış ulemaların hal tercümelerini içermektedir. Her bir bölüme tabaka adı verilen eser, 371'i alim ve 150'si tarikat şeyhi olmak üzere toplamda 521 şahsiyetin hayatına ışık tutmaktadır.²⁷ Klasik tabakat geleneğinin devamı sayılan bu çalışma, böylece Osmanlı tarih yazımında biyografi geleneğini de başlatmıştır.²⁸

24 M. Tayyib Gökbilgin, “Taşköprü-zâde ve İlmî Görüşleri”, *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, C. VI/1-2, İstanbul Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1975. s. 127-128. Yusuf Yavuz Şevki, “Taşköprülüzade Ahmed Efendi”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.40, İstanbul 2022, ss. 151-152. Özcan, *Osmanlı'da Tarih Yazımı*, s. 71.

25 Yök tez veri tabanında yer alan çalışmaların 10 tanesi İlahiyat alanında çalışmalar iken sadece iki tanesi tarih alanını kapsamaktadır. İslami ilimler alanındaki çalışmalar: Cafer Yıldız, “Taşköprülüzade'nin Mevzuat-ul-Ulum adlı eserinin tasavvufla ilgili bölümlerinin sadeleştirilmesi ve Kuşeyri'nin risalesi Hucviri'nin keşfi ve Gazali'nin ihyası ile karşılaştırılması”, Yüksek Lisans Tezi 1998; Şaban Gülsoy, “Taşköprülüzade Ahmed Efendi'nin hayatı, eserleri ve 'Mevzuat'ul Ulum' isimli eserindeki kelim bahsinin günümüz diline çevrilerek Taftazani'nin 'Şerhul Akaid'i ile karşılaştırılması” Yüksek Lisans 1995, Mustafa Necip Yılmaz; Mustafa Necip Yılmaz, “Taşköprülüzade ve es-Saadetül-fahire fî Siyadeti'l Ahire adlı eseri”, Yüksek Lisans 1991; Ayşenur Yaren, “Taşköprizâde'nin Letâifü'n-Nebî adlı eserinin tahkik, tahrir ve değerlendirilmesi”, Yüksek Lisans 2019; Şeyma İlbaýlı, “Osmanlı Devleti XV. yüzyıl kelimcileri -İbn Kemâl, Taşköprülüzâde ve Birgivi örneği”, Yüksek Lisans 2018; Ahmet Süruri, “Taşköprizâde'nin el-Meâlim'i ve kelim görüşleri”, Doktora Tezi 2011; Halil İbrahim Kaygısız, “İslam ilimler tasnifinde tefsir (Taşköprizâde'nin Miftâhu's-Saadeti örneğinde)”, Yüksek Lisans Tezi 2011; Hilmi Kemal Altun, “Osmanlı müelliflerince yazılan kazâ-kader risâleleri ve Taşköprizâde'nin 'Risâle fî'l-Kazâ ve'l-Kader' adlı eseri”, Yüksek Lisans 2010; Ahmet Sürün, “Taşköprizade Ahmed Efendi'nin tefsir risaleleri”, Yüksek Lisans 2002; Bejadin Ameti, “Makedonya'da hadis çalışmaları” Doktora Tezi 2008.

26 Abdülkadir Özcan, “Tabakat: Osmanlı Dönemi”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 39, İstanbul 2010, s. 300.

27 521 sayısının tartışmalı olduğunun altını çizmekte fayda vardır. Örneğin Franz Babinger'e göre, 522 bilgin ve tarikat şeyhinin biyografisi mevcuttur. (Franz Bainger, *Osmanlı Tarih Yazınları ve Eserleri*, çev. Coşkun Üçok, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992, s.95)

28 Taşköprülüzâde İsmâüddin Ebül-Hayr Ahmed Efendi, *eş-Şakâ'îku'n-Nu'mâniyye fî ulemâ'i'd-Devleti'l Osmâniyye*, haz. Muhammet Hekimoğlu, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı

Anadolu'daki alimlerin hayat hikayelerine dair yapılan ilk çalışma olması açısından oldukça önemli bir eserdir. Taşköprülüzade, eserin giriş kısmında doğrudan Türk alimlerini ele alan ilk kişi olduğunu şu sözlerle dile getirmiştir:

“...Tarihçiler nakil yoluyla ulaşan ya da seçkinlerin anlattıklarıyla âlim ve ileri gelenlerin menkıbelerini yazmış ancak hiçbiri bu ülkenin âlimlerinin hikâyelerini bir araya getirmeye yönelmemişlerdir. Hatta dillerinde ne yaşayanların ne de ölüp gidenlerin isimleri ve izleri kalmıştı. Üstünlük ve olgunluk sahibi biri bu durumu müşâhede edince benden Anadolu âlimlerinin menkıbelerini toplamamı istedi. Ben de her şeyin sahibi olan Hayy ve Kayyûm'dan yardım dileyerek bu talebe olumlu yanıt verdim...”²⁹

Alıntıda da değinildiği üzere, Taşköprülüzade'nin tarihsel sahadaki boşluğu doldurma gayesiyle kaleme aldığı eser, yazıldıktan sonra büyük ilgi görmüştür. Eserin birçok istinsahı bulunmasının yanı sıra farklı tercüme ve zeyilleri de mevcuttur.³⁰ Taşköprülüzade'nin alanında çığır açan bu eserine dair ilk zeyl ve tercüme öğrencisi ve çağdaşı olan Aşık Çelebi tarafından yapılmıştır. “*Tetimmetü'ş-Şakâ'iki'n-Nu'mâniyye*” adıyla yazılan eser Taşköprülüzade'nin bıraktığı onuncu tabakadan itibaren yapılan bazı ilavelerden oluşmaktadır. II. Selim dönemini on birinci tabaka başlığıyla yazmıştır.³¹ Nev'î-zâde Atâyî ise “*Hadâiku'l-hakâik fî Tekmiletü'ş-şakâik*” başlıklı eseriyle Şakâiku'n-nu'mâniyye'yi Türkçe olarak kaleme alan ilk kişi olmuştur.³² Böylece, Şakâ'ik zeyli ve tercümeleri başlamıştır. 20. yüzyıla kadar farklı müellifler tarafından bu gelenek devam ettirilmiş olup, bir Şakâ'ik külliyyatı meydana getirilmiştir.³³

Yayımları, İstanbul 2019, s. 9-11. Abdülkadir Özcan, “eş-Şakâ'iku'n-Nu'mâniyye”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 38, İstanbul 2010, s. 485-85. Özcan, *Osmanlı'da Tarih Yazımı*, s. 71.

- 29 Taşköprülüzâde İsamüddin Ebül-Hayr Ahmed Efendi, *eş-Şakâ'iku'n-Nu'mâniyye*, s. 20.
- 30 “Şakâ'ik-i Nu'mâniyye Çeviri ve Zeyilleri Projesi” kapsamında Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı tarafından eserin farklı zeyilleri yayına hazırlanmaktadır.
- 31 Aşık Çelebi, *Tetimmetü'ş-Şakâ'iku'n-Nu'mâniyye*, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2022, ss. 12-14. Suat Donuk, “Aşık Çelebi'nin Arapça, Nev'îzâde Atâyî'nin Türkçe Şakâiku'n Nu'mâniyye Zeylindeki Ortak Biyografilerin Mukayesesi”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, Sayı: 4/4, 2015 ss. 1524-1560.
- 32 Suat Donuk, “Nev'î-Zâde Atâyî – Hadâiku'l-Hakâ'ik Fî Tekmiletü'ş-Şakâ'ik (İnceleme-Metin)”, *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Doktora Tezi, Manisa 2015, s. 23.
- 33 Behçet Gönül, “İstanbul Kütüphanelerinde Al-Şakâ'ik Al-Nu'maniya Tercüme ve Zeyilleri”, *Türkiyat Mecmuası*, 7-8 (1945), s. 139. Yapılan zeyiller şunlardır: Ali b. Bâlî (ö. 992/1584), *al-İkd al-manzûm fî zikr-i afâzîl al-Rum* (İbrahim b. Ahmed al-Amâsi tarafından Türkçeye çevrilmiştir); İştibli Husayn (Şadri); Muhammed b. Muştafâ Lutfi Beg-zâde; Şacli Amir-zâde Abdalkâdir; Amrallah Muhammed Sirak-zâde; Hamidli Karaca Ahmed; Abdalkarim b. Sinan Akhisari'nin *Tarâcim kibar al-ulama va'l-vuzarâ*; Nev'îzâde Atâî, *Hadâiku'l-hakâik fî tekemiletü'ş-Şakâik*; Mektubi-zade Abdülaziz Efendi'nin *Hada'ik al-haka'ik*; Uşşakizâde İbrahim Hasib Efendi; Simkeşzâde Şeyhî Mehmed Efendi'nin *Vekâyü'l-fuzalâ*; Âkif Efendi-zâde Abdürrahim'in *al-Macmu fil-mağhüd va'l-masmu*, Fındıklılı İsmet Efendi'nin *Tekmiletü'ş-şakâik fî hakkı ehli'l-hakâik*. Gönül, “İstanbul Kütüphanelerinde”, ss. 155-168.

Tercüme ve zeyillerin yanı sıra, II. Osman zamanında resimli bir nüshasının yaptırılması esere gösterilen rağbetin bir başka göstergesidir.³⁴ Ayrıca, eserin yurtiçi ve yurt dışında yaklaşık olarak 150 yazma nüshasının bulunması bu ilginin bir diğer boyutunu gözler önüne sermektedir.³⁵

Taşköprülüzade'nin eserini oluştururken tercih ettiği yöntemin sorgulanması gerekmektedir. Bilindiği üzere, bu tür eserlerde farklı tabaka yöntemleri tercih edilmiştir. Arap ve İran biyografi geleneğinde ulemalar alfabetik, zamansal ya da mekânsal/ bölgesel olarak sıralanmıştır.³⁶ Tabaka geleneğine göre eserini oluşturan Taşköprülüzade ise farklı bir usul tercih etmiştir. “Seçkinlerin ölüm tarihlerine vâkıf olamadığımdan bu risâleyi Osmanlı hânedanı sultanlarının sıralamasına göre yazdım”³⁷ diyerek yeni bir yöntem başvurmuştur. Kendinden önceki ulema biyografi türünün dışına çıkarak, eserini sultanların tarihiyle birlikte ele alması oldukça ilginç ve hatta Atçıl'a göre türünün ilkidir.³⁸ Örneğin, şairlerin biyografileri üzerine eser kaleme alan Sehi Bey gibi çağdaş yazarlar herhangi bir tertip gözetmeden yazmışlardır.³⁹ Bu durum eseri farklı ve önemli kılmaktadır.

Aslı Niyazioğlu, Taşköprülüzade'nin eserinde bazı alimlerin ölüm tarihlerini bilmemesine rağmen, kronolojik bir metodu neden tercih ettiğini sorgulamıştır. Diğer bir ifade ile, esere ulema ve sufi perspektifinden yaklaşan Niyazioğlu, Taşköprülüzade'nin nesil silsilesinden ziyade hanedan sırasının dikkate alındığı yöntemi analiz etmiştir. Eserdeki hikayelerin uzunluklarını da göz önünde bulundurması sonucu sufi şeyhlerine nazaran ulemaların daha öncelikli bir konuma sahip olduklarını iddia etmiştir.⁴⁰ Ancak, eser incelendiğinde, II. Murad dönemi hariç, diğer tabakaların tümünde sufi ve ulemaların karışık bir düzen içerisinde ele alındığının da altını çizmekte fayda

34 Tülin Değirmenci, “Osmanlı Sarayının Geçmişe Özlemi: Tercüme-i Şakâ'îku'n-nu'mâniyye”, *Bilgi*, S. 46, Yaz 2008, ss. 105-132.

35 Özcan, “eş-Şakâ'îku'n-Nu'mâniyye”, s. 485.

36 Abdurrahman Atçıl'a göre ulemalar herhangi bir siyasi oluşum içerisinde ele alınmamıştır ki bu durum onların siyasi erken uzak olduklarına kanıt olarak sunulmaktadır. Abdurrahman Atçıl, “Osmanlı Devleti'nin Ulemâsı/ Osmanlı Âlim-Bürokratlar Sınıfı (1453–1600),” *Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası: İstanbul'un Fetbinden Süleymaniye Medreselerinin Kuruluşuna Kadar*, ed. Ömer Mahir Alper and Mustakim Arıcı, Klasik Yayınları İstanbul 2015, s. 267.

37 Taşköprülüzade İsmüddin Ebül-Hayr Ahmed Efendi, eş-Şakâ'îku'n-Nu'mâniyye, s.22.

38 Atçıl, “Osmanlı Devleti'nin Ulemâsı”, s. 275.

39 Kut, “Heşt Bihişt”, ss.273-274.

40 Aslı Niyazioğlu, “In the Dream Realm of a Sixteenth-Century Ottoman Biographer: Taşköprüzade and the Sufi Shaykhs”, *Sufism and Society: Arrangements of the Mystical in the Muslim World, 1200– 1800*, (ed.) John J. Curry and Erik S. Ohlander, Routledge, London & NewYork 2011, s. 246. Daha önce değinildiği gibi eserde 370 ulema ve 150 sufi şeyhinin hayat hikayesi yer almaktadır. Bu sayılar bile ulemalara öncelik verildiğinin bir göstergesi olabilir.

vardır. Guy Burak, Taşköprülüzade'nin bu yöntemi tercih etme sebebinin irdeleyen bir diğer tarihçidir. Burak, belirli grup ulema ile hanedan arasındaki bağlantıyı ortaya çıkarmak ve vurgulamak için bu yöntemle başvurulduğunu iddia etmiştir.⁴¹

Şekil açısından tartışılması gereken hususlardan biri de son tabakatta yer alan yaşam öyküsüdür. Taşköprülüzade'nin hayat hikayesi hakkında literatürdeki bilgilerin çoğunluğu bu kısımdan elde edilmiştir. Taşköprülüzade'den önce kaleme alınan biyografik çalışmalar incelendiğinde yazarların kendi yaşam öykülerinden bahsetmelerinin pek rastlanılan bir durum olmadığı⁴² ve bu açıdan biyografi türüne bir yenilik getirilmiş olduğu iddia edilmektedir.

Şekil açısından değinilmesi gereken hususlardan bir diğeri eserin dilidir. Taşköprülüzade'nin eseri kaleme almasının temel motivasyonlarından biri Anadolu alimlerini tanıtmaktır. Bu misyonunu gerçekleştirirken Türkçe yerine Arapça'yı tercih etmesi oldukça ilginçtir. Hatta, Anooshahr, Taşköprülüzade'nin tercih ettiği İslam'ın kutsal dili olan klasik Arapça'yı "Ölü Dil" olarak tasvir etmiştir.⁴³ Bu durum, kendisinin yoğun olarak gördüğü Arapça tahsil ile açıklanabilir. Ya da bazı tarihçilerin vurguladığı gibi, yazar eserin sadece Türk topraklarında değil, Arap dünyasında da okunmasını istemiş olabilir.⁴⁴ Şakāiku'n-numāniyye ve sonrasında yapılan zeyillerin de Arapça olduğunu vurgulamak gerekir. İlk defa Nev'î-zâde Atâyî tarafından 17. asırda Türkçe olarak kaleme alınmıştır. Donuk, bu durumu Osmanlı'nın ilk dönemlerinde Arapça'nın bilim dili olarak görüldüğünü ancak bu yüzyıldan sonra değişikliğe başlandığı şeklinde yorumlamıştır. Bu yumuşamayı ise Türkçe'nin ilim dünyasında gördüğü rağbetin artmasına bağlamıştır.⁴⁵

3. "Yaşam Anlatısı"nın İçeren Şakaik Adlı Eser Bizlere Neler Anlatmaktadır?

Behçet Gönül, 16. yüzyılda Aşık Çelebi ile başlayıp, 20. yüzyılda Fındıklılı İsmet Efendi'ye kadar uzanan tercüme, zeyl ve telifleri tespit ettiği

41 Guy Burak, *The Second Formation of Islamic Law, The Hanafi School in the Early Modern Ottoman Empire*, Cambridge University Press, New York 2015, s. 95.

42 Ramazan Ekinci, "Uşşâkizâde Hasib Efendi'nin Zeyl-i Şakâ'ik'i ile Seyhî Mehmed Efendi'nin Vekâyi'ül-Fuzalâ'sının Mukayesesi", *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi (OMAD)*, Cilt 3, Sayı 5, Mart 2016, s.26.

43 Ali Anooshahr, 'Writing, Speech and History or an Ottoman Biographer', *Journal of Near Eastern Studies*, 69 1 (2010), s. 60.

44 Burak, *The Second Formation of Islamic Law*, s. 96.

45 Donuk, "Nev'î-Zâde Atâyî", s. 85.

çalışmasıyla eserin ne kadar yoğun bir ilgi gördüğünü ortaya çıkarmıştır.⁴⁶ Modern araştırmacılar da biyografi eserini veri olarak kullanıp, çeşitli araştırma çalışmasını ortaya çıkarmıştır.⁴⁷ Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığında, Muhammet Hekimoğlu tarafından hazırlanan Türkçe çevirisinin araştırmacıların istifadesine sunulması bu sürece oldukça önemli bir katkıda bulunmuştur. Böylece, eser hakkında kaleme alınan akademik yayın sayısı hızla artmıştır.

Taşköprülüzade'nin Osmanlı ulema ve sufi şeyhlerinin yaşam öykülerini içeren eseri üzerine çalışma ortaya koyanlardan biri Osmanlı rüya tarihçiliği üzerine yoğunlaşan Aslı Niyazioğlu'dur. Niyazioğlu, Şakaik'teki rüya anlatılarından yola çıkarak Osmanlı hayal dünyasını anlamaya odaklanmaktadır. Eserdeki üç rüya anlatısını ele alarak, Osmanlı uleması ve şeyhleri arasındaki bağlantıyı ortaya çıkarmaya çalışmıştır. Taşköprülüzade'nin aktardığı Sufi şeyhlerin rüyaları onların nüfuzlarını arttırdığını ancak bu durumun hiyerarşik düzende üst konumda olan ulemalar ile herhangi bir çatışmaya sebebiyet vermediğini belirtmiştir. Diğer bir ifade ile, sufi şeyhleri ve ulemaların birbirlerine üstünlük sağlamaktan ziyade uyum içinde olduklarını iddia etmektedir.⁴⁸

Alimler ve hareketlilikleri açısından Taşköprülüzade'nin eserini inceleyen Ökten, eserdeki ulema verilerinden yola çıkarak, hareketlilik üzerine bazı tespitlerde bulunmuştur. Osmanlı ülkesine gelen ulemaların gidenlerden fazla olduğunu tespit etmiştir. Yukarıda değinildiği gibi, eser İmparatorluğu'n ilk on padişah dönemini içermektedir. İlk altı padişah dönemini "erken dönem" sonraki 4 padişahı ise "sonraki/geç dönem" olarak adlandıran yazar, II. Murat dönemini bu ayırımın dönüm noktası olarak ele almaktadır. Sultan II. Murat döneminden sonra ülkeye gelen alimlerin sayısında düşüş gözlemlendiğini ve bu düşüşün sebebinin Safevi Devleti ile ilgili olup olmadığını irdeleyerek esere farklı bir bakış açısı getirmiştir.⁴⁹

46 Gönül, "İstanbul Kütüphanelerinde Al-Şakaik Al-Nu'maniya Tercüme ve Zeyilleri"

47 Örneğin R.C. Repp tarafından kaleme alınan İstanbul müftülerini içeren eserin temel kaynakları arasında Taşköprülüzade'nin Şakaik'i de yer almaktadır. R.C. Repp, *The Mufti of Istanbul, A Study in the Development of the Ottoman Learned Hierarchy*, Ithaca Press London, Oxford 1986.

48 Niyazioğlu, "In the Dream Realm of a Sixteenth-Century Ottoman Biographer", ss. 247-251. Aslı Niyazioğlu, *17. Yüzyıl İstanbul'unda Rüyalarda ve Hayatlar* adlı eserinde Nev'i-zâde Atâî'nin Atâî, Hadâikü'l-hakâik fi tekmileti's-Şakâik kitabını temel kaynak kullanarak rüya anlatılarını analiz etmiştir. Rüya anlatıları üzerinden ulemaların ve kariyer odaklı seçkinlerin dünyevi hırslarına odaklanmaya çalışmıştır.

49 Ertuğrul Ökten, "Scholars and Mobility: A Preliminary Assessment from the Perspective of al-Shaqayiq- al-Numaniyya", *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies*, XLI, 2003, ss. 55-70.

Taşköprülüzade'nin eserine başvuran tarihçilerden bir diğeri Abdurrahman Atçıl'dır. Osmanlı- ulema ilişkisinin 14. ve 16. yüzyılları arasında değiştiğini iddia eden Atçıl, bu savını desteklemek için Taşköprülüzade'nin eserinde yer alan “*Osmanlı Devleti'nin uleması*” tabirini kullanmıştır. Yazara göre, bu terim ile Osmanlı yönetiminin meşruluğunu tanıyan seçkin alim/ulema sınıfının devlete olan bağlılıkları kastedilmektedir.⁵⁰ Bu çalışmasının dışında, Atçıl'ın Şakaik'te yer alan alimlerin kadılık ve müderrislik gibi görevlerinden yola çıkarak Osmanlı yöneticileri ile olan ilişkilerini ve yönetim üzerindeki etkilerini analiz etmeye çalıştığı başka çalışması da mevcuttur.⁵¹

Taşköprülüzade'nin eserini farklı bir yaklaşımla ele alan araştırmacılardan biri de Ali Anooshahr'dır. Tarihçiler tarafından uzun süre referans olarak kullanılan esere son dönemlerde şüpheyle yaklaşıldığını ve güvenilirliğinin sorgulandığını iddia eden Anooshahr, yine de Osmanlı ulemaları hakkında geniş bilgi veren bu çalışmaya farklı bir perspektiften yaklaşılmaya çalışmıştır. Ulemaların Osmanlı yönetimindeki yerini sorgulayan yazar, Aşıkpaşazade, Oruç gibi dönemin kronik yazarlarının rüşvet ithamına karşı koruyucu bir üslup ile ulemaları ele almıştır.⁵²

Guy Burak da bu eseri kullanarak çalışma ortaya çıkaran tarihçilerdendir. Yazar, eserinin ikinci bölümünde Şakaik'e değinmektedir. Anooshahr'ın alimlerin çeşitli problemlerle karşılaştığı iddiasına katılan Burak, Şakaik tarzı bir eserin neden daha erken tarihlerde yazılmadığı sorusunu sorgulamaması açısından ise Anooshahr'ı eleştirmiştir. Eğer, Şakaik'in yazılma sebebi ulemalar hakkında ortaya atılan itham ise, dönemin kronik yazarları tarafından da daha önceden bu suçlamalarda bulunulmuştur. Buna rağmen, “neden daha erken dönemlerde yazılmamıştır” diye sorgulamaktadır. Bu sorunsaldan yola çıkarak eserin ortaya çıkışını salt bir nedene bağlamanın sağlıklı bir çıkarım olmadığını iddia etmektedir.⁵³ Ayrıca, tabakat literatürü hakkında yazdığı uzun bir analizden sonra, Şakaik'in bu tür ile olan benzerlik ve farklılıklarına değinmiştir. Aralarındaki en büyük farkı ise, Arap topraklarında başlayıp Osmanlı ile devam eden ilmi hiyerarşi ile Osmanlı hanedanı arasındaki ilişkiyi net bir şekilde tanımlaması olarak belirtmiştir.⁵⁴

Önemli şahsiyetlerin biyografilerine dair kıymetli bilgiler veren Şakâ'ikû'n Nu'mânîye isimli eserin salt bir yaşam öyküsü olarak değerlendirilemeyeceği

50 Atçıl, “Osmanlı Devleti'nin Uleması”, s.276.

51 Abdurrahman Atçıl, *Scholars and Sultans in the Early Modern Ottoman Empire*, Cambridge University Press, United Kingdom & Newyork, 2017.

52 Anooshahr, ‘Writing, Speech and History, ss. 43-62.

53 Guy Burak, *The Second Formation of Islamic Laws*, ss. 95-98.

54 Burak, *The Second Formation of Islamic Laws*, s. 95.

ve farklı perspektiflerden bakılınca kıymetli analizler sunduğu rahatlıkla söylenebilir. Taşköprülüzade, eserinin Osmanlı dünyasını daha iyi anlamamıza katkı sağladığını şu sözlerle dile getirmektedir:

“Bu hâl tercümelerini okuyanlar, aynı zamanda Osmanlı ilim hayatı, eğitim sistemi ve ilmî üretim aşamaları hakkında teferruatlı bilgiler elde edecek, ilmiye sınıfı ile siyaset ve sülfi çevreleri arasındaki geçişkenliği anlayacak, bu sınıflar arasında yaşananlara dair çarpıcı anekdotları da müşâhede edeceklerdir. Bu eserde, ilim adamı ve her biri bir gönül eri olan bu kıymetli şahsiyetlerin hayata, dünyaya, mala mülke, zevke safâya bakışının da örneklerini bulmak mümkündür”⁵⁵

SONUÇ

Biyografik birincil kaynaklara nasıl yaklaşılmaması gerektiğini ortaya çıkarmanın başlı başına bir çalışma konusu olduğunun farkındayız. Bu soruna çözüm sunulabilecek herhangi derli toplu bir çalışma ya da örnek mevcut değildir. Dolayısıyla, biyografi alanında üretilen tezlerin eleştiriyeye maruz kalması devam etmektedir. Biyografi türünün en büyük eksikliğinin belge veyahut birincil kaynaklardaki salt bilginin anlatı inşa edilmeden kullanılmasıdır. Şakaik adlı eserden yola çıkarak, bu soruna cevap bulmaya çalıştık.

Anlaşılır bir Arapça ile kaleme alınan Şakaik adlı eser Osmanlı ulema ve sufilerin biyografilerini içeren ilk eser olma özelliğine sahiptir. Kendinden sonrakilere model olan bu eserin salt bir tabakat/ biyografi eseri olmadığı mevcut ikincil literatür ile ortaya konulmuştur. Diğer bir ifade ile, tarihsel ve metodolojik eleştiri ile yaklaşılması sonucu eserin salt bir yaşam öyküsü olarak değerlendirilmesinin yanlış olduğu çıkarımı kolaylıkla yapılabilir.

Eserde yer alan şeyh ve ulemaların hayatlarına dair verilen salt bilgilerin direk kullanılmasından ziyade biyografik bilgilerden yola çıkarak Osmanlı kültür dünyasına nasıl katkıda bulunabileceğini ikincil kaynaklar yardımıyla öğrenmekteyiz. Ulema ve şeyhlerin biyografisini içeren eser, Osmanlı ile söz konusu grup arasındaki ilişki ve iç içe geçmişliği göz önüne sermektedir. Hatta, ulema ile devlet arasındaki uyum ve dayanışmanın boyutlarını ortaya çıkarmıştır. Yaşam anlatısının ötesinde tarihi olaylara ışık tutan bu yapının hanedanlık tarihinde alimleri konumlandırmak açısından oldukça ehemmiyetli olduğu yapılan çalışmalarla ortaya konulmuştur. Kısacası, eserin salt bir hayat hikayesinden oluşmadığını, Osmanlı'nın ilmi ve siyasi yaşamına dair mühim ipuçları verdiğini söyleyebiliriz.

55 Taşköprülüzade, eş-Şakâ'iku'n-Nu'mâniyye, s. 12.

KAYNAKÇA

- Ahatlı, Erdinç. “Terceme”, TDV İslam Ansiklopedisi, C. 40, İstanbul 2011, ss. 483-484.
- Ahmedi, *İskendername*, haz. Yaşar Akdoğan, Nalan Kutsal, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2019.
- Aksoy, Hasan. “Mevlid”, TDV İslam Ansiklopedisi, C. 29, Ankara 2004, ss. 482-484.
- Akyıldız, Ali. “İnsanı Yazmak: 19. Yüzyıl Osmanlı Biyografi Yazıcılığı ve Problemleri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies*, İstanbul 2017, ss. 219- 241.
- Albayrak, Nurettin. “Hamzanâme”, TDV İslam Ansiklopedisi, C. 15, İstanbul 1997, ss. 516-517.
- Anooshahr, Ali. “Writing, Speech and History or an Ottoman Biographer”, *Journal of Near Eastern Studies*, C. 69, Sayı 1, Chicago 2010, ss. 43-62.
- Âşık Çelebi, *Tetimmütü’ş-Şakâ’iku’n-Nu’mâniyye*, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2022.
- Atçıl, Abdurrahman. “Osmanlı Devleti’nin Ulemâsı/ Osmanlı Âlim-Bürokratlar Sınıfı (1453–1600)”, *Osmanlı’da İlim ve Fikir Dünyası: İstanbul’un Fethinden Süleymaniye Medreselerinin Kuruluşuna Kadar*, ed. Ömer Mahir Alper and Mustakim Arıcı, Klasik Yayınları İstanbul 2015, ss 265- 282.
- Atçıl, Abdurrahman. *Scholars and Sultans in the Early Modern Ottoman Empire*, Cambridge University Press, United Kingdom& Newyork 2017.
- Avcı, Casim. “Tabakat: İslam Tarihi”, TDV İslam Ansiklopedisi, C. 39, İstanbul 2010, ss. 297-299.
- Bainger, Franz. *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, çev. Coşkun Üçok, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992.
- Burak, Guy. *The Second Formation of Islamic Law, The Hanafi School in the Early Modern Ottoman Empire*, Cambridge University Press, NewYork 2015.
- Carr, Edward Hallett. *Tarih Nedir?*, İletişim Yayınları, 2011 İstanbul.
- Çelik, Yakup. “Biyografi Yazma Geleneği ve Cumhuriyet Sonrasında Biyografi Sözlükleri”, *Bilig*, S. 102, Yaz 2022, ss. 1-25.
- Donuk, Suat. “Âşık Çelebi’nin Arapça, Nev’izâde Atâyî’nin Türkçe Şakâiku’n Nu’mâniyye Zeylindeki Ortak Biyografilerin Mukayesesi”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, Sayı: 4/4, 2015 ss. 1524-1560.
- Donuk, Suat. “Nev’i-Zâde Atâyî – Hadâ’iku’l-Hakâ’ik Fi Tekmileti’ş-Şakâ’ik (İnceleme-Metin)”, *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Doktora Tezi, Manisa 2015.
- Değirmenci, Tülin. “Osmanlı Sarayının Geçmişe Özlemi: Tercüme-i Şakâ’ikû’n-nu’mâniyye”, *Bilig*, Sayı 46, Yaz 2008, ss. 105-132.

- Ekinci, Ramazan. “Uşşâkîzâde Hasîb Efendi'nin Zeyl-i Şakâ'ik'i ile Şeyhî Mehmed Efendi'nin Vekâyi'ül-Fuzalâ'sının Mukayesesi”, *Osmanlı Miras Araştırmaları Dergisi (OMAD)*, C. 3, Sayı 5, Mart 2016, ss. 25-48.
- Emecen, Feridun. “Osmanlı Kronikleri ve Biyografi”, *İslam Araştırmaları Dergisi*, Sayı 3, İstanbul 1999, ss. 83-90.
- Gönül, Behçet. “İstanbul Kütüphanelerinde Al-Şaka'ik Al-Nu'maniya Tercüme ve Zeyilleri”, *Türkiyat Mecmuası*, 7-8 (1945), ss. 136-168.
- Gökbilgin, M. Tayyib. “Taşköprü-zâde ve İlmi Görüşleri”, *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, C. VI/1-2, İstanbul Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1975, ss. 127-138.
- İnalçık, Halil. “The Rise of Ottoman Historiography”, *From Empire to Republic- Essays on Ottoman and Turkish Social History*, The Isis Press, İstanbul 1995, ss. 1-16.
- İsen, Mustafa. “Tezkireler Sadece Biyografi Kaynakları Değil Aynı Zamanda Eleştiri Tarihimizin de Kaynaklarıdır”, *İlmi Araştırmalar*, S. 10, 2014, ss. 157-160.
- Kut, Günay. “Heşt Behişt”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.17, İstanbul 1998, ss. 273-274. Rıdvan Canım, “Schi Bey”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 36, İstanbul 2009, ss. 316-317.
- Kırmızı, Abdülhamit. ““Biyografi”, *Tarih İçin Metodoloji*, Ed. Ahmet Şimşek, Pegem Akademi, Ankara 2015, s.156-162
- Kırmızı, Abdülhamit. “Oto/biyografik Vebal: Tutarlılık ve Kronoloji Sorunları”, *Otur Baştan Yaz Beni- Oto/Biyografiye Taze Bakışlar*, Haz. Abdülhamit Kırmızı, Küre Yayınları, İstanbul 2012, ss. 11-27.
- Niyazioğlu, Aslı. “In the Dream Realm of a Sixteenth-Century Ottoman Biographer: Taşköprizade and the Sufi Shaykhs”, *Sufism and Society: Arrangements of the Mystical in the Muslim World, 1200– 1800*, (ed.) John J. Curry and Erik S. Ohlander, Routledge, London& New York 2011, ss. 243-257.
- Repp, R.C. *The Mufti of İstanbul, A Study in the Development of the Ottoman Learned Hierarchy*, Ithaca Press London, Oxford 1986.
- Ökten, Ertuğrul. “Scholars and Mobility: A Preliminart Assesment form the Perspective of al- Shaqayiq- al- Numaniyya”, *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Stuides*, XLI, 2003, ss. 55-70.
- Öz, Yusuf. “Tezkire”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.41, İstanbul 2012, s.68-69.
- Özcan, Abdülkadir. “eş-Şakâ'iku'n-Nu'maniyye” , *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 38, İstanbul 2010, ss. 485-486.
- Özcan, Abdülkadir. “Tabakat: Osmanlı Dönemi”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 39, İstanbul 2010, ss. 299-301.

- Özcan, Abdülkadir. “Osmanlı Tarihçiliğine ve Tarih Kaynaklarına Genel Bir Bakış”, *Fsm İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, Sayı 1, 2013, ss. 271-293.
- Özcan, Abdülkadir. *Osmanlı’da Tarih Yazımı ve Kaynak Türleri*, Kronik Yayınları, 2020 İstanbul.
- Süleyman Çelebi, *Mevlid (Vesiletü’n Necat)*, haz. Faruk K. Timurtaş, M.E.B. Yayınları, İstanbul 1990.
- Şevki, Yusuf Yavuz. “Taşköprülüzade Ahmed Efendi”, TDV İslam Ansiklopedisi, C.40, İstanbul 2022, ss. 151-152.
- Taşköprülüzâde İsmüddin Ebü’l-Hayr Ahmed Efendi, *eş-Şakâ’iku’n-Nu‘mâniyye fi ulemâi’d-Devleti’l Osmâniyye*, haz. Muhammet Hekimoğlu, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2019.
- Tekindağ, Şehabettin. “Osmanlı Tarih Yazıcılığı”, *Belleten*, C. 35, Sayı 140, 1971, ss.655- 664.
- Terzioğlu, Derin. “Tarihi İnsanlı Yazmak: Bir Tarih Anlatı Türü Olarak Biyografi ve Osmanlı Tarihyazıcılığı”, *Cogito*, Sayı 29, 2001, ss. 284-296.

Türk Kültürü Bağlamında Ehl-i Haklar'da Miraç Miti

İbrahim Karaca¹

Özet

Ehl-i Hak inancı ve Ehl-i Hak topluluğu günümüzde İran'ın batı bölgelerinde varlığını sürdürmektedir. Anadolu'da yaşayan Alevi-Bektaşî toplulukları ile birçok ortak özelliği bulunan Ehl-i Hak inancı kendine özgü değerler sistemini oluşturmuştur. Bu çalışmanın konusunu Ehl-i Hak inancı içerisinde önemli bir yeri olan miraç miti oluşturmaktadır. Miraç miti özellikle Anadolu'da Alevi-Bektaşî topluluklarında sıkça işlenen bir konudur. Anadolu'da var olan miraç mitine İran'da Ehl-i Haklar arasında da rastlamaktayız. İran'da Ehl-i Haklar arasında anlatılan mit Ehl-i Hak inancı değerler sistemi içerisinde bulunan zuhur inancının bir yansımasıdır. Burada anlatılan mit ile beraber Hz. Ali'nin tanrının zuhuru olduğu ispatlanmaktadır. Anadolu Aleviliğinde ise miraç miti kırklar topluluğu ile bağlantı kurularak cem töreninin başlangıcını oluşturmaktadır. Türk kültürü içerisinde yer alan şamanlar törenlerde bu dünyadan bağlarını keserek göğe yükselmektedirler. Bu yükselişlerinde genelde bir kuş vasıtasıyla yükselmelerini gerçekleştirmektedirler. Benzer şekilde Hz. Muhammed'de göğe yükselirken Burak adı verilen at ile göğe çıkmaktadır. Bu çalışmanın amacını Türk kültürü bağlamında Ehl-i Hak değerler sisteminde yer alan miraç mitini değerlendirmek oluşturmaktadır. Bu amaçla 2017-2019 tarihleri arasında İran'ın Tahran, Tebriz ve Kırmanşah merkezli etnografik alan çalışması yapılmıştır. Yapılan alan çalışmasından elde edilen veriler bu çalışmaya kaynaklık etmiştir. Ayrıca sahadan elde edilen birinci elden kaynaklar arasında yer alan kelimeler de çalışmaya kaynaklık etmiştir. Elde edilen veriler kültür tarihi yönünden değerlendirilmiştir

1 Dr., Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Halkbilimi Bölümü Araştırma Görevlisi, ibrahimkaraca@erciyes.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-1563-7584>.

Giriş

Ehl-i Hak inancı ve Ehl-i Hak topluluğu günümüzde İran'ın batı bölgelerinde varlığını sürdürmektedir. Anadolu'da yaşayan Alevi-Bektaşî toplulukları ile birçok ortak özelliği bulunan Ehl-i Hak inancı kendine özgü değerler sistemini oluşturmuştur. Bu çalışmanın konusunu Ehl-i Hak inancı içerisinde önemli bir yeri olan miraç miti oluşturmaktadır. Miraç miti özellikle Anadolu'da Alevi-Bektaşî topluluklarında sıkça işlenen bir konudur. Anadolu'da var olan miraç mitine İran'da Ehl-i Haklar arasında da rastlamaktayız. İran'da Ehl-i Haklar arasında anlatılan mit Ehl-i Hak inancı değerler sistemi içerisinde bulunan zuhur inancının bir yansımasıdır. Burada anlatılan mit ile beraber Hz. Ali'nin tanrının zuhuru olduğu ispatlanmaktadır. Anadolu Aleviliğinde ise miraç miti kırklar topluluğu ile bağlantı kurularak cem töreninin başlangıcını oluşturmaktadır. Türk kültürü içerisinde yer alan şamanlar törenlerde bu dünyadan bağlarını keserek göğe yükselmektedirler. Bu yükselişlerinde genelde bir kuş vasıtasıyla yükselmelerini gerçekleştirmektedirler. Benzer şekilde Hz. Muhammed'de göğe yükselirken Burak adı verilen at ile göğe çıkmaktadır. Bu çalışmanın amacını Türk kültürü bağlamında Ehl-i Hak değerler sisteminde yer alan miraç mitini değerlendirmek oluşturmaktadır. Bu amaçla 2017-2019 tarihleri arasında İran'ın Tahran, Tebriz ve Kirmanşah merkezli etnografik alan çalışması yapılmıştır. Yapılan alan çalışmasından elde edilen veriler bu çalışmaya kaynaklık etmiştir. Ayrıca sahadan elde edilen birinci elden kaynaklar arasında yer alan kelimeler de çalışmaya kaynaklık etmiştir. Elde edilen veriler kültür tarihi yönünden değerlendirilmiştir.

1. Ehl-i Haklar

Ehl-i Hak inancı ve topluluğu, 13. yy'da İran merkezli olmak üzere ortaya çıkmıştır. Ehl-i Hak inancının kurucusu Sultan İshak, 1216 yılında Irak'a bağlı bulunan Süleymaniye şehrinde Berzence Köyü'nde dünyaya gelmiştir. Daha sonra Ehl-i Hak inancını kurmak ve yaymak amacıyla İran'ın günümüzdeki adı Pave olan Perdiver bölgesine göç etmiştir. Bu göç tarihi muhtemelen İlhanlı hükümdarı Hülagü Han'ın Bağdat seferi esnasında yani 1256 yılında olduğu düşünülmektedir. Sultan İshak özellikle Moğol akınları ile perişan halde olan halk kitlesi arasında fakirler ve mazlumlar içinde tutunmuştur. Bu nedenle inanç kurulması ile beraber kendisine bir topluluk oluşturmuştur. Topluluk günümüzde de varlığını sürdürmektedir. Günümüzde Ehl-i Haklar İran'ın Kirmanşah, Tebriz ve Tahran şehirlerinde yoğun olarak yaşamaktadırlar (Karaca, 2022: 108). Bunun yanı sıra İran'ın hemen her şehrinde Ehl-i Hak yaşamaktadır. Ehl-i Haklar için önemli olan ibadet merkezleri Cemhaneler özellikle Kirmanşah, Tebriz, Hoy, Urmiye şehirlerinde bulunmaktadır. Ayrıca Tahranda çok sayıda Cemhane

bulunmaktadır. Kirmanşah şehrinde Pave bölgesinde Sultan İshak'ın kabrinin bulunduğu Perdiver bölgesi bulunmaktadır. Yine Ehl-i Hak sistemi içerisinde önemli bir nüfusu oluşturan Ateşbeyilerin merkezi ise Kirmanşah'a bağlı Gerehban bölgesi bulunmaktadır. Ehl-i haklar için bu iki ziyaret yeri önem taşımaktadır.

Ehl-i Hak inancı, Tanrı anlayışı ile beraber diğer topluluklardan ayrılmaktadır. Ehl-i Hak inancının Tanrı anlayışını, ardı sıra yeryüzünde ortaya çıkan zatlar oluşturmaktadır. Ehl-i Hak inancının Tanrısı yeryüzünde insan şeklinde veya donunda ortaya çıkmaktadır. Ehl-i Hak inancında bu inanışa zuhur denilmektedir. Zuhurlar sırasıyla, Havendegar, Ali, Şah Hoşin, Şah Veys Kulu, Muhammed Bey ve Ateş Bey'dir. Tarihsel olarak bu kişilerin bazılarının hakkında yeterli bilgi bulunmamaktadır. Havendegar yaratılış anlatısı ile ortaya çıkmıştır. Ali Ehl-i Hak inancına göre Tanrının zuhurudur. Daha sonrasında Şah Hoşin Sultan Tuğrul Bey zamanında yaşamıştır. Sultan İshak ise 13. yy. da ortaya çıkmıştır. Sultan İshak, Ehl-i Hak inancının kuruluşunu sağlamış ve inanç yayılmaya başlamıştır. Sultan İshak sonrasında özellikle Ateş Bey zamanında inanç Türkler arasında yayılmıştır. Sultan İshak, Ehl-i hak inancını sistemli hale getirirken hanedan adı verilen sosyal yapıların oluşmasını da sağlamıştır. Bu ailelerin sayısı on birdir. Bunlar içerisinde özellikle Türkçe konuşan Ateşbeyilerin sayısı diğer hanedanlardan fazladır.

Ehl-i Hak inancının iki temel esası bulunmaktadır. Bunlardan birincisi zuhur inancıdır. Diğeri donadon dedikleri ruh göçü esasıdır. Don kelimesi Türkçedir ve elbise anlamına gelmektedir. Donadon inancı ile Ehl-i Haklar öldükten sonra bu dünyaya başka bir donda veya tende tekrar geldiklerine inanırlar. Bu dünyaya gidiş gelişleri 1001 don ile sınırlandırılmıştır. Her gidiş gelişte kişiler daha kamil bir şekilde dünyaya gelmektedirler. Bu sebeple Ehl-i Haklardaki donadon inancı reenkarnasyondan ayrılmaktadır.

Ehl-i Hak inancının ibadetlerinin başında cem töreni gelmektedir. Cem töreni her Cuma akşamı yani Perşembeyi cumaya bağlayan akşam yapılmaktadır. Pir, halife, hadem ve Kelamhan adı ile cem görevlileri bulunmaktadır. Cem töreni sırasında tanbur adı verilen müzik aleti de kullanılmaktadır. Ehl-i Hak cem törenlerinde semah bulunmaz. Ehl-i Hak inancında nezir adı verilen adaklar bulunmaktadır. Nezirler bazen cem törenlerinde bazen de ziyaret yerlerinde sunulmaktadır.

2. Diğer Topluluklarda ve İslam'da Miraç Hadisesi

Miraç veya yükselme bir insanın bulunduğu alemde başka bir aleme veya yeryüzünden başka bir aleme çıkışıdır (Gündüz, 1996: 13). İslam'da İsra ve Miraç kelimeleri Hz. Peygamberin göğe yükselmesini anlatmaktadır.

İsra kelimesi Arapça olup gece yürüyüşü anlamına gelmektedir. Miraç ise yükselmek, yukarı çıkmak anlamlarına gelmektedir (Tatlı, 2000: 11).

Miraç tasavvurlarında doğüstü aleme yükseliş tecrübesini yaşayan kişi beş aşamalı bir aşkın tecrübe geçirir;

- 1- Yeryüzünden fizikötesi aleme doğru yükseliş,
- 2- Yükseliş esnasında ve fizik ötesi alemlerde geçirilen tecrübeler,
- 3- Fizikötesi alemde kutsal mesajın alınması,
- 4- Yeniden yeryüzüne dönmek,
- 5- Alınan kutsal mesajın insanlara tebliği (Gündüz, 1996: 14-15).

Türk kültüründe şamanın göğe ve katlarına yükselmesi akla miraç hadisesini getirmektedir (Demirci, 2005: 56). Bu yükseliş insanların kutsalın yoğunluğunu artarak yaşamalarına, kutsalı sosyal yaşama çekmelerine yardım etmektedir. Şaman bir trans ustası olarak göğün katlarını aşır kutsalı bir anlamda yerle iletişime davet etmektedir. Göğe yüklenen anlam dikkate alınca şamanın bu çabası göçebe insan için özel bir anlam taşır (Demirci, 2005: 58). Sabii kutsal kitabı *Ğinza*'ya göre miraç tecrübesini yaşayan *Dinanukht* yeryüzünden alınarak ilahi ışık alemlerine doğru seyahat ettirilir. Yine şaman geleneğinde şaman rahipleri kurban törenleri esnasında yeryüzünden ayrılarak semavi alemleri birer birer geçer ve yüce tanrının huzuruna ulaşırlar. *Nag Hammadi* metinlerinde ise *Pavlos* ve *Zerdüşt* yeryüzünden alınıp semavi alemlere birer birer çıkarılmak suretiyle yükseltilirler. (Gündüz, 1996: 15)

Eski Mezopotamya, eski Yunan, Yahudi geleneğinde de miraca örnek oluşturacak hikayeler anlatılmaktadır. Bunlardan *Sabilikteki* hikaye önemlidir. Buna göre; *Sabililerin* en önemli kutsal kitabı olan *Ğinza*'nın altıncı bölümünde *Dinanukhtun* kitabı başlığını taşır. Bu bölümün ana konusu *Dinanukhtun* ilahi alemlere yaptığı seyahatiyle ilgilidir. *Dinanukht*, sulak bir yerde oturmuş kendi kendisine düşünürken bir başka mitolojik figür olan *Disai* gelir ve ona hayat doğruluk, aydınlık, ışık, gerçek, yanlış, karanlık ve yıkımın mevcudiyetinden bahseder. Sonunda uykuya dalar. Kendisine ilahi elçi *Din Milik Uthra* gelerek onu alır ve fizikötesi alemlere doğru ruhsal bir yolculuğa çıkarır. *Din Milik Uthra* onu öncelikle yedi gezegenden geçirir. Yedi gezegeni geçtikten sonra *Dinanukht* ilahi ışık alemine ulaşır; burada ışık aleminde ikamet eden ruhları geçmiş ve gelecek nesilleri ve ışık alemindeki türlü nimetleri görür. Hayat yani yüce tanrı ve gerçek bilgi ile ilgili hakikati öğrenir (Gündüz, 1996: 51-52).

İslam'da Hz. Muhammed'in semavi âlemlere seyahati isra ve miraç kelimeleriyle ifade edilmektedir. Arapça sözlüklerde isra, geceleyin yürümek anlamına gelmektedir. Yükselmek ve yükseliş anlamlarına gelen arece fiil kökünden türetilmiş ismi alet kullanılmaktadır (Gündüz, 1996: 70). İstılahta isra Hz. Peygamberin geceleyin Mescit-i Haramdan Mescit-i Aksa'ya götürülmesini miraç ise Mescid-i Aksa'dan Sidretü'l müntehaya kadar olan yolculuğunu ifade etmektedir. (Gündüz, 1996: 71).

Sünni İslam'da Miraç anlatısı şu şekildedir; *“İsrâ gecesinde uyku ile uyanıklık arası bir vaziyet içerisinde Kâbe civarında bulunan Hz. Muhammed, Cebrail tarafından Zemzem Kuyusuna götürülmüştür. Cebrail, peygamberin göğsünü yardıktan sonra kalbini çıkartmış ve kalbinin içini şeytanî vesveselerden ve kirden arındırarak iman ve hikmetle doldurmuştur. Sonrasında merkepten büyük, katırdan küçük olduğu belirtilen ve gözün ulaşabildiği yere kadar adım atabilen “Burak” isimli binek ile Beytü'l-Makdis'e götürülen peygamber Mescidü'l-Aksâ'da namaz kılmıştır. Daha sonra göğe yükselmiştir (Ürkmaz, 2015: 12-13).*

Kuran-ı Kerimde miraç hadisesi şu şekilde anlatılmaktadır. *“Bir gece, kendisine âyetlerimizden bir kısmını gösterelim diye (Muhammed) kulunu Mescid-i Harâm'dan, çevresini mübarek kıldığımız Mescid-i Aksâ'ya götüren Allah noksan sıfatlardan münezzehtir; O, gerçekten işitendir, görendir.” (İsra: 17/1)*

3. Alevilerde Miraç

Alevi metinlerin Miraç anlatısı 13. yy'dan itibaren kendisini göstermektedir. Anadolu Aleviliği içerisinde Miraç mitleri ocaklardan ocağa değişmekle beraber temel anlatı aynı kalmaktadır. Ali Rıza Yıldırım tarafından derlenen Miraç anlatısı şu şekildedir;

“Allah, Cebrail aleyhisselamu resulullah'a gönderdi ve miraca davet etti. Cebrail aleyhisselam Hz. Peygambere “ya resulullah cenab-ı hakk seni miraca davet ediyor, sen miraca çıkacaksın, Allah'ın katında bir şeyler danışıp görüşeceksin,” dedi. Hz. Peygamber Cebrail'e “ben oraya nasıl gideyim, yolu bilmiyorum; bir rehber olması lazım, ben benim rehberim ol,” dedi. Cenab-ı Hakk hazretlerinin emri ile Cebrail peygambere rehber oldu ve beline kuşak bağlayarak onu miraç yolculuğuna çıkardı. Hz Muhammed miraç yolculuğuna çıkmadan önce makamına vekil olarak Hz. Ali'yi bıraktı. Hz. Ali'ye “ya Ali, ben hakkın emri ile miraca gidiyorum. Ben gelene kadar benim vekilim ve vasım olarak köşkümde otur; halkın dini ve dünyevi işlerini gör, hallet,” dedi. Hz. Muhammed mescid-i aksaya yani Kudüs'e Burak ile getirildi ve onunla miraca gitti. Hz. Peygamberin Kudüs'te miraca çıktığı yer muallakta yani boşlukta

idi. Hz. Ali yatağında uyurken, Hz. Muhammed Burak'a zu'l-cenaha bindi; önünde Cebrail ve peşinde yetmiş bin melek ile evden çıktı. Kudüs'e varınca iki rekat hacet namazı kıldı. Kudüs'ten çıktı, hareket etti. Geri dönüp bakınca muallak taşı gördü. Kudüs'te Ermenilerin hac yaptığı yerde duran bu muallak taşı, hareket edip peygamberin peşinden geldi. Peygamber taşta, "dur ya mübarek!" deyince taş orada durdu. Peygamber Mekke'ye varıp iki rekat hacet namazını eda ettikten sonra havalandı. Hz. Peygamber, Cebrail ve burak ile sidretü'l-münteba'ya ulaştığı zaman Cebrail ona "ya resulullah! Buradan ilerisi bana yasak, ben gidemem; gidersem yanarım (kanatlarım yanar), yalnız gideceksin" dedi. Peygamber, Cebrail ile Burak'tan ayrıldıktan sonra yoluna yaya olarak devam etti. Peygamber yaya olarak yoluna devam ederken bir aslan (şîr) önüne yatarak yolunu kesti. Hz. Peygamber aslanı görünce ürperdi ve bir "ah! Çektikten sonra "şimdi amcamın oğlu Ali burada olsaydı bu aslana kılıç vururdu, aslan sakinleştirdi ve ben yoluma devam ederdim," dedi. Hz. Muhammed, Cebrail rehberliğinde miraca çıkarken yedinci kat gökyüzünde önüne bir aslan yattı ve onun yolunu kesti. Hz. Peygamber şaşırıp ve Cebrail'e "ya Cebrail aleyhisselam, ben buraya gireceğim ama beni karşılayan var," dedi. Hz. Peygamber aslanı görüp ürperince/ah çekince Allah'tan "ya habibim Muhammed! Parmağındaki hatem-i mübrü o aslanın ağızına at, o zaman aslan sakinleşir, sana yol verir," şeklinde nida geldi. Hz. Peygamber cenab-ı hakk'ın buyruğunu yerine getirince aslan sakinleşti. Hz. Peygamber aslanı görüp ürperince Cebrail ona "parmağındaki hatemi aslana ver, o sana yol verecek," dedi. Hz. Peygamber parmağındaki hatemi aslana verdi ve aslan sakinleşip yol verdi. Aslan sakinleştikten sonra Cebrail peygamber'e "yedinci kat semadan sonra yoluna yalnız gideceksin çünkü ben buradan sonra seninle gelemem, gelirsem kanatlarım yanar," dedi. Hz. Peygamber'in yolunu kesen aslan, ondan hatemini/yüzüğünü istedi. Hz. Muhammed parmağından yüzüğünü çıkardı ve aslana verdi. Bunun üzerine aslan Hz. Peygamber'e yol verdi. Hz. Peygamber aslan yol verdikten sonra yetmiş iki perdeyi geçti ve Allah ile arasında son perde olan 73. Perdeye ulaştı. Allah perdenin altından mübarek yeşil elini uzattı ve "ya habibim! Uzak yoldan geldin misafirimin oldun, hoş geldin," dedi. Hz. Peygamber secde ederken uzanan elde yolunu kesen aslanın ağızına verdiği hatem-i mübrünü gördü ve tanıdı. Mübarek el geri çekildikten sonra, perdenin altından içinde süt, akmer, bal ve elma bulunan tabağı uzattı ve "ya resulullah! Uzak yoldan geldin, konuğumsun, buyur yiyelim," dedi. Hz. Peygamber bunun üzerine Allah'a; "ya rabbi! Senin kudret elin uzanıp bunlardan almazsa, sen tatmazsan ben utanırım, buyur beraber yiyelim," dedi. Allah mübarek elini perdenin altından uzattı ve aldığı yiyecekleri perde arkasında o da yedi. Peygamber her defasında o elde kendi mübrünü gördü. Hz. Muhammed, Allah'ın huzuruna çıktığı zaman perdenin arkasından bir el ona

bir tabak pirinç pilavı uzattı. Hz. Peygamber bir pirinç tanesini pilavı uzatan kolun kolları arasına koydu. Hz. Muhammed dokuzuncu kat gökten sonra Allah'a kavuştu. Aralarında bir perde vardı. Bir el perdenin altından Peygamber'e süt, bal ve elma verdi. Hz. Peygamber yemek uzatan kolun kolları arasında bir pirinç tanesi olduğunu gördü. 90.000 kelim. Hz. Peygamber cennet taamlarını yedikten sonra Allah ona 90.000 kelim hatmettirdi. Allah'ın Hz. Peygamber'e ezberlettiği bu 90.000 kelim kur'an-ı kerim'deki 30 cüz, 114 sure ve 6666 ayeti oluşturdu. Hz. Peygamber Cebrail'den ayrıldıktan sonra bir el, ona içinde 90.000 kelim bulunan bilgileri uzattı. Bu 90.000 kelamin 30.000'i şeriat, 30.000'i tarikat, 30.000'i ise marifetti. Hz. Peygamber Allah ile 90.000 kelim danıştı. Bu 90.000 kelamin 30.000'i şeriata verildi. 60.000' ise Hz. Ali'de sır oldu. Hz. Peygamber miraçta desturu aldıktan sonra "ya rab! Ümmetim bana Allah'ın şeklini gördün mü, neye benziyor diye sorsa doğru cevap vermem lazım. Allah'ı görmedim desem, Allah emretti de miraca gittin nasıl görmedin derler," dedi. Mübarek, perdeyi başının üstüne kaldırıncı, Hz. Peygamber miraç yolculuğuna çıkarken makamına vekil olarak bıraktığı Hz. Ali'yi gördü. Hz. Muhammed aliye'l-murtaza'yı 15-20'li yaşlarda yani genç olarak gördü ve "ya rabbim! Yanımda Ali'yi görüyorum, acaba yanlış mı görüyorum?" şeklinde sual etti. Bunun üzerine cenab-ı hakk; "ya habibim! Sen Ali'yi çok sevdiğin için sana o sıfatta görünüyor," dedi. Peygamber buna kandı. Hz. Peygamber "ya rabbi! Şu perdeyi aç da cemal cemale görüşelim," dedi. Perde açıldığı zaman peygamber Hz. Ali'yi gördü ve "ya rabbim! Ali'yi Kudüs'te bıraktım, yedinci kat gökte aslan donunda önümden geçti, buraya geldim yine onu gördüm," dedi. Bunun üzerine cenab-ı hakk "ya habibim! Ali bütün Cebraillerin hocasıdır, Cebrailler insanlar yüzünden aşağıya inemediler ve onun benzerini yarattılar," dedi. Hz. Peygamber Allah'a; Allah'ım, ya iki gözümün nuru, yaratanım; o kadar sohbet ettik, konuştuk, şu perdeyi kaldır da gül cemalini göreyim," dedi. Bunun üzerine Allah; "benim gül cemalimi görmek istiyorsan git insanoğluna bak, gül cemalimi onlara verdim, Allah'ı onlarda görürsün," dedi. Peygamber taamını bitirdikten sonra Allah ile konuşurken ona "sesinin Ali'ye benzediğini," söyledi. Bunun üzerine Allah "Ali'yi çok sevdiğin için sesim sana öyle geliyor," dedi. Hz. Peygamber hakk'ın huzurunda Ali'nin sesi ile konuşmaya başladı. Bunun üzerine Allah ona "ya Muhammed! Sen Ali'yi çok sevdiğin için onun sesi ile konuşuyorsun," dedi. Peygamber miraç gecesi Allah'a "ya rabbi! Arş-ı alanın kulağında şebber ü şübbere rast geldim, bu nedir?" diye soru yöneltti. Bunun üzerine Allah; "habibim! Bir ulu meydanda Fatma'nın kuzuları Hasan ve Hüseyin şehit olacak, muharrem ayında Hüseyin'in matemini tut, Yezid'e lanet oku," dedi. Hz. Peygamber, Allah'tan destur isteyip himmetini diledi. Bunun üzerine Allah kudret elini uzatıp cennetten iki salkım üzümü alarak Peygamber'e verdi

ve “ya resul! Bu iki salkım üzüm Hasan ile Hüseyin’e hediyeimiz olsun,” dedi. Hz. Peygamber, Allah’ın huzurunda hizmetlerini bitirip dönerken Selman-ı Farisi iki tane üzüm tanesi ile peygamberin önünden geçti. Hz. Peygamber Allah’tan hediye olarak aldığı iki salkım üzümü kaşkoluna koyup dönerken, sağ tarafında Selman-ı Farisi’yi gördü. Selman Peygamber’e “ya resul! kaşkolundaki üzümünden bana da ver,” dedi. Bunun üzerine Hz. Peygamber bir üzüm tanesini Selman’ın keşkülüne koydu. O anda Selman gözden kayboldu. Hz. Muhammed, Allah’tan ben ümmetime döneyim diye destur isteyince Allah Peygamber’e buyurdu: “ey habibim Muhammed! Bugün ikimizin arasında muhabbet hasıl oldu. Özünü dara çek ve tarık altından geç ki bugünden kıyamete kadar ne senden bana sitem gelsin ne de benden sana zulüm gelsin,” Allah’ın bu buyruğu ile birlikte Hz. Peygamber “hu!” dedi, iki dizinin üzerinde mübarek perdenin önüne geldi seccadenin üzerine oturdu. Bu esnada sağında ve solunda dört melek vardı. Yetmiş bin melek de Allah’ın makamının çevresindeydi. Mübarek yeşil el perdenin altından uzanarak Peygamber’e çalındı. Elin sağ tarafında Bereket suresi’nin altı ayeti, sol tarafında Enam suresi’nin altı ayeti ve elin kabzasında yani üzerinde Fatıha suresi’nin yedi ayeti nur şeklinde hasıl olarak belirdi. El Peygamber’e üç kez çalınırken dört melek bu ayetleri okudu. Son olarak el, Hz. Peygamberin sırtına yumruk vurdu ve perde altından çekildi. Allah’ın kudret eli perdenin altından çekilince Cebrail Allah’a “ya rab! Sen habibin resulullah’ı pençelerken elinin sağ tarafında altı, sol tarafında altı ve üzerinde de yedi nur hasıl oldu; bu nurlar kimin nurudur?” soruldu. Bunun üzerine rabbi’l-alemin Cebrail’e perde altından, “ey Cebrail! Benim kudretim elimin sağ tarafındaki altı nur ile sol tarafındaki altı nur habibimin neslinden onun vasisi ve vekili olarak dünyaya gelecek olan on iki imamlardır. Elimin kabzasındaki Fatıha suresi’nde ki yedi nur ise habibim Muhammed Mustafa’nın neslinden gelen yedilerin nurudur. Habibim Muhammed Mustafa buradan dönünce benim kudret elim ile pençelediğim bu pençeyi evvela bu yedilere çalacak. Yedilerden sonra da tarikat-ı evliya yolunu açacak. Habibim Muhammed Mustafa din-i İslam yolunu bu nurların üstüne kuracak,” cevabını verdi. Hz. Peygamber miraçta iken bir kapı açıldı ve oradan içeri girdi. İçeride bir masa ve masanın üzerinde de dört kitabı gördü. Cebrail’e bu kitapların ne olduğunu sordu. Cebrail, “bu kitaplardan birisi senindir. Sana ait olan kitabın adı Furkan yani Kur’an’dır. Diğer kitaplardan İncil Hz. İsa’nın, Tevrat Hz. Musa’nın ve Zebur da Hz. Davud’undur,” dedi. Hz. Peygamber bunu kabul ettikten sonra Cebrail raflardaki kitapların subuf olduğunu ve bunların Hz. Ali’ye ait olduğunu belirtti. Hz. Ali’nin Kevser’ini içenler yani aşklar batın olanı canlandıracaktır. Aşklar Allah ile aralarında perde olmadan konuşurlar” (Yıldırım, 2020:316-324; Ürkmez, 2015: 14-20).

3. Ehl-i Haklarda Miraç Hadisesi

Geleneksel topluluk olma özelliği gösteren Ehl-i Haklarda sözlü gelenek zamanla kendini yazıya bırakmıştır. Yazılı ürünler özellikle 20.yy da Farsça olarak yayınlanmaya başlamıştır. Ehl-i Hak inancının kutsal kitabı olarak varsayabileceğimiz Kelam-ı Serencam yayımlanmıştır. Ayrıca Tezkere-i A'la Ateşbeyilerin serencamı olarak bilinmektedir. Bu kitap 1950 yılında Ivanow tarafından hem Farsça hem de İngilizce olarak yayımlanmıştır. Bu çalışmanın konusunu oluşturan metin bu kitaptan elde edilmiştir. Ehl-i Hak inancı içerisinde yer alan miraç miti Tezkere-i A'la adlı Ehl-i Hak metinlerinde şu şekilde anlatılmaktadır:

“Sözün kıyası bu hikâye üzerinden birkaç gün geçti. Bir Cuma gecesı vakti Mevla cenapları Hz. Peygamber ile oturmuşlardı. Mevla cenapları sır megu (sır söyleme) ahvalinden beş kelime ki bunlar şahın nişanesi, Bünyamin'in şartı, Davud'un burkası, Pir Musa'nın kalemi, Rezbar'ın temiz ve pak olan hizmetinden ibaretti. Hz. Peygambere beyan ettiler. Bundan sonra gayb âleminde bir ses geldi. Ve Hz. Cebrail âlemlerin rabbinin mesajını getirdi. Bu mesajda “ ey peygamber hakkın emridir mübarek adımlarınla bütün semavati geçerek miraca çıkmalısın”. Hazreti peygamber derhal dışarı gitti ve Burak'ı hazır buldu. Risaletin sığınağı olan hazreti peygamber Burak'a süvar olarak semavata gitti. İsmi 'barka' olan semanın birinci katına ulaştığında yolunu kapatmış geçmesine müsaade etmeyen ve geçiş ücreti talep eden bir arslan gördü. Hazreti peygamber parmağındaki yüzüğünü çıkararak arslanın ağzına atınca arslan yol verdi. Hz. Peygamber 'argenun' adındaki semanın ikinci tabakasına ulaştı. Burada saflar halinde bulunan Hz. Mevlanın yüzbinlerce suretini gördü. Fakat bu suretler birden bire kayboldular. Bu tabakayı da geçerek 'zeberced' adı ile anılan üçüncü tabakaya ulaştı. Burası zulematta denilen mutlak karanlıkla kaplıydı. Burada saflar halinde binlerce mum bırakılmıştı. Bu mumların her birinin önünde yine Mevla oturmaktaydı. O da ansızın kayboldu. Hazreti peygamber orayı da geçerek 'sermatul' denilen semanın dördüncü tabakasına ulaştı. Burada da yüz bin süslenmiş kandil ve her birinin önünde mevlayı oturmuş olarak gördü. Bundan sonra hatsız hesapsız kervan şeklinde gitmekte olan develeri gördü. Hazreti peygamber Cebrail cenaplarından bu durum hakkında:” bu deve kervanları hangi vakit geçişini tamamlayacaktır?” şeklinde soru sordu. Hazreti Cebrail:” âlemlerin rabbi benim yaşadığım alemleri yarattığından beri bu develer bu şekilde geçmektedir. Ne başlangıcı belli ne de sonu”. Dedi. Hazreti peygamber tekrar sordu:” onların yükü nedir?”. Hazreti Cebrail:” hepsi mevlanın medhi ve menkibeti ile yüklüdür” dedi.

Oradan da geçerek ismi 'ulu' olan semanın beşinci tabakasına ulaştılar. Burada yüz bin başı bulunan bir ejderha tarafından kendisini kuşatılmış

olarak buldu. Hazreti peygamber mecbur bekleye durdu. Bu esnada Cebrail:” ey peygamber şükür getir”. Peygamber hazretleri buyurdular:” ey Cebrail burada herhangi bir nesnem yoktur”. Cebrail: “senin ardında elinde bir elma bulunan bir çocuk var. O elmayı alarak şükrane şeklinde sun”. Hazreti peygamber ardına bakınca orda bekleyen çocuğu gördü. Ona: “ey çocuk eğer o elmayı bana verirsen ne olur?” dedi. Çocuk: “ey peygamber eğer karşılıksız verirsem bütün sevapların benim olacaktır. Özellikle semalarda kılacağın bir namazın sevaplarını bana verirsen elmayı sana veririm” dedi. Hz. Peygamber burada bin rekat namaz kıldıktan sonra elmayı aldı. Şükrane olarak dörde böldü. Bir parçasını gaip olana, bir parçasını o çocuğa bir parçasını ise Cebrail’e verdi. Diğer parçayı ise kendisi aldı. Ardından peygamber hu çekti. Gördü ki hiçbir kimse kalmamış. Fakat doksan bin şehir her birisinin kapısının önünde hepsi Mevla suretinde uryan dervişleri gördü. Her şehirde beş yüz bin mescid her bir minberin başında da mevlayı vaaz verirken gördü. Hazreti peygamber yüce rabbın dergahından: “ey yaratıcı bu nasıl bir sırdır ki her yerde Ali hazır bulunmaktadır?” sorusunu sordu. Bu esnada bir ses geldi: “ey habibim bütün alemlerin dertlerine derman Ali’denidir. Bu sebeple Ali her yerde hazırdir”.

Ondan sonra ‘zümrüt’ adıyla anılan semanın altıncı tabakasına ulaştı. Bu tabakayı yeşil bir ışıkla kaplı buldu. Bunun sebebi de orada oturmakta olan yeşile bürünmüş mevladan kaynaklanmaktaydı. Onun yeşil ışığı her tarafa yansımıştı. Oradan da geçerek ‘karanpan’ adıyla bilinen ve nur-i kadr olan semanın yedinci tabakasına ulaştı. Burada atını heybetli şekilde sürmekte olan bir Şehsuvar gördü. Bu Şehsuvar da Hazreti Ali idi. Bundan sonra sekizinci tabakaya ulaştı. Hazreti peygamber buranın bir örtü ile örtüldüğünü ve üzerine (Mevla bütün alemlerin feryatlarına yetişecek olan kişidir) yazısı bulunan bir levh gördü. Burada peygambere bir selam sesi ulaştı. Bu seste Ali’nin sesi idi. O levh’de de beş Ali aba yazılmıştı. Sır megu o levh bulunmaktaydı. Gaybdan bir ses geldi ve doksan bin kelime Ali’nin sesiyle Hz. Peygambere konuşuldu ve buyurdu:” ey peygamber 30 bin kelimeyi kendi ümmetine söyle, diğer 30 bin kelimeyi ister söyle ister söyleme ancak diğer 30 bin kelimeyi asla söyleme ki hak hakikatin sırrıdır”. Bundan sonra bir ses daha geldi. “ Ey peygamber omuzlarının üstünü çıplaklaştır ve hedef al”, peygamber mübarek omuzlarını çıplaklaştırdı. Bu esnada bir ayağı peygamberin omuzuna bastığını gördü. O da Ali’nin ayağı idi. Mübrüü nübüvvet ondan sebeptir. Ondan sonra gaybdan şeker, süt ve pirinç geldi. Hazreti peygamber: “ben yalnız başıma yemek yemem yarabbi” dedi. Cevap olarak bir ses geldi: “ey peygamber sen yemeye başla sana eşlik edecek olanda gelecektir” dedi. Peygamber perdenin ardından kılı bir elin uzanarak sütlacın yarısını götürdü. Ardından elma geldi. Yine o elde uzandı. Peygamber o elmayı bölerek yarısını uzanan ele verince perdenin ardına

götürdüğünü gördü ki diğer yarısını ise kendisi aldı. Ondan sonra peygamber: “hak dost,” dedi. Bir ses:” hak yar dost” dedi. Peygamber bu sesinde mevlanın sesi olduğunu anladı.

Peygamber miraçtan geri dönerek ‘kümbet-i hudra’ya’ ulaştı. Kulaklarına hoş bir ses gelince Ali’nin sesi olduğunu anladı. Ardından peygamber kapıyı çaldı. İçerden bir ses geldi:” kimsin?” peygamber dedi:” Allah’ın elçisiyim”. O ses:” bizim rabbe bir mesajımız yoktur”. Dedi. Peygamber ikinci kez kapıyı çaldı içeriden bize bir hizmetçi lazım cevabı geldi. Bu günahın beyanında bir işaret olup gelen kişi hizmetini beyan etmedikçe bu meclise alınmazdı. Peygamber bu şekilde üç gece ve gündüz dışarıda kaldı. Ta ki Cebrail nazil olup: “ben hadım’ul fukarayım” sözünü söyleyip aczini beyan etmiş olunca kapı açılarak yol verdiler. Peygamber selam verdi ve selamı alan kişinin de Ali olduğunu gördü. Orada bulunanlar içerisinden bir kişi kendisine izzet ve saygı gösterdi. Hal böyle olunca peygamberin mübarek hatırlarına bu gaip çok enteresan geldi. Daha sonra o hazretin mübarek gönüllerini teselli etmek için onlardan birisi elini çırptı. Diğer şahısların elinden kan çıkmaya başladı ve onlardan biri hala gayb idi. O gayb olan kişi de hazreti Salman idi. Onun elinin kan pencereden damladı. Bu sebeple peygamberin mübarek gönülleri teselli buldu. Bir zaman sonra gaip olan hazreti Salman bir tanecik niyaz üzümü getirdi. O üzüm taneciğini taksim etmesi için peygamber hazretlerine verdiler. Peygamber hazretleri o üzüm tanesini ‘şerbet-i tevhid’ yaptı. Onların hepsi kırk kişi idi. Peygamber karnını doyurdu. Gördü ki bin bir suretteler: Rabbin kudreti ile o şerbeti hepsine paylaştırdı. Hepsi mesti elest oldular.

Gaip aleminden kurban yetiştı. O kurbanı daha önce zikrettiğimiz kurban-ı kadim niyetiyle taksim ederek dua yaptıktan sonra hu çektiler. Peygamber bütün o suretlerin kaybolarak sadece bir kişinin kaldığını gördü. Peygamber onunla vedalaşarak hak dost deyince cevap olarak hak yar dost sözünü duydu. Ondan sonra hazreti pir-i nebi âmin geldi. Vê elmanın yarısını mevlanın mübarek ellerinde gördü. İkranda bulunarak ey amca hüccetin mübarek olsun” dedi. Hatta miraçtaki sütlacın az bir miktarının yanaklarındaıydı. Hazreti peygamber elmanın yarısını hazreti emire hediye olarak getirmiş idi. Onu Mevla hazretine verdi. Mevla bu yarım elmayı elinde bulunan diğer yarım elmayla birleştirdi. Eksiksiz tam bir elma oldu. Hazreti peygamber:” ey ali bu kadar kâfidir, sen her şeysin zira neye baktıysam gözüme sen göründün. Farsça beyit tercümesi,

“neye baktıysam görünen hep sen oldun,

Ey yüzünü göstermeyen sen ne kadar çokmuşsun”(Ivanow, 1953: 22-26).

Sonuç

Ehl-i Hak inancı 13.yy da İran'da ortaya çıkmış ve zamanla tüm İran'a yayılmıştır. İslam'a inancı içerisinde İsrâ ve Miraç olarak bilinen olay Alevi kültüründe ve Alevi değerler sistemi içerisinde kültürel olarak kodlanmıştır. Hz peygamberin bu dünyadan ayrılıp göğe yükselmesini ifade eden miraç olayında her topluluk kendine göre yorumlamıştır. Ehl-i Haklar ise Ali'nin tanrılığını miraç miti ile göstermektedir. Dönüşünde ise kırklar motifi işlenmiştir. Bu durum Anadolu Aleviliğinde de görülmekle beraber Anadolu Aleviliğinde kırklar ceminin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Ehl-i Haklar ve Alevilerde farklı anlamları olan miraç miti ile beraber Ehl-i Haklar inanç esaslarını oluşturan zuhur inancını pekiştirmektedirler. Böylece Ali, Ehl-i Haklar için Tanrının bir zuhurudur.

Kaynakça

- Demirci, Nuray, (2005), *Geleneksel Türk Kültüründe Yükseliş Motifi*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- Gündüz Şinasi, (1996), Yavuz Ünal, Ekrem Sarıkçıoğlu (1996) *Dimlerde Yükseliş Motifleri ve İslam'da Miraç*, Konya: Vadi Yayınları.
- Ivanow, W. (1950). *Mecmua-i Resail-i ve İş'ari Ehl-i Hak*. İntişarat-ı Encümen-i İsmail.
- Ivanow, W. (1953). *The Truth-Worshippers of Kurdistan*. Leiden: Brill.
- İnan, Abdulkadir (1998). *Makaleler ve İncelemeler I. Cilt*. Üçüncü Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- İnan, Abdulkadir (1998). *Makaleler ve İncelemeler II. Cilt*. Üçüncü Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Kafesoğlu, İbrahim (2010). *Türk Milli Kültürü*. Otuz Birinci Baskı. İstanbul: Ötügen Neşriyat.
- Kalenderoğlu Sadettin, Cenk Güray, (2019). "Miraç Kavramının Alevi Sözlü Kültürü Açısından İncelenmesi: Çubuk-Şabanözü Örneği", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, sayı 92, 143-170.
- Karaca, İbrahim (2021). Ehl-i Haklar'da Yediler. *Türk Kültürü Ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, (100), 147 - 158. 10.34189/Hbv.100.007.
- Karaca, İbrahim, (2022) *Ehl-i Haklarda Kültürel Hayat*, Konya: Çizgi Yayınevi.
- Tatlı, Bekir (2000). *Kütüb-i Sitte'de İsrâ ve Mirac Hadisleri*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Hadis Ana Bilim Dalı, İstanbul.
- Ürkmmez, Cenk (2015), *Türk-İslâm Mitolojisi Bağlamında Mi'râç Motifi ve Türkiye Kültür Tarihine Yansımaları*, Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Yıldırım, Rıza, (2020), *Geleneksel Alevilik*, 3. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınevi.

Tarih Alanında Seçme Yazılar- I

Editör: Doç. Dr. Yunus Emre Tansü

 ÖZGÜR
YAYINLARI

